

ԳՐԻԳՈՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ
ՍԵՐԳԵՅ ՀԱԽՎԵՐԴՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ж Ф-Ж-Ж

Директор Энергосервиса

15.V.2002

ՆԵՐԿԱՅԱՑՎՐԱԶ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՋԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Գ. Մ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Ս. Գ. ՀԱԽՎԵՐԴՅԱՆ

ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(ՀԱՆԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

Բուհական հանրոցն դասընթաց

ԵՐԱՇԽԱՎՈՐՎԱԾ Է ՈՐՊԵՍ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿ
ՀՀ ԿԳ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԹԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԿՈՂՄԻՑ

ՀԱՅԿ. ԱԱՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՄԱՏԵԱՆ ՄԱՐ
11/2026

РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

ГРИГОРЯН Г.М., АХВЕРДЯН С.Г.

ИСТОРИЯ СЮНИКА

(с древнейших времен до наших дней)

Краткий курс для вузов

ЕРЕВАН 2001

ԴՏՀ 941(479.25)(07)
ԳՄԴ 63.3(2Հ) y 73
Գ 888

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Գրախոս պատմական գիտությունների դոկտոր
Գ. Ե. Կիրակոսյան

Պատասխանատու խմբագիրներ
պատմ. գիտ. դոկտոր **Ռ. Ի. Մաթեւոսյան**
պատմ. գիտ. թեկնածու **Ա. Գ. Մանուչարյան**

Գրիգորյան Գրիգոր, Հախվերդյան Սերգեյ
Գ 888 Սյունիքի պատմություն. հնագույն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը (Բուհական համառոտ դասընթաց). - Եր., Հրազդան, 2001, 316 էջ:

Սույն «Համառոտ դասընթացը» ևիիրված է Հայաստանի առավել հշանավոր վարչաբաղաքական կազմավորումներից մեկի՝ Սյունիքի հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական եւ մշակութային կյանքի լուսաբանմանը՝ հնագույն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը:

Նախատեսված է բուհերի պատմության ֆակուլտետների եւ այլ կրթօջախների ուսանողության, ինչպես նաեւ ընթերցող լայն շրջանների համար:

Գ $\frac{0503020913}{0125(01)\text{-}2001}$ 2001 ԳՄԴ 63.3(2Հ) y 73

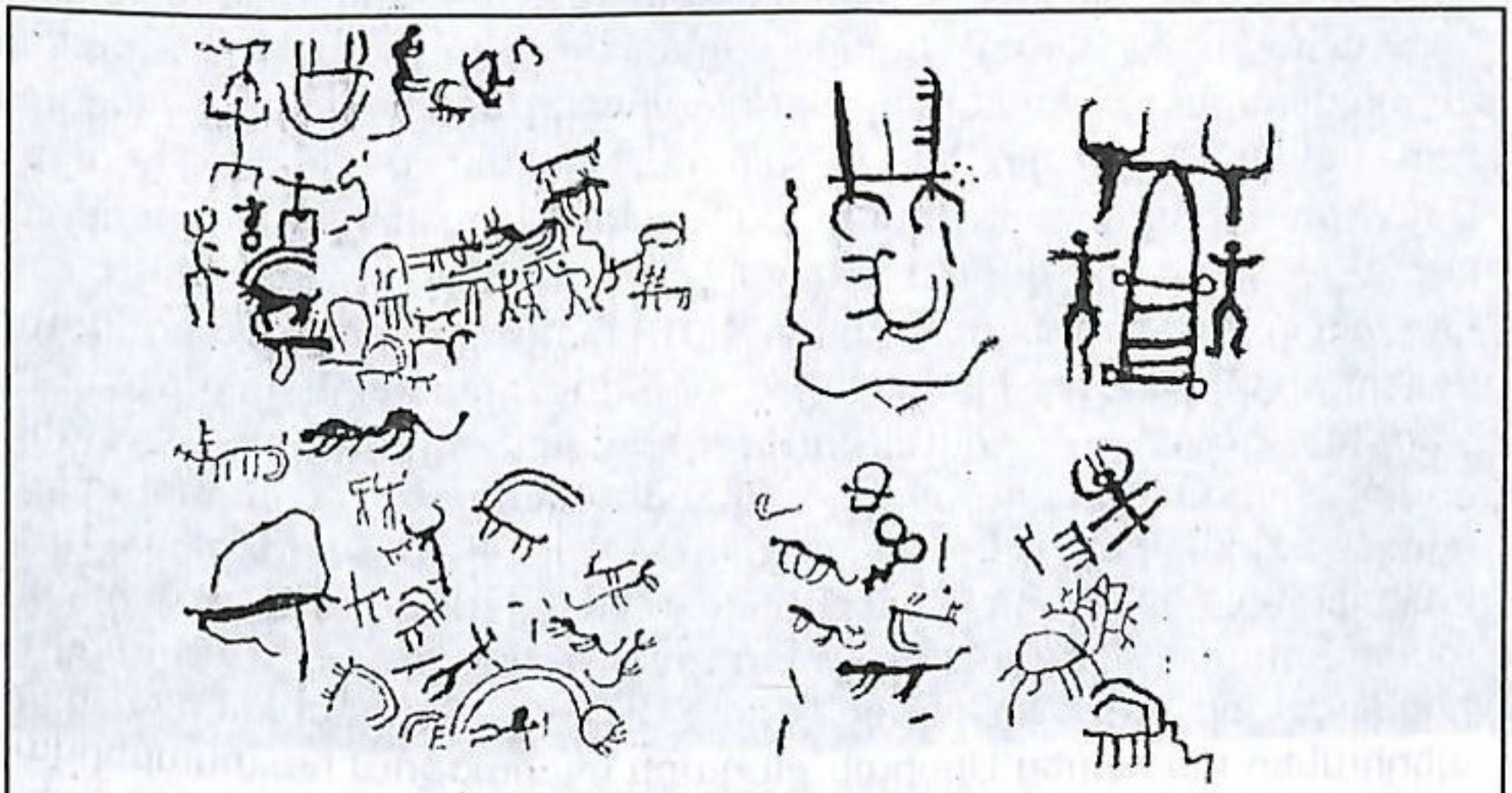
ISBN 99930-73-00-8

© Գրիգորյան Գ., 2001թ.
© Հախվերդյան Ս. 2001թ.
© «Հրազդան» հրատարակչություն, 2001 թ.

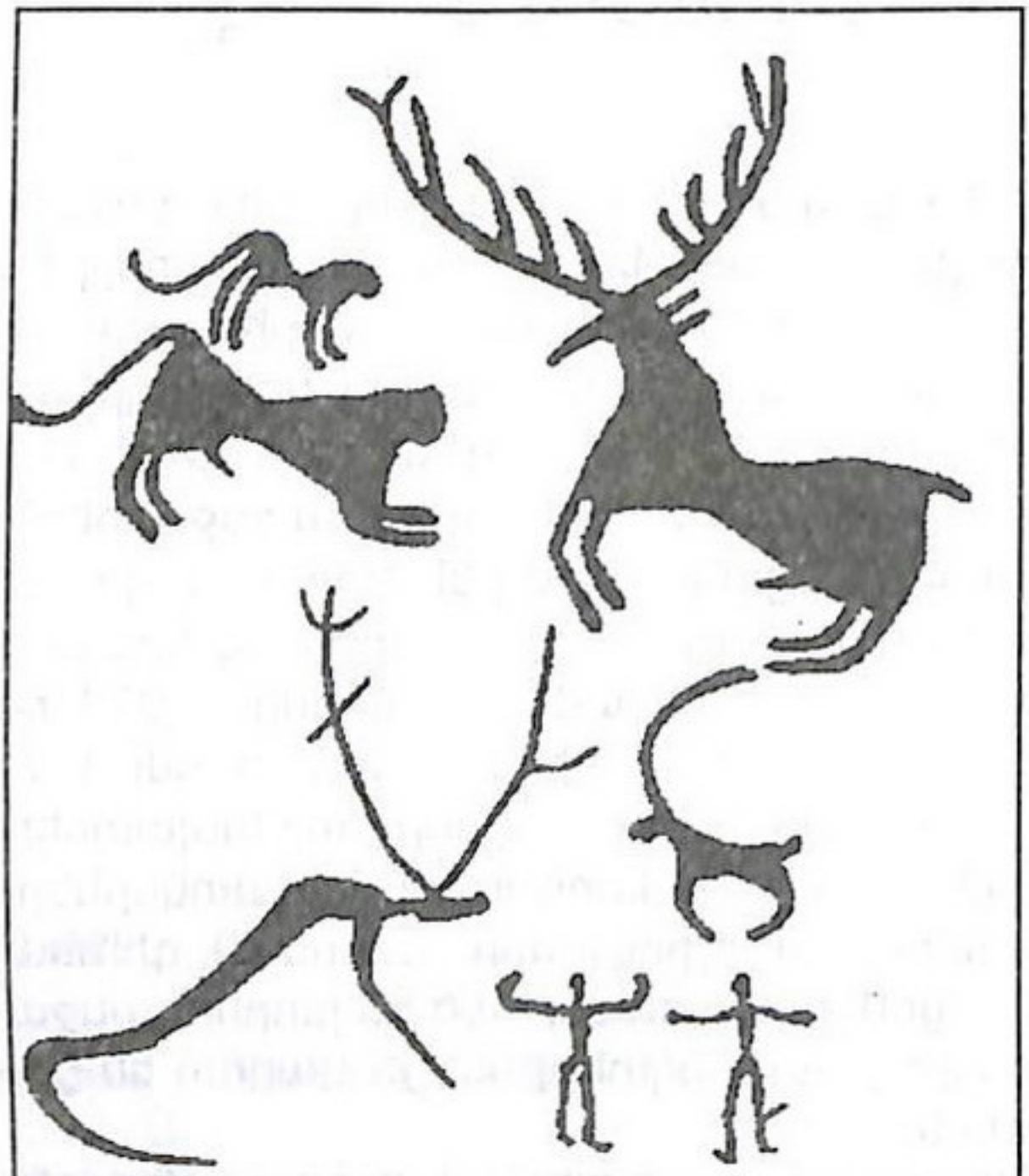
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սյունիքի հնագույն պատմության սկզբնաղբյուրները թեեւ ցանկալի չափով բազմազան չեն ու շռայլ, սակայն որոշակի պատկերացում են տալիս հազարամյակներ առաջ երկրամասի բնակիչների հասարակական զարգացման աստիճանի, նրանց տնտեսության, կենցաղի, սովորույթների ու հավատալիքների մասին: Այդ սկզբնաղբյուրների մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավում 5000-7000 տարի առաջ ստեղծված ժայռապատկերները: Դրանք հայտնաբերվել են 1966 թ. եւ գիտական պատշաճ մեկնաբանություններով ու լուսանկարներով հրապարակվել Գ. Հ. Կարախանյանի եւ Պ. Գ. Սաֆյանի կողմից 1970 թ.: Հ. Ա. Մարտիրոսյանի եւ Հ. Ռ. Իսրայելյանի աշխատասիրությամբ 1971 թ. լույս ընծայվեցին Սյունիքի Գեղարքունիք գավառի ժայռապատկերները: Քարաբեկորների վրա հնադարյան մարդու գծած պատկերների թվացյալ պարզունակությանն ու մատչելիությանը հակառակ, գիտնականները գտնում են, որ դրանցում իմաստավորված են խորհրդանշական, տակավին անբացատրելի շատ գաղտնիքներ եւ կարոտ են շարունակական ուսումնասիրման:

Համաշխարհային հնագիտության ասպարեզում վաղուց ի վեր տեղ է գրավել Սիսիանից շուրջ 3 կմ հեռավորության վրա գտնվող մի վայր, որը ժողովուրդը կոչում է Զորաց քարեր: Դա մ. թ. ա. 2-րդ հազարա-

Ժայռապատկերներ Ուղտասարից (Սիսիան)

Ժայռապատկերներ Ուղտասարից (Սիսիան)

մյակի մեգալիթյան հնավայր է, ուր պահպանվել են պարիսպների ու կացարանների մնացորդներ: Պատմական հուշարձանի նմանակն է անգլիական հանրահայտ Սթոունհենջը: Այն դեռեւս լիովին չի ուսումնասիրվել: Թեեւ կարծիք է հայտնվել, որ դա եղել է արեւի պաշտամունքի տաճար եւ կամ՝ աստղադիտարան:

Երկրամասի պատմության ուսումնասիրման հարուստ փաստական նյութեր են տալիս հնագիտական պեղումները: Հնագիտությունն իր սկզբնական հաստատուն քայլերն է անում լեռնաշխարհում: Առայժմ հետեւողական պեղումներ են կատարվել հանրահայտ հուշարձանախմբերում (Վահանավանք, Տաթեւ) կամ էլ շինարարական ու հողամաքրման աշխատանքների ժամանակ այս ու այնտեղ պատահաբար բացված դամբարանադաշտերում (Տեղ, Հարժիս, Սիսիան, Խանածախ եւ այլն): Սյունիքում ազգագրական եւ հնագիտական նյութերի հավաքմամբ եւ ուսումնասիրմամբ, դեռեւս անցյալ դարավերջին, զբաղվել է Եր. Լալայանը, իսկ հետագայում նաեւ՝ Ստ. Լիսիցյանը, որի «Զանգեզուրի հայերը» գիրքն այդ իմաստով հանրագիտարանային արժեք ունի: Վերջին շրջանում Սյունիքում գիտական հիմքի վրա դրված հնագիտական պեղումների նախաձեռնման եւ իրականացման երախտավորներն են Մ. Հասրաթյանը, Գր. Գրիգորյանը եւ Օ. Խնկիկյանը: 1998 թ. ՀՀ Կենտրոնական բանկի (Բագրատ Ասատրյան) տրամադրած միջոցներով հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը՝Պավել Ավետիսյանի ղեկավարությամբ, պեղումներ կատարեց Սիսիան քաղաքի տարածքում հայտնաբերված երկու դամբարանադաշտերում: Պեղածո նյութերը (բրոնզե իրեր,

գունազարդ խեցեղեն եւ այլն) թվագրվում են մ.թ.ա. 21-17-րդ դարերով եւ հանդիսանում են միջին բրոնզի ցայտուն նմուշներ:

Մետաղագործությունը բուռն զարգացում է ունեցել Որոտանի կիրճի երկայնքով տեղակայված բնակավայրերում (Զորաց քարեր, Ուզ, Շաքի): Սիսիանի նյութերով հերքվում է այն վարկածը, ըստ որի Թռեղքյան մշակույթի ձեւավորման օջախը գտնվում է Հարավային Վրաստանում: Ձեռք բերված հնագիտական առարկաները ցույց են տալիս, որ պատմական Ծղուկի տարածքը եղել է այդ մշակույթի ձեւավորման ինքնատիպ կենտրոններից մեկը:

Սյունյաց աշխարհի հնագույն շրջանի պատմության ուսումնասիրման առավել կարեւոր սկզբնաղբյուրները գրավոր հուշարձաններն են: Սիսիանում հայտնաբերվել է ուրարտական Արգիշտի 2-րդ թագավորի (714-685 թթ. մ. թ. ա.) սեպագիր արձանագրությունը, իսկ Գորիս-Սիսիան ավտոճանապարհին՝ Արտաշես 1-ին արքայի (189-160 թթ. մ. թ. ա.) արամեերեն գրությամբ սահմանաքարը: Այդ երկու պատմական, խիստ արժեքավոր վավերագրերը բավարար հիմք են տալիս՝ ենթադրելու հայկական հին միասնական պետականությունների հետ Սյունիքի ունեցած սերտ առնչությունների

Զորաց քարեր (Սիսիան)

մասին: Եվ, այնուամենայնիվ, երկրամասի հին շրջանի պատմության ուսումնասիրման գլխավոր սկզբնաղբյուրները հայ պատմիչների երկերն են: Համարյա բոլոր հայ պատմիչները, սկսած առաջիններից, քիչ թե շատ, լավ թե վատ, խոսում են Սյունիքի եւ Սյունյաց իշխանական տան մասին: Բայց նրանց մեջ առանձնանում են երկուսը՝ քերթողահայր Մովսես Խորենացին՝ «Պատմութիւն Հայոց» եւ Ստեփանոս Օրբելյանը՝ «Պատմութիւն տանն Սիսական» գրքերով: 5-րդ դարում ապրած Խորենացուց հետո հայ պատմիչները սակավ են անդրադառնում Սյունիքին, բացառությամբ Հովհան Մամիկոնյանի, որը հատուկ նշում է Սյունյաց իշխանի մասին: Հայ պատմագրության մեջ Սյունիքի պատմության ուսումնասիրման գլխավոր սկզբնաղբյուրը 13-րդ դարի պատմիչ Ստ. Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» կամ «Պատմութիւն տանն Սիսական» աշխատությունն է: Այս գիրքը սյունեցիների այսօրվա սերունդներին իրենց նախնիների հետ կապող մի ոսկե օղակ է: Ստ. Օրբելյանը քաջածանոթ էր իրենից առաջ ապրած հայ պատմիչների գործերին: Նա օգտվել է հայոց թագավորների, կաթողիկոսների, Սյունյաց նախարարների ու մետրոպոլիտների դիվաններից, օգտագործել կալվածային վավերագրեր, վիմագիր արձանագրություններ, հայտնի եւ անհայտ հեղինակների՝ մինչեւ մեր օրերը չհասած գործեր, նաեւ՝ օտարալեզու երկեր: Այդ ամենն, անշուշտ, խիստ բարձրացրել են Ստ. Օրբելյանի երկի գիտական արժեքը:

Սյունիքի պատմության առանձին ժամանակահատվածների, այնտեղ կատարված իրադարձությունների մասին անդրադարձել են նաեւ հետագա դարերի հայ պատմիչները, ինչպես Առ. Դավրիժեցին, Ղ. Սեբաստացին, Աբ. Կրետացին եւ այլոք: Նոր ժամանակներում Սյունիքի պատմության վերաբերյալ ամենաարժեքավոր աշխատությունը Ղ. Ալիշանի «Սիսականն» է: Ղ. Ալիշանը Սյունյաց իշխանական տան եւ հոգեւոր թեմի գործունեությանն անդրադառնում է պատմության խորքերից սկսած, միաժամանակ, հանգամանորեն կանգ առնում առանձին տեղանունների ստուգաբանության վրա: Սյունիքի պատմության առանձին խնդիրների անդրադարձել է հայտնի պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցը: Սյունիքում հայտնաբերված համարյա բոլոր հայատառ վիմագիր արձանագրությունները ուսումնասիրել եւ հրապարակել է Ս. Բարխուդարյանը: Սյունիքի պատմության ուսումնասիրման հարցերով հայ գիտնականները զբաղվում են նաեւ այսօր: Մերօրյա գիտնականներից Սյունիքի պատմության ուսումնասիրմամբ աչքի է ընկնում դոկտոր-պրոֆեսոր Գրիգոր Գրիգորյանը: Նա իր կյանքը կապել է

Գունազարդ ամոր Սիսիանի 1998 թ. պեղումներից

Սյունիքի հետ՝իրականացնելով Վահանավանքի պեղումներն ու վերականգնողական աշխատանքները: Միջնադարյան Սյունիքի վերաբերյալ նա հայերեն եւ ռուսերեն լեզուներով հրատարակել է մի շարք արժեքավոր մենագրություններ:

Վերջին շրջանում լույս տեսած ուսումնասիրություններից հիշատակության արժանի է նաեւ Ս. Ումառյանի «Սյունիքը դիցարան» գիրքը:

Ա. Սյունյաց աշխարհ

1. «Սյունիք» եզրույթի ստուգաբանությունը: 2. Նահանգի աշխարհագրական դիրքը: 3. Բնաշխարհը: 4. Վարչական բաժանումը:

«Սյունիք»-«Սիսական» բառերը էթնիկական ծագմամբ են բացատրել Դը Լագարդը, Հ. Հյուբշմանը, Ն. Ադոնցը, Ն. Մառը, Գր. Ղափանցյանը, Ար. Ղարիբյանը եւ ուրիշներ: Ըստ ուսումնասիրողների, «Սիսական» եզրույթը կազմված է ՍԻՍ-SIS բառահիմքից եւ ԱԿԱՆ հավաքական իմաստ արտահայտող պարսկերեն ձեւույթից: Վերջին ուսումնասիրողներից Ս. Ումառյանը ՍԻՍ-ը բխեցնում է ԾԵՍ կամ ՋՈՀ հայասերեն բառից: Նա գրում է. «... Սիւունի (Սիսիունի) Սիսիան, Սիսական եւ սիս արմատով մյուս տեղանունները նախնական ծագումով արտահայտել են մեկ իմաստ՝ծիսարան կամ զոհարան:

Մեծանուն հայագետ Ղ. Ալիշանը ՍԻՒՆԻ-ն մակաբերում է ՍԵՒՈՒՆԻ բառից՝ այն կապելով Սեւորդյաց աշխարհի հետ (Հյուսիսային Հայաստան): Ժողովրդական պարզ ստուգաբանությամբ՝ ՍԻՒՆԻՔ անունը ծագել է «սիւն» բառից՝հոգնակիակերտ Ք ածանցով, այսինքն՝ նշանակում է սյուներ: Բայց, այս դեպքում պետք է լիներ ՍԻՒՆՔ եւ ոչ՝ ՍԻՒՆԻ+Ք: Ուրեմն՝ բառի նախասկզբնական ձեւը եղել է *սիւնի*, ինչպես մեզ ավանդվել են ՏԵՂԻ, ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ, ԱՐԾՈՒԻ բառերը:

Սեպագիր (ուրարտական) արձանագրություններում հանդիպում է «Սուինա» ձեւը՝ արեւկող երկիր նշանակությամբ, որից եւ ծագում է «Սեւանը»՝արեւային լիճ, ծով:

Մենք հակված չենք կարծելու, թե «Սյունիքը» առաջացել է Սյունի կոչվող առանձին ցեղախմբի անունից: Ընդունելի մոտեցում չէ, երբ ամեն մի դեռեւս անբացատրելի բառ մեկնաբանում են «էթնիկական ծագմամբ»: Պետք է ուսումնասիրել բարբառների, ենթաբարբառների, տեղական խոսվածքների մթամած շերտերը: Օրինակ՝ մինչեւ վերջերս Կապանի շրջանի Աչաղու գյուղանունը կարծում էին առաջացել է թուրքերենից, սակայն ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ դա հայերեն բառ է՝ Աչաղու, որ նշանակել է ԲԱՐԻ, ՄԵՂՄ ԱՉՔ եւ այլն:

Ըստ Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցի», Սյունիքը Մեծ Հայքի 9-րդ նահանգն էր եւ զբաղեցնում էր Սեւանա լճից դեպի հարավ-

արեւելք ընկած տարածքը, մինչեւ Արաքս գետը: Այն սահմանակից էր Այրարատ, Վասպուրական, Արցախ, Գուգարք եւ Ուտիք նահանգներին: Ակադեմիկոս Ս. Երեմյանի հաշվարկների համաձայն, Սյունիքն այդ ժամանակ զբաղեցնում էր ավելի քան 15000 կմ² տարածք: Հետագայում այդ տարածքը փոքրանում է: Միջնադարում Սյունիքն ուներ 1008 (ըստ այլ աղբյուրների՝ 1400) գյուղ, 43 խոշոր բերդ եւ 48 վանք: Արեւելքում երկրամասի սահմանը հասնում էր Աղավնո գետը՝ սկսած ակունքից մինչեւ Արաքսին խառնվելը: Արաքս գետը հանդիսանում էր Սյունիքի հարավային սահմանը: Հյուսիս-արեւմուտքում նա Այրարատից բաժանվում էր Գեղամա լեռներով, իսկ հարավ-արեւմտյան սահմանն անցնում էր Վայոց ձոր լեռնաշղթայի հարավային ծայրամասերով:

Սյունիքը խիստ լեռնային երկիր է եւ աշխարհագրական իմաստով գերիշխող դիրք ունի հայոց պետականության օրրան Արարատյան դաշտի նկատմամբ: Օտար նվաճողները հարավ-արեւելքից Արարատյան դաշտ ներթափանցելու համար, նախ, պետք է հաղթահարեին Սյունյաց դժվարանց լեռները: Թշնամիները երբեք Սյունիքի վրայով Արարատյան դաշտ չեն ներխուժել:

Սյունյաց լեռները կազմում են Փոքր Կովկաս լեռնաշղթայի հարավային վերջնամասը: Այստեղ տարբեր ուղղություններով ճյուղավորվում են Վայոց ձորի, Վարդենիսի, Բաղքի կամ Բարկուշատի, Մեղրու լեռնաշղթաները: Դրանք լեռնաշխարհը վեր են ածում առանձին փակ շրջանների, որոնք միմյանց կապվում են լեռնանցքներով: Հայտնի է Որոտանի լեռնանցքը (2344մ), որով Ջանգեզուրը կապվում է Վայքի ու Արարատյան դաշտի հետ: Այստեղով է անցնում Երեւան-Սյունիք միակ ավտոմայրուղին, որը սպասարկում է նաեւ Արցախին: Լեռնանցքը ձմռան առանձին բուք օրերի ժամանակ դառնում է խիստ դժվարանց, երբեմն փակվում է: Մյուս հայտնի լեռնանցքը Տաշտունիինն է (2400մ), որով Կապանը հաղորդակցվում է Մեղրու հետ, իսկ Հայաստանը՝ Իրանի: Սիսիանի լեռնանցքով (2347մ) Սյունիքը կապվում է Նախիջեւանի հետ: Լեռնաշխարհի ամենաբարձր կետը Կապուտջուղի գագաթն է (3906 մ): Հայտնի լեռնագագաթներից են Խուստուփը (3202մ)՝ Կապանում, Մեծ Իշխանասարը (3548մ)՝ Գորիսում, Արամազդը կամ Գազբոյլը (3392մ)՝ Սիսիանում, Բաղացքարը (3256մ)՝ Մեղրիում: Ամենացածր կետը գտնվում է Մեղրու գետահովտում (390մ): Կլիման բազմազան է՝ պարզ արտահայտված ուղղաձիգ գոտիականությամբ: Այն սկսվում է մերձարեւադարձային գոտուց (Մեղրու գետահովիտ) եւ

ձգվում մինչեւ բարձր լեռնային ցուրտ գոտիները (Որոտան գետի վերին հոսանքի շրջանները): Առավելագույն ջերմաստիճանը գրանցվել է +42° C, իսկ նվազագույնը՝ -43° C: Լեռնային շրջաններում ձմեռը տեւում է 5-6 ամիս, տեղում է առատ ձյուն, փչում են քամիներ, եւ երբեմն անանցանելի են դառնում լեռնային բնակավայրեր տանող ճանապարհները: Լեռնաշխարհի բնակլիմայական պայմանները առավել նպաստավոր են անասնապահության համար: Ալպյան բարձրադիր խոտառատ մարգագետինները ամառվա ընթացքում մշտապես իրենց են ձգել քոչվոր անասնապահներին: Երկրագործության եւ, մասնավորապես, հացահատիկի արտադրության համար նպաստավոր են Սիսիանի եւ Գորիսի սարահարթերը, իսկ այգեգործության համար՝ Մեղրին, ինչպես նաեւ՝ երկրամասի տարբեր շրջաններում փռված բազմաթիվ գետահովիտները: Սյունյաց լեռների մեծ մասը լերկ, քարոտ ու չոր է, անտառներ կան Կապանում, Գորիսում եւ Մեղրիում: Անտառները կազմում են Սյունիքի տարածքի շուրջ 20 %-ը: Կապանի շրջանում դրանք զբաղեցնում են 56000 հա, իսկ Գորիսում՝ 9000 հա: Կապանի Ներքին Հանդ եւ Ծավ գյուղերում է գտնվում Հայաստանում միակ՝ սոսիների հազվագյուտ պուրակ-արգելանոցը: Անտառների հիմնական ծառատեսակներն են կաղնին եւ բոխին: Կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչներից հանդիպում են արջ, գայլ, աղվես, լուսան, վարազ, փորսուղ, կզաքիս, նապաստակ, ինչպես նաեւ եղնիկ (կխտար), քարայծ եւ վայրի ոչխար (մուֆլոն): Թռչնաշխարհի մեջ աչքի է ընկնում լեռնային հպարտ արծիվը, որը եղել է Սյունյաց իշխանական տան խորհրդանիշը:

Լեռնաշխարհը հարուստ է օգտակար հանածոներով: Հնագույն ժամանակներից ի վեր հայտնի են եղել մի շարք «բովեր»՝ պղնձի, այլ գունավոր մետաղների ելքեր, որոնք ենթարկվել են շահագործման: Ստ.Օրբելյանը ակնարկում է նաեւ նավթի մասին:

Սյունիքն այսօր Հայաստանի Հանրապետության լեռնահանքային արդյունաբերության գլխավոր կենտրոնն է՝ մոլիբդենի հանրահայտ հանքավայրերով (Քաջարան, Ագարակ): Կան նաեւ պղնձի (Կապան, Դաստակերտ), երկաթի (Սվարանց), քարածխի (Մեղրի) հանքավայրեր: Վերջին ժամանակներս միջոցներ են ձեռնարկվում՝ արդյունահանելու Մեղրու քարածուխը: Լեռնաշխարհը հարուստ է շինանյութային հանքավայրերով: Կան նաեւ հանքային ջրեր: Համաշխարհային հռչակ են վայելում «Ջերմուկը», «Սեւանը»: Լեռնաշխարհն առատ է, այսպես կոչված «թթու ջրերով»՝ Տաթեւի ճանապարհին, Սատանի կամուրջի մոտ, Սիսիանում, Քաջարանում եւ այլուր:

Երկրամասն ունի համեմատաբար ջրառատ գետեր՝ Որոտան, Ողջի, Նախճավան, Երնջակ, Գավառագետ, Արգիճի, Արփա:

Սյունիքի խոշոր գետերն են Որոտանը եւ Ողջին: Ամենահայտնին եւ ջրառատը Որոտանն է, որի երկարությունը 178 կմ է: Այն կտրում-անցնում է լեռնաշխարհի միջնամասով: Որոտանը, միախառնվելով Աղավնո գետի հետ, թափվում է Արաքսի մեջ: Գետն ունի հիդրոէներգետիկ մեծ պաշարներ. ջրի անկումը 1 կմ վրա կազմում է 16 մ: Կառուցվել են Ծամբի, Սպանդարյանի եւ Տաթեւի հէկ -երը, որոնց հզորությունն է 404 մեգավատ, այնքան, ինչքան հայկական ատոմակայանի մեկ էներգաբլոկը: Որոտանը ձկնառատ է, նրա վերին հոսանքներում լինում է նաեւ կարմրախայտ: Այստեղ աշխատանքներ են տարվում՝ թունելի միջով գետի ջուրը հասցնելու Արփա-Սեւան ջրատարին: Ողջիի երկարությունը 82 կմ է: Գետի վրա՝ Կապան քաղաքի տարածքում, կառուցվել են երկու հիդրոէլեկտրակայաններ: 50կմ վրա Ողջին ունի 2000 մ անկում: Գետը երբեմն վարարում է: Տարեցները հիշում են 1956 թ. օգոստոսի 20-ի ջրհեղեղը, որը մեծ վնասներ պատճառեց Կապանին: Այդ օրը տեղումները կազմել են 80 մմ: Սյունյաց լեռնաշխարհի ամենախոշոր լիճը Սեւանն է, իսկ Իշխանասարի փեշերին գտնվող Սեւ լճում ժամանակին արհեստականորեն աճեցվել են իշխան եւ կողակ ձկնատեսակներ: Հիդրոէլեկտրակայաններ աշխատեցնելու նպատակով կառուցվել են խոշոր ջրամբարներ՝ Շամբի, Տոլորսի եւ Սպանդարյանի: Վերջինս զբաղեցնում է 1000 հա տարածություն եւ ունի 258 մլն խ/մ տարողություն: Ջրամբարներում զարգացել է ձկնաբուծությունը, իսկ ջրերը հնարավոր է դարձել օգտագործել պապակ հողերի ոռոգման համար: Սյունիքը հարուստ է քաղցրահամ ջրերի աղբյուրներով: Տասնյակ կիլոմետրեր ձգվող խողովակաշարերով այդ ջրերը հասցվել են քաղաքներ ու բնակավայրեր:

Սյունիքի ներքին եւ արտաքին սահմանները, ժամանակի ընթացքում, բնականաբար, ենթարկվել են փոփոխությունների: Նահանգի սահմանների մասին հայ պատմիչներից առաջինը մեզ ընդհանրական տեղեկություններ է հաղորդում Մովսես Խորենացին, ասելով, որ նահապետ Գեղամն իր Սիսակ որդուն ժառանգեց Սեւանա լճից մինչեւ Արաքս գետը ձգվող տարածքը: Երկրամասի սահմանների, նրա գավառների մասին հստակ տեղեկություններ է հաղորդում 7-րդ դարի գիտնական Անանիա Շիրակացին իր «Աշխարհացոյցում»: Նա նշում է Սյունիքի 12 գավառները հետեւյալ հերթականությամբ՝ Երնջակ, Ճահուկ, Վայոց ձոր, Գեղարքունիք՝

համանուն ծովով, Սոթք, Աղահեճք, Ծղուկ, Հաբանդ, Բաղք, Ձորք, Արեւիք, Կովսական: Հետազոտողները ճշգրտել են այդ գավառների տեղադրությունը, սահմաններն ու տարածքները, բնակավայրերի թիվը եւ այլն: Սյունիքի գավառների գյուղերի եւ դրանց անունների, գյուղերի կողմից Տաթեւի վանքին վճարած հարկաչափի մասին մենք տեղեկանում ենք Ստ. Օրբելյանի «Պատմութիւն տանն Սիսական» գրքի վերջում զետեղված հարկացուցակից: Այն արժեքավոր պատմական փաստաթուղթ է, որից մենք իմանում ենք ոչ միայն տարբեր գավառների գյուղերի քանակի, այլեւ գյուղանունների, իսկ հարկի չափից՝ նաեւ դրանց խոշոր կամ փոքր բնակավայր լինելու մասին:

Ներկայացնում ենք Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի գավառները «Աշխարհացոյցի» հերթականությամբ.

1. ԵՐՆՋԱԿ

Այս գավառը տարածվում էր Երնջակ (այժմ՝ Նախիջեւանի ԻՀ-ում) գետի ավազանում: Սահմանակից էր Գողթն, Ծղուկ, Ճահուկ գավառներին եւ Նախիջեւանին: Գավառի հարավային սահմանը հասնում էր մինչեւ Արաքս գետը: Հայտնի էր Երնջակ բերդը, որը եղել է Սյունյաց իշխանների գլխավոր ամրոցներից մեկը: Տեղադրությամբ համապատասխանում է Նախիջեւանի ԻՀ Ջուլֆայի շրջանին: Ուներ 600 կմ² տարածք, 30 բնակավայր եւ Տաթեւի վանքին վճարում էր 360 դահեկան տասանորդ հարկ:

2. ՃԱՀՈՒԿ

Գավառն ընկած էր Ճահուկ (այժմ՝ Ջահրի) եւ Շահապոնք (այժմ՝ Շահբուզ) գետերի հովիտներում: Տարածքը կազմում էր 1130 կմ² եւ տեղադրությամբ համապատասխանում է Նախիջեւանի ԻՀ Շահբուզի շրջանին: Սահմանակից էր Վայոց ձորին, Ծղուկին, Երնջակին, Նախիջեւանին եւ Այրարատին: Հայտնի էր տակավին 6-րդ դարում կառուցված Շահապունիք բերդը, որի ավերակները գտնվում են Նախիջեւանի ԻՀ Շահբուզ բնակավայրի մոտ: Գավառն ուներ 48 հարկատու գյուղ եւ Տաթեւի վանքին վճարում էր 543 դահեկան հարկ:

3. ՎԱՅՈՑ ՁՈՐ

Սյունիքի առավել նշանավոր ու ընդարձակ գավառներից էր: Ըստ պատմիչներ Մովսես Կաղանկատվացու եւ Ստեփանոս Օրբելյանի,

Վայոց ձոր անունն առաջացել է 735 թ. հուլիսի 21-ին այս տարածքում տեղի ունեցած կործանարար երկրաշարժից, երբ Մոզ քաղաքն իր 10000 բնակիչներով անցավ գետնի տակ: Այժմ էլ Մոզի ավերակները դիտվում են Մալիշկա գյուղից մինչեւ Վայքի շրջկենտրոն ձգվող մայրուղու երկու կողմերին: Այս վարկածը գիտական հենք չունի, քանզի Վայոց ձոր անունը հիշատակվում է դեռեւս 5-րդ դարից: Գրավում էր 2350 կմ² տարածք եւ ընդգրկում Արփա գետի վերին ու միջին հոսանքները: Սյունիքի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքում խաղացել է խոշոր դեր: Վայոց ձորի Եղեգիս ավանը 9-13-րդ դարերում եղել է Սյունյաց իշխանների նստավայր-մայրաքաղաքը: Վանական համալիրներից հայտնի են Գնդեվանքը, Գլաձորը, Թանահատը եւ հատկապես Ամաղուի Նորավանքը, ուր թաղված է Ստ. Օրբելյանը: Գավառն ուներ 92 բնակավայր (ըստ Ղեւոնդ Ալիշանի՝ 90), Տաթեւի վանքին վճարում էր 837 դահեկան հարկ:

4. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ

Ընդգրկում էր Գեղամա կամ Սեւանա լճի ավազանի գերակշիռ մասը, ուներ 1735 կմ² տարածք: Այդ տարածքի մեջ մտնում են ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Գավառի (Կամո), Մարտունու շրջանները եւ Սեւանի շրջանի մի մասը: Սահմանակից էր Այրարատին, Գուգարքին, Ուտիքին, Սոթքին: Հայտնի էր Սեւանա կղզին՝ վանքով եւ ամրոցով: Միջնադարում գավառին տիրում են նախ Բագրատունիները, ապա՝ Զաքարյան, իսկ հետո՝ Դոփյան իշխանները: Հայտնի են Հավուց թառ եւ Մաքենյաց վանքերը: Ուներ 47 գյուղ եւ Տաթեւին վճարում էր 509 դահեկան հարկ:

5. ՍՈԹՔ

Սյունիքի ծայրամասային գավառներից էր, համապատասխանում էր ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիսի շրջանին: Գավառանունից է ծագում Ջոդը, որը հայտնի է ոսկու հանքերով: Կլիման այստեղ խիստ է, եւ ըստ Օրբելյանի, գավառանունն առաջացել է դաժան ձմեռային ցրտերի պատճառով՝ «Ի դառնաշունչ բքմանէ գաւառս կոչեցաւ Սոդք»: Ուներ 55 բնակավայր եւ Տաթեւին վճարում էր 594 դահեկան հարկ:

6. ԱՂԱՀԵՃՔ

Զբաղեցնում էր Աղավնո գետի վերին հոսանքին հարակից շրջան-

ները: Տարածքը, որ կազմում էր 1402 կմ², համապատասխանում էր Ադրբեջանի հանրապետության նախկին Լաչինի՝ներկայումս ԼՂՀ Քաշաթաղի շրջանին: Տաթեւի՝եկեղեցական հարկացուցակում նշված է 43 հարկատու գյուղ: Այստեղ է գտնվում նշանավոր Ծիծեռնավանքը: Հայտնի է խոժոռաբերդ ամրոցը: Սահմանակից էր Ծղուկ, Հաբանդ եւ Արցախի Ծար գավառներին: Տաթեւի վանքին վճարում էր 389 դահեկան հարկ:

7. ԾՂՈՒԿ

Սյունիքի կենտրոնական մասում գտնվող ամենահայտնի գավառներից է: Գրավել է 1950 կմ² տարածք: Ընդգրկում է ՀՀ Սյունիքի մարզի Սիսիանի շրջանը եւ Գորիսի շրջանի արեւմտյան մասը: Օրբելյանի գավառացուցակում հիշատակված է իբրեւ առաջին իշխանանիստ եւ եպիսկոպոսանիստ կենտրոն: 4-9-րդ դարերում Ծղուկի Շաղատ քաղաքավանը եղել է Սյունիքի մայրաքաղաքը եւ հոգեւոր գահանիստը, ուր գործել է նաեւ վարդապետարան: Պատմական նշանավոր վայրերն են Որոտնավանքը եւ բերդը, Սյունի վանքը եւ բերդը, Տաթեւը: Ունեցել է 75 բնակավայր ու վճարել 643 դահեկան հարկ:

8. ՀԱԲԱՆԴ

Գտնվում էր Սյունիքի կենտրոնում ու սահմանակից էր Ծղուկ, Աղահեճք, Բաղք գավառներին եւ Արցախին: Հարավային սահմանը հասնում էր մինչեւ Արաքս գետը: Զբաղեցնում էր 1325 կմ² տարածք, որի մի մասը համընկնում է ՀՀ Սյունիքի մարզի Գորիսի շրջանին: Օրբելյանի հավաստմամբ, Սիսակի սերնդից Զագ նահապետը այստեղ հիմնել է նշանավոր Զագեձորի կամ Հաբանդա բերդը, որը եղել է Վարարակն գետի վերին հոսանքում: Հաբանդն ուներ 59 բնակավայր, վճարել է 618 դահեկան հարկ: Հայտնի բնակավայրերից են Հալիձորը, Շինուհայրը, Խնձորեսկը, Գորայք-Գորիսը: 14-15-րդ դարերում Հաբանդ գավառանունը փոխարինվում է Զագեձորով, որն էլ հնչյունափոխվելով՝դառնում է Զանգեզուր:

9.ԲԱՂՔ

Զբաղեցրել է 925 կմ² տարածք: Սահմանակից էր Կովսականին, Ծղուկին, Հաբանդին, Զորքին: Եկեղեցական հարկացուցակում գավառը բաժանվում է երկու մասի, նշվում է նաեւ մյուս Բաղքը կամ

Քաշունիքը: Տարածքն ընդգրկում է ՀՀ Սյունիքի մարզի Կապանի շրջանը: Կապանի թագավորությունը կոչվել է նաեւ Բաղաց թագավորություն: Ունեցել է հայտնի բերդեր՝ Անդոկա, Պահու եւ այլն: Նշանավոր հոգեւոր կենտրոնն էր Բղենո Նորավանքը՝ կառուցված 936 թ.: Ուներ 41 բնակավայր եւ վճարում էր 380 դահեկան հարկ: Մյուս Բաղքը կամ Քաշունիքն ուներ 52 բնակավայր, վճարում էր 444 դահեկան հարկ:

10.ՋՈՐՔ

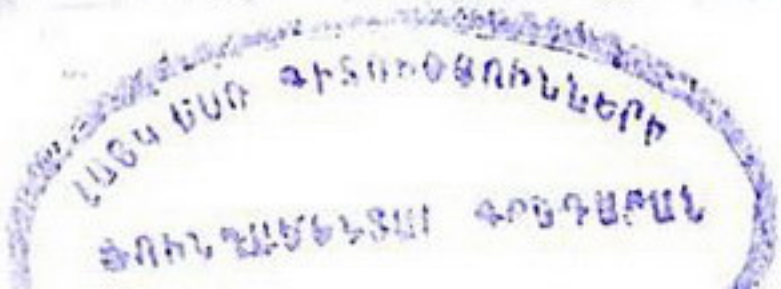
Սյունիքի ամենափոքր գավառն էր՝ 525 կմ² տարածքով: Ջբաղեցնում էր Ողջի գետի վերին հոսանքը՝ Գեղվա ձորը ներառյալ: 11-րդ դարից սկսեց կոչվել Կապան: Սյունիքի միջնադարյան թագավորության ոստանն էր: Այստեղ էր գտնվում մայրաքաղաք Կապանը, որն ապավինել է նշանավոր Բաղաբերդ ամրոցին: Հոգեւոր կենտրոնն էր Վահանավանքը, որը դարձել է Սյունյաց թագավորների եւ իշխանների հավերժական հանգստավայրը: Գավառն ուներ հարկատու 16 բնակավայր եւ վճարում էր 148 դահեկան հարկ: Ըստ ուսումնասիրողների, այստեղ է գտնվել Շլորուտ ամրոցը:

11. ԱՐԵՎԻՔ

Արեւիքը Սյունիքի ամենահարավային գավառն էր՝ Արաքս գետի ձախ ափին: Ուներ 625 կմ² տարածք եւ ընդգրկում էր Մեղրի գետի ավազանը: Նախկինում մտել է Գողթնի մեջ: Հետագայում կոչվել է Տաշտուն եւ Մեղրի: Հայտնի են Կաքավաբերդը եւ Մեղրու բերդը: Գավառն ուներ 24 բնակավայր եւ վճարում էր 262 դահեկան հարկ: Այժմյան Հայաստանի հարավային դուռն է դեպի Իրան:

12. ԿՈՎՍԱԿԱՆ

Նույնպես ոչ մեծ գավառ էր՝625 կմ² տարածքով: Համապատասխանում է Ադրբեջանի հանրապետության նախկին Ջանգելանի շրջանին եւ որոշ չափով՝ ՀՀ Սյունիքի մարզի Կապանի շրջանին (Ծավ գետի շրջակայքը): Գլխավոր բերդն էր Գրհամը՝ Ողջի գետի ձախ կողմում: Ուներ 52 բնակավայր, Տաթեւի վանքին վճարում էր 439 դահեկան հարկ: Անհիմն է այն վարկածը, ըստ որի, Կովսական գավառի անունն առաջացել է կովս ցեղի անունից: Իրականում Կովսական բառ-եզրույթը ծագում է կով+ս+ական ածանցավոր բառից եւ նշանակել է կովերի արոտավայր: Կով արմատը կա նաեւ Կովկաս բառի մեջ:

Ստ. Օրբելյանը «Պատմութիւն տանն Սիսական» գրքի վերջում զետեղված հարկացուցակի վերնագրում նշում է Սյունիքի 12 գավառների մասին, բայց բուն հարկացուցակում ներկայացվում են 14 գավառները: «Աշխարհացոյցի» համեմատ, այստեղ ավելացել են Այլախ (26 գյուղ) եւ մյուս Բաղք կամ Քաշունիք (52 գյուղ) գավառները: Այլախը զատվում է Ծղուկից: Խոսելով Սյունիքի գավառանունների մասին, պատմիչը նշում է, որ որոշ անուններ փոփոխություններ են կրել: Այսպես. Աղահեճքը դարձել է Քաշաթաղ եւ Խոժոռաբերդ, Բաղքը՝ Աճեն կամ Աճանան, Կովսականը՝ Գրհամ, Արեւիքը՝ Տաշտուն եւ Մեղրի, Զորքը՝ Կապան, Ճահուկը՝ Շահապոնք: Անանիա Շիրակացուց (7-րդ դար) մինչեւ Ստ. Օրբելյանի ապրած ժամանակը (13-րդ դար), 600 տարիների ընթացքում նման փոփոխությունները զարմանալի չեն: Օրբելյանից հետո երկու դարերի ընթացքում գործածությունից դուրս են մնում եւ ուրիշ գավառանուններ, ինչպես Հաբանդը եւ Ծղուկը, որոնց փոխարեն հայտնվում են Զագեձորն ու Սիսիանը: Զագեձորը 18-րդ դարի վերջերից, ինչպես նշեցինք, հնչյունափոխվելով՝ դառնում է Զանգեզուր, իսկ բուն Զագեձոր-Զանգեզուրը 19-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսում է կոչվել Գորիս-Կյորես: Երկար ժամանակ՝ 18-րդ դարի վերջից ընդհուպ մինչեւ 20-րդ դարի ավարտը, գործածությունից դուրս է մնում Սյունիք երկրանունը, որին փոխարինում է Զանգեզուրը: Միայն ՀՀ վարչատարածքային մարզային նոր բաժանմամբ՝ Զանգեզուրի փոխարեն, վերստին օրինականացվեց Սյունիք հնագույն պատմական երկրանունը:

Ինչ վերաբերում է Սյունիքի աշխարհիկ եւ հոգեւոր կենտրոններին, ապա դրանք ժամանակների հետ փոփոխվել են: Այդ կենտրոնների մասին պատմական սկզբնաղբյուրները հստակ տեղեկություններ են հաղորդում դեռեւս 4-րդ դարից: Սյունյաց Անդոկ իշխանը Պարսկաստանի մայրաքաղաք Տիզբոնի վրա վրեժխնդիր արշավանք ձեռնարկելուց հետո, ամրացավ Բաղաբերդում, իսկ գանձերը թաքցրեց գյուղաքաղաք Շաղատի եկեղեցում:

4-9-րդ դարերում Սյունիքի աշխարհիկ եւ հոգեւոր կենտրոնը եղել է Սիսիանի Շաղատ բնակավայրը: Ավելի վաղ այդպիսի կենտրոն է եղել Զագ նահապետի հիմնած Զագեձորը: 839 թ. Սյունիքի հոգեւոր կենտրոնը տեղափոխվում է Տաթեւ: Սյունյաց թագավորության ժամանակ (970-1170 թթ.) մայրաքաղաք է հռչակվում Կապանը, իսկ թագավորական տոհմական դամբարան է դառնում Վահանավանքը: Օրբելյան իշխանների օրոք, սկսած 13-րդ դարից, նահանգի աշխարհիկ եւ հոգեւոր կենտրոնը տեղափոխվում է Վայոց ձոր:

Իշխանանիստ է դառնում Եղեգիս ավանը, իսկ հոգեւոր կենտրոնի դերը Տաթեւի հետ հավասարապես կիսում է Ամաղուի Նորավանքը: Հետագայում Տաթեւը վերստին ստանձնում է հոգեւոր կենտրոնի մենաշնորհը:

10-րդ դարում Սյունիքում կատարվում են տարածքային եւ վարչա-քաղաքական լուրջ փոփոխություններ: Գեղամա կամ Սեւանա լճի ողջ ավազանն անցնում է Բագրատունիներին, Սյունիքից դուրս են մնում Գեղարքունիք եւ Սոթք գավառները: Նույն դարում արաբ էմիր Յուսուֆը Սյունիքից անջատում եւ Նախիջեւանին է միացնում Երնջակը: 10-րդ դարում վարչականորեն Սյունիքը բաժանված էր չորս իշխանների միջեւ, որոնց մեջ գահերեց էր Վայոց ձորի եւ Ճահուկի տեր Սմբատը:

Սյունյաց կենտրոնացված իշխանության անկումից հետո, 15-16-րդ դարերում, այլեւս ընդհանուր աշխարհիկ կենտրոն չի եղել: Այդ ժամանակ Սյունիքում կային 4 նշանավոր մելիքություններ, որոնց կենտրոններն էին Բեխ (Կապան), Անգեղակոթ (Սիսիան), Տաթեւ ու Խանածախ (Գորիս) բնակավայրերը: Դավիթ-Բեկի ազատագրական պայքարի ընթացքում (1722-1730 թթ.) Սյունյաց իշխանության կենտրոններ են դառնում նախ Շինուհայրը՝ Գորիսում, ապա Հալիձորը՝ Կապանում, իսկ Մխիթար Սպարապետի օրոք Խնձորեսկը՝ կրկին Գորիսում: Ռուսական տիրապետության ժամանակ, երբ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ստեղծվում է Զանգեզուր գավառը, վարչական կենտրոն է դառնում նոր հիմնված Գորիս քաղաքը: Գորիսը եղել է նաեւ Գ. Նժդեհի հռչակած անկախ Լեռնահայաստանի մայրաքաղաքը: Խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին (1920-1930 թթ.) եւս Գորիսը Զանգեզուր գավառի կենտրոնն էր: ՀՀ վարչատարածքային նոր բաժանմամբ, 11 մարզերի թվում ստեղծվել է Սյունիքի մարզը՝ Կապան մարզկենտրոնով: Մարզի մեջ մտնում են Գորիսի, Սիսիանի, Կապանի եւ Մեղրու նախկին շրջանները: Պատմական Սյունիքից անջատվել եւ առանձին մարզեր են դարձել Գեղարքունիքը եւ Վայոց ձորը: ՀՀ Սյունիքի մարզն ընդգրկում է 4505 կմ² տարածք, ուր ներկայումս ապրում է 162000 մարդ:

Բ. Սյունեցիների կենցաղը, ուտեստը, տարազը, էթնիկական պատկերը

Երկրամասի լեռնային ռելիեֆը, բնակլիմայական պայմանները խոր հետք են թողել սյունեցների հոգեբանության վրա: Բնությունն այստեղ շռայլ չի գտնվել, եւ ապրուստի համար մարդուց պահանջվում է տքնաջան աշխատանք: Լեռնային շրջաններում ձմեռը երկարում է մինչեւ 5-6 ամիս: Հողագործության արդյունքները կախված են լինում բնության քմահաճույքներից: Գյուղերը կամ, ինչպես բնակիչներն են կոչում, շեները, հաճախ կպած են եղել լեռնակողերին: Որոշ գյուղեր կարելի է մուտք գործել միայն կածաններով: Այդ պայմաններում հարմար փոխադրամիջոցը դառնում է գրաստը կամ ջորին: Տների մեծ մասը եղել է քարանձավային: Հանդիպում են մի քանի հարկանի քարանձավային տներ: Դրանք ունեցել են նաեւ պաշտպանական նշանակություն: Քարանձավները երբեմն փորվել են ժայռի բարձրադիր մասում, ուր կարելի էր բարձրանալ միայն պարանե սանդուղքներով: Քարանձավային մի ամբողջ քաղաք է պահպանվել հին Խնձորեսկում: Սյունեցի եւ տղամարդիկ, եւ՛ կանայք ունեցել են իրենց յուրահատուկ տարազը: Գորիսում եւ նրա մի քանի գյուղերում դեռեւս ապրում են ազգային գունագեղ տարազ կրող տարեց կանայք՝ վերջին մոհիկանները: Ցավոք, որոշ ժամանակ անց այդ զգեստները կարելի է հանդիպել միայն թանգարաններում: Կանացի ազգային տարազը կոչվում է կապա կամ ղաբա (տղամարդկանց տարազը ավելի վաղ է անհետացել): Կապան՝ երկարափեշ կտրվածքներով, գեղեցիկ նախշազարդ, արծաթե գոտիով, գլխակալ-ճակտնոցով գրավիչ զգեստ է: Եղել է եւ՛ տոնական, եւ՛ առօրյա կապա:

Սյունեցիները բնության հետ կապված մարդիկ են: Գարունը բացվելուն պես նրանք իրենց սննդաբաժինը հարստացնում են զանազան բուսատեսակներով՝ «կլորած պենջար» (բանջար), խազազ, ջրկոտեմ, դաղձ, մտիտեղ, ծտպաշար, տոպ, քեղ...: Եփած վիճակում օգտագործում են խնջլոզը, ծնեբեկը, թալը, փիփերթը, դանդուռը, գառան դմակը, պոլին (Շինուհայր), գռոնթուկը, ղարավաշը (լոշտակ), կարմանձուկը, կծղոկը, ավելուկի զոխը (միջուկը), բոխին: Շատ հարգի է պենջարով կամ շիրիջով թխված հացը: Որոշ բուսատեսակներ տնտեսու-

հիները թթու են դնում ձմեռվա համար՝ իծի (այծի) կոթ, բոխի, շուշան: Հայտնի թթուներից է Գորիսի ճխթթոն, որը պատրաստում են կարմիր բազուկից: Ձմեռվա համար մարդիկ դաշտերից հավաքում եւ չորացնում են վիլուկ կամ մզուկ (ավելուկ), խոռնը (ուրց), չաման (տմին), ձիթօրան, ղանթափա, զռա եւ այլն: Չորացնում եւ չիր են դարձնում թութը, հոնը, սալորը, տանձը, խնձորը, դեղձը, ծիրանը, իսկ խաղողը՝ չամիչ: Դրանք օգտագործում են ինչպես առանձին ճաշատեսակներում, այնպես էլ թեյի մեջ: Մուրաբա կամ հյութ պատրաստելու, չորացնելու կամ պարզապես ուտելու համար ամենուր տարածված թփերից հավաքում են մոշ, մասուր, ալոճ, սեզնը, զկեռ...: Սյունեցիների յուրահատուկ ճաշատեսակներից են սուտլիկ (կարտոֆիլով) տոլման, կորկոտը, ղլավը, գխաշուն (Կապան), տաքացրած թանը (պզկաթանով կամ չորաթանով), խաշիլը, կճուճի թոնրաճաշը, մսրթթոն (տաքացրած մասրահյութը), ինչպես նաեւ ավելուկով կամ լոբով շորվան: Ամենաքաղցր լոբին լինում է Տաթեւում եւ շրջակա գյուղերում: Անհետացող ճաշատեսակներից են կճախաշը, ածիկը, կոնչուլը, շփոթը: Տարբերվում է նաեւ սյունեցիների պատրաստած մսով տոլման: Սյունեցիներն ունեն իրենց ոգելից խմիչքները, որոնցից ամենահարգին, իհարկե, քարահունջ՝ թթի օղին է (Գորիսի Քարահունջ գյուղի անունով): Այդ օղու չափավոր օգտագործումը օգտակար է մարդու օրգանիզմի համար: Օղի եւ գինի են պատրաստում խաղողից, հոնից, մասուրից, այլ պտուղներից: Կապանի գյուղերում վայրի աճող բույսից (խնդեղնը) թորում են օղի, որը բուժիչ հատկություններ ունի, օգտագործում են ստամոքսի հիվանդությունների եւ հոդացավի դեպքում: Ամենուր տարածված են զանազան դեղաբույսեր:

Սյունիքի բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը մշտապես կազմել են հայերը: Օրբելյանը վկայում է, որ միջնադարյան Սյունյաց թագավորության մայրաքաղաք Կապան քաղաքի թաղամասերից մեկը կոչվել է Ջհուդաթաղ (ջհուդների թաղ): 10-13-րդ դարերում սելջուկթուրքերի եւ մոնղոլների արշավանքների ժամանակ երկրամաս են ներթափանցում այլազգի, այլադավան քոչվոր ցեղեր եւ բնակություն հաստատում հարթավայրային շրջաններում: Նրանք աստիճանաբար տարածվում են նաեւ լեռնային մասերում: Լեռնային Սյունիքում հայ բնակչության միատարրություն է հաստատվում Դավիթ-Բեկի ազատագրական պայքարի ժամանակ, իսկ հետագայում նաեւ՝ Գ. Նժդեհի օրոք: Ջանգեզուրի հայկական շրջաններում օտարալեզու բնակչության թիվը հայերից առավել շարունակաբար աճել է խորհրդային իշխանության օրոք: Մեծ թվով ադրբեջանցիներ էին ապրում Մեղրիում,

Կապանում եւ Սիսիանում: Արցախյան շարժման ընթացքում նրանք արտագաղթեցին, եւ լեռնաշխարհում վերստին հաստատվեց հայ բնակչության միատարրություն: Սյունիքի բնակչությունը ժողովրդագրական լուրջ փոփոխություններ է կրել 19-րդ դարում: 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրից հետո Սյունիքում բնակություն հաստատեցին հազարավոր պարսկահայեր: Ղարադաղից ներգաղթողները հաստատվեցին Կապանում, իսկ Խոյից եւ Սալմաստից եկածները՝ Սիսիանում, ինչպես նաեւ Գորիսում ու Մեղրիում: Սիսիանում պարսկահայերը պահպանել են իրենց լեզուն, սովորույթները, իսկ Գորիսում՝ ոչ: 19-րդ դարի վերջերին Որոտան գետի վերին հոսանքում ցարական իշխանությունները վերաբնակեցնում են ռուս-մոլոկանների (Բազարչայ, Բորիսովկա): Վերջին տասնամյակներում մոլոկանները վերագաղթել են Ռուսաստան: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Կապանի պղնձահանքերում աշխատում էին հույներ եւ պարսիկներ:

Ըստ պատմական աղբյուրների, միջնադարում Սյունիքն ուներ 1008 (այլ վավերագրերում՝ 1400) գյուղ: Ելնելով գյուղերի քանակից, կարելի է ենթադրել, որ երկրամասի բնակչությունը պատկառելի թիվ է կազմել: Այդ թիվը մեծ է եղել եւ Արշակունյաց թագավորության ժամանակ: Ըստ Ջորանամակի, Սյունիքը հայոց բանակին տալիս էր ամենից շատ՝ 19400 զինվոր: 1897 թ. մարդահամարի համաձայն, Ջանգեզուրի չորս հայկական շրջաններում ապրում էր 87252 մարդ: 1959 թ. մարդահամարի տվյալներով, Ջանգեզուրում ապրում էր 117385 մարդ: Ներկայումս ՀՀ Սյունիքի մարզի բնակչության թիվը կազմում է 162000 մարդ, որի կեսից ավելին ապրում են քաղաքներում: Սյունիքի մարզի խոշոր քաղաքներն են Կապանը (մոտ 48000 բն.), Գորիսը (28000 բն.) եւ Սիսիանը (18000 բն.):

Գ. Հին հայկական պետականությունները եւ Սյունիքը

Հայոց հին պետականությունների հետ հայկական արեւելյան ծայրամասային նահանգների, այդ թվում եւ Սյունիքի առնչության կամ կապերի մասին եղած պատմական սկզբնաղբյուրները սակավաթիվ են, իսկ եղածներն էլ կցկտուր տեղեկություններ են հաղորդում: Հայտնի հնագույն հայկական պետականությունները, ինչպես, օրինակ՝ Հայասա-Ազզին, ձեւավորվել են Հայկական լեռնաշխարհի արեւմտյան մասում, Սյունիքից շատ հեռու: Վերջին տարիներին հայ պատմագիտական գրականության մեջ ավելի հաճախ եւ հաստատուն է շեշտվում այն միտքը, որ մինչեւ մ. թ. ա. 9-րդ դարում Ուրարտու (Արարատ) հզոր եւ միասնական պետության հանդես գալը, հայոց արեւելյան կողմերում ձեւավորվել էր Էթիու կամ Էթիունի անունով հայկական մի պետականություն կամ ցեղային միություն եւս, որի կազմում մտել են Ուտիքը, Արցախը, ինչպես նաեւ Սյունիքը: Էթիունի ցեղային միության մասին արդեն խոսվում է դպրոցական դասագրքերում: Մենք չգիտենք, թե երբ է կազմավորվել Էթիունին, քանի դար է գոյատեւել, բայց հայտնի է, որ այն քայքայվեց ու վերացավ հզոր Ուրարտուի դեմ մղած երկարատեւ, ուժասպառ պատերազմների հետեւանքով: Այդ պետության մասին. ահա՛ թե ինչ կարծիք է հայտնել ուրարտական Արգիշտի 2-րդ թագավորի սյունիքյան սեպագիր արձանագրության հրապարակողներից մեկը՝ Վ. Գայսերյանը. «Շնորհիվ իր կազմակերպվածության, զարգացած տնտեսության, աշխարհագրական նպաստավոր դիրքին, ինչպես նաեւ, անկասկած, հայկական էթնոսով բնակեցված լինելուն, Էթիու երկիրը դառնում է Հայկական լեռնաշխարհում ձեւավորվող քաղաքական բոլոր կազմավորումների կենտրոնը, այդպիսին էլ մնալով հայ ժողովրդի պատմության ողջ ընթացքում»:

Էթիունի ցեղային միության քայքայումից հետո Սյունիքը վերջնականապես միացվում է ուրարտական պետությանը:

Այն, որ Սյունիքը եղել է Ուրարտուի կազմում, այսօր այլեւս կասկած չի հարուցում: Տասնամյակներ առաջ այդ կասկածանքը կար: Սյունիքը Ուրարտուի կազմի մեջ մտած լինելու մասին տեսականորեն

մենք տեղեկանում ենք Խորենացուց, որը գրում է, թե հայոց առաջնորդ Արամը (ըստ հայագետների՝ Ուրարտու-Արարատ պետության հիմնադիր-թագավոր Արամեն (860-840 թթ. մ. թ. ա.) արեւելյան ազգերի ղեկավարումը հանձնեց Սիսակյաններին: Բայց Խորենացուն հավատացել են ոչ միշտ ու ոչ բոլորը:

Հայտնաբերված նորագույն պատմական փաստերը անառարկելի են դարձնում Սյունյաց երկրամասի՝ Ուրարտուի կազմի մեջ լինելը: Սյունիքը հեշտությամբ չի միացվել ուրարտական թագավորությանը: Իրար հաջորդած ուրարտական երեք արքաներ (Սարդուր 2-րդ, Ռուսա 1-ին, Արգիշտի 2-րդ), Սյունիքն իրենց տիրույթների մեջ առնելու համար, հարյուր քսան տարվա ընթացքում մի քանի արյունահեղ պատերազմներ են մղել էթիունի պետության դեմ: Սեպագիր արձանագրություններից ելնելով, կարելի է ենթադրել, որ Սյունիքը առաջին անգամ, թեկուզ ժամանակավորապես, ուրարտական գերիշխանությունն ընդունել է Սարդուր 2-րդ թագավորի (764-735 թթ. մ. թ. ա.) օրոք: Այս թագավորը մի սեպագիր արձանագրության մեջ գրաված երկրների թվում նշում է Ուրտեխեն, որը, ըստ Գր. Ղափանցյանի, Արցախն է: Արցախը նվաճող ուրարտական թագավորը, բնականաբար, պետք է անցներ Սյունիքով: Սյունիքի վրա արշավել է նաեւ Սարդուր 2-րդի հաջորդ Ռուսա 1-ինը (735-714 թթ. մ. թ. ա.): Այդ մասին նա արձանագրություն է թողել Սեւանի լճափին, ժայռի վրա: Ուրարտական արքան նշում է, որ գրավել է Սեւանա լճի ավազանի 23 երկրներ, որոնց թվում եւ Գուրիայան: Գուրիայան գիտնականները նույնացնում են Գորիսի հետ: Սպասվում էր, որ ուրարտական արձանագրություն կգտնվի նաեւ Սյունիքի կենտրոնական մասերում: 1975 թ. Սիսիանից 17 կմ հեռավորության վրա գտնվող Արեւիս գյուղի մոտ, Որոտանի աջ ափին, հայտնի ճարտարապետ Հրաչյա Գասպարյանը Թանահատի վանքի ավերակներում հայտնաբերեց Արգիշտի 2-րդ թագավորի (714-685 թթ. մ. թ. ա.) սեպագիր արձանագրությունը: Այն 1979 թ. հրապարակվել է Ն. Հարությունյանի վերծանությամբ: Արձանագրության մեջ խոսվում է Արգիշտի 2-րդի՝ դեպի Ծուլուկու կատարած արշավանքի, ինչպես նաեւ էթիունի երկրի դեմ Իրդուա (Օրդուատ) քաղաքի մոտ տված հաղթական ճակատամարտի մասին: Այլեւս որեւէ կասկած չի մնում Սյունիքը Ուրարտուի կազմում լինելու հարցի առթիվ: Ռ. Իշխանյանն իր «Պատկերազարդ պատմություն հայոց» գրքում նշում է, որ Սյունիքը ի սկզբանե եղել է Արարատի կազմում եւ Արգիշտի 2-րդի վերը նշված արշավանքը պարզապես ապստամբության փորձի ճնշում

Առյուծի բրոնզաձույլ արձանիկ Կապանից VII դար մ.թ.ա. (Գորիսի բանգարան)

էր: «Արա I-ի ժամանակ,- գրում է նա,- Սյունիքն էլ էր մտնում Արարատի թագավորության մեջ: Տարիներ հետո Սյունիքում տեղի իշխանները փորձել են անջատվել Արարատից, եւ նրանց ապստամբությունը ճնշել է Արա I-ի ծոռը՝ Արա II-ը»: Ռ. Իշխանյանի նշած Արան նույն Արգիշտի թագավորն է:

Սյունիքն արագորեն ներառվել է նաեւ ուրարտական մշակութային կյանքի մեջ: Գորիսի երկրագիտական թանգարանում պահպանվում է ուրարտական ժամանակաշրջանի (8-7-րդ դարեր մ. թ. ա.) հայկական արվեստի մի եզակի նմուշ՝ վնասված թաթով առյուծի բրոնզե արձանիկ, որը գտնվել է 1944 թ. Կապանի Սյունիք ավանում: 5 կգ կշիռ, 20 սմ երկարություն եւ 13 սմ բարձրություն ունեցող արձանիկը, ամենայն հավանականությամբ, ձուլվել է տեղում, եւ որպես հումք օգտագործվել է Կապանի հայտնի հանքերի պղնձաքարը:

Հայկական հին պետականությունների հետ Սյունիքի ունեցած կապերի մասին, Խորենացուց զատ, ակնարկել է նաեւ Սյունյաց տան պատմիչ Ստ. Օրբելյանը: Խորենացին հաղորդում է, որ հնուց ի վեր Սյունիքը մաս էր կազմում հայկական տարածքների: Խոսելով հայոց տոհմաբանության եւ երկրամասերի անունների մասին՝ պատմահայրը նշում է, որ հայոց նախահայր Հայկի ցեղից նահապետ Գեղամն իր ստացվածքի մի մասը որպես ժառանգություն տվեց Սիսակ որդուն: Ուրեմն՝ Սյունիքը Գեղամը ոչ թե նվաճել, այլ որպես ժառանգություն ստացել է իր նախնիներից եւ իր ունեցվածքից էլ բաժին է հանել Սիսակ որդուն: Դա նշանակում է, որ մինչեւ Սիսակը, Սյունիքը վաղուց հայկական էթնոսով բնակեցված տարածք էր: Խորենացու ասելով՝ Գեղամի թոռ Արամը՝ Սիսակի եղբորորդին, որին պատմաբանները, ինչպես արդեն նշեցինք, նույնացնում են Ուրարտու-Արարատ պետության հիմնադիր Արամ-Արամեի հետ, նվաճում է արեւելյան ազգերը եւ դրանց ղեկավարումը հանձնում Սիսակյաններին, պահանջում, որ բոլորը սովորեն եւ խոսեն հայերեն:

Ստ. Օրբելյանը «Պատմութիւն տանն Սիսական» գրքում Սյունյաց իշխանական տան Խորենացու տված տոհմաբանությանն ավելացնում է ընդամենը մեկ, բայց խիստ արժեքավոր պարբերություն: Ահա թե ինչ է գրում պատմիչը. «Եվ այսպես սկսած նախնի Սիսակից՝ այս նահապետության իշխանությունը, ակներեւ հարազատությամբ. որդիները հայրերից հաջորդաբար փոխանցեցին երկար ու ձիգ ժամանակներով: Բազմաթիվ մեծամեծ քաջագործություններ ցույց տվեցին հայոց թագավորների (մղած) պատերազմներում եւ բազում ու մեծամեծ պարգեւներով ու գահերով մեծարվեցին պարսից, հայոց, այլեւ հունաց իսկ թագավորների կողմից: Եվ այնքան անվանի եղան, որ մինչեւ անգամ արտոնվեց նրանց արծաթե գահույք ունենալ եւ մարգարտե վարսակալ օգտագործել ու վարազագիր մատանի դնել, նաեւ կարմիր կոշիկ (հագնել) ու բռնել ոսկե գավազան՝ վրան նշված տոհմի անունը եւ պատվաստիճանը: Եվ այսպես հասան Վաղարշակին, որին իր եղբայր Արշակը հայոց վրա թագավոր դարձրեց՝ Հայաստանում Արշակունյաց ցեղի թագավորության սկզբնավորման ժամանակ»:

Հայտնի է, որ Օրբելյանի նշած հայոց թագավոր Վաղարշակը, որի անունը հիշատակում է նաեւ Խորենացին, հայոց Արշակունյաց հարստության հիմնադիր Տրդատ 1-ին (64-72 թթ.) թագավորն է: Ուրեմն՝ Օրբելյանի հաղորդածը վերաբերում է Սիսակ նահապետից սկսած մինչեւ մեր թվարկության առաջին դարն ընկած ժամանակաշրջանին: Խոսքը հայոց Արարատյան (Ուրարտու) թագավորության (860-590 թթ. մ.թ.ա.), Երվանդունի (570-201 թթ. մ.թ.ա.), Արտաշեսյան (189թ. մ.թ.ա. -1թ.) հարստությունների, պարսից Աքեմենյան հարստության (550-330 թթ. մ.թ.ա.) թագավորների, ինչպես նաեւ Ալ. Մակեդոնացու եւ նրա սելեւկյան հետնորդների մասին է: Պատմիչը ոչինչ չի չափազանցում: Սյունյաց իշխանական տունն ի սկզբանե հայոց թագավորների արեւելյան նեցուկն է եղել, եւ իրենց նվիրվածության ու քաջագործությունների համար այդ նախարարական տոհմի ներկայացուցիչները արժանացել են մեծամեծ պարգեւների ու պատիվների: Մ. թ. ա. առաջին հազարամյակի ընթացքում Հայկական լեռնաշխարհում կատարված պատմական անցքերի, մանավանդ Երվանդունի եւ Արտաշեսյան թագավորությունների ժամանակաշրջանի իրադարձությունների վերաբերյալ պատմական սկզբնաղբյուրները սակավաթիվ են: Բայց պատմական այդ ժամանակաշրջանում Սյունյաց իշխանների ունեցած կոչումների եւ պատվաստիճանների մասին Օրբելյանի հաղորդած տեղեկությունը, որը պատմիչը քաղել է մեզ անհայտ սկզբնաղբյուրներից, հաստատվում են նորահայտ փաստերով:

Մասնավորապես, այդ մասին է վկայում հայոց Արտաշես I Բարի թագավորի (189-160 թթ. մ. թ. ա.)՝ Գորիսի Հարժիս գյուղի հողատարածքում, Մեծ Իշխանասար լեռան ստորոտին հայտնաբերված արամեերեն արձանագրությամբ սահմանաքարը: 1964 թ. Գորիս-Սիսիան ավտոճանապարհի մոտ, երկու շրջանների սահմանագծից ոչ հեռու այն գտել է Տաթեւիէկի աշխատակից Արշակ Հովհաննիսյանը: Սահմանաքարն ունի 58 սմ բարձրություն, 25 սմ լայնություն, 20 սմ հաստություն եւ իր չափերով քիչ է տարբերվում Հայաստանում գտնված արտաշեսյան մյուս յոթ սահմանաքարերից: Երկրի ներքին կյանքը կանոնավորելու, գյուղերի եւ ագարակների սահմանները ճշգրտելու համար տեղադրված հողաբաժան սահմանաքարերի մասին հիշատակություն ունի նաեւ Մովսես Խորենացին: Սակայն, երկար ժամանակ պատմահոր հաղորդած տեղեկությունը համարվել է նրա երեւակայության արդյունք եւ հռչակվել անվավեր: Սյունիքում հայտնաբերված սահմանաքարը վկայում է, որ Արտաշես 1-ին հզոր արքան հոգ էր տանում՝ կարգավորելու նաեւ երկրի հեռավոր նահանգների ներքին կյանքը: Հայկական պետականության մաս կազմող Սյունիքը՝ երկրի կենտրոնական նահանգների նման, պետք է ունենար արքայի կողմից վավերացված հողաբաժանում:

Արամեերեն արձանագրություն Սիսիանից՝ Արտաշես I-ի անունով

Սյունիքում գտնված արտաշեսյան սահմանաքարի արամեերեն արձանագրությունը 1965 թ. հրապարակել է Ա. Փերիխանյանը: Քարի վրա փորագրված է ինը տող: Գյուղանունը պարունակող առաջին տողը ջնջված է: Արձանագրության մեջ կարդում ենք. «*... գյուղը պատկանում է Արտաշես Արքային, Քարտն, Զարեհի որդուն, եւ Նեկփառին, բագադիր, Աշխարհապի որդուն*»: Կարելի է

ափսոսալ, որ գյուղանունը ջնջված է: Ինչ վերաբերում է արձանագրության մեջ հիշատակված Նեկփառին (հունարեն Նիկեփոր-հաղթող բառից) եւ Աշխարհսատին, ապա՝ նրանք, անշուշտ, եղել են հայոց արքայի անվանի պաշտոնյաները: Նեկփառը եղել է Սյունյաց տեր իշխանը, որին եւ պատկանել է արձանագրության մեջ հիշատակվող գյուղը: Խորհրդածությունների տեղիք է տալիս թագադիր տիտղոսի հիշատակումը: Ուրեմն, Սյունյաց տերը, տվյալ դեպքում Նեկփառի հայր Աշխարհսատը, եղել է Արտաշես I-ի թագադիրը: Ինչպես հայտնի է, Արշակունիների ժամանակ (64-428 թթ.) հայոց թագավորների թագադիրները եղել են Բագրատունիները: Եվ ահա, որոշ գիտնականներ, այդ թվում եւ «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատորյակի ակադեմիական հրատարակության հեղինակները, գտնում են, որ սյունիքյան սահմանաքարի արձանագրության մեջ հիշատակված Արտաշես I թագավորի թագադիր Աշխարհսատի որդի Նեկփառը Բագրատունյաց տոհմի ներկայացուցիչ է: Անհամոզիչ ու անհավատալի է ենթադրել, որ արձանագրության մեջ հիշատակված, Սյունիքի աշխարհագրական կենտրոնում գտնվող գյուղը կարող էր պատկանել Բագրատունիներին: Արտաշես I-ի գահակալության ժամանակ Բագրատունի իշխանական տան գոյությունն իսկ կասկածելի է: Հայտնի է, որ Մ. Խորենացին իր «Պատմություն հայոցը» գրել է Բագրատունի Սահակ իշխանի պատվերով: Նա Բագրատունիներին ծագած է համարում հրեաներից, որոնք Արտաշեսյան հարստության անկումով սկսված խառնակ ու անիշխան ժամանակներից հետո պարթեւներին Հայաստանի գահին հաստատվելու գործում մատուցած ծառայությունների համար՝ թագադիր ասպետի տիտղոս եւ իշխանական տուն կոչվելու պատիվը ստացան եւ հայոց արեւմտյան կողմերի կուսակալ նշանակվեցին Վաղարշակ (Տրդատ I) թագավորի օրոք՝ սահմանաքարի տեղադրման ժամանակից շուրջ 200 տարի հետո: Խորենացին գրում է. «*...Նախ եւ առաջին փոխարէն բարեաց հատուցանելով առնն զօրաւորի եւ իմաստնոյ, որ ի հրէից Շամբատայ Բագրատ, տալով նմա իշխանութիւն ազգաւ բազադիր լինել Արշակունեաց. եւ որ ի նմանէ ծնեալ ազգ լինել կոչմամբ յանուն նորա Բագրատունի, որ այն մեծ նախարարութիւն ի մէջ աշխարհիս*»[1]: Իր տոհմի ծագման հավաստիությանը, նախ, պետք է հավատար պատմիչի հովանավորը՝ Սահակ Բագրատունի իշխանը, եւ եթե նա հավատացել ու ընդունել է Խորենացու հաղորդածը, մենք, առավել եւս, իրավունք չունենք չհավատալու: Որոշ պատմաբաններ (Ն. Ադոնց, Հ. Մանանդյան) Տիգրան Մեծի (95-55 թթ. մ. թ. ա.) զորավարներից Բագրատեսին համարում են Բագ-

րատունիների նախահայր: Նրանք, չընդունելով Բագրատունիների ծագման մասին Խորենացու հաղորդածը, հենվում են Բագրատունիների՝ Հայկ նահապետից սերած լինելու Սեբեոսի (7-րդ դար) հայտնած վարկածի վրա: Բայց Սեբեոսը Բագրատունիների հայրենական կալվածքը համարում էր Անգեղ տունը՝ Արեւմտյան Հայաստանում: Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ Բագրատունիները հայկական ծագում ունեցող հնագույն իշխանական տուն են, ապա դա չի նշանակում, թե նրանք Սյունիքի սրտում կարող էին ունենալ սեփական գյուղ: Մնում է ենթադրել, որ հայոց Արտաշեսյան թագավորների թագադիրները եղել են ոչ թե Բագրատունիները, այլ ուրիշ տոհմի ներկայացուցիչներ, եւ քիչ հավանական չէ, որ նրանք կարող էին լինել Սյունյաց իշխանները: Այդ են վկայում եւ Օրբելյանի հաղորդածը, եւ սահմանաքարի արձանագրությունը: Սահմանաքարի արամեերեն արձանագրությունը ճշմարտապատում է: Սյունիքի կենտրոնում գտնվող գյուղը պատկանում էր Սյունյաց իշխան Նեկփառին, որի հայր Աշխարհսատը եղել է Արտաշեսյան հարստության հիմնադիր Արտաշես I Բարի թագավորի թագադիրը: Սյունյաց իշխանները, ինչպես հաղորդում է Օրբելյանը, իրավունք էին ստացել ունենալու արծաթե գահույք, կրելու մարգարտե վարսակալ, հագնելու կարմիր կոշիկ (մեկ հատ, քանի որ երկուսը հագնում էր միայն թագավորը) եւ բռնելու տոհմանշանով ոսկե գավազան: Օրբելյանը նաեւ խոսում է գավազանի վրա նշված Սյունյաց իշխանների պատվաստիճանի մասին: Իսկ ի՞նչ պատվաստիճան դա կարող էր լինել, եթե ոչ՝ հայոց թագավորի թագադիր-ասպետությունը...: Պետք է նկատի ունենալ եւ այն հանգամանքը, որ Արտաշեսը Երվանդունիների դեմ իր պայքարի վճռական փուլը՝ ռազմական արշավանքի նախապատրաստությունը, սկսեց հայոց արեւելյան կողմերից, եւ անհնարին է, որ նրա զինակիցների շարքերում իրենց բազմաքանակ զորքերով կանգնած չլինեին Սյունյաց իշխանները:

Հայոց թագավորների թագադրության պատիվը՝ Արտաշեսյան հարստության անկումից եւ երկարատեւ անիշխանությունից հետո, տրվում է Բագրատունիներին: Դա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ ոչ բոլոր հայ իշխանական տներն էին ոգեւորված այն բանից, որ պարթեւական թագավոր Վաղարշ 1-ը (51-75 թթ.) Հայաստանի գահին նստեցնում է իր եղբայր Տրդատին: Վերջինս էլ, նկատի ունենալով այդ գործում մատուցած ծառայությունները, ստեղծում է Բագրատունի նախարարական տունը՝ ի հակակշիռ այլ իշխանական տոհմերի եւ նրանց շնորհում արքունիքի ամենապատվավոր պաշտոնը: Նշանակում է՝ Սյունյաց իշխաններն անհրաժեշտ աջակցություն չեն

ցուցաբերել Տրդատի գահակալության գործին:

Արտաշեսյան թագավորության կազմում Սյունիքի ներառված լինելու մասին կողմնակի վկայություն են այն գանձերը, որոնք գտնվել են Սիսիանում: 1945թ. Սառնակունք գյուղի շրջակայքում, կավե անոթում հայտնաբերված դրամների հավաքածուի մեջ հարյուրավոր հռոմեական, սելեւկյան, պարթեւական, փյունիկյան եւ այլ մետաղադրամների հետ կային նաեւ տասը հայկական մետաղադրամներ: Դրամների հայկական խումբն ընդգրկում էր Տիգրան 2-րդ Մեծի եւ Արտավազդ 2-րդի (55-34 թթ. մ. թ. ա.) գահակալության տարիներին թողարկված մետաղադրամներ: Հելենիստական դարաշրջանի մեկ ուրիշ ուշագրավ գանձ 1970 թ. հայտնաբերվել է Սիսիան շրջկենտրոնում: Ոսկյա եւ արծաթյա տարբեր իրերի մեջ կար մի արծաթե թաս՝ արամեերեն մակագրությամբ, ուր կարդում ենք. «Այս թասը պատկանում է Արախսատին, արծաթի քաշը 100 դրախմ է»: Այս երկու գանձերի եւ դրանցում մեծաքանակ մետաղադրամների առկայությունը վկայում է, որ Սյունիքն Արտաշեսյան թագավորության օրոք առեւտրական կապերի մեջ է եղել նույնիսկ հեռավոր երկրների հետ:

Դ. Քրիստոնեական Սյունիք

Ստ. Օրբելյանն իր գրքի 6-րդ գլուխն սկսում է հետեւյալ բառերով. ***«Ամենից առաջ ինձ համար կարեւոր ու չափազանց անհրաժեշտ էր ցույց տալ հենց այս, թե հայերից նախ հավատացյալ դարձան այս երկիրները»***[2]: Նա Սյունիքում քրիստոնեության տարածումը կապում է Բարդուղիմեոս առաքյալի գործունեության հետ, որը Պարսկաստանից գալով Հայաստան, Արաքս գետն անցնելով՝ մտնում է նահանգի հարավային գավառները: Առաքյալը քրիստոնեական վարդապետությունը սկսում է քարոզել Որդվատ (ներկայիս Օրդուբադը՝ Նախիջեւանի ԻՀ-ում) գյուղում, Արեւիք, Բաղք եւ Գողթն գավառներում եւ ունենում որոշակի հաջողություններ: Նրա կողմից քրիստոնյա են մկրտվում Գողթն գավառի իշխան Սիսակյան Շարը, նրա որդի Խոսրովը, Վահան թոռը եւ կինը՝ Նշնան: Առաքյալը նրանց համար կարգում է վերակացու, որպեսզի հանկարծ ետ չդառնան կռապաշտությանը, իսկ գավառի համար որպես հոգեւոր առաջնորդ՝ եպիսկոպոս է ձեռնադրում իր Կումմի անունով աշակերտին եւ թողնում այնտեղ: Առաքյալն այնուհետեւ գալիս է Երնջակ գավառի Վանանդ գյուղը, այնտեղ կործանում կռատունը, տեղում կառուցում մի համեստ եկեղեցի՝ սուրբ Թովմասի անունով: Այսպիսով, տեսնում ենք, որ տակավին առաջին դարում (60-68 թթ.) Հիսուս Քրիստոսի 12 աշակերտներից մեկի՝ Բարդուղիմեոս առաքյալի գործունեությամբ, Հայաստանում առաջիններից մեկը, քրիստոնեական զորավոր համայնք է ձեւավորվում Սյունիքի հարավային գավառներում, մասնավորապես Գողթնում: Քրիստոնյաներ էին դառնում ոչ միայն հասարակ խավի մարդիկ, այլեւ՝ իշխանական ընտանիքի անդամներ: Քրիստոնեությունն այստեղ տարածվել է ոչ առանց պայքարի: Օրբելյանը հաղորդում է, որ այդ գավառների քրիստոնյաները հետագայում մնում են առանց առաջնորդի եւ հեթանոսներից հալածվելով՝ ցաք ու ցրիվ գալիս: Սակայն նոր վարդապետությունը խոր արմատներ էր ձգել մարդկանց հոգում եւ այն վերջնականապես արմատախիլ անել չհաջողվեց: Քրիստոնյաները պատսպարվում էին լեռներում, ապրում մենակեցությամբ ու չէին դադարեցնում իրենց քարոզները, մինչեւ որ նոր կրոնը տարածվեց ամբողջ Հայաստանում, դարձավ պետական կրոն, եւ Գրիգոր Լուսավորիչը գողթնեցիների համար կրկին առաջնորդ կարգեց եւ ենթարկեցրեց Սյունիքի եպիսկոպոսու-

Հնգադեմ կուռք՝ գտնված Հարժիսում, 2-րդ հազարամյակ մ.թ.ա., Գորիսի բանգարան

թյանը: Սյունյաց տան պատմիչը, խոսելով հայրենի երկրամասում Բարդուղիմեոս առաքյալի կատարած գործերի մասին, անշուշտ, օգտվել է նաեւ ավանդախառն գրույցներից: Որոշ պատմաբաններ, ինչպես Լեոն, ընդհանրապես ժխտում են առաքյալների գործունեությունը Հայաստանում: Սակայն, թերեւս, ընդունելի է Ն. Ադոնցի կարծիքը, որը գրում է. «***Հայաստանում առաքյալների քարոզչության վերաբերյալ ավանդությունները որքան էլ առասպելական լինեն, այնուամենայնիվ, պարունակում են որոշակի ճշմարտություն եւ ապացուցում, որ քրիստոնեությունը Հայաստան մուտք է գործել առաքյալների ժամանակում***»[3]: Բայց կարող է հարց ծագել. արդյո՞ք Գողթնը մտնում էր Սյունիքի մեջ, եւ մենք իրավունք ունե՞նք՝ ասելու, որ առաջին քրիստոնյաները հայերի մեջ սյունեցիները եղան: Հարցադրումը մտահոգել է նաեւ Օրբելյան պատմիչին, եւ նա, ընթերցողին հնարավոր թյուրիմացությունից զերծ պահելու համար վկայակոչելով Խորենացուն, շեշտում է, որ գողթնեցիները առաջներում Սյունիքից մեկուսացված չէին, իսկ Գողթնի իշխանները Սիսական տոհմից էին:

Հարյուրամյակների տեւած համառ պայքարից հետո միայն քրիստոնեությունը 301 թ. Հայաստանում ստացավ պաշտոնական ճանաչում եւ աշխարհում առաջինը հռչակվեց պետական կրոն: Այդ կարեւոր պատմական իրադարձությունը տեղի ունեցավ Տրդատ III Մեծ (298-330 թթ.) թագավորի օրոք: Հին ու նոր կրոնների երկարատեւ պայքարը բացատրվում է նրանով, որ հեթանոսությունը հազարամյակների պատմություն ուներ ու դարձել էր մարդկանց հոգեւոր կյանքի բաղկացուցիչ մասը: Կուռքերի պաշտամունքը խոր արմատներ ուներ նաեւ սյունեցի լեռնականների մոտ: Գորիսի Հարժիս գյուղում հայտնաբերվել են հեթանոսական տաճարի մնացորդներ, ամբողջական սրբատաշ սյուներ եւ հնգադեմ կուռքի հազվագյուտ քարարձան: Այն պահվում է Գորիսի երկրագիտական թանգարանում: Այնուամե-

Գորիսի շրջան, Հարժիս գյուղ. մարդու դիմաքանդակ հեթանոսական տաճարի ավերակներից

նայնիվ, քրիստոնեությունը Սյունյաց լեռնաշխարհում տարածվեց ավելի հարթ ու խաղաղ, քան Հայաստանի այլ վայրերում:

Սյունյաց իշխաններն իրենց հզոր ռազմական ուժերով եռանդուն մասնակցություն ունեցան քրիստոնեության տարածման համապետական միջոցառումներին: Տրդատ III Մեծ թագավորի հետ Արածանի գետում Գրիգոր Լուսավորչի կողմից մկրտություն ստացավ նաեւ Սյունյաց իշխանը՝ իր չորս գնդերով:

Ջենոբ Գլակը գրի է առել Տարոնում քրիստոնյաների կողմից հեթանոսների դեմ մղած պայքարի մանրամասները: Դա մի իսկական պատերազմ էր: Կռապաշտությունը ի չիք դարձնելու եւ հին աստվածների մեհյանները կործանելու նպատակով հայոց թագավորի ձեռնարկած ռազմական արշավանքին մասնակցել է նաեւ հայ եկեղեցու հիմնադիրը: Թագավորական զորքերը կռվում էին գլխավոր քուրմ Արձանի եւ նրա որդի Դեմետրեի զինված ջոկատների դեմ: Հեթանոսները հանուն հին աստվածների, վճռել էին մարտնչել մինչեւ վերջին շունչը՝ մահ կամ հաղթանակ. այս էր նրանց կարգախոսը: Վճռական ճակատամարտի ընթացքում տեղի է ունենում պատերազմի ելքի համար մի բախտորոշ միջադեպ, որում աչքի է ընկնում Սյունյաց տերը: Ճակատամարտի թեժ պահին Հաշտենի իշխան Խորճեսը դավաճանում է քրիստոնյաներին եւ յոթ հարյուր մարդուց բաղկացած ջոկատով անցնում հեթանոսների կողմը: Հեթանոսների զորքերի թիվը վեց հազարից ավելի էր: Քրիստոնյաների համար ճակատամարտի հաջող ելքը դառնում է կասկածելի, քանի որ Հաշտենի իշխանը քաջակորով այր էր, եւ հայոց իշխանները վախենում էին նրանից: Թագավորական զորքերի հույսը մնում է Սյունյաց իշխանը: Ահա թե ինչպես է նկարագրում իրադարձությունները Ջենոբ Գլակը. «Այդ ժամանակ ամբողջ զորքը աղաղակ բարձրացրեց իշխանի առջեւ, իսկ սա, դիմելով Հաշտենից իշխանին,

ասաց. «Մյ գայլի ձագ, հիշեցիր քո հոր բարքը եւ նորից գիշակերության դարձար»: Իսկ նա ասաց. «Մյ արծվի ձագ, որ թեւերովդ ես պարծենում, եթե ընկնես թակարդիս լարի մեջ, ես ցույց կտամ քեզ իմ զորությունը»: Իսկ Սյունյաց իշխանը, չհանդուրժելով այդ անարգանքը, հարձակվեց նրա վրա, հարվածեց մուրճով նրա սաղավարտին: Եվ առանձնացնելով նրան զորքից, փախուստի մատնեց լեռան արեւելյան կողմը, ապա հասնելով նրան Իննակնյան վայրում, վար ձգեց ձիուց եւ, իջնելով, կտրեց նրա գլուխը, իսկ մարմինը գահավեժ անելով՝ ասաց. «Կտեսնեն քեզ անգղները եւ կիմանան, որ արծիվն է խփել նապաստակին»: Արծիվը եղել է Սյունյաց իշխանական տան խորհրդանիշը: Հեթանոս կամ գիսանյան (այդպես էին կոչվում երկար գես՝ ծամ, ունենալու պատճառով) քրմերը այս կռվում ծանր ու վերջնական պարտություն են կրում: Թագավորական զորքերի պատերազմական գործողությունները ղեկավարող Սյունյաց իշխանը հնչեցնում է դադար եւ խաղաղություն ազդարարող փողը, թույլատրում թաղել սպանվածներին: Երկու կողմերից զոհերի թիվը եղել է հազար երեսունութ հոգի:

Վերոհիշյալ Սյունյաց իշխանը ակտիվ մասնակցություն է ունենում Իննակնյան վայրում Ս. Կարապետ հանգստարանի կառուցմանը (Մշո Ս. Կարապետ վանք) եւ տեղի Գլակա վանքում իր հիշատակի համար կանգնեցնում քրիստոնեական խաչ: Այնուհետեւ, հայոց թագավորից թույլտվություն ստանալով, ինչպես գրում է Օրբելյանը . «Սյունյաց իշխանը մեծ ուրախությամբ անցավ, եկավ իր աշխարհը, բոլոր յուրայիններին ավազանում մկրտեց լուսավորությամբ եւ կործանեց կուռքերի բոլոր բագինները ու իր ամբողջ աշխարհը քրիստոնյա դարձրեց, բագինների տեղերն էլ հատկացրեց եկեղեցիների ու աղոթատեղերի շինությանը»: Նույն այս Սյունյաց տերն էր, որ թագավորական պատվիրակության 16 իշխանների հետ Գրիգոր Լուսավորչին ուղեկցեց Կեսարիա՝ քահանայապետ օծվելու համար: Նա նաեւ այն սակավ հայ իշխանների մեջ էր, որոնք Տրդատ Մեծի եւ Գրիգոր Լուսավորչի հետ մեկնեցին Հռոմ՝ Կոստանդին կայսեր ի տեսություն:

Քրիստոնեական վարդապետությունը տարածելու նպատակով՝ Գրիգոր Լուսավորիչը, մեկնելով Վրաստան, Աղվանք, գալիս է փոքր Սյունիք (Արցախ), իսկ այնտեղից՝ անցնում Սյունիք: Սյունյաց նախարարը նրան ընդունում է շքեղ պատիվներով եւ ընծաներով, նրանք միասին շրջագայում են նահանգի գավառներում, համապատասխան տեղերում շինել են տալիս եկեղեցիներ, կանգնեցնում տերունական

նշանը, ամրապնդում քրիստոնեական հավատը: Սյունիքում լուսավորչական աշխատանքներն ավարտելուց հետո Գրիգոր Լուսավորիչը, ինչպես գրում է Օրբելյանը. «Գալով Վաղարշապատ՝ ձեռնադրում է իր մերձավոր աշակերտներից մեկին՝ ճշմարտախոս եւ լավ մի մարդու, լի բոլոր հմտություններով, երիտասարդ հասակով, Գրիգորիս անունով, տալիս է իշխանին տանելու եւ հաստատելու մեր Սյունյաց աշխարհի եպիսկոպոս: Այստեղից եղավ Սյունիքի եպիսկոպոսության սկիզբը»: Գրիգորիս եպիսկոպոսը Սյունյաց հոգեւոր թեմի առաջնորդությունը պաշտոնավարում է 46 կամ 47 տարի: Պրոֆ. Գր. Գրիգորյանը գտնում է, որ Սյունյաց հոգեւոր թեմը հիմնվել է 320 թ., եւ Գրիգորիս եպիսկոպոսն այն պաշտոնավարել է մինչեւ 367 թ.:

Ելնելով Ջենոբ Գլակի, ինչպես նաեւ Օրբելյանի հաղորդած տեղեկություններից, կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանում քրիստոնեության տարածման գործում հայ իշխանների մեջ ամենից երեւելի դերերից մեկը խաղացել է Սյունյաց տերը: Նրան մի քանի անգամ հիշատակում է նաեւ Ագաթանգեղոսը. Սյունյաց մեծ իշխանը ներկայանում է որպես քաջակորով, համբավավոր ու քրիստոսանվեր ազնվական: Ղեւոնդ Ալիշանն ափսոսում է, որ հայ պատմիչները չեն պահպանել այդ քաջ մարդու անունը: Բայց ինքը վրացական մի տարեգրության մեջ, որը վերաբերում է 332 թ. դեպքերին, հանդիպել է Պելուժավր Սյունեցի անվանը եւ կարծիք հայտնել, թե դա կարող էր նույն հռչակավոր իշխանը լինել:

Գրիգոր Լուսավորչի կողմից սահմանված կարգի համաձայն, հայ եկեղեցու կրոնական վեհաժողովում 36 եպիսկոպոսների մեջ Սյունյաց թեմի առաջնորդը նստում էր աջից յոթերորդ տեղը: Որոշ ժամանակ անց, Սյունյաց հոգեւոր թեմի վիճակը բարձրացվում է: Հայոց Արշակ II թագավորի (350-368 թթ.) ժամանակ հայրապետական աթոռին հաստատվելու համար Կեսարիա մեկնող Ներսես Մեծին ուղեկցում էին Սյունյաց նշանավոր իշխան Անդոկը եւ Սյունյաց հոգեւոր թեմի առաջնորդ Գրիգորիսը: Վերջինս պատվիրակության մեջ հանդիսանում էր հայոց եպիսկոպոսների գլխավորը: Արշակ II թագավորի հրամանով Հայաստանում կարգաբերվում են եկեղեցու բոլոր ինը դասերը: Մետրոպոլիտներ են հռչակվում Սյունյաց, Վրաց եւ Մարդպետական եպիսկոպոսները: «Իսկ Սյունյաց մետրոպոլիտ Գրիգորին,- գրում է Օրբելյանը,- իր հետ Կեսարիա գնալու համար ավելի պատիվ անելով՝ սուրբ Ներսեսը նրան տալիս է ոսկեթել գահավորակ ու Սյունիքը հռչակում պատրիարքի նախաթոռ, որը հունարեն լեզվով կոչվում է պրոտոֆրոնտես»[4]: Օրբելյանի «Պատմու-

թիւն տանն Սիսական» գրքում Սյունյաց հոգեւոր թեմի անդրանիկ առաջնորդի անունը նշվում է Գրիգորիս, Գրիգորիոս, Գրիգոր ձեւերով: Գրիգորիսի մահից հետո, Անդոկ իշխանի խնդրանքով, Ներսես Մեծ կաթողիկոսի կողմից Սյունիքի մետրոպոլիտ է նշանակվում երանելի սուրբ Մաշտոցը (367-414 թթ.): Վերջինս աչքի էր ընկնում առաքինի վարքով, բարեպաշտությամբ ու ջանադրությամբ: Այս Մաշտոցին չպետք է շփոթել Մեսրոպ Մաշտոցի հետ: Հինգերորդ դարի սկզբներին Սյունյաց հոգեւոր թեմը՝ Անանիա I մետրոպոլիտի (414-456 թթ.) օրոք, պատվի է արժանանում Աղվանքի Եսվաղեն թագավորի կողմից: Վերջինս թեմին նվիրում է իր թագավորական կարմիր դրոշը՝ ոսկերիզ նուրբ խաչվառով, գլխին ոսկե գունդ եւ պատվիրում դրանք միշտ տանել Սյունյաց եպիսկոպոսների առջեւից: Սյունյաց հոգեւոր թեմը գավառների թվին համապատասխան՝ ուներ տասներկու ենթակա եպիսկոպոս (քորեպիսկոպոս): Առանց Սյունյաց թեմի առաջնորդի, հայոց կաթողիկոս չէր ընտրվում:

Արշակունյաց թագավորության եւ մարզպանության շրջանում Սյունյաց հոգեւոր թեմը տվել է մի շարք նշանավոր առաջնորդներ, որոնք իրենց գործունեությամբ խոր հետք են թողել ոչ միայն հայ հոգեւոր մշակույթի պատմության մեջ: Այդ դեմքերից են Պետրոս Սյունեցին կամ Քերթողը (546-556 թթ.)՝ Մովսես Խորենացու աշակերտը, «մեծ քերթող եւ անհաղթ փիլիսոփա» Մաթուսաղան (634-652 թթ.), Ստեփանոս Սյունեցին (734-735 թթ.) եւ ուրիշներ: Թեմին կից գործում էր ողջ Հայաստանում հռչակ վայելող վարդապետարան, ուր ձեւավորվեց անգերազանցելի հայ թարգմանչական դպրոց: Թեմի գործունեությունը միայն Սյունիքով չէր սահմանափակվում: Դրա հետքերը երեւում են նույնիսկ հեռավոր Երուսաղեմում համայն քրիստոնեության մայրաքաղաքում: Այդ մասին հաղորդում է Ղեւոնդ Ալիշանը. «***Քայց Սիւնիք ոչ յաշխարհի իւրեանց միայն, այլեւ ի հեռավոր յԵրուսաղեմ վանաշէնիք գտան, քան զյոլովս ի տոհմից հայոց, քանզի յիշին անդ յանուն նոցա վանս Ս. Գեորգայ***»[5]:

Ե. Սյունիքը Արշակունիների օրոք

Սյունյաց իշխանական տունը աչքի է ընկել նաեւ Արշակունյաց թագավորության քաղաքական կյանքում, թեպետ սյունեցիները ժառանգաբար արքունական որեւէ գործակալություն չէին ղեկավարում, ինչպես Մամիկոնյանները կամ Բագրատունիները: Այն ներկայացնում էր Արեւելյան Հայաստանի ամենանշանավոր նախարարությունը: Ահա թե ինչպես է բնորոշել Հայաստանի քաղաքական կյանքում արեւելյան երկրամասերի դերը Ն. Ադոնցը. «Հայաստանի արեւելյան կամ պարսկական մասը հայոց պատմության մեջ ունեցած իր դիրքով եւ նշանակությամբ էապես տարբերվում է Արեւմտյան Հայաստանից. նրան է պատկանում այն նվիրական սկզբունքների ու հիմունքների զարգացման եւ պահպանման գլխավոր դերը, որի վրա հենված էր հայոց պատմական կյանքը»: Հայաստանի արեւելյան կողմերում Սյունյաց իշխանական տան գլխավոր լինելը առաջին դարում, նախ հաստատում է Արշակունյաց հարստության հիմնադիր Վաղարշակ (Տրդատ I) թագավորը: Նա, Օրբելյանի հավաստմամբ. «Հրաման է տալիս Սիսականներին՝ լինել հրամանատար արքունի բոլոր զորքերին եւ իր թագավորության երկրորդը եւ պատերազմով շարունակ դեմ կանգնել Հոնաց դռանը»: Հայ նախարարական տների դիրքը արքունիքում, նրանց գահն ու աստիճանը կարգավորում է նաեւ Տրդատ III Մեծը: Թագավորական հրամանի համաձայն, արքունական ընդունելության ժամանակ ճաշի սեղանին պետք է նստեին 400 նախարարներ եւ բոլորից վեր՝ ութ գահագլուխ իշխաններ, որոնց մեջ էր նաեւ Սյունյաց տերը: Թագավորն ամբողջ զորքերի հրամանատարներ է նշանակում չորս իշխանների: Արեւելյան կողմի հրամանատարն էր Սյունիքի տերը, որին ենթակա էին քսանմեկ իշխաններ: Օրբելյան պատմիչի վերը նշված տեղեկությունները հաստատվում են պատմական այլ փաստաթղթերով:

Արշակունյաց թագավորության ժամանակ նախարարական տների, նրանց հզորության եւ արքունիքում ունեցած քաղաքական կշռի ու դերի մասին մենք տեղեկանում ենք երկու հույժ կարեւոր եւ անգնահատելի պատմական վավերագրերից, որոնցից մեկը կոչվում է Գահնամակ, իսկ մյուսը՝Ջորանամակ: Գահնամակն Արշակունիների օրոք արքունիքում նախարարական տների գրաված տեղերի ու պատվաստի-

ճանների մասին թագավորի կողմից հատուկ հրովարտակով վավերացված փաստաթուղթ է: Գահնամակն ընդունված է կոչել Սահակյան, քանի որ այն կազմել եւ պարսից արքային է ներկայացրել Սահակ Պարթեւ կաթողիկոսը 428 թ. հետո: Փաստաթղթում իշխանական տները նշված են որոշակի կարգով, հերթականությամբ, ըստ իրենց կարողության ու նշանակության: Հաշվի է առնված նրանց ծագումը, տոհմական վաղեմությունը, տնտեսական եւ ռազմական հզորությունը: Գահնամակը մեզ է հասել մի քանի տարբերակներով: Պատմական վկայագրերում Արշակունիների օրոք նշվում են հայ նախարարական տների տարբեր թվեր՝ 70, 167, 400, նույնիսկ՝ 900: Սյունյաց իշխանական տունը Գահնամակի գրեթե բոլոր տարբերակներում նշվում է առաջինը: Դա նշանակում է, որ Սյունյաց իշխանական տունը Արշակունիների օրոք ամենահեղինակավոր ու հզոր նախարարությունն էր եւ կանգնած էր հայ իշխանների ավատական սանդղակի ամենավերին աստիճանի վրա: Գահնամակում հիշատակվում է Սյունյաց երկրորդ իշխանական տունը, իսկ նրա տարբերակներից մեկում- առանձին հիշատակվում են նաեւ Տաթեւեանք կամ տաթեւացիները:

Սյունեցիների բարձր դիրքը վկայող մյուս պատմական վավերագիրը Ջորանամակն է: Սա ավելի հին փաստաթուղթ է, քան Գահնամակը եւ ստեղծվել է նախքան Խոսրով III Կոտակ (330-338 թթ.) թագավորը: Ջորանամակն Արշակունյաց Հայաստանում օգտագործված պետական հրամանագիր էր, որով սահմանվում եւ դասակարգվում էին հայոց երկրի զինական ուժերն ըստ չորս զորավարությունների՝ հյուսիսային, հարավային, արեւմտյան եւ արեւելյան: Արեւելյան զորավարությունը, որի մեջ մտնում էին 21 նախարարություններ, հնուց ի վեր ղեկավարում էին Սյունիները: Ջորահավաքի ժամանակ հայոց բանակին ամենից շատ զինվորներ տալիս էր Սյունիքը՝ 19400 մարդ եւ մտնում էր բյուրավորների շարքը: Իսկ այդ շարքում ընդամենը երկուսն էին՝ սյունեցիները եւ կադմեացիք: Վերջիններս տալիս էին 13200 զինվոր: Որպեսզի պարզ լինի Սյունյաց իշխանների ռազմական գերազանցությունը, նշենք, որ այնպիսի հայտնի նախարարական տներ, որպիսիք էին Բագրատունիները եւ Մամիկոնյանները, հայոց բանակին տալիս էին ընդամենը հազարական զինվոր: Սյունեցիներին էր հանձնարարված պահպանելու Այսրկովկասի հյուսիս-արեւելյան դարպասը՝ Դերբենտի (Ճորա, Հոնաց) ռազմավարական նշանակություն ունեցող կիրճը:

Անհնարին է ըստ հերթականության թվարկել Արշակունյաց թագավորության ժամանակաշրջանի (62-428 թթ.) Սյունյաց բոլոր իշխաններին: Ալիշանը փորձել է պատկերել Սյունյաց իշխանական

տան կենաց ծառը, բայց այն հստակվում է միայն Անդոկ իշխանից սկսած՝ 4-րդ դարի կեսերից: Սյունյաց իշխանների մասին ամենահին տեղեկությունը տալիս է Մովսես Խորենացին: Այն վերաբերում է երկրորդ դարի կեսերին: Բակուր իշխանը ընթրիքի է հրավիրում Սյունիքում ապաստան գտած Տրդատ Բագրատունուն, որը խնջույքի պահին, խախտելով լեռնցիների հյուրասիրության կանոնները, սիրահետում է Բակուրի Նազենիկ անունով վարձակ նվագածուին: Բակուր Սյունին զայրանում է եւ պատրաստ էր պատժել հյուրին: Սակայն Տրդատը կարողանում է հարճի հետ ձիով մի կերպ փախչել Սյունիքից[6]: Պատմական այդ տեղեկությունն է ընկած Դ. Վարուժանի «Հարճը» պոեմի հիմքում:

Մենք արդեն գիտենք Սյունյաց անանուն (Ալիշանի մոտ կասկածանքով՝ Պելուժավր Սյունեցի), սակայն հանրահայտ իշխանի մասին, որը Տրդատ III Մեծ թագավորի օրոք աչքի ընկնող քաջագործություններ կատարեց քրիստոնեության տարածման ժամանակ: Նույն այդ իշխանն աչքի է ընկել մեկ ուրիշ պատերազմում եւս, որ Տրդատ Մեծը Հռոմից վերադառնալուց հետո մղել է՝ հյուսիսից Հայաստանը ասպատակելու եկած թշնամիների դեմ: Ամենայն հավանականությամբ, նրան հաջորդած Սյունյաց իշխանի անունը արդեն ստույգ հայտնի է: Հայոց Խոսրով III Կոտակ թագավորի ժամանակ հայտնի է դառնում Սյունյաց Վաղինակ անունով իշխանը: Հայոց թագավորի դեմ ապստամբել էր Աղձնիքի Բակուր բդեշխը եւ դիմել անլուր դավաճանության: Նա պարսից արքայի հետ համաձայնության գալով՝ ասպատակեց ու ավարի ենթարկեց հայոց արքունի տունը: Եվ ապավինելով պարսկական զորքերին, նա իսկական պատերազմ սկսեց հայոց թագավորի դեմ, բայց, ի վերջո, չարաչար պարտություն կրեց: Ապստամբության ճնշման գործում գլխավոր դերը խաղաց Սյունյաց երիտասարդ իշխան Վաղինակը: Ապստամբ բդեշխի սերունդը գլխատվեց, իսկ Բակուրի գլուխը մի դեռատի աղջկա հետ բերեցին հայոց թագավորի մոտ: «Եվ որովհետեւ նրա տոհմից ուրիշ ոչ ոք չէր մնացել՝ թագավորն այդ աղջկան կնության տվեց իր սիրելի Վաղինակ Սյունիին,- գրում է Փավստոս Բուզանդը,- նրան տվեց նաեւ Աղձնյաց տունը եւ նրան դարձրեց բդեշխ եւ ժառանգ այդ տան»: Վաղինակ Սյունեցին հայոց արեւելյան զորքերի հրամանատարն էր եւ, ըստ Եղիշեի, սպանվել է Վասակի հրամանով[7]: Ալիշանն այս Վաղինակի որդին է համարում Սյունյաց եւ հայոց ողջ պատմության մեջ ամենից նշանավոր իշխաններից մեկին՝ Անդոկին: Պատմիչները նրա անունը գրում են նաեւ Անդովկ, իսկ Խորենացին՝ Անտիոք ձեւով:

Անդոկ Սյունի իշխանը 4-րդ դարի հայ նշանավոր քաղաքական ու ռազմական գործիչ էր: Նա հայ իշխանների շարքում ամենահերոսական ու դրամատիկ կերպարներից է, որն իր մեջ խտացրել էր լեռնական սյունեցու բնավորության էական գծերը: Անդոկ Սյունին Մամիկոնյանների փեսան էր: 338 թ. իր քենակալ Արշավիր Կամսարականի հետ վարել է սպարապետության պաշտոնը: Նա նշանակվել է Տիգրանակերտ քաղաքի կառավարիչ եւ կռվի ժամանակ խիստ դիմադրություն ցույց տվել պարսից արքա Շապուհի զորքերին: Խորենացին վկայում է, որ գազազած պարսից արքան հրամայում է սրի քաշել եւ ոչնչացնել Սյունյաց տոհմը: Սակայն այդ հրամանի կենսագործումն այնքան էլ հեշտ չէր նույնիսկ պարսից արքայի համար: Անդոկ իշխանն աչքի է ընկել նաեւ Ոսխայի 350 թ. հայտնի ճակատամարտում: Պարսից արքան մեծ բանակով մտել էր Հայաստան՝ երկիրը վերջնականապես նվաճելու եւ կործանելու մտադրությամբ: Հույներից օգնություն խնդրող հայկական պատվիրակության կազմում էր նաեւ Սյունյաց նահապետը: Հունա-հայկական եւ պարսկական բանակների միջեւ վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Բասենի Ոսխա բնակավայրի մոտ: Ճակատամարտից առաջ Անդոկ Սյունին, կայսր Կոստանդիոսի եւ Արշավիր Կամսարականի հետ՝ կաղամբավաճառի շորեր հագած, շրջել է թշնամու բանակատեղում, զննել պարսկական դիրքերը: Հետախուզությունը վճռական դեր խաղաց ճակատամարտի հաղթական ելքի համար: Գերի ընկավ եւ պարսից արքայի կանանոցը՝ տիկնանց տիկին Բամբիշի հետ: Հաղթանակի շնորհիվ Հայաստանն ապահովեց իր անկախ գոյությունը: Մինչեւ Արշակ II-ի գահակալելը, Հայաստանի վերակացուներ նշանակվեցին Անդոկ Սյունին եւ Արշավիր Կամսարականը:

Անդոկ իշխանի կենսագրության հետաքրքիր մանրամասներ է հաղորդում Օրբելյանը: Պատմիչը նշում է, որ իր տեղեկությունները քաղել է Պետրոս Սյունեցու ձեռագրերից: 387 թ.՝ Հայաստանի առաջին բաժանումից հետո, Սյունիքը Արեւելյան Հայաստանի կազմում ենթակա էր պարսկական գերիշխանությանը: Հայ նախարարները պարսից արքունիքում ունեին իրենց հատկացված բարձերը՝ բազմոցները: Շապուհ արքան հրամայում է՝ պարզել հայ նախարարների կարգավիճակը եւ Սյունյաց իշխան Անդոկին հատկացնում է տասնչորսերորդ բարձը: Մինչեւ հոգու խորքը վիրավորված հպարտ սյունեցին այդ օրը ոչինչ չճաշակեց խնջույքի սեղանից: Շապուհը միայն քմծիծաղում էր՝ կարեւորություն չտալով Անդոկի խռովելուն: Լեռնցի իշխանը անկարող էր կուլ տալ նման անարգանքը: Եվ նա վրեժխնդիր եղավ: Երբ

Բաղաբերդ, III-IV դդ., Կապան

պարսից արքան գնաց պատերազմելու իր երկիրն ասպատակող խա-
զիրների դեմ, Անդոկը վերցրեց 1700 մարդուց բաղկացած մի ընտիր

Առեղծվածային ձեռագիր՝ հայտնաբերված Բաղաբերդի 1978 թ. պեղումներից

հեծյալ ջոկատ եւ շարժվեց դեպի պարսից մայրաքաղաք Տիզբոն: Ջորքը թողնելով քաղաքից դուրս, նա փոքրիկ խմբով մտավ մայրաքաղաք, ասելով.«Ես եկել եմ Շապուհ արքայի մոտ»: Նրան ընդունեցին որպես բարձրաստիճան հյուրի ու պատվեցին ըստ կարգի: «Եվ երբ լուսացավ ու քաղաքի դարպասները բացվեցին,- գրում է Օրբելյանը,- Անդոկի զորքը անակնկալ կերպով դարպասներով ներս խուժեց, բռնագրավեց ոսկու եւ արծաթի անհամար գանձեր, արժեքավոր ու մեծագին ակնեղեն՝ գոհարներ ու մարգարիտներ, ոսկեթել հագուստներ, արքայական ծիրանի, մարգարտազարդ պատմուճաններ արքունիքից ու պարսից իշխանների բոլոր տներից: Վերցրին՝ ինչ որ կարող էին տանել»[8]: Վերադառնալով Սյունիք, Անդոկը ամրացավ Բաղաբերդում եւ Սյունիքի բնակիչներին հրամայեց տներն ու համբարանոցներն այրել ու քաշվել ամուր տեղեր: Եկեղեցական սրբությունները ժողովեցին Շաղատի գմբեթավոր եկեղեցում, իսկ եկեղեցին ծածկեցին հողով: Ջայրացած Շապուհը երեք անգամ զորք է ուղարկում Բաղաբերդը գրավելու համար, բայց հաջողություն չի ունենում: Բաղաբերդն անառիկ էր, եւ ամեն անգամ պարսիկները մեծ կորուստներ էին կրում: Շապուհին խորհուրդ տվեցին պարզապես ամայացնել երկիրը ու այդպես ընկճել ապստամբներին: Տեսնելով հայրենի լեռնաշխարհի կործանումը, Անդոկը՝ հարմար պահ որսալով, հարուստ ավարով հեռանում

Բյուզանդիա: Նա ապաստանում է Թեոդորոս Մեծ կայսեր մոտ, արժանանում ջերմ ընդունելության եւ ստանում պատրկաց պատրիկի տիտղոս: Այդ պատիվը Բյուզանդիայում տրվում էր ժառանգական ազնվական դասին պատկանող ու ընդարձակ կալվածքներ ունեցող անձանց: Այնտեղ էլ Անդոկ Սյունին կնքում է մահկանացուն:

364-367 թթ. հայ-պարսկական պատերազմների ընթացքում, հատկապես Սյունիքը ենթարկվեց մեծ ավերածության, սրի մատնվեց լեռնաշխարհի բնակչությունը: Այս դաժան հաշվեհարդարի եւ կոտորածների մասին Փավստոս Բուզանդը գրում է.

«Եւ զազգի Սիւնեաց ոչնչի զամենայն զայր ի չափ հասեալ կոտրեցին, եւ զկանայս սպանին, եւ զամենայն մանկտիսն ներքինիս իրամայէր առնել եւ խաղացուցանել յերկիրն Պարսից: Եւ առէր զայս ամենայն վասն վրիժուց Անդոկայ»[9].

Անդոկ Սյունի իշխանը հայոց պատմության մեջ հայտնի է նաեւ իր զավակներով: Դրանցից մեկն էր Փառանձեմը՝ հայոց թագուհին, Արշակ II-ի կինը: Սակայն, մինչեւ թագուհի դառնալը, հազվագյուտ հմայքի տեր այդ տիկինը, իր իսկ գեղեցկության ու գրավչության պատճառով, անցավ պալատական խարդավանքների մի շրջան, ուր անպակաս էին բռնի մահերը: Նա ամուսնացել էր Արշակ II թագավորի եղբորորդի Գնելի հետ: Փառանձեմին սիրահարվեց նաեւ Գնելի եղբայր Տիրիթը: Վերջինիս ամբաստանությամբ Գնելը սպանվում է: Բայց իմանալով իրողությունը եւ Տիրիթի՝ Փառանձեմին տիրելու մտադրությունը, թագավորի հրամանով սպանվում է նաեւ Տիրիթը: Չքնաղատես Փառանձեմը դառնում է Արշակ II-ի կինը: Սակայն Փառանձեմը հայոց թագուհի է դառնում Արշակի Օլիմպիա անունով հույն կնոջ թունավորումից հետո: Պատմիչները հավաստում են, որ Փառանձեմը մասնակից էր այդ դավադրությանը: Թագուհի Փառանձեմը հայոց պատմության մեջ մնացել է նաեւ որպես հայրենասեր ու քաջ կին: Պարսիկների կողմից ամուսնու դավադրաբար ձերբակալումից հետո նա ցուցաբերում է մեծ հերոսություն եւ 14 ամիս Արտագերս ամրոցում, ուր ապաստանել էր հայոց արքունիքը, կազմակերպում է քաջարի դիմադրություն: Պաշարման մեջ նրա գլխավոր մտածմունքը որդուն՝ Պապ թագաժառանգին, պարսիկներից փրկելն էր: Փառանձեմի մեջ այդ պահին խոսում էր ոչ միայն գորովագութ մայրը, այլեւ պետական մտածողություն ունեցող հայոց թագուհին: Նա ցանկանում էր փրկել հայ Արշակունիների թագավորական սերունդը, քանի որ Պապն Արշակ II-ի միակ արու զավակն էր: Պապին փրկել հաջողվեց, եւ ինքն էլ կյանքից հեռացավ հերոսուհու մահով, պարսից գերության մեջ՝ ցույց

տալով, որ հայ կինը տղամարդուց ոչ պակաս կարող է անկոտրում ու հայրենասեր լինել: Սյունյաց կանայք մեծ համարում են ունեցել հին Հայաստանում եւ աչքի են ընկել ոչ միայն գեղեցկությամբ: Դա նկատի ունենալով, Ալիշանը գրում է. «Ոչ ինչ ընդհատ յարանց՝ մեծ ոգիք եւ վեհազունք հանդիսանան ի վէպս եւ կանայք Սիւնեաց, պեսպես, չքնաղ եւ վսեմական կերպարանօք առավել քան զայլ աշխարհս Հայոց»:

Սյունյաց Անդոկ իշխանի արու զավակներից էր Բաբիկը, որը ցուցաբերելով համառություն եւ հերոսություն, ի վերջո ժառանգում է հոր իշխանությունը եւ դառնում Սյունիքի տեր (Ն. Ադոնցը գտնում է, որ Բաբիկը ոչ թե Անդոկ Սյունու որդին է, այլ մերձավոր հաջորդը): Բաբիկը գտնվում էր Բյուզանդիայում եւ վարում էր իշխանավայել կյանք: Սակայն հոր մահից հետո նա փափագում էր գալ Սյունիք եւ տեր կանգնել հայրենի ժառանգությանը: Չհայտնելով իր ով լինելը, Բաբիկը կամավոր զինվորական ծառայության է անցնում պարսիկների մոտ, բազմիցս աչքի ընկնում համապարսկական օլիմպիական խաղերում: Նա անուն հանած տղամարդ էր եւ պարսիկներին փրկում է մի արյունալի պատերազմից՝ մենամարտում հաղթելով հոների Հոնանգուր հսկային: Պարսից արքան խոստացել էր կատարել Հոնանգուրին հաղթող հերոսի ամեն մի ցանկություն: Դեպքը առավել հետաքրքիր է ներկայացնում Մովսես Կաղանկատվացին. «Նա (Բաբիկը) խոսք խնդրելով ասում է. «Թող պղնձյա սանդը քո դռնից վերցվի»: Իսկ սանդը լցված էր հնոցի մոխիրով, ովքեր գալիս էին այդտեղ, խփում էին սանդին եւ ասում. «Սյունիքի իշխանությունը այս մոխրի հետ թող վայր թափվի՝ կյանքով եւ մտադրություններով»: Թագավորը մեծ զարմանքով հրամայում է սանդը իր տեղից վերցնել: Ապա Բաբիկն արքայից խնդրում է իր բնիկ հայրական երկիրը իրեն վերադարձնել»: Շապուհը տալիս է իր համաձայնությունը եւ արտոնում Բաբիկ Սյունուն գահակալ դառնալ Բագրատունի եւ Մամիկոնյան իշխանների հետ հավասար աստիճանով: Բաբիկը Սյունյաց իշխանապետությունը ստանձնում եւ ղեկավարում է 21 տարի: Նա Սյունիք է գալիս իր զինակից երկու պարսիկ իշխանների՝ Գորի ու Գազանի հետ: Պարսիկ եղբայրները ընդունում են քրիստոնեական հավատը, մկրտվում ու կալվածներ ստանում: Գորը ստանում է Խոտ գյուղը (Գորիս), իսկ Գազանը՝ Շաղատ գյուղաքաղաքը: Բաբիկը շենացնում է երկար ժամանակ անիշխան ու բարձիթողի մնացած հայրենի երկրամասը: Նա եռանդուն մասնակցություն է ունեցել Հայաստանի քաղաքական կյանքին: Սյունյաց Բաբիկ իշխանն էր, որ կռվելով Մանվել Մամիկոնյանի զորքերի շարքերում, իր ձեռքով սպանում է դավաճան Մերուժան Արծրունուն:

Այդ մասին վկայում է Փավստոս Բուզանդը. «Անմիջապես Մանուելի նիզակակից Բաբիկը, Սյունյաց գավառի տերը, վրա է հասնում, նիզակով կողից վերեւից վար խփելով (Մերուժանին) կարում է գետնին»:

Բաբիկ Սյունու դուստրն ամուսնանում է Հայոց Արշակ III թագավորի հետ (378-391 թթ.): Նրա որդի Դարան դառնում է բյուզանդական Հայաստանի սպարապետ: Դարան Արշակ III-ի հետ անցնում է բյուզանդական Հայաստան եւ սպանվում պարսիկների դեմ մղած ճակատամարտերից մեկում: Բաբիկի մյուս արու զավակն էր հանրահայտ Վասակ Սյունին: Վասակը որպես պատանդ մեծանում էր պարսից արքունիքում: 399 թ. մահանում է Սյունիքի տեր Բաբիկ Սյունին (378-399 թթ.): Բոթը պարսից արքունիք է հասցնում Բաբիկի սենեկապետ Սամ Գնթունին: Վերջինս տեղեկանալով, որ պարսից արքան մտադիր է Սյունյաց իշխանական գահը հանձնել Վասակին, շտապում է նրան ավետելու լուրը. «Ինձ է տեր դարձնում, երբ Սյունիքի ժառանգությունը իմ բուն հայրենականն է»,- չոր պատասխանում է երիտասարդ Վասակը: Պարսկական արքունական դաստիարակությունը չէր ազդել լեռնցու ինքնասեր բնավորության վրա: Այդ խոսքերի համար պարսից արքան Վասակին պատժում է եւ Սյունիքի տեր է նշանակում քսու Սամ Գնթունուն: Բայց սա իշխում է ընդամենը մեկ տարի եւ մահանում թունավորումից: Սամից հետո Սյունիքում իշխել է Վասակի հորեղբայր Վաղինակ Սյունին (400-409 թթ):

Վաղինակ Սյունին աչքի է ընկել կրթական-լուսավորչական գործերով: Նա սիրով ընդունել եւ հովանավորել է Սյունիք եկած Մեսրոպ Մաշտոցին: Այդ ժամանակ երկրամասում տեղ-տեղ գլուխ էր բարձրացրել կռապաշտությունը, եւ Մաշտոցը՝ Վաղինակ իշխանի օգնությամբ, կարողացավ իսպառ վերացնել հեթանոսական աղանդները՝ խորտակելով թաքցրած կուռքերը: Սյունիքում Մաշտոցը բացեց դպրոցներ, մենաստաններ եւ այստեղ թողեց իր ընտրյալ աշակերտներ Բենիամինին ու Անանիային, որոնք հայտնի թարգմանիչներ էին: Անանիան հետո ընտրվում է Սյունյաց մետրոպոլիտ: Վաղինակ Սյունին իշխեց մինչեւ 409 թ.: Պատմական աղբյուրները վկայում են, որ նա դարձավ դավաճանության զոհ: Ըստ Եղիշեի՝ դավադրության կազմակերպիչը եղել է Վասակ Սյունին, որը պարսից արքունիքում ամբաստանեց հորեղբորը եւ սպանել տվեց նրան: Այդ դեպքից հետո Վաղինակի Բաբկեն եւ Բակուր որդիները թշնամանում են Վասակի հետ եւ հեռանում Սյունիքից: Ահա այս ճանապարհով Սյունիքի տեր է դառնում հանրահայտ Վասակ Սյունին:

Զ. Սյունիքը մարզպանական Հայաստանի կազմում եւ նրանից դուրս

428 թ.՝ հայոց Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո, Հայաստանը վերածվեց պարսկական գերիշխանության տակ գտնվող մարզի ու սկսվեց ղեկավարվել պարսից արքունիքի կողմից նշանակվող մարզպաններով: Առաջին հայ մարզպանները եղել են Սյունիները: Մարզպանական Հայաստանում խիստ բարձրացավ Սյունյաց իշխանական տան քաղաքական կշիռը: Սակայն, ցավոք, այդ իշխանական տունը չկարողացավ դառնալ հայ ազգային ուժերը միավորող միջուկ, անչափ անմիաբան էին հայ նախարարական տները, թշնամանքի հասնող երկպառակություն էր տիրում նրանց միջեւ:

Վասակ Սյունին (387-455 թթ.) բարդ ու հակասական կերպար է հայոց պատմության մեջ: Մարզպանական Հայաստանում Սյունյաց իշխանական տան քաղաքական դերի բարձրացումը, անշուշտ, կապված է այդ մարդու անվան հետ: Նա Սյունյաց տեր դարձավ 409 թ. տակավին 22 տարեկան հասակում: Երիտասարդ Սյունյաց իշխանը աչքի ընկավ հայրենաշեն գործերով այն աստիճան, որ Կորյունը նրա մասին գրում է. «***Այն ժամանակ Ասպված պվեց, որ Սյունիքի իշխանության գլուխն անցավ քաջ Միհրական Վասակը, խելացի ու հանճարեղ եւ կանխատես, աստվածային իմաստության շնորհով օժտված մի մարդ***»[10]: Կորյունը նկատի ուներ այն, որ Վասակը մեծապես նպաստել էր Մեսրոպ Մաշտոցի՝ Սյունիքում ծավալած լուսավորչական, կրթական ու թարգմանչական գործունեությանը: Պարսից արքունիքում վստահում էին նրան: Հաշվի առնելով կարողությունները՝ 440 թ. նրան նշանակեցին Վրաստանի մարզպան: Պատմական աղոտ տեղեկություններ կան, որ Վասակը Վրաստանում եղած ժամանակ գաղտնի կապեր է հաստատել կովկասյան լեռնականների հետ եւ Բաղասական թագավորի մասնակցությամբ ցանկացել ապստամբություն կազմակերպել պարսից գերիշխանության դեմ, որի հետեւանքը պիտի լիներ հայկական անկախ պետականության վերահաստատումը սյունեցիների գլխավորությամբ: Սակայն այդ դավադրությունը բացահայտվեց, բայց Վասակը փոքր-ինչ նույնիսկ կասկածանքի տակ չընկավ: Ավելին, 441 թ. նա պաշտոնում առաջ քաշվեց եւ նշանակվեց Հայաստանի մարզպան: Հայաստանի մարզպանից Հայաստանի թագավոր դառնալը ըն-

դամենը մեկ քայլ էր: Սակայն իրադարձությունները ծավալվեցին այլ կերպ, եւ 450-451 թթ. հայ ազատագրական պայքարի վճռական պահին Վասակը հայտնվեց պարսիկների կողքին եւ հռչակվեց դավաճան: Այնուամենայնիվ մի շարք հայագետներ՝ ինչպես Ա. Գարագաշյանը, Ն. Ադոնցը, Հ. Արմենը, Ստ. Մալխասյանցը, Մ. Հասրաթյանը եւ ուրիշներ, Վասակ Սյունու՝հայրենիքի դավաճան լինելը ընդունում են վերապահություններով: Նրանք գտնում են, որ Վասակ Սյունին, ի տարբերություն զինվորական Վարդան Մամիկոնյանի, գործել է որպես հեռատես եւ իրապաշտ քաղաքական գործիչ: Նա ապստամբությունից հրաժարվեց միայն այն պահին, երբ զգաց, որ Բյուզանդիայից եւ հոներից օգնություն ակնկալելն անիմաստ է: Իսկ այդ պահին պարսիկները պատրաստ էին զիջումների, մասնավորապես հավատափոխության հարցում: Վասակ Սյունուն կարելի է հասկանալ նաեւ որպես հայրծնող. պարսկական արքունիքում պատանդ էին պահվում նրա երկու զավակները՝Ներսիկը (Ատրներսեհ) եւ Բաբիկը: Եվ, վերջապես, պետք է նկատել, որ մշտապես Վասակ Սյունու հետ կային ոչ քիչ թվով հայ նախարարներ, որոնք կիսում էին նրա քաղաքական հայացքներն ու մոտեցումները: Որ Վասակ Սյունին պարսից արքունիքի համար եղել է ոչ ցանկալի քաղաքական գործիչ, վկայում է այն, որ, ի վերջո, Տիզբոնում նրան դատապարտեցին մահվան: Ամեն դեպքում, եթե Վասակը դավաճանել է ապստամբներին, չի նշանակում, թե նա կողմ էր պարսկական լծին, հայերի ուծացմանը եւ զրադաշտություն ընդունելուն:

Վասակ Սյունուն տարբեր գնահատականներ են տվել նաեւ 5-րդ դարի հայ պատմիչները: Նրան անվերապահորեն դավաճան եւ մերժելի մարդ են համարել կրտսեր սերնդի պատմիչները՝ Եղիշեն ու Ղազար Փարպեցին: Ավագ սերնդի պատմիչները, մասնավորապես Խորենացին, նրա մասին որեւէ բացասական բան չեն ասում, իսկ Կորյունը, ինչպես տեսանք, նրան նույնիսկ գովաբանում է: Սյունյաց տան պատմիչ Ստ. Օրբելյանը եւս, առանց որեւէ վերապահության, նրան դավաճան է հռչակում եւ այդ առթիվ գրում. «***Ասաղ բանիս եւ եղուկ ակամաւն, զի ոչ խնդամտաբար ինչ կամիմ ճառել վէպս. այլ ի երկմամբ եւ ագով, յոգնահոծ եւ բանչդատպարտի մթացեալ ողբով***»[11]:

Պատմիչի ներկայացմամբ՝ «***Վասակ էր շքեղ եւ բարձր ի մէջ աշխարհիս Հայոց եւ յոյժ մեծարգոյ եւ երեւելի ի դրան արքունի***»[12]:

Վասակի որդիներ Բաբիկն ու Ներսիկը (Ատրներսեհը), ինչպես նշեցինք, Վրաց Աշուշա բդեշխի հետ միասին պատանդ էին վերցված Պարսից Հազկերտ արքայի մոտ: Երբ հայոց իշխանները առերես ուրացությունից հետո վերադարձան Հայաստան, ժողովրդական

հուզումների ալիքը բարձրացավ ամենուր, իսկ Վասակն իր սիրելի զավակների համար «*ոչ ունէր բուն ի գիշերի կամ հանգիստ ի կուսքեան*»[13] եւ չար հուսահատությունից դրդված՝ դիմում է ուրացության: Մի շարք իշխանների հետ միասին (Տիրոց Բագրատունի, Գադիշո Խորխոռունի, Գյուտ Վահեւունի, Վարազշապուհ Պալունի, Արտեն Գաբեղեանց) առանձնացան՝ Հազկերտ Բ-ից «շնորհուկս» ստանալու ակնկալիքով:

Այնուամենայնիվ, հավատարիմ մնալով Վարդանին, Սյունյաց ամբողջ այրուձին մասնակցեց Ավարայրի ճակատամարտին՝ քաջաբար կռվելով Վարդանանց շարքերում:

Վասակի հախուռն, հակասական կերպարը՝ սիրող ծնողի եւ փառամոլ քաղաքական գործչի նկարագիրը, ցայտուն կերպով արտացոլված է ականավոր վիպասան Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք» պատմավեպում:

Վասակը, իրոք, եղել է համակովկասյան մասշտաբի խոշոր գործիչ: Նա, թերեւս, ցանկանում էր հայոց պետականությունը վերականգնել դիվանագիտական խաղերի ճանապարհով, առանց արյուն հեղելու, սակայն վճռական պահին, երբ արդեն ողջ ժողովուրդը կանգնել էր Վարդան Մամիկոնյանի ղեկավարած ազատագրական պայքարի դիրքերում, Վասակը թույլ տվեց ճակատագրական սխալ՝ այդ պահին մեկնելով Տիզբոն: Այս արարքն, իրոք, դավաճանություն էր: Պարսից հազարապետ Միհրներսեհը դիվանագիտական մեքենայություններով կարողացավ հասնել իր նպատակին. Վասակ մարզպանին կտրեց իր ժողովրդից եւ հակադրեց նրան: «Հիմարեալ լինէր անօրէնն Վասակ»,- գրում է Ստեփանոս Օրբելյանը: Հոգեկան տառապանքների մեջ այստեղ էլ՝ Տիզբոնում, ինչպես նշվեց, վախճանվում է Վասակը:

Եղիշե պատմիչը, որ խորին ատելությամբ է արտահայտվում Վասակի նկատմամբ[14]: Վասակ անունը հետագա եկեղեցական պատմիչների մոտ հանդես եկավ իբրեւ դավաճանի խորհրդանիշ: Մատենագրական աղբյուրներում եւ վիմական արձանագրությունների անեծքի բաժնում Վասակը հիշատակվում է Կայենի, Հուդայի եւ այլ չարագործների կողքին:

Փաստենք, որ ապստամբության սկզբում Վասակ Սյունին հայ նախարարների ուխտի մեջ էր եւ դարձավ ազատագրական շարժման գլխավոր քաղաքական ղեկավարը: Ինքն էր զբաղվում արտաքին օգնություն ստանալու հարցերով: Նա նամակ հղեց բյուզանդական կայսրին, փորձեց կապեր հաստատել հոների հետ: Բայց նրա

ջանքերը ապարդյուն էին: Բյուզանդիան, բավարարված լինելով Հայաստանի՝ իրեն բաժին հասած տարածքներով, չէր ցանկանում Հայաստանը՝ վերստին տեսնել անկախ եւ, մանավանդ, հայերի պատճառով պատերազմել Պարսկաստանի դեմ:

Իսկ ինչո՞ւ Վասակը ետ կանգնեց ապստամբությունից, պարզապես դավաճան դառնալու ցանկությո՞ւնն էր, ինչպես պնդում է Եղիշեն: Նա կարող էր հենց սկզբից հրաժարվել այդ ամենից եւ պարսկական արքունիքի առջեւ որեւէ բիծ չգցել իր գործունեության վրա: Նա ինքն էր ծրագրում եւ նախապատրաստում ապստամբությունը, բայց կտրուկ դեմ էր վաղաժամ գործողություններ սկսելուն: Վասակը ապստամբությունից ետ կանգնեց այն ժամանակ, երբ տեսավ, որ հաղթանակի որեւէ հույս չկա եւ իզուր արյուն պիտի հեղվեր: Եվ, այնուամենայնիվ, որքան էլ որ քաղաքական հեռատես գործչի վարվելակերպի տեսակետից հասկանալի լինի այդ քայլը, Ավարայրի ճակատամարտի ժամանակ նա կանգնած էր հայերի դեմ կռվող պարսիկների հետ, եւ դա այլ բան, քան դավաճանություն, չի կարելի չորակել: Հետաքրքիր է այն փաստը, որ ապստամբության սկզբում եղել է մի պահ, երբ Վարդան Մամիկոնյանը ընտանիքով ցանկացել է հեռանալ Բյուզանդիա, եւ միայն Վասակի վստահություն ներշնչող նամակն է նրան ետ բերել: Նամակում հույս էր հայտնվում, որ օգնության կգան հոները, եւ իրենք կհաղթեն պարսիկներին: Այդ պահին ապստամբության ոգի տվողը եղել է մարզպան Վասակ Սյունին:

Սիսիանի Անգեղակոթ գյուղից քիչ հեռու՝ Նախիջեւան տանող ճանապարհի աջ կողմում, կա կիսավեր մի եկեղեցի, որին տեղացիները կոչում են «Վարդան զորավոր»: Տեղի բնակիչների մեջ այն կարծիքն է տիրում, որ այդտեղ է թաղված հայրենասեր զորավար Վարդան Մամիկոնյանը: Այդպիսի կարծիք է հայտնել նաեւ պատմաբան Մորուս Հասրաթյանը, գտնելով, որ զորավարի դին այստեղ են բերել Ավարայրից նահանջող զորքերը: Հնարավոր է, որ Ավարայրից Նախիջեւանի վրայով Արցախ գնացող զորքերն անցնեին այդ ճանապարհով, բայց արդյո՞ք Վարդան Մամիկոնյանը կարող էր թաղված լինել իր քաղաքական հակառակորդ Սյունիների հողում, Սյունիքի այդ ժամանակվա մայրաքաղաք Շաղատից ոչ հեռու:

Վասակ Սյունին, ասես որպես դաս ուխտազանցների, ունեցավ աննախանձելի վախճան: Պարսիկների աչքին դուր գալու իր բոլոր ջանքերին հակառակ՝ նա Ավարայրի ճակատամարտից հետո հանվեց մարզպանի պաշտոնից: 452 թ. Տիզբոնում, պարսից արքա Հազկերտ II-ի (438-457 թթ.) ներկայությամբ, տեղի ունեցավ հայերի ապստամբու-

թյան ղեկավարների դատ: Մեղադրվում էին 8 հոգեւորականներ եւ 31 իշխաններ: Մեղադրյալների մեջ էին նաեւ Սյունյաց Վաղինակ իշխանի Բաբկեն եւ Բակուր որդիները: Վասակ Սյունին Տիզբոն ներկայացավ ոչ իբրեւ մեղադրվող եւ արժանացավ հարգարժան ընդունելության: Հայ նախարարները սկզբից եւեթ ապստամբության ամբողջ մեղքը բարդեցին նախկին մարզպանի վրա: Դատարանում ի ցույց դրվեցին Բյուզանդիա մեկնող Վարդան Մամիկոնյանին ետ բերող եւ Բյուզանդական կայսրին՝ օգնության խնդրանքով Վասակ Սյունու գրած ու իր կնիքով վավերացրած նամակները: Պատմիչները չեն նշում, թե Վասակը ինչ բացատրություններ տվեց այդ առթիվ: Պարսից արքան սիրով արձակում է Վասակի մահվան դատավճիռը: Ամենայն հավանականությամբ, այդ վճիռը եղել է կանխորոշված, իսկ Տիզբոնի դատը՝ դատախաղ: Պարսից արքունիքում իր սեւ գործն էր անում Վասակի փեսա Վարազվաղանը, որը կռվելով աներոջ հետ՝ ապաստանել էր պարսից արքունիքում, նրա դեմ մշտապես որոգայթներ էր լարում՝ մարզպան դառնալու ակնկալիքով: Մահվան վճիռը անսպասելի էր Վասակ Սյունու համար, ինչպես վկայում է Փարպեցին, նա Տիզբոն էր մեկնել՝ արքունիքից պարգեւ ստանալու սպասելիքով: Վասակ Սյունին ենթարկվում է «պատուհասման»: Դատը ավարտելու հաջորդ օրը նրան արքունական ընթրիքի են ներկայացնում՝ շքազգեստով եւ պատվանշաններով պճնված: Արքունի սենեկապետը, ի տես բոլորի, մեկ-մեկ հանում է պատվանշանները, շքեղ զգեստները, զարդերը եւ նրան հագցնում մահապարտի շորեր: Դա ծանր, ուսանելի սեւ օր էր ոչ միայն սյունեցիների համար:

Վասակ Սյունու վրա բարդվեց նաեւ հարկերը յուրացնելու մեղադրանք եւ նշանակվեց խոշոր տուգանք: Եղիշեն գրում է, որ Վասակի ծառաները ստիպված հաց էին մուրում նրա համար: Դա, իհարկե, չափազանցություն է: Եղիշեն գրում է նաեւ այն մասին, որ իբր Վասակ Սյունին եղել է ուրացող, հավատափոխ, սակայն Փարպեցին այդ առթիվ որեւէ ակնարկ չի անում, եւ Եղիշեի պնդումը հավատ չի ներշնչում: Նախկին մարզպանի մահվան վճիռը անմիջապես ի կատար չածվեց: Նա պարսկական կալանքում ապրեց եւս մի քանի տարի ու մահացավ, ինչպես ենթադրում է Լեոն, 455 թ.՝ 68 տարեկան հասակում:

Հազկերտ II-ը Սյունյաց իշխանությունը հանձնում է հավատափոխ Վարազվաղանին, որն իշխում է 25 տարի (452-477 թթ.): Ժամանակի երկու խոշոր գերտերությունները՝ Բյուզանդիան եւ Պարսկաստանը, ամեն կերպ ջանում էին հայերին զրկել քաղաքական կարող ղեկավար

ուժերից, ջլատել հայ նախարարների շարքերը: Հայաստանի նկատմամբ պարսկական քաղաքականության կարեւոր խնդիրներից մեկը Սյունիքը հայ քաղաքական կյանքի ոլորտից մեկուսացնելն էր, այդ հզոր նախարարական տունը ուրիշ տների հակադրելը: Այդ գործում նրանք ունեցան որոշակի հաջողություններ:

Սյունյաց իշխան, ուրացող Վարազվաղանին Օրբելյանը կոչում է «դիվահար»: Նրան փոխարինել է նույնպես հավատափոխ, «անհեթեթ» եւ «անճոռնի» հսկա Գդիհոն Սյունին (477-484 թթ.): 481-484 թթ. Վահան Մամիկոնյանի ղեկավարությամբ սկսված ապստամբության ընթացքում հայերի դեմ կռվող պարսկական զորքերի շարքում էր նաեւ Գդիհոն Սյունին՝ իր հեծյալ գնդով: Այդ ամբարտավան մարդուն են պատկանում հետեւյալ խոսքերը, որ մեջբերում է Ղազար Փարպեցին. «Ես Վահանի եւ ուրիշ հայերի հետ նետով չպիտի կռվեմ, այլ գղզիկով, նետի կոթով, բոլորիդ կցրեմ ու կոչնչացնեմ, այս ու այնտեղ՝ ձորերում ու դաշտերում ցիրուցան անելով»: Դավաճանի խոսքերը իրականություն չդարձան: Առաջին անգամ նա ճողոպրելով՝ մահից խուսափեց 482 թ. Ակոռիի հայտնի ճակատամարտում: Ակոռիի ճակատամարտի հերոսներից էր Վահանի զինակից «լավ այր» Բաբկեն Սյունին: Օրբելյանի բնորոշմամբ՝ ահավոր «բուրգ» Գդիհոն Սյունին սպանվում է 484 թ. Շիրակի Ըշտե կամ Շտվա գյուղի մոտ: Դա ապստամբների համար մեծ հաջողություն էր: Սյունյաց հեծելազորը, մնալով առանց հրամանատարի, ցրվեց եւ մաս-մաս վերադարձավ իր երկիրը: Վահան Մամիկոնյանի դեմ կռվել նրանց ստիպում էր Սյունյաց իշխանը: Գդիհոնի ծառաները եւ ազգականները նրա փորոտիքը թափեցին, դին եղեգներով ծածկեցին ու բերեցին Սյունիք: Այսպես, անփառունակ վախճան ունեցավ մի դավաճան իշխան եւս:

Սյունիքի համար ծանր փորձությունների ժամանակաշրջանում, երբ Սյունյաց իշխանները, հավատափոխ լինելով, դարձել էին պարսկամետ, ուրախալի է, որ եղել են նաեւ քաջակորով սյունեցի հայրենասեր իշխաններ: Դրանց մեջ առանձնանում է Յազդ կամ Հազդ անունով կրտսեր իշխանը, ըստ Փարպեցու՝ նույն այդ Գդիհոնի եղբայրը: Հազդի հերոսական կերպարն է ստիպում Օրբելյանին՝ գրելու հետեւյալ տողերը. «*...զի թէ միով իւիք պատրեալ ամաչեցաք եւ կորացուխ եղաք վասն ամօթալի գործոց իշխանացն Սիւնի, սակայն միւսովս բարձր ի գլուխ պարծիմք եւ ... բժշկիմք...*»[15]: Վահան Մամիկոնյանի կողմից կռվող Հազդը գերի է ընկնում: Նրան առաջարկում են (նաեւ եղբայր Գդիհոնը) հավատափոխ լինել եւ արժանանալ պատիվների: Սակայն երիտասարդ սեպուհը գերադա-

սում է մահը: Քրիստոնեական հավատի մեջ անհողդողդ իշխանին պարսիկները մորթում են Բագրեւանդ գավառի Նպատ լեռան լանջին գտնվող Բագարան գյուղում:

Ուրացող իշխաններ Վարազվաղանից եւ Գդիհոնից հետո Սյունիքի նախարարները վարել են խիստ պարսկամետ քաղաքականություն, թեեւ նրանց շարքում այլեւս հավատափոխներ չենք տեսնում: Գնալով խորանում էին Սյունիքի եւ մյուս հայ նախարարական իշխանությունների միջեւ եղած հակասությունները:

6-8-րդ դարերում Սյունիքում կատարված իրադարձությունների մասին պատմական աղբյուրները սակավախոս են: Այդ շրջանում ապրած հայ պատմիչները, ինչպես օրինակ Սեբեոսը, ընդհանրապես չկամությամբ են խոսում Սյունիքի մասին: Սյունյաց տան պատմիչը նույնպես քիչ տեղեկություններ ունի այդ ժամանակաշրջանի անցքերի, Սյունյաց իշխանների, նրանց կատարած գործերի մասին: Օրբելյանը քիչ թե շատ ավելի հանգամանորեն փորձում է ներկայացնել երկրամասի հոգեւոր կյանքը, որի շնորհիվ եւ տեղեկանում ենք մի քանի կարեւոր իրադարձությունների մասին:

6-րդ դարի սկզբին Սյունիք է այցելում Մուշե հայոց կաթողիկոսը (526-534 թթ.): Նրան այստեղ է հրավիրում իշխանուհի Սահակիան, որը ամուսնու մահից հետո ղեկավարում էր իշխանական տունը: Հանդես բերելով նախաձեռնություն, Սահակիան՝ կաթողիկոսի օգնությամբ, վերանորոգում է Սյունիքի հոգեւոր կյանքը, հիմնում վանքեր, կառուցում եկեղեցիներ: 554 թ. Դվինում հայկական նոր տոմարի ընդունման առիթով Օրբելյանը նշում է, որ Սյունյաց իշխան Միհր-Արտաշիրը եւ հոգեւոր առաջնորդ Տեր-Վրթանեսը, միաբանելով ժողովին, ուղարկեցին իրենց գիտուն վարդապետներին՝ նշանավոր գիտնականների, որոնք հայոց վարդապետների մեջ նախաթոռ էին:

7-րդ դարի սկզբին Սյունիքի իշխանն էր Սիսակյան Սահակը, որը Դվինում իր ստորագրությունն է դնում հայ եկեղեցու միասնության ուխտին: Հավանաբար, այս Սահակ իշխանի կինն էր Բյուրեղը, որը ամուսնու մահից հետո կառավարեց Սյունիքում եւ 624 թ. դիմավորեց Արցախից՝ Նախիջեւան նահանջող բյուզանդական Հերակլ կայսրին: Տիկին Բյուրեղը կռվել է պարսիկների դեմ:

Է. Սյունիքի քաղաքական եւ հոգեւոր կյանքը VI-IX դարերում

7-րդ դարի կեսերին հայկական լեռնաշխարհում հայտնվում են նոր նվաճողներ՝ արաբները: Նրանց հուժկու հարվածներից կործանվում է երբեմնի հզոր Սասանյան Պարսկաստանը: Ինչպես ողջ հայ ժողովրդի, այնպես էլ սյունեցիների համար ստեղծվում է քաղաքական նոր կացություն: Այլեւս գոյություն չուներ դարավոր պարսկական լուծը: Սյունիքը շարունակում էր իր կիսանկախ գոյությունը: Արաբական առաջին արշավանքները դեպի Հայաստան կատարվել են Սյունիքի սահմանակից Նախիջեւանի վրայով, սակայն նրանք, հավանաբար, շրջանցել են Սյունիքը: Այդ արշավանքներին ժամանակակից պատմիչները, հետագայում նաեւ Օրբելյանը, որեւէ ակնարկ չեն անում Սյունիքի կամ սյունեցիների մասին: Իսկ ահա Սեբեոս պատմիչը, խոսելով 652թ. արաբական ապագա խալիֆ Մուավիայի հետ Թեոդորոս Ռշտունու կնքած պայմանագրի մասին, նշում է, որ արաբական գերիշխանությունն ընդունեցին «զՀայս եւ զՍիւնիս»: Սյունյաց իշխանները աջակցում էին Հայաստանի կառավարիչ Թեոդորոս Ռշտունու՝ արաբների հետ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու դիվանագիտական ձեռնարկումներին, թեպետ փաստը, որ պայմանագրում Սյունիքը նշվում է առանձին, վկայում է, որ պարսկական լծի վերացումից հետո Սյունիքը գերադասել է իր անկախ քաղաքական գոյությունը եւ հանդես եկել որպես առանձին վարչատարածքային միավոր: Շատ հնարավոր է, որ Սյունյաց իշխաններն արաբական գերիշխանությունը ընդունել են կամովին, առանց դիմադրության եւ արյուն հեղելու: Սակայն, արաբական արշավանքների տարիներին Սյունիքը զերծ չի մնացել ասպատակություններից ու ավերումներից: Այդ մասին խոսում է Օրբելյանը, գրելով, որ Մաթուսաղայի մահից հետո (643 թ.) Սյունյաց մետրոպոլիտության աթոռն «ութ տարի մնաց թափուր՝ավազակային հարձակումների ու խռովությունների պատճառով՝ երբեմն Պարսկաստանի, երբեմն Բյուզանդիայի, երբեմն՝ հոների կողմից»: 652 թ. Կոնստանդ II բյուզանդական կայսրը, արշավելով Հայաստան, մի առանձին գունդ է ուղարկել Սյունիք: Սյունիքը հարձակման է ենթարկվել նաեւ 654 թ. արաբ զորավար Հաբիբի արշավանքի

ժամանակ: Արաբ պատմագիրները Սիսաջան ցեղը համարում են քաջ եւ պատերազմասեր: Հաբիբը հանդիպում է խիստ դիմադրության եւ գլխահարկ վերցնելու պայմանով՝ հաշտվում:

8-րդ դարի սկզբից, արաբական տիրապետության ժամանակ Սյունիքը մտել է Արմինիա ոստիկանության Առաջին Արմինիա երկրամասի մեջ, որի մեծ մասը կազմում էր Աղվանքը: Արաբական աղբյուրներում Սյունիքն անվանվում էր Սիսաջան: Արաբական տիրապետությունը Սյունիքի համար առանձնապես ծանր չէր: Ընդհակառակը, Սյունյաց իշխանությունն ավելի զորեղացավ. զարգանում էր երկրամասի տնտեսությունը, վերածնունդ էր ապրում հոգեւոր կյանքը: Արաբական լուծը թոթափելու պահին Սյունյաց իշխանական տունը կանգնած էր Հայաստանի երեք հզորագույն նախարարական տների շարքում, Բագրատունիների եւ Արծրունիների հետ միասին:

Թեպետ Սյունիքը արաբների օրոք վարչականորեն կտրված էր հայկական միջնաշխարհից, հետեւապես՝ նաեւ Հայաստանի քաղաքական կյանքից, սակայն հոգեւոր եւ մշակութային առումներով միասնական էր: Երբ հայ լուսավորչական եւ հունական ուղղափառ եկեղեցիների դավանաբանական հարցերով Հերակլ կայսեր հրամանով 633 թ. գումարվում է Կարնո ժողովը, հայոց մարզպան Թեոդորոս Ռշտունին Եզր կաթողիկոսին հրահանգում է, առանց Սյունյաց վարդապետարանի րաբունապետ Մաթուսաղայի, այդ ժողովին չներկայանալ, քանի որ Մաթուսաղան հանրահռչակ գիտնական այր էր, անհաղթ փիլիսոփա, աստվածաբան, եւ նրանից զատ ուրիշ մեկը բովանդակ Հայաստանում լավագույնս չէր կարող մեկնել հայ եկեղեցու դավանանքը, պաշտպանել նրա շահերը: Սյունյաց վարդապետարանը Հայաստանում համարվում էր ամենաառաջնակարգը:

8-րդ դարում Սյունիքի հոգեւոր եւ մշակութային կյանքը նշանավորվում է նրանով, որ Բաբկեն եւ Քուրդո իշխանների օրոք Սյունյաց հոգեւոր թեմը գլխավորում ու իր գործունեությունն է ծավալում հայ հոգեւոր եւ մշակույթի նշանավոր գործիչ Ստեփանոս Սյունեցին: Նա Դվինի մայր եկեղեցու ավագ քահանայի որդին էր, նախնական կրթությունը եւ դաստիարակությունը ստացել էր կաթողիկոսարանում: Ձգտելով հագեցնել գիտելիքների ծարավը՝ տակավին երիտասարդ հասակում նա գալիս է Սյունիք, որը որպես կրթավայր հռչակված էր ողջ Հայաստանում: Օրբելյանը գրում է. ***«Սակս որոյ ելեալ ի մեհապանի աւուրի՝ փութայ ճեպի յաղթիւրն իմապիճ՝ ի վարդապետարանն Սիւնեաց, որ գլուխ էր ամենայն գիտից Հայոց, ի պայծառացեալ դպրոցքն, որի նմա»***[16]:Դրա համար դուրս գալով այն

մենաստանից՝ շտապով դիմում է դեպի գիտությունների աղբյուրը՝ Սյունյաց վարդապետարանը, որը Հայաստանի բոլոր գիտունների գլխավոր տեղն էր, որտեղ գտնվող դպրոցները ծաղկած էին: Մեզ են հասել Ստ. Սյունեցու գրվածքները, հիմնականում Սբ. Գրքի մեկնություններ: Օրբելյանի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ դրանք ուրիշ մեկնիչների գործերի մեջ փայլում են պայծառ ջահի նման: Կարծիք կա, որ նա եղել է հայկական նոտաների՝ խազերի հայտնագործողը: Լսենք Օրբելյանին. «Գրեց նաեւ (Ստ. Սյունեցին) բազմաթիվ ճառեր. ութ եղանակները բաժանեց, կարգեց, շարեց Հարության օրհնությունները, երգեց եւ քաղցրալուր կցուրդներ հարմարեցրեց «Յինանցի»-ի տաղաչափությանը յոթ եղանակներով»: Հայտնի էր նաեւ Ստեփանոսի Սահակդուխտ քույրը, կուսավարք ճգնավորուհին, որի մասին Օրբելյանը գրել է. «Նա շատ հմուտ էր երաժշտության արվեստին, որը եւ սովորեցնում էր շատերին՝ վարագույրի ետեւ նստած, նաեւ ստեղծեց բազմաթիվ քաղցրեղանակ կցուրդներ եւ մեղեդիներ, որոնցից մեկը (նվիրված) սուրբ Մարիամին, որն իր անունով հորինեց»: Մեզ է հասել նրա գրած «Սրբուհի Մարիամ Սափոր ոսկի» շարականը: Ստ. Սյունեցին ունեցավ եղերական վախճան. 735 թ. հուլիսի 21-ին Վայքի Մոզ ավանում, քնած պահին, նրան սրախողխող արեց մի պոռնիկ կին: Այս դեպքից հետո Վայոց ձորում տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժը, որը կործանեց Մոզ ավանը եւ տարավ շուրջ 10000 մարդկային կյանք, Օրբելյանը կապում է Աստծո բարկության հետ, որով նա պատժեց սուրբ մարդուն սպանող բնակիչներին:

Սյունյաց իշխանական տան պատմության մեջ նոր էջ է բացում Վասակ Սյունի իշխանը, որին Ալիշանը գնահատել է որպես Սյունյաց նոր նահապետի: Նա իշխել է 9-րդ դարի առաջին քառորդում: Նրա օրոք Սյունիքը բարգավաճող երկրամաս էր՝ հարուստ տնտեսությամբ եւ ծաղկուն հոգեւոր ու մշակութային կյանքով: Վասակը կարգաբերեց Սյունիքի վարչական տարածքները, նշանակեց գավառները կառավարող իշխանների, վարեց ճկուն ներքին եւ արտաքին քաղաքականություն: Սյունյաց իշխանաց իշխանը, սակայն, թույլ տվեց մի սխալ, որ կարող էր ճակատագրական դառնալ Սյունիքի համար: Նրա օրոք Սյունիքն առնչվում է արաբական տիրապետության դեմ Ատրպատականում սկսված ապստամբական շարժման ղեկավար Բաբեկի, կամ ինչպես հայկական աղբյուրներն են կոչում՝ Բաբանի հետ: Օրբելյանը գրում է՝ Վասակը պարսիկ Բաբանին կանչեց՝ կռվելու Սյունիքն ասպատակող արաբ Մրվանի դեմ: Իսկ

Մովսես Կաղանկատվացին հավաստում է, որ Բաբեկը կանչվեց կռվելու մեկ ուրիշ ապստամբի՝ Սեւադայի դեմ, որը գրավել էր Սյունիքի Շաղատ մայրաքաղաքը: Ամեն դեպքում, Վասակի հրավերով Բաբեկը հայտնվեց Սյունիքում, կարողացավ վերագրավել Շաղատը՝ 821թ.: Բայց նույն թվականին մահացավ մեծ իշխան Վասակը, եւ Բաբեկը, որ նրա մահվանից հետո կնության էր առել Վասակի աղջկան, իսկական պատուհաս դարձավ Սյունիքի գլխին: Սա փորձեց օգտագործել փեսայի իր իրավունքը եւ տեր դառնալ ողջ Սյունիքին, սակայն հանդիպեց դիմադրության: Եվ սկսվեցին Բաբեկի վայրագությունները: 829 թ. նա հարձակվեց Գեղարքունիքի վրա, եւ պատմիչների տվյալների համաձայն, սրածեց 15000 մարդ, հիմնականում խաղաղ բնակիչների, ավերեց վանքերն ու եկեղեցիները, որոնց թվում նաեւ հռչակավոր Մաքենյաց վանքը: Բաբեկին չենթարկվեց նաեւ Բաղք գավառը, եւ նա մի պատժիչ արշավանք ձեռնարկեց՝ նորից մահ ու ավեր սփռելով: Արկածախնդիր Բաբեկը, բարեբախտաբար, երկար չջարունակեց իր մահասփյուռ կյանքը: 837 թ. նա գերվեց Արցախում Առնաշխարհիկ Սահլ (Սահակ) Սմբատյանի (արաբական աղբյուրներում՝ Սահլ իբն-Սումբատ) կողմից, հանձնվեց արաբական իշխանություններին եւ քառատվեց: Այդպես է վկայում արաբ պատմիչ Աբու-խանիֆա ադ-Դինավարին:

Սյունյաց իշխանությունը վերստին ծաղկում ապրեց Վասակ մեծ իշխանի որդիներ Փիլիպեի եւ Սահակի օրոք: Վերջինս հիմք դրեց նոր գահակալ իշխանության, որը հայտնի է «Հայկազուն» անունով:

Այդ ժամանակաշրջանում տեղի էր ունեցել մի զարմանահրաշ դեպք, որը բանաստեղծական շնչով պատմում է Օրբելյանն իր գրքի 34-րդ գլխում: Գորիսից Տաթեւ տանող ճանապարհին՝ Հալիձորի անտառի դիմաց, բարձր գահավեժ քարափներ կան, որոնցից մեկը կոչվում է Հարսնաձոր: Ալիշանն այն անվանում է հարսնավազ, այսինքն՝ հարսի վազելու տեղը: Տեղանունը կապված է Օրբելյանի հաղորդած ավանդազրույցում պատմվող իրադարձության հետ: Սյունյաց իշխաններից մեկը Աղվանքի գահերեց իշխան Վարազ-Տրդատի՝ «լուսատարր օդից եւ նրբանուրբ շողերից» կերպարանավորված աղջիկ Շահանդուխտին հարս էր բերում իր ծննդավայրը: Այդ մասին նախօրոք իմանալով, ճանապարհին դարանակալ պարսիկները հարձակվում են հարսանքավորների վրա եւ ցանկանում առեւանգել գեղեցկուհի հարսին: Շահանդուխտը տեսնելով, որ այդ ամենն իր պատճառով է, ձիով թռչում է դեպի անդունդը եւ հրաշքով փրկվում: Օրիորդը այլեւս չի ցանկանում ամուսնանալ, իր անձը նվիրում է Քրիստոսին, մնում նույն

ձորում, Որոտան գետի ափին եւ հիմնում անապատ: Հետագա դարերում այդ ձորում մշտապես գործել են կուսանաց անապատներ (Շինուհայր, Հալիձոր):

Սյունյաց «Հայկազուն» գահակալների օրոք սերտ կապեր են հաստատվում ուրիշ նախարարական տների, մասնավորապես Բագրատունիների հետ: Սյունյաց Սահակ իշխանը սպարապետ Սմբատ Բագրատունու հետ Կավակերտի ճակատամարտում կռվել է արաբ ոստիկան Հոլի զորքերի դեմ: Սահակից հետո՝ 840-ական թվականներին, Սյունիքում իշխել է Գրիգոր Սուփանը: Նա այդ մականունն ստացել է մեծահոգի, խելոք եւ ձեռներեց լինելու համար: Նա է վերականգնել Բաբեկի կողմից ավերած Մաքենյաց վանքը: Գրիգոր Սուփանը մեռնում է եղբայրասպան կռվում՝ Սիսական Բաբկենի կողմից: Այնուհետեւ Սյունյաց գահերեց իշխանությունն անցել է Վասակ Գաբուռին: Սյունյաց այս իշխանը փեսայացավ՝ հետագայում հայոց թագավոր դարձած Աշոտ Բագրատունուն՝ ամուսնանալով նրա դուստր Մարիամի հետ: Վասակ Գաբուռը մահացել է երիտասարդ հասակում եւ թաղվել մեծ թափորով ու ողբով, «փողհարներով եւ քնարահարներով»: Հետո իշխանությունն անցել է Գաբուռի որդի Գրիգոր II Սուփանին: Վերջինս կարգաբերեց իշխանական տան գործերը, աչքի ընկավ աստվածապաշտությամբ եւ շինարարական աշխատանքներով: Աստվածահաճո շինարարական գործերով աչքի ընկավ նաեւ Սյունյաց իշխանուհի Մարիամը՝ Գրիգոր II Սուփանի մայրը: Նրա հովանավորությամբ են 874 թ. կառուցվում Սեւանա կղզու զույգ եկեղեցիները:

Սյունյաց Գրիգոր II Սուփանին հաջորդել է Վասակ Իշխանիկը: Այս երկուսը՝ ուրիշ հայ իշխանների հետ միասին, արաբների մոտ եռանդուն ջանքեր գործադրեցին՝ Աշոտ Բագրատունուն հայոց թագավոր (885-890 թթ.) ճանաչելու ուղղությամբ: Աշոտին հաջորդած Սմբատ Բագրատունի հայոց թագավորի (890-914 թթ.) օծման արարողությանը մասնակցել է Սյունյաց գահերեց իշխան Աշոտը:

9-րդ դարում, Սյունյաց իշխանական տան հզորացմանը զուգահեռ, հատկապես դարավերջին, նկատելի են դառնում Սյունյաց ավատական տան մասնատվածության նշանները: Իշխանական տան տարբեր ճյուղերի միջեւ գահերեցության եւ հողատարածքների համար երկպառակությունները, երբեմն վեր էին ածվում արյունալի ընդհարումների:

9-րդ դարի վերջին երկրամասը բաժանված էր իշխանական տան երեք ճյուղերի միջեւ, որոնցից մեկը շարունակում էր մնալ գահերեց: Սյունիքի տարածքի զգալի մասը՝ Եղեգիս կենտրոնով, պատկանում էր

Փիլիպեի որդի Աշոտ գահերեց իշխանին: Բաղք եւ Զորք գավառները՝ Կապան կենտրոնով, պատկանում էին Զագիկ Սյունի իշխանին, իսկ Գեղարքունիքը՝ Կոթ կենտրոնով, Գրիգոր Սուփանի սեփականությունն էր: Մի որո՛շ ժամանակ հետո Գեղարքունիքն անցնում է Բագրատունիների տիրապետության տակ: Հետագայում Սյունյաց իշխանության գահերեցությունը փոխանցվում է Զագիկյաններին եւ, բնականաբար, Սյունիքի վարչական կենտրոնը տեղափոխվում է Կապան: Այստեղ էլ ձեւավորվում է Սյունյաց կամ Կապանի թագավորությունը:

6-9-րդ դարերում Սյունյաց լեռնաշխարհում տեղի ունեցած իրադարձությունները պատճառ հանդիսացան, որպեսզի փոփոխվեն Սյունիքի՝ հնուց եկող վարչական, հոգեւոր եւ կրթական կենտրոնները: Երկար դարեր Սյունիքի վարչական, ինչպես նաեւ հոգեւոր կենտրոնը եղել է Շաղատ գյուղաքաղաքը, որը գտնվում է Սիսիանի շրջանում: 7-րդ դարում այստեղ է տեղափոխվում նաեւ Սյունյաց հռչակավոր վարդապետարանը, որը մինչ այդ գործել է Գեղարքունիքի գավառի Մաքենյաց վանքում (Վարդենիսի շրջան): Սյունյաց Շաղատ մայրաքաղաքի անկումն սկսվում է 9-րդ դարի 1-ին քառորդում, երբ այն գրավվում է ապստամբ իշխանների (նաեւ սյունեցի) կողմից, եւ Վասակ նոր Նահապետ իշխանը նրանց դեմ պայքարելու համար օգնության է կանչում Բաբեկին: Պատմիչը նշում է, որ Բաբեկին հաջողվեց Շաղատից դուրս քշել խռովարարներին: Դա տեղի է ունեցել 821 թ.: Իսկ ահա 839 թ. Սյունիքի հոգեւոր կենտրոնը տեղափոխվում է Տաթեւ:

Օրբելյանը հոգեւոր կենտրոնի՝ նոր վայր տեղափոխվելու գլխավոր պատճառը համարում է այն, որ հոգեւորականները ցանկանում էին առաջնորդարան ունենալ խաղաղ եւ աշխարհիկ կյանքից հեռու մի տեղում: Օրբելյանն ինքն իրեն հարցնում է, թե ե՛րբ եւ առաջինը ո՞ր եպիսկոպոսը եկավ Տաթեւ ու պատասխանում, որ չգիտի: Պրոֆ. Գր. Գրիգորյանի հաշվարկների համաձայն, դա տեղի է ունեցել 839 թ. եւ ըստ նրա կազմած Սյունյաց հոգեւոր թեմի առաջնորդական ցուցակի՝ Թեոդորոսի ժամանակ (838-846 թթ.): Հոգեւոր առաջնորդարանի՝ Տաթեւում հաստատվելուց մի որոշ ժամանակ անց, այստեղ է տեղափոխվում նաեւ Սյունյաց վարդապետարանը՝ իր ուսանողներով եւ դասախոսներով (րաբուններով): Իսկ Շաղատը դադարում է նաեւ Սյունիքի վարչական կենտրոնը լինելուց, երբ իշխանության գահերեցությունն անցնում է Վայոց ձորի տերերին, իսկ նրանք էլ նստավայր են դարձնում Եղեգիս ավանը՝ նույնանուն գետի հովտում, ուր այսօր 3-4 կմ ձգվում են հին բնակավայրի ավերակները:

Ը. Սյունիքի մշակույթը հին ժամանակներից մինչեւ IX դար

Սյունիքում ստեղծված հոգեւոր եւ նյութական արժեքները համահայկական քաղաքակրթության անկապտելի մասն են: Հայոց պետականության կայացման ու գոյատեւման մեջ Սյունիքի աշխարհիկ իշխանության դերի համեմատ, դրանք ոչ պակաս կարեւոր տեղ են գրավում համահայկական մշակույթում: Դա նշանակում է, որ հին Սյունիքում ստեղծված մշակութային շատ արժեքներ հայկական քաղաքակրթության ներկայանալի նմուշներն են:

Հնագույն ժամանակներից Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված մշակույթի արժեքավոր գործեր են 5-7 հազար տարի առաջ արված ժայռապատկերները: Սյունիքի հնագույն բնակիչների՝ շուրջ 2000 քարաբեկորների վրա վեմը 1-6 մմ խորությամբ քերելու կամ փորելու միջոցով արված պատկերները, որոնց ժողովուրդն անվանում է «իծագրեր», ինչպես վերը նշեցինք, փռված են Մեծ Իշխանասար լեռան արեւմտյան փեշերին՝ Ուղտասար եւ Ջերմաջուր կոչվող հնավայրերում: Ժայռապատկերները գտնվում են ծովի մակերեւույթից 3300 մ բարձրության վրա: Տեղանքը մատչելի է դառնում միայն ձյան ծածկույթի վերանալուց հետո, լեռնային կարճատեւ ամռան ընթացքում: Ժայռապատկերների մոտ հայտնաբերվել են նաեւ կիկլոպյան ամրոցի հետքեր, արհեստական քարակույտեր, կացարանների ավերակներ: Ժայռապատկերներից մի քանիսը 1980 թ. բերվել եւ ցուցադրվում են Սիսիանի երկրագիտական թանգարանի բակում: Սյունիքի ժայռապատկերները աղերսներ ունեն Հայկական լեռնաշխարհում (Արագած, Գեղամա լեռներ) եւ այլ երկրներում (Իտալիա) հայտնաբերված նույնատիպ պատկերների հետ: Սյունիքի հնաբնակները ժայռապատկերներն ընտրել են որպես ապագա սերունդներին հաղորդակցվելու հուսալի միջոց: Դրանցում ուրվագծված են երկրամասի հին բնակիչների կյանքը, կենցաղը, հավատալիքները, իղձերն ու խոհերը: Պատկերները պարունակում են խորհրդանշական, երբեմն անբացատրելի շատ գաղտնիքներ: Դրանք, նախ եւ առաջ, պատկերացում են տալիս հին Սյունիքի ընտանի եւ վայրի կենդանական աշխարհի մասին: Այստեղ հանդիպում ենք լեռնաշխարհի համար այսօր ոչ բնորոշ, վաղուց անհետացած կենդանիների, ինչպես զեբրը կամ ա-

ռյուծը: Ավելի հաճախ պատկերված են քարայծեր, որոնք եղել են պաշտամունքային կենդանիներ եւ մինչեւ օրս պահպանվել են լեռնաշխարհում: Հանդիպում են ընտանի կենդանիներ, երկանիվ, քառանիվ սայլեր: Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում տիեզերաբանական բովանդակություն եւ պատկերացումներ պարունակող, մասնավորապես, արեւի պաշտամունքի հետ աղերսվող պատկերները: Դրանք հանդես են գալիս կեռխաչի (սվաստիկա), շրջանի կամ բոլորակի մեջ առնված խաչի, ինչպես նաեւ սովորական խաչանշանի ձեւերով: Կեռ թեւերով խաչը պահպանվում է Սյունիքի հետագա զարդարվեստում եւ եղել է Սյունյաց իշխանական տան խորհրդանիշերից: Գորիսի թանգարանում պահվում է 19-րդ դարի մի գորգ, որի կենտրոնական զարդերից են ետ շրջված թեւերով զույգ խաչերը: Ժայռապատկերներում տեղ են գտել կենցաղային, որսի տեսարաններ, ծիսական պարեր ու գործողություններ: Քարերի վրա արված բոլոր պատկերները շարժուն են, շնչում են կենդանությամբ եւ համարյա չեն տուժել հողմահարությունից:

Սիսիանից Գորիս տանող ճանապարհին է գտնվում, ինչպես վերն ակնարկեցինք, գիտական շրջաններում հայտնի մի հնավայր, որ կոչում են Զորաց քարեր: Այն համարվել է մ. թ. ա. 2-րդ հազարամյակի մեգալիթյան կառույց: Ն. Ադոնցը գտնում է, որ օղակաձեւ դասավորված այդ քարակառույցները եղել են բերդեր, որ շրջապատել են սրբավայրերը: Սիսիանի Զորաց քարերի բնակատեղին ունեցել է կանոնավոր փողոցներ, հատակագծված կացարաններ, լավ են պահպանվել պարիսպները: Մասնակի պեղումներից հայտնաբերվել են գործիքներ, խեցանոթներ: Ն. Ադոնցը առեղծվածային է համարել կառույցից մի քանի հարյուր մետր ձգվող պատերը, որ երբեմն խաչաձեւվում են: Հնավայրը գտնվում է Սիսիանից շուրջ 3 կմ հեռավորության վրա: Ծովի մակերեւույթից 1770 մ բարձր եւ ավելի քան 3 հա զբաղեցնող հնավայրն իրենից ներկայացնում է հողի մեջ ցից կանգնեցված հարյուրավոր քարեր: Կենտրոնում ձվաձեւ դասավորված է 39 քար: Քարերի մի մասի վրա փորված են անցքեր: 1994, 1995 եւ 1996 թթ. ակադեմիկոս Պարիս Հերունու ղեկավարությամբ գիտական արշավախմբերը տեղում կատարել են հետազոտություններ: Ըստ ուսումնասիրողների, ապացուցվել է, որ Զորաց քարերը 4000 տարվա հնություն ունեցող աստղադիտարան է, որը միաժամանակ եղել է ուսումնական կենտրոն: Զորաց քարերի նմանակն է աշխարհահռչակ անգլիական Սթոունհենջը: Ակադ. Պ. Հերունին առաջարկում է հնավայրը կոչել Քարահունջ: Սթոուն անգլերեն նշանակում է քար: Սակայն հնավայրի

նոր անվանումն անգլիական նմանակի անվան՝ Սթոունհենջի բառացի թարգմանությունը չէ: Ստ. Օրբելյանը 13-րդ դարում Այլախ գավառում նշում է Քարունջ-Քարահունջ գյուղը: Հնավայրը մտնում էր այդ գավառի մեջ, իսկ Գորիսի ներկայիս Քարահունջ գյուղանունը վերանվանություն է, քանի որ պատմիչը Հաբանդ գավառում այդ անունով գյուղ չի նշում:

Սյունիքի հեթանոսական շրջանի մշակույթի մասին նյութեր են տալիս հնագիտական պեղումները: Դրանք կանոնավոր բնույթ չեն կրել: Այնուամենայնիվ, հայտնաբերված նյութերը որոշակի պատկերացում են տալիս նախաուրարտական եւ ուրարտական ժամանակաշրջանի կավագործության, մետաղագործության, զարդարվեստի զարգացածության մասին: Մ. թ. ա. 10-րդ դարով թվագրվող Տեղ գյուղի (Գորիս) դամբարանից պեղվել են մետաղե զանգվածեղ գուրզեր, կոճգամեր, կավե պաշտամունքային անոթներ, վանակատե նետասլաքներ: Գորիսի երկրագիտական թանգարանում պահվում է ուրարտական ժամանակների արվեստը ներկայացնող առյուծի բրոնզե արձանիկ: Ըստ տեղեկությունների, արձանիկի երկրորդ օրինակը տարվել է Ռուսաստան: Առյուծի արձանիկը, արվեստի կատարյալ ստեղծագործություն լինելով, միաժամանակ վկայում է մետաղամշակման բարձր տեխնիկայի մասին: Ուրարտական դարաշրջանի խեցեգործության, կավագործության, մետաղամշակման արվեստի բազմապիսի արժեքավոր նյութեր են տվել Սյունիքի տարբեր բնակավայրերում հնագետ Օ. Խնկիկյանի՝ 1986-87թթ. իրականացրած պեղումները: Նյութերը պահպանվում են ինչպես Երեւանի, այնպես էլ Գորիսի եւ Սիսիանի թանգարաններում:

Ցավոք, Սյունիքի հեթանոսական շրջանի ճարտարապետական կառույցներից մեզ համարյա ոչինչ չի հասել: Թերեւս բացառություն կարելի է համարել Գորիսի Հարժիս գյուղում գտնված հեթանոսական տաճարի մնացորդները: Տաճարից գտնված հնգադեմ քարե կուռքը ներկայումս պահվում է Գորիսի թանգարանում: Կուռքն ունի 58 սմ բարձրություն: Քանդակն արված է ճաշակով եւ դարձել է թանգարանի ուշագրավ ցուցանմուշներից մեկը: Տաճարի քարե կլոր, լավ հղկված հսկա սյուները ընկած են գյուղի կենտրոնում, ոտեղ եւ եղել է տաճարը: Գորիսի Ակներ գյուղի մոտ մնում են կիկլոպյան ամրոցի ավերակները:

Սյունիքի հեթանոսական շրջանի մշակույթի, մասնավորապես երաժշտության, վիպերգության մասին վկայում է Մովսես Խորենացին: Պատմահոր գրի առած ավանդազրույցներն ու առասպելները հայտնի

են Գողթան երգեր անունով: Գողթն գավառը, որի մի մասն էր կազմում Արեւիքը (ներկայիս Մեղրին), մտնում էր Սյունիքի մեջ: Խորենացին իր առասպելների մեծ մասը բառացի գրի է առել գողթան երգիչներից: Դրանք հայ բանաստեղծության հնագույն շրջանի մարգարիտներ են: Գուսանական արվեստը Սյունիքում վաղուց ի վեր զարգացած էր եւ դրա ավանդները շարունակվում են առ այսօր: Գուսանների ելույթներն, ըստ էության, տոնական ներկայացումներ էին, որոնց մասնակցում էին պարուհիներ: Խնջույքների ժամանակ հանդես եկող դերասանուհի-պարուհիները կոչվում էին վարձակներ: Երկրորդ դարում Բակուր Սյունեցու կազմակերպած խնջույքում հանդես եկող վարձակ Նազենիկի մասին գրել է Խորենացին: Նազենիկը անչափ գրավիչ էր, գեղեցիկ եւ երգում էր «ձեռամբ», այսինքն՝ ելույթ էր ունենում մնջախաղով: Պատահական չէ, որ այսօր Նազենիկ անունն է կրում Հայաստանի թատերական բարձրագույն մրցանակը:

Հեթանոսական շրջանի կիրառական արվեստի գեղեցիկ նմուշներ են Սիսիանում գտնված վիշապագլուխ ոսկյա ապարանջանները, արծաթյա թասերը, ականջօղերը, կրծքազարդ կախիկները եւ այլն: Դրանք 2000 տարվա վաղեմություն ունեն:

Երկրամասում հայտնաբերված Արգիշտի II-ի սեպագիր եւ Արտաշես I-ի արամեերեն արձանագրությունները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ տեղում դրանք կարդացողներ պետք է լինեին, եւ որ քրիստոնեական շրջանում Սյունյաց համբավավոր կրթարանները հեթանոսական շրջանում ունեցել են իրենց նախատիպ կրթօջախները, ուր ուսանել են ժամանակի պետական, պաշտոնական գրագրությունների լեզուն:

Երկրամասում քրիստոնեական շրջանի մշակույթը սկզբնավորվում է Գրիգոր Լուսավորչի կողմից 320 թ. Սյունյաց հոգեւոր թեմի հիմնադրմամբ, թեպետ հայտնի է, որ քրիստոնեական վարդապետությունն այստեղ արմատներ էր ձգել տակավին առաջին դարում, երբ քարոզչական գործունեություն էր ծավալել Բարդուղիմեոս առաքյալը: Առաքյալը Երնջակ գավառում կառուցում է եկեղեցի: Օրբելյանը հաղորդում է, որ Գրիգոր Լուսավորիչը, Սյունիքում եղած ժամանակ, կառուցել է տալիս եկեղեցիներ, կանգնեցնում տերունական խաչը: Լեռնաշխարհում պահպանվել են 4-րդ դարում կառուցված մի քանի (Ծիծեռնավանք, Վերիշեն) բազիլիկ եկեղեցիներ, բայց որեւէ հիմք չկա պնդելու, թե դրանց հիմնադրումը կապված է հայոց առաջին կաթողիկոսի անվան հետ:

5-րդ դարը հայ մշակույթի պատմության մեջ ընդունված է կոչել

նաեւ թարգմանչաց դար: Սյունիքում 5-րդ դարի սկզբին ստեղծվեց ժամանակի ամենանշանավոր գիտակրթական կենտրոնը, ուր հատկապես աչքի ընկան թարգմանիչները: Պատահական չէ, որ հենց Սյունիքի դպրոցն իրականացրեց հայ թարգմանչական արվեստի գլուխգործոցի՝ «Աստվածաշնչի» հայերեն թարգմանությունը: Դա հայերեն գրերով գրված առաջին գիրքն է, որի վրա հենվեց հայ գրականության՝ հետագայում կառուցված շենքը: «Հայոց մեջ նախաթոռ վարդապետությունը եւ գրքերի մեկնության ոթարգմանության իրավունքը միայն սրանց շնորհվեցին սուրբ Սահակի եւ երանելի վարդապետ Մեսրոպի կողմից»: Օրբելյանի այս հաղորդածը լրացնում է Գր. Գրիգորյանը. «Հայկական լեռնաշխարհի այս տարածքը խոշոր դեր է կատարել իրեւ քաղաքակրթության օրրաններից մեկը: Գրերի գյուտից հետո Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Պարթեւը Սյունյաց (Շաղատի) վարդապետարանին վստահեցին Ս. Գրքի՝ Աստվածաշնչի թարգմանությունը, որն իր կատարելությամբ կոչվեց «Թագուհի թարգմանութեանց»: Սյունյաց թարգմանչական դպրոցի, Սյունիքում պահվող հայերեն առաջին թարգմանությունների մասին վկայություն ունի Խորենացին: Հիշատակելով Մեսրոպ Մաշտոցի ցուցումով հայերեն թարգմանված Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմություն» գիրքը, նա գրում է. «Փնտրել տուր այս գիրքը Գեղարքունիքում, Սյունյաց գավառում, եւ կարծում եմ, որ մինչեւ այժմ էլ պահվելիս կլինի նույն քաղաքում»: Կասկածից վեր է, որ պատմահայրն անձամբ տեսել է այդ ձեռագիրը: Այդ թարգմանիչներից մեկը՝ Մաշտոցի աշակերտ Անանիան, ձեռնադրվեց Սյունյաց մետրոպոլիտ ու թեմը ղեկավարեց 42 տարի (414-456 թթ.): Պատմիչները տալիս են մեկ ուրիշ թարգմանչի անուն եւս՝ Բենիամին: Մեսրոպ Մաշտոցի հանձնարարությամբ Անանիան եւ Բենիամինը մեկնում են Աղվանք եւ օգնում ստեղծելու նրանց այբուբենը: Օրբելյանն այս իրողությունը շեշտում է, ասելով, որ ինքն օգտվել է Խորենացու աշակերտ Պետրոս Սյունեցու թղթերից: Հայտնի է, որ Սյունիքում կրթական-լուսավորչական լայն աշխատանքներ է ծավալել Մեսրոպ Մաշտոցը, նրան այդ գործում օգնել են Սյունյաց Վաղինակ եւ Վասակ իշխանները:

Խոսելով Սյունիքի 5-րդ դարի հոգեւոր մշակութային կյանքի մասին, անկարելի է չգայթակղվել ու չանդրադառնալ հայագիտության մեջ արտահայտված այն տեսակետին, որ Պատմահայր Մովսես Խորենացին Սյունիքի ծնունդ է: Խորենացին ծնվել է 410 թվականին: Նրա ծննդավայրի մասին հուշում է ազգանունը, քանի որ ինքը կամ ուրիշ մեկը, այդ մասին չեն նշել: Նա ծնված պետք է լինի Խորեն կամ Խո-

րեան անունով բնակավայրում: Ընդունված է, որ նա Տարոնի Խորոն գյուղից է եւ նրան երբեմն կոչել են Խորոնացի կամ Տարոնացի: Հիմնավորապես այլ կարծիք է հայտնել Խորենացու գրաբարյան «Պատմություն հայոցի» լավագույն թարգմանիչ ու մեկնաբան, ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցը: Նա գրում է. « Ավելի հավանական է կարծել, թե նա ծնված է Սյունիքի Հաբանդ գավառի Խորեա անունով փոքր գյուղում, որը հիշում է Ստ. Օրբելյանը տասներեքերորդ դարի վերջում»: Այդ գյուղանունը փոխանցվել է Գորիսի Կոռնիձոր գյուղին: Խորենացու սյունեցի լինելը վկայում է նրա անթաքույց սերը Սյունիքի եւ Սիսական իշխանական տան հանդեպ: Նա առանձնակի ջերմությամբ է կերտել Սիսակ Նահապետի քաջ ու առնական կերպարը, շարադրել Սիսականների՝ Հայկ Նահապետից սերելու մանրամասները: Հետագա հայ պատմիչներից այլեւս ոչ ոք (բացառությամբ Ստ. Օրբելյանի) չի խոսում այդ իշխանական տան ծագման մասին: Խորենացին լավ գիտեր Սյունիքը: Սյունիքի ժողովրդական երգերն ու ասքերը գրական գոհարների պես հայտնվել են նրա պատմագիտական երկում: Բացառված չէ, որ նա իր «Պատմություն հայոցը» գրել է ծննդավայրում[17] Սյունիքի Հաբանդ գավառում, ուր նա, հոգնած հետադեմ հոգեւորականների հալածանքներից, անց էր կացնում իր կյանքի վերջալույսը: Որ Խորենացին կյանքն ավարտելու էր Սյունիքում, վիճարկելու հարց չէ, այդ մասին, որպես ականատես վկայում է 5-րդ դարի մեկ ուրիշ պատմիչ՝ Ղազար Փարպեցին: «Եվ գնալով Սյունիք,- գրում է Փարպեցին,- երկու տարի այնտեղ մնացի, ձմեռը՝ քարայրում, գավառի ամբողջ բնակչության մեջ բոլոր կրոնավորներից ամենից հռչակավոր մի մարդու հետ, որի անունն է Մովսես»: Բոլոր հետազոտողները միանշանակ գտնում են, որ Փարպեցու խոսքը Խորենացի Մովսեսի մասին է: Խորենացին մահացել ու թաղվել է Սյունիքում: Նրա գերեզմանի տեղը գտնելը սերունդների սուրբ պարտքն է: Ս. Խանզադյանը «Հայրենապատումի» մեջ գրում է, որ Տեղ գյուղի բնակիչների պատմելով՝ Պատմահայրը թաղված է Սռի եղցի եկեղեցում: Սռի եղցին (սեռ-լեռներակ կամ գուցե Սրբի եկեղեցի) մի փոքրիկ, շատ հին, առանց արձանագրության մատուռ է բարձր քարափի վրա: Շրջակայքում կան հնադարյան գերեզմաններ: Մատուռի մոտակայքում Խորեա-Խրով գյուղատեղն է, մի փոքր հեռու՝ներկայիս Կորռնիձորը: Քերթողահայրը Սյունիքում թողել է աշակերտներ, որոնցից էր Պետրոս Սյունեցին՝ Սյունյաց հոգեւոր թեմի առաջնորդներից մեկը (546-556 թթ.), որին որպես քերթող եւ թարգմանիչ, հռետոր ու փիլիսոփա, բարձր է գնահատել Ստ. Օրբելյանը:

Ծիծեռնավանք (Քաշաթաղի մարզ, IV-V դդ.)

5-9-րդ դարերում Սյունիքում ապրել ու ստեղծագործել են նշանավոր հայ մտավորականներ, հոգեւորականներ եւ մշակույթի գործիչներ: 7-րդ դարի առաջին կեսին Սյունյաց հոգեւոր թեմը 18 տարի (634-652 թթ.) ղեկավարել է Մաթուսաղա Քերթողը՝ ժամանակի հանրահայտ գիտնականներից մեկը, որին Օրբելյանը կոչել է «մեծ քերթող եւ անհաղթ փիլիսոփա»: Մաթուսաղայի աստվածաբանական որոշ մեկնություններ Օրբելյանի շնորհիվ հասել են մեզ: Նա նաեւ եղել է Սյունյաց հռչակավոր վարդապետարանի րաբունապետը:

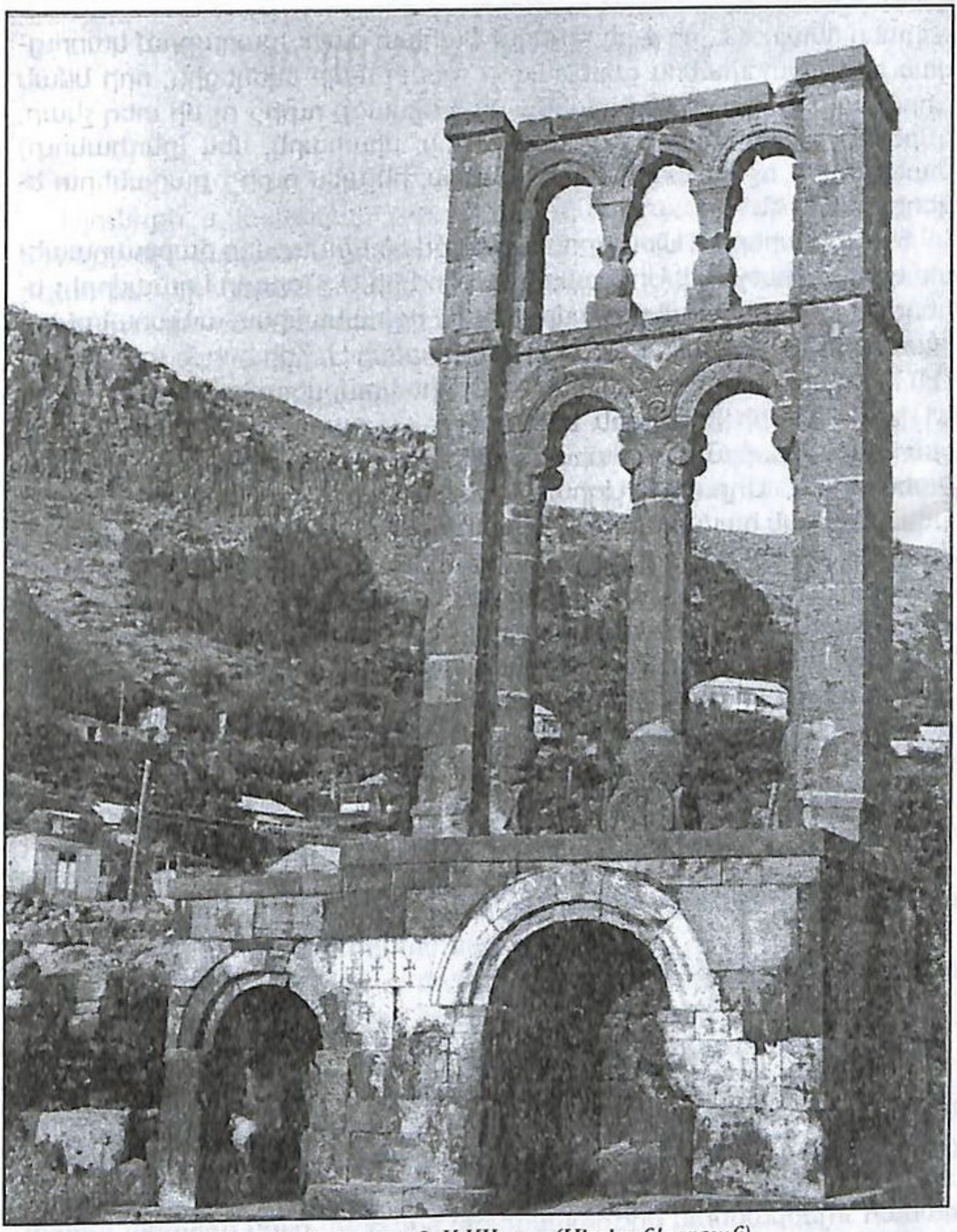
8-րդ դարի սկզբներից Սյունիքում իր գործունեությունն է ծավալում, ինչպես նշեցինք, հայ հոգեւոր մշակույթի երեւելի դեմքերից Ստեփանոս Սյունեցին: Նա, ուսանելով Սյունիքում, այնուհետեւ գիտելիքները խորացրել է Կոստանդնուպոլսում, Աթենքում, Հռոմում, դարձել ժամանակի մեծ համբավ ունեցող գիտնականը Հայաստանում:

Սյունիքում մշտապես զարգացում են ապրել շինարարական արվեստը եւ ճարտարապետությունը: Երկրամասը հռչակված է եղել անմատչելի բերդերով: Դրանցից հնագույնը եւ անառիկը 4-րդ դարից հիշատակվող Բաղաբերդն է, որը հետագայում եւս մնաց որպես գլխավոր ամրոց: Սյունիքում պահպանվել են հայ եկեղեցաշինության նախնական փուլը ներկայացնող հայտնի բազիլիկ կառույցներ: Դրանցից

Սյունի վանք (Սիսիան, VI-VII դդ.)

նշանավորներն են Ծիծեռնավանքը՝ Աղահեճք-Քաշաթաղում եւ Ս.Հռիփսիմեն՝ Գորիսի Վերիշեն գյուղում: Ծիծեռնավանքը Սյունյաց աշխարհի հնագույն եւ խոշոր հոգեւոր կենտրոններից էր: Գտնվում է Գորիսի Խանածախ գյուղից դեպի արեւելք՝ 5 կմ հեռավորության վրա: Վանքի անվան բացատրության ավանդություններից մեկի համաձայն, այստեղ է թաղված Պետրոս առաքյալի ծիծեռ (ճկույթ) մատը: Վանքը կառուցված է Աղավնո գետի գեղատեսիլ ափին, բլրակի վրա: Սրբատաշ բազալտից կառուցված շենքն ուղղանկյուն հատակագծով, 25,5x12 մ չափսերով անգմբեթ, ներքին սյունաշարերով առինքնող բազիլիկ կառույց է: «*... շենքի ճարտարապետական առանձնահատկությունները ոչ մի կասկած չեն հարուցում, որ այն 4-5-րդ դարերի հնագույն բազիլիկ է*»[18],- գրում է Ս.Բարխուդարյանը: 4-5-րդ դարերում է կառուցվել նաեւ Վերիշենի Ս. Հռիփսիմե միանավ, իր չափերով Հայաստանում

Աղուիս. մահարչան, V-VII դդ., (Սիսիանի շրջան)

ամենախոշոր բազիլիկ եկեղեցին, որի երկարությունն է 27,3 մ: Ան-
տաշ քարից շարված հսկա կառույցը նման է նավի կամ տապանի: Որ-

բելյանը վկայում է, որ 4-րդ դարում Շաղատ մայրաքաղաքում կառուցված էր Ս. Ստեփանոս գմբեթավոր չքնաղ մայր եկեղեցին, որի նման ...հրաշալի ճարտարապետական կառուցվածք ուրիշ ոչ մի տեղ չկար, գմբեթն ու խորանները քառակողմ էին, միահարկ, մեկ (ընդհանուր) տանիքով եւ ոչ թե առանձին-առանձին, ինչպես ուրիշ քարակերտ եկեղեցիներն են[12]:

6-7-րդ դարերում Սյունիքում կառուցված նշանավոր ճարտարապետական շինություն է Սիսիանի կամ Սյունիի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, որի հարեւանությամբ եղել են իշխանանիստ ապարանքներ: Կառույցը շատ քիչ է տարբերվում էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե տաճարից: Այն ներկայումս գործող եկեղեցի է Սիսիանում, վերանորոգվել է 1959-61 թթ.: Սյունիի եկեղեցին կառուցել է Վարազդուխտ իշխանուհին: Վաղ միջնադարյան հայ ճարտարապետության բարձրարժեք հուշարձաններից է Աղուդիի (Աղիտու) մահարձանը Սիսիանի շրջանում: Ավանդության համաձայն, այն կառուցված է ի հիշատակ երկու իշխանազուն եղբայրների: Դամբարանի վրա վեր են խոյանում երկու ուղղանկյուն մույթեր, իսկ կենտրոնից բարձրացող ութանիստ սյունն ավարտվում է ոլորազարդ խոյակով: Կոթողը դրվագված է նռան, խաղողի, բուսական եւ երկրաչափական զարդաքանդակներով, նման Սիսիանի տաճարի եւ Զվարթնոցի քանդակներին: 5-րդ դարի կառույց է կարմիր քարով շարված Թանահատի վանքը՝ Սիսիանի Արեւիս գյուղի մոտ:

Թ. Սյունիքի թագավորությունը (X-XII դդ.)

Սյունիքի ավատական թագավորության մասին խոսելուց առաջ նշենք, որ առանձին մանր թագավորությունների հանդես գալը բզկտում էր առանց այդ էլ բզկտված Հայաստանը, քանզի համազգային-համապետական շահերը մղվում էին հետին պլան՝ ի հեճուկս իշխանական փառամոլության հետեւանքով առաջացած գերագահության պայքարի:

Հայաստանի օտար կառավարիչներին, անտարակույս, ձեռնտու էր՝ ոսկեհուռ թագեր բաժանելով ռազմական ներուժով օժտված բնիկ տերերին, իրար դեմ գրգռել նրանց՝ հորինելով ամենատարբեր պատրվակներ:

Ճիշտ է, հայ իշխանները, երբեմն շատ ուշացումով, հասկանում էին օտար միջամտության ողջ վտանգավորությունը եւ ձգտում էին միավորվել, սակայն դաժան իրականությունն ուրվագծում էր քաղաքական հարաբերությունների նոր պատկեր: Միշտ էլ ուշացած է, երբ հանդես է գալիս լինել-չլինելու «Դամոկլյան սուրը»:

Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքական կազմավորումների պատմության մեջ առանձնակի տեղ է զբաղեցնում Սյունիքի ավատական թագավորությունը, որի հանդես գալու համար 10-րդ դարի երկրորդ կեսին ստեղծվել էին մի շարք նախադրյալներ, որոնցից հիշատակելի են՝

1. Միջավատական հարաբերությունների հստակեցման մղումով առաջացած սուր ճգնաժամը:
2. Հզոր իշխանական տոհմերի մրցապայքարը գերագահության համար, տարածքային հավակնությունները:
3. Բագրատունյաց թագավորության ժամանակավոր թուլացումը:
4. Արտաքին ուժերի խանգարիչ գործոնը (միջամտությունը):

Ընդամենը 21 տարի էր անցել հայկական պետականության վերականգնման ժամանակից (885 թ.), երբ աշխարհի բնիկ տերերը, սիրո եւ միաբանության նշանաբանով, հավաքվել էին Տաթեւում Պողոս-Պետրոս մայր տաճարի նավակատիքին մասնակցելու համար: 906 թ. այստեղ էին ժամանել հայոց թագավոր Սմբատ 1-ին Բագրատունին, պատմիչ-կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Սյունիքի, Աղվանքի, Վասպուրականի իշխաններն ու գահակալները... հայ

ժողովուրդը ցնծության մեջ էր:

Սակայն չէր անցել նույնիսկ երկու տարի, երբ արտաքին ուժերի սադրանքով եւ դրդմամբ Գագիկ Արծրունին արաբական ոստիկան Յուսուֆի աջակցությամբ 908 թ. իրեն հռչակեց Հայաստանի թագավոր՝ առաջին սեպը խրելով հայոց միաբանության մեջ: Պատճառը, ինչպես նշեցինք, Նախիջեւանն էր, որ Սմբատ 1-ին Բագրատունին առանձնացրեց Վասպուրականից եւ տվեց Սյունյաց գահերեց իշխանին:

Սա, թերեւս, առաջին լուրջ սխալն էր, որ թույլ տրվեց Բագրատունիների կողմից եւ, փաստորեն, առիթ հանդիսացավ քաղաքական երկպառակության համար:

Առանձին թագավոր ունենալու խմորումներ առաջացան նաեւ Սյունիքում, որի հզոր տերերից Վասակ Գաբուռն ամուսնացած էր Բագրատունյաց արքայադուստր Մարիամի հետ: Սյունյաց բարձրաստիճան հոգեւորականությունը եւ հատկապես Վահան եպիսկոպոս (հետագայում՝ կաթողիկոս) Ջեւանշերյանը՝ Բաղքի գահակալ Զագիկի թոռը, նպաստեց այդ գաղափարի իրականացմանը: Եվ ահա, 970 թ. (այլ ուսումնասիրողների կարծիքով՝ 987 թ.) Սյունյաց գահերեց իշխան Աշոտի թոռը՝ Սահակի որդի Սմբատը, նույնպես արտաքին ուժերի թելադրանքով, իրեն հռչակեց Սյունիքի թագավոր[19]:

Պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը ցանկանում է արդարացնել թագավորության առաջացումը պատմական թատերաբեմում, թեեւ չէր կասկածում, որ ինչպես Սյունիքի, այնպես էլ Աղվանքի (Փառիսոսի)[20], Տաշիր-Զորագետի (Կյուրիկյանների), Կարսի (Վանանդ-Բասենի) եւ այլ փոքրիկ թագավորությունների հանդես գալը[21] խարխլում եւ բզկտում էր Հայաստանի միասնական պետության քաղաքական եւ տնտեսական հիմքերը, ինչին ձգտում էին օտար իշխանությունները, տվյալ դեպքում՝ Արաբական խալիֆայությունը: Մինչ այդ էլ արաբական կուսակալ Ափշինն ամեն կերպ գրգռում էր Վասակ իշխանին՝ «թագ կապել» Սյունյաց աշխարհում, սակայն, ինչպես նույն պատմիչն է վկայում, այս հեռատես իշխանը «ոչ կամեցաւ ապստամբական անուն ժառանգել» եւ կտրականապես մերժեց նրան[22]:

Սյունիքում առանձին թագավորություն ստեղծելու փաստը Ստ. Օրբելյանը հիմնավորում է Բագրատունյաց տան ազդեցության ոլորտների նվազեցմամբ, ինչպես նաեւ նահանգի հեռավորությամբ, քանզի Բագրատուններն իշխում էին Շիրակում, Այրարատում,

Գեղարքունիքում, Կարինում, մինչեւ Զորագետ, եւ Սյունիքը կտրված էր Բագրատունիներից: Հեռավորության այս վարկածը տրամաբանական չէ եւ անընդունելի է: Երկրորդ վարկածը բխում է տոհմական փառասիրությունից եւ ուղղված է Բագրատունիների՝ իբրեւ երկրի սյուզերենների ոչ հայկական ծագում ունենալու, սակայն իշխելու իրավական կարգավիճակի հիմնավորվածության խնդրին: Այդ ինչու՞, գրում է Սյունյաց պատմագիրը, Հրաչեի կողմից գերեվարված Բագրատունիների ժառանգներից կարող են օծվել հայոց թագավորներ, իսկ Սյունյաց աշխարհից՝ ոչ: Չէ՞ որ *«Ի Հայկայ երեւելի հարազատութեամբ որդիք զհարս փոխանակելով եւ փիրութեամբ եկեալ հաստեալ էին մինչեւ ցայժմ»*[23] *եւ «երբեք ոչ ընդունացան ի հայրենի տերութեանցն»*[24]:

Սյունիքի թագավորությունը պատմագիտական գրականության մեջ կոչվում է նաեւ Բաղաց կամ Կապանի: Նրա առաջին գահակալը՝ Սմբատ Սահակյանը, վախճանվեց 998 թ. եւ ամփոփվեց Տաթեւի վանքում: Գահը ժառանգեց նրա որդի Վասակ Կտրիճը (998-1040), որը «ազատակոյտ բազմութեամբ» օծվեց Գրիգոր եպիսկոպոսի ձեռքով[25]: Կրտսեր եղբայր Սեւադան դարձավ իշխանաց իշխան: Վասակ Սյունյաց թագավորի դուստրը՝ Կատրանիդեն, որին ժամանակագիր Մատթեոս Ուռհայեցին սխալմամբ կոչում է վրաց թագավոր Գեորգիի դուստր[26], ամուսնացած էր Գագիկ I Բագրատունի թագավորի հետ (989-1020) եւ իր մոր՝ Շահանդուխտի նման զբաղված էր լայն շինարարական գործունեությամբ՝ շարունակելով կառուցել Անիի մայր տաճարը[27]: Վասակ թագավորի խնդրանքով եւ Կատրանիդեի միջամտությամբ, վերականգնվում է Սյունյաց միտրոպոլիտությունը[22], որը, ինչպես նշեցինք, շնորհված էր նահանգի հոգեւոր առաջնորդներին դեռեւս 4-րդ դարում Ներսես Մեծի կողմից եւ վավերացվել Անանիա կաթողիկոսի կոնդակով 10-րդ դարի 60-ական թվականներին:

Պատմական որոշակի արժեք է ներկայացնում Սարգիս Սեւանցի կաթողիկոսի 1006 թ. շրջաբերական նամակը՝ ուղղված Վասակ թագավորին եւ Սյունյաց Սեւադա ու Աշոտ իշխաններին՝ Սյունիքի հոգեւոր թեմին ենթակա գավառների մասին: Ի թիվս այլ գավառների՝ նահանգի մետրոպոլիտի ենթակայությանն են անցնում Նախիջեւանը, Ագուլիսը, Որդվատը (Օրդուբադը), Երնջակը, Ճահուկը եւ այլ բնակավայրեր[28]:

Մեզ են հասել Վասակ թագավորի մի շարք հրամանագրերն ու կալվածագրերը, որոնք սկսվում են ընդհանուր բանաձեւային կաղապարներով[29]: Հրամանագրերը ստորագրում եւ վավերացնում էր

անձամբ թագավորը. «Գրեցաք եւ կնքեցաք մերով արքունական հրամանաւ եւ մատանեաւ»[30]:

Վասակ թագավորն իր քրոջն ամուսնացրել էր Բաղքի գահակալ իշխան Աշոտի (Աշոտիկի) հետ, որը երկրորդ դեմքն էր Սյունյաց թագավորությունում: Այս մասին հիշատակված ենք գտնում 1019 թ. կալվածագրերից մեկում.[31] «Ես՝ Սմբատ իշխան, վկայ եմ քեռույս՝ աստուածապսակ թագաւորիս հրամանացս»: Նույն կերպ է ստորագրել իբրեւ վկա հանդես եկող Գրիգորը՝ Սյունիքի ապագա թագակիրը[32]:

Վասակ թագավորը գահակալեց ավելի քան 40 տարի: Նա վախճանվեց եւ թաղվեց Տաթեւի վանքում՝ «ընդ հօր իւրում Սմբատայ»[33]:

Վասակն արու զավակ չուներ, եւ Սյունյաց տերերը որոշեցին գահին բազմեցնել իշխանաց իշխան Աշոտի (Աշոտիկի) ավագ որդի Սմբատին (1040-1051), իսկ եղբայրը հոր փոխարեն հռչակվեց «իշխանաց իշխան Սիսական աշխարհի»[34]: Սմբատը որքան «քաղցր ու հեզահամբոյր» էր յուրայինների հանդեպ, նույնքան «էր ահարկու շրջակայ ազգս»[35]:

Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է, թե ինչպես Դվինի Աբուլսու 'ո (Աբուլ-Ասվար) Շեդադյան ամիրան, ցանկանալով իրեն ենթարկել Դավիթ Ա Անհողինին (989-1048), 150 հազար զորքով ներխուժեց Լոռի: Դավիթն օգնության դիմեց Անիի Հովհաննես-Սմբատ արքային, վերջինս էլ խնդրեց Կապանի թագավորին, որը Լոռի եկավ իր 20ՀՈ-անոց այրուձիով[36]: Կապանի տերը Սմբատ Բ Սյունյաց թագավորն էր: Տասնմեկ տարի թագավորելուց հետո (եւ ոչ՝ 4, ինչպես սխալմամբ նշված է ուսումնասիրողների մոտ) Սմբատը վախճանվեց Կապան մայրաքաղաքում եւ թաղվեց Վահանավանքի մեծ տաճարի սյունասրահում: Մեր կողմից հայտնաբերված նրա տապանաքարին փորագրված է. «***Սմբատ թագաւոր, թ[վականիս] Ճ (1051)***»[37]:

Սյունյաց գահին բազմում է նրա եղբայր Գրիգորը, քանզի Սմբատը ժառանգ չուներ: Այս երկու եղբայրներն իրենց հոր անունով կոչվում են «Աւագ Աշոտեանք»: Գրիգոր 1-ին Սյունյաց թագավորն ամուսնացած էր Արցախի ականավոր իշխան Սահակ-Սեւադա Բ-ի դստեր՝ Շահանդուխտի հետ (Շահանդուխտ Բ Սյունյաց թագուհի, մահ. 1116թ.): Նրանք նույնպես ժառանգ չունեին, որպիսի փաստը արձանագրված է Վահանավանքի Ս. Աստվածածին կրկնահարկ եկեղեցու 1086 թ. վիմական բնագրում, ուր, մասնավորապես, կարդում ենք.

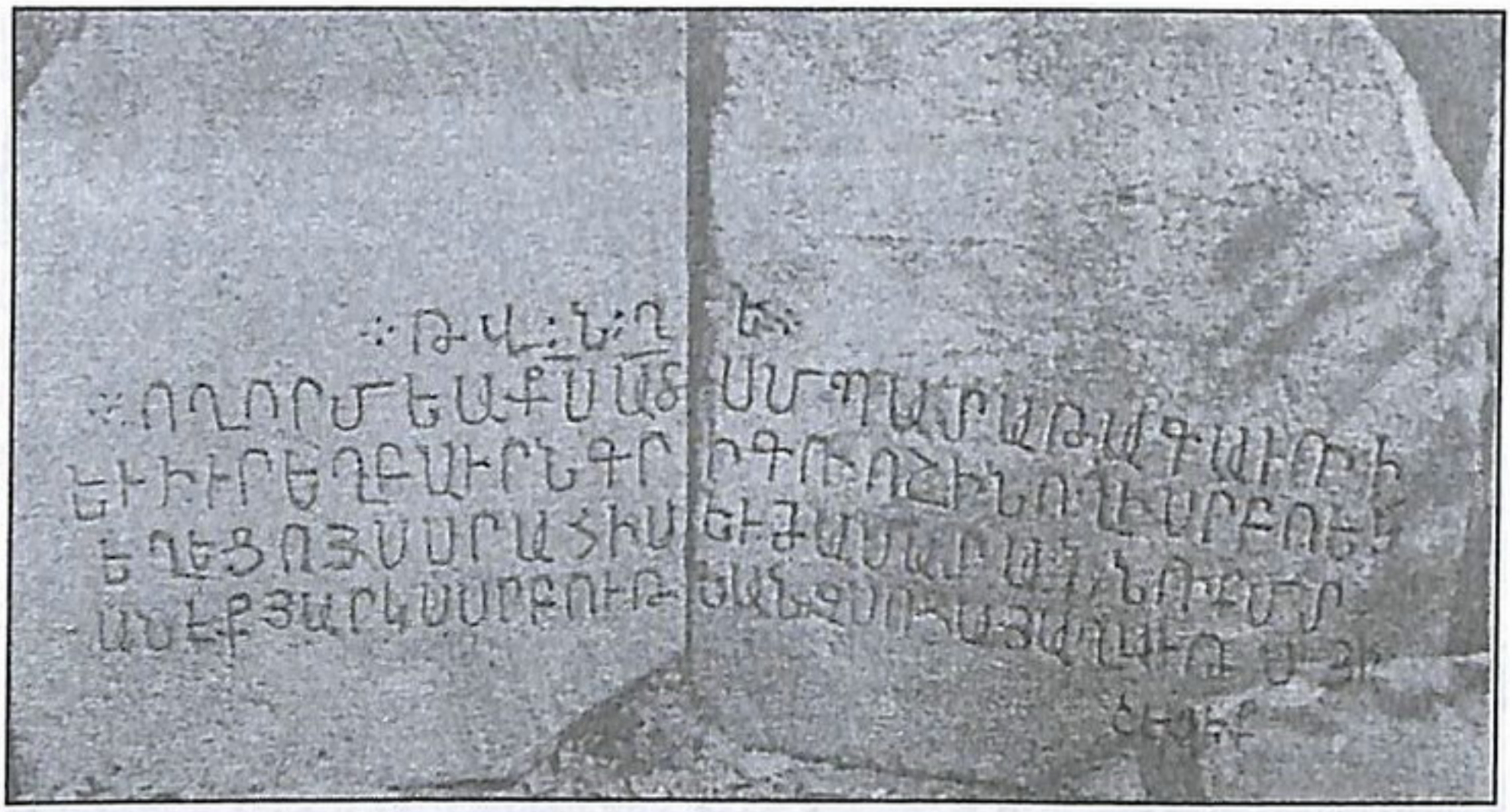
Սյունիքի Սմբատ Բ թագավորի տապանաքարը Վահանավանքում (1051 թ.)

***«Ի ՇԼԵ (1086) թվականին եւ՝ Շահանդուխտ՝ դուստր Սեւադայի Աղվանից թագաւորի եւ ամուսին Գրիգոր թագաւորի՝ որդո Աշուրկա, վասն ոչ գոյո մեր ի միասին ժառանգ (ը)ստ մարմնո...»*[38]:**

Ի դեպ նշենք, որ նախորդ ընթերցողներն այստեղ կարդացել են ԿԱՎԱՍՆ իշխանազնի անունը, որպիսին իրականում գոյություն չունի. անձնանունն առաջացել է կապակցության սխալ բառանջատման պատճառով, ուստի եւ տեղ է գտել Հր. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարանի» մեջ: Իրականում գրված է ... ԱՇՈՏԿԱ ՎԱՍՆ...:

Սմբատ Բ եւ Գրիգոր Ա թագավոր եղբայրները զբաղվել են լայն շինարարական աշխատանքներով: Աջակցել եւ «ամենայն պիտոյիւք» օգնել են Տաթեւի վանքի, Վահանավանքի, Բղենո Նորավանքի եւ այլ հոգեւոր-կրթական կենտրոնների վերանորոգման աշխատանքներին: Երկու եղբայրների անվան հիշատակությամբ Կապանի հնագիտական արշավախումբը Վահանավանքում հայտնաբերել է հետեւյալ արձանագրությունը, որն, անշուշտ, ունի պատմագիտական կարեւոր արժեք.

«Թվ. ՆՂԵ: (1046). Ողորմեա ՔՍ ԱՇՍմպատ թագաւորի եւ

Վահանավանք. Սյունիքի Սմբատ Բ եւ Գրիգոր Ա թագավորների 1046 թ. շինարարական արձանագրությունը (Կապան)

իւր եղբաւրն Գրիգորու, շինողի սրբոյ եկեղեցոյս, սրահիս եւ ժամատանն, որք մխաւէք յարկս սրբութեան, զսուգս յաղաւթս յիշեցէք»[39]:

21 տարի (եւ ո՛չ 40, ինչպես սխալմամբ ընդունված է պատմագիտական գրականության մեջ) թագավորելուց հետո Գրիգոր Ա-ն մահանում եւ թաղվում է Վահանավանքի մեծ տաճարի սյունասրահում: Կապանի հնագիտական արշավախումբը հայտնաբերել է նրա տապանաքարը՝ հետեւյալ մակագրությամբ.

«Թ.: ՇԻԱ: (1072). ԳՐԻԳՈՐ ԹԱԳԱՒՈՐ, ՈՐԴԻ ԱՇՈՏԿԱ»[40]:

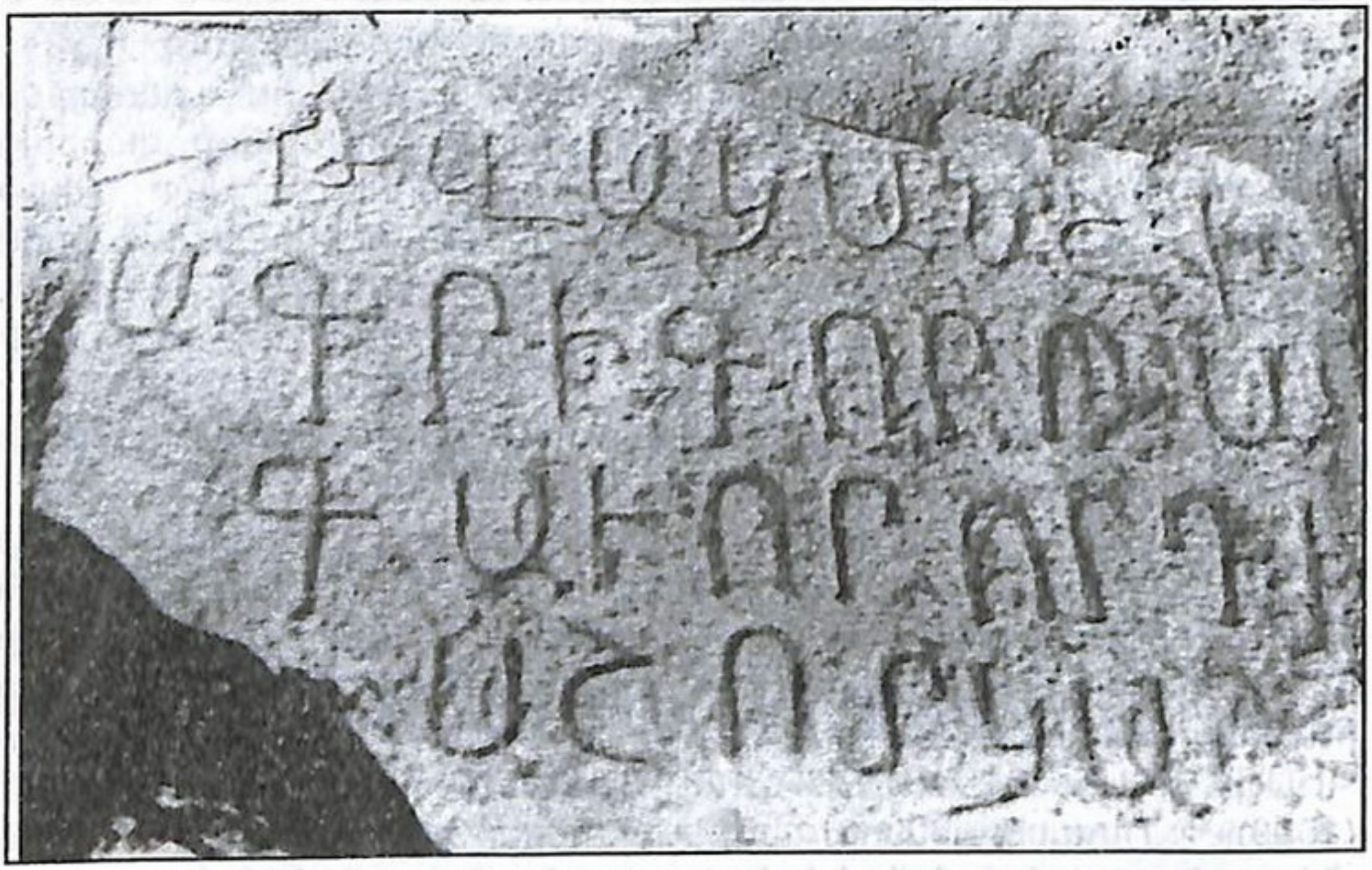
Ուրեմն, վերջնականապես ճշտվում է Սյունյաց այս թագավորի գահակալության տարիների թիվը, այն է՝ 1051-1072 թվականներ, ուստի եւ մերժվում է նրա գահակալելու՝ 1044-1084 թվականների վարկածը: Գրիգոր Ա-ի մահվանից հետո, Սյունյաց ազնվականության միահամուռ որոշմամբ, գահին է բազմում Գրիգորի կնոջ՝ Շահանդուխտ թագուհու կրտսեր եղբայր Սենեքերիմը, որը, պատմիչի վկայությամբ, եղել է «յոյժ գեղեցիկ տեսլեամբ եւ առոյգ հասակաւ՝ հանճարեղ եւ իմաստուն» պատանի: Նա բարեկամական հարաբերություններ է հաստատում սելջուկյան սուլթան Մելիք-Շահի (1072-1092) հետ՝ձգտելով հետ վերադարձնել սելջուկ-թուրքերի բռնագրաված Սյունյաց գավառները: «Յոլով գաւառս շորթեալ հանին ի Սիսական աշխարհէս՝ ի ձեռաց բնիկ տերանցն»,- գրում է Ստեփանոս Օրբելյանը[41]: Եվ պատահական

չէ, որ օգտվելով Մելիք-Շահի բարյացակամ վերաբերմունքից, այս դիվանագետ թագավորը, երբեմն դիմելով նաեւ սրի՝ «ընդարձակեաց զամենայն սահմանս տէրութեան իւրոյ եւ բազում ամօք վարեաց զթագաւորութիւնն եւ խաղաղական կնքօք մինչեւ ի մահ Մելիք սուլթանին, որ մեռաւ ի 541 (1092) թվականին»[42]: Իր հրամանագրերից մեկում Սենեքերիմը գրում է. «Աստուած անյիշաչար եղեւ առ իս եւ ողորմեցաւ ինձ եւ կրկին հաստատեաց ի յիս զհայրենի տէրութիւն իշխանութեան իմոյ, որ խախտեալ էր ի ձեռն Իսմայէլականացն»[43]: Նա հաղթական պատերազմներ է մղել Սյունիքի Կովսական (այժմյան Ջանգելանի շրջան) ներխուժած Փատլուն ամիրայի դեմ[44]:

Մատենագրական աղբյուրների համաձայն, Սենեքերիմն ուներ երեք ուստր (Գրիգոր, Սմբատ, Սեւադա) եւ մեկ դուստր: Սակայն Վահանավանքի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվեց մի տապանագիր, որը վկայում է Սենեքերիմի՝ 4-րդ արու զավակ ունենալու փաստը. «ՋԿԻՒՐԿԷ ՈՐԴԻ ՍԵՆԻՔԱՐԵՄ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԿԻՍԱՒՐԷ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՅԱՂԱԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ. /ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ/. ՇԽԸ. (1099)»[45]: Ինչպես տեսնում ենք, նա ունեցել է Կյուրիկե անունով եւս մեկ որդի, որ վախճանվել է երիտասարդ հասակում՝ 1099 թ.:

Սենեքերիմի մայրը՝ Սոփիան, արձանագրություններում կոչված է «Աղվանից թագուհի»: Մեզ բախտ վիճակվեց հայտնաբերելու նաեւ նրա տապանաքարը՝ հետեւյալ արձանագրությամբ. «ՍՈՓԻ՝ ԱՂՎԱՆԻՑ ԹԱԳՈՒՀԻ, ՋՈՔԱՆՉ ԳՐԻԳՈՐ ԹԱԳԱՒՈՐԻ՝ ՈՐԴՈ ԱՇՈՏԿԱ, ՄԱՅՐ ՇԱՀԱՆԴԽՏՈ. Թ. ՇԼ. (1081)»[46]: Նույն 1081 թվականին, նրա զավակներ Շահանդուխտ թագուհին, Սենեքերիմը եւ «սրբասնունդ օրիորդ» Կատան գեղաքանդակ խաչքար են կանգնեցրել Վահանավանքի մեծ տաճարի արեւելյան սարալանջին: Վահանավանքի կրկնահարկ եկեղեցու արեւմտյան գավթում է թաղված Աղվանից կաթողիկոս տեր Ստեփանոսը, որը Կապան էր եկել «Նեղեալ ի Տաճկաց», հավանաբար 11-րդ դարի 70-ական թվականներին: Սելջուկ-թուրքերը, Մելիք-Շահի մահվանից հետո, ամեն կերպ ցանկանում էին վերացնել Սյունիքի թագավորությունը, «զոր խոչ մեծ համարէին ինքեանց»:

Այս կապակցությամբ հարկ ենք համարում համառոտակի խոսել Սյունյաց թագավորների քաղաքական կողմնորոշման մասին: Ի տարբերություն Վասպուրականի իշխանավորների, որոնք քրիստոնյա Բյուզանդիայի աջակցությամբ, փաստորեն, կործանեցին իրենց երկիրը՝ փոխանակելով այն Կեսարիայի հետ, Սյունիքի տերերն իրենց հեռատես եւ հմուտ դիվանագիտական քայլերի շնորհիվ մտերիմ հարաբերություններ հաստատեցին սելջուկ սուլթանների հետ եւ պահպա-

Սյունիքի Գրիգոր Ա բագավորի պապանաքարը Վահանավանքում (1072 թ.)

նեցին Սյունյաց աշխարհը ծավերիչ ասպատակություններից: Այս տեսանկյունից հատկապես առանձնանում է Սյունյաց արքա Սենեքերիմը, որն ազատ ելումուտ ուներ սուլթան Մելիք-Շահի արքունիքում: Եվ պատահական չէ, որ այս բռնակալի հովանավորությունն օգտագործելով՝ 1086 թ. նա դուրս վռնդեց Սյունիքի Կովսական գավառ ներխուժած սելջուկ-թուրքական ավազակախմբերին: Ուրեմն, իբրեւ սկզբունք, Սենեքերիմը չի ղեկավարվել կրոնական-դավանական առաջնայնության գաղափարով: Ընդհակառակն, օտար ներխուժումից երկիրը փրկելու համար՝ նա համագործակցել է օտար հզորի հետ մյուս օտարին ոչնչացնելու նպատակով: Այս նուրբ, ճկուն եւ հեռատես քաղաքականությունը հետագայում որդեգրեցին հատկապես Օրբելյան եւ Պռոշյան իշխանները, երբ մոնղոլների աշխարհավեր արշավանքներից հետո հարաբերական կայունություն օգտագործելով՝ ստեղծեցին Սյունյաց լեռնաշխարհի խոշորագույն ուսումնագիտական օջախը՝ Գլաձորի համալսարանը: Ուրեմն, քաղաքական իրադրության ճիշտ ընկալումից էին բխում Սենեքերիմի դիվանագիտական քայլերը, որոնք ուսանելի են նաեւ մեր օրերում:

Իրադրությունը Սյունիքում կտրուկ փոխվեց Մելիք-Շահի մահվանից հետո:

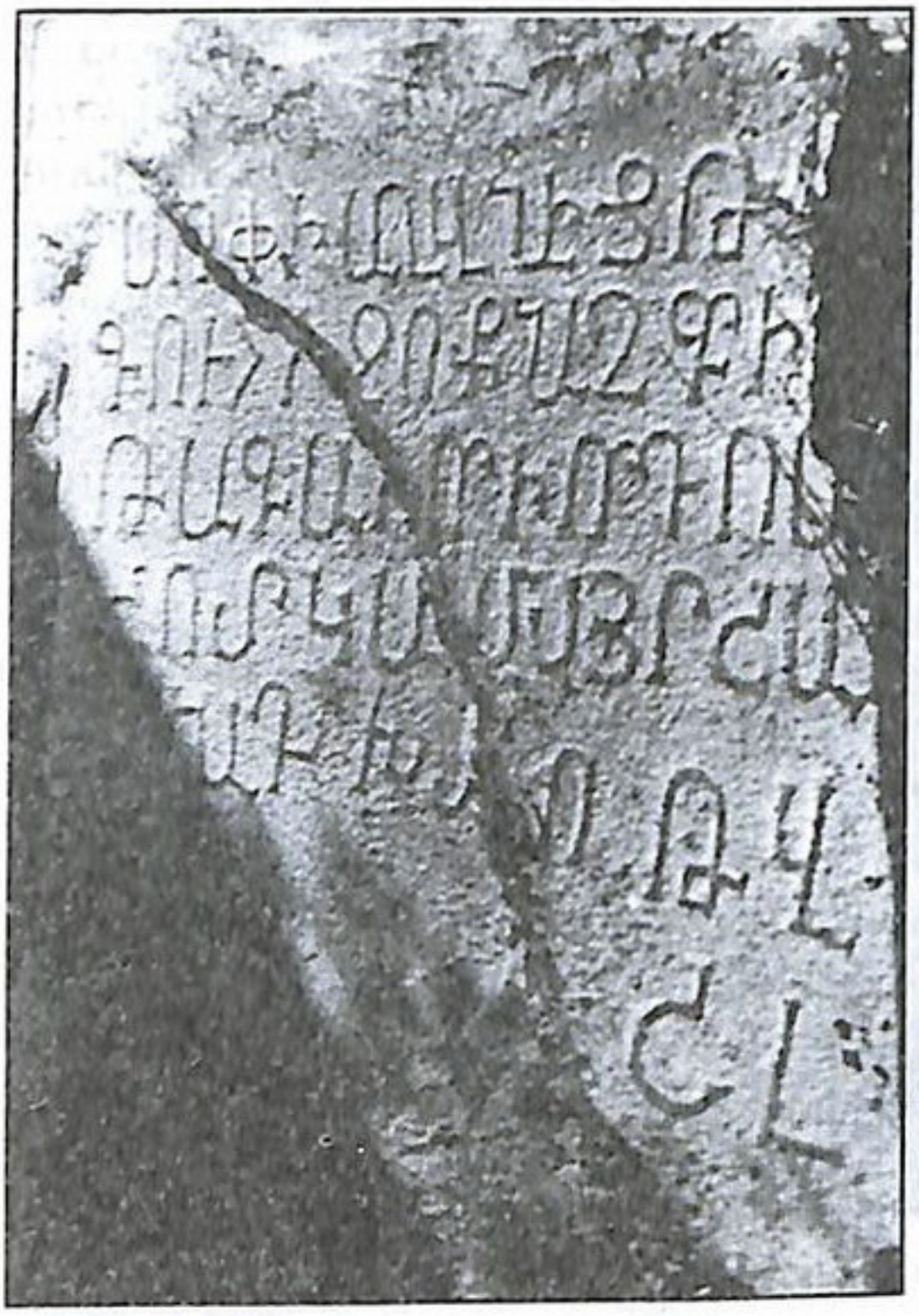
Սյունիքի Գրիգոր Ա թագավոր (դեմքի վերականգնումը պրոֆ. Ա. Ճաղարյանի)

1094 (կամ 1096) թվականին խաղաղության դաշն կնքելու պատրվակով, միջնորդ ունենալով Շիրակի Գրիգոր Ապիրատ իշխանին, Ելտկուզ ամիրան ժամանում է Կապան, որտեղ՝ Բաղաբերդ ամրոցում, ճակատամարտի էր պատրաստվում Սենեքերիմ արքան: Բանակցությունների ժամանակ «չարաթոյն գազան» Գանձակի տիրակալը «ստեաց ուխտին, եւ յարձակեալ մռմռանօք ի վերայ՝ էսպան զթագաւորն» Սենեքերիմ: «Այսպես շիջաւ ճրագն քրիստոնէից, որ կայր մնացեալ յամուրսն Բաղաց»,- գրում է պատմիչը[47]: Սենեքերիմը նույնպես թաղվեց Վահանավանքի արքունական դամբարանատանը՝ «ի շիրմի ընդ այլ թագաւորսն»[48]:

Մեզ են հասել նաեւ Սենեքերիմ թագավորի մի շարք հրամանագրերը: Դրանցից մեկն սկսվում է այսպես. «Կամաւ կարող հզորին Յիսուսի՝ ես՝ Սենեքերիմ թագաւոր Հայոց, կացեալ ի Սիսական եւ Բաղաց աշխարհիս»[49]:

Սենեքերիմին հաջորդում է նրա որդի Գրիգորը (Գրիգոր Բ),. որն «ընդ աղօտ թագաւորեալ»:

1103 թ. սելջուկ-թուրքերը՝ Մելիք-Շահի երբեմնի մատռվակ Չորթմանի գլխավորությամբ, ներխուժեցին Բաղք գավառ: Նրանց հիմնական նպատակն էր գրավել Սյունյաց մայրաքաղաք Կապանը[50], ոչնչացնել զինական ուժը եւ վերջնականապես լուծել «Սյունյաց խոչընդոտի» հարցը: Չորթմանի հրոսակները կոտորածն սկսում են Ջիտաթաղ կոչված արվարձանից, որտեղ, ըստ որոշ ուսումնասիրողների, ապրել են հրեաներ, որպիսի վարկածը կարելի է ընդունել խիստ վերապահությամբ: Թշնամին չի կարողանում գրավել արքայանիստ Բաղաբերդ ամրոցը եւ թալանած հարուստ ավարով հեռանում է քաղաքից: Սելջուկյան գահին բազմած Բակիարուխը՝ Մելիք-Շահի որ-

Սուքի թագուհու պատպանաքարը Վահանավանքում (1081 թ.)

դին, ի վիճակի չէր սանձահարել իր արյունռուշտ ցեղակիցներին, գուցե եւ ինքն էր նրանց հորդորում Սպահանի իր արքունական պալատից: Սյունիքի 43 ամրոցներն ու 1400 (1008) բնակավայրերը հեշտությամբ չէին կարող նվաճվել, ուստի Բաղք-Զորքը թողած՝ նրանք հարձակման սլաքն ուղղեցին Որոտն, ապա Բղեն գավառների կողմերը: Կատաղի մարտերը տեւեցին մեկ տարի: 1104 թ. նրանք ներխուժեցին Որոտան եւ Բղենո գավառ, գերեվարեցին Խոսրովիկ իշխանին, սակայն առաջանալ չկարողացան: Սյունիքն ազատ շունչ քաշեց եւս 22 տարի: 1126 թ. Հարոն ամիրան գրավեց Ա-րեւիք գավառը՝Մեղրին, 1152 թ. թուրքերին հաջողվեց նվաճել Շլորուտի բերդը, իսկ հինգ տարի հետո՝1157 թ. ընկավ Մեղրու բերդը:

1170 թ. մատնությամբ գրավվեց Սյունյաց նահանգի «հոյս եւ ապաւէն» Բաղաբերդ ամրոցը: Հրկիզվեցին եւ ոչնչացվեցին այստեղ ամբարված ավելի քան 10000 ձեռագիր մատյաններ ու սրբություններ, կողոպտվեցին արքունական գանձերը: Բաղաբերդի անկումը պատմիչը համեմատում է Նաբուգոդոնոսոր արքայի կողմից Երուսաղեմը կործանելու հետ:

Գրիգոր Բ թագավորը, որը միակ դստերը՝ Կատային կնության էր տվել խաչենցի իշխանազն Հասան Գեռաքարեցուն, իր եղբայր Սմբատի հետ մահացավ 1166 թ.՝ մինչ այդ Սյունյաց գահաժառանգ հռչակելով իր փեսային՝ Հասանին: Վերջինիս ոչինչ չէր մնում անելու, քան կնոջն առած հեռանալ դեպի Արցախ:

Սյունիքի վերջին թագավորների մասին հատուկ հիշատակում է Ստեփանոս Օրբելյանն իր «Ողբք եւ Հառաչանք ի դիմաց

Կաթուղիկէին» քնարական-պատմողական պոեմում, որը գրված է 1300 թ.: Այստեղ մասնավորապես, կարդում ենք.

«... Որոյ (իմա՝Սյունիքի թագավորության) վերջին Սենեքերիմ
Նաւ Գրիգոր որդի նորին,
Ապա եւ զայս ի բարձ բարձին՝
Ի ժամանակս Ելտըկուզին
Ազգն այլասեռ պարսկային,
Որք հրով զաշխարհ տոչորեցին՝
Ի 600 մեր թուականին
Եւ 15 յաւելուածին...»[51]:

Այսպիսով, պատմության ասպարեզից վերացավ Հայաստանի վերջին քաղաքական կազմավորումը (բուն Հայաստանում)՝ Սյունյաց թագավորությունը, որը համառորեն գոյատեւեց 200 տարի շարունակ:

Վիմագրական եւ մատենագրական սկզբնաղբյուրների համադրությամբ այսօր, թերեւս, կարելի է կազմել Սյունյաց գահացանկը՝ թագավորների գահակալության տարիներով հանդերձ.

1. Սմբատ 1-ին՝ որդի Սահակի - 970(987)-998[52]
2. Վասակ՝ որդի Սմբատի - 998-1040
3. Սմբատ 2-րդ՝ որդի Աշոտի - 1040-1051
4. Գրիգոր 1-ին՝ որդի Աշոտի - 1051-1072
5. Սենեքերիմ՝ որդի Սեւադայի - 1072-1094 (1096՞)
6. Գրիգոր 2-րդ՝ որդի Սենեքերիմի - 1096 (՞)-1166
7. Հասան Խաչենցի - 1166-1170[53]:

Ա մ փ ո փ ե ն ք

1. Սյունիքի, ինչպես նաեւ այլ ավատական փոքրիկ թագավորությունների հանդես գալը պատմականորեն չի արդարացվում, քանզի այդ կազմավորումները պառակտում, տարանջատում եւ ի վերջո կործանում էին միասնական պետության քաղաքական հիմքերը եւ թուլացնում նրա տնտեսական եւ պաշտպանական համակարգերը:
2. Հայ ժողովրդի պատմության տարբեր ժամանակաշրջանների ծալքերն ուսումնասիրելիս ամենուր երեւում է արտաքին ուժի ոչ միայն ռազմական, այլեւ դիվանագիտական միջամտության քայքայիչ ազդեցությունը:
3. Սյունիքը, լինելով Հայաստանի խոշոր եւ ռազմական կարողության տեսակետից հզոր նահանգներից մեկը, վաղնջական ժամանակներից ցայսօր մնում է մեր ժողովրդի հյուսիս-արեւելյան (ցավոք, այժմ հարավային) սահմանների հուսալի պատվարն ու պահապանը:
4. Սյունիքի, մասնավորապես Զագեձոր-Զանգեզուրի, խաղացած դերն առավել կարեւորվում է այսօրվա Հայաստանի համար, քանզի քաղաքական սադրանքների պատճառով թեեւ նա զրկվել էր իր մի շարք սեփական տարածքներից՝ Աղահեճք-Քաշաթաղից (Լաչինի շրջան), Կովսական գավառի մեծագույն մասից (Զանգելանի շրջան) եւ այլ բնակավայրերից, այնուամենայնիվ՝ դրանք հետ վերադարձվեցին հերոսական պայքարի գնով: Նավթագարությամբ տառապող աշխարհի հզորները տեսնում են, որ Հայոց լեռնաստանը շարունակում է մնալ վրանաբնակ ցեղերի մերօրյա ժառանգների թիրախը, ինչու չէ՝նաեւ ահ ու սարսափը:
5. Պատմությունը կրկնվում է, եւ մենք պարտավոր ենք դասեր քաղել:

***

Բաղաց թագավորության անկումից հետո քաղաքական ասպարեզից աստիճանաբար վերացվում են տեղի նշանավոր տոհմերը: Սկսվում է Սյունյաց ազատմանու զանգվածային արտագաղթը հայրենի երկրից: Տոհմիկ իշխաններ Ջուրջն ու Խոսրովիկը գերության մեջ մեռնում են Նախիջեւանում եւ թաղվում Ճահուկ ավանում: Կապանի Մահեւան իշխանը փախչում է Անի: Բաղքի ականավոր զորավար Հասանի որդի Համտունը (Ավագ Համտունի թոռը) Վայոց ձորում ապաստան է գտնում եղբոր՝ Հովհաննեսի մոտ, որ կրոնավորի սքեմ հագած՝ Նորավանքի մենաստանում ողբում էր իր երկրի կործանումը: Գոյությունը պահպանելու նպատակով՝ Համտունը նույնպես դառնում է կրոնավոր եւ հայրենազուրկ վիճակում իր մահկանացուն կնքում 1231 թ.:

Վայոց ձորի մի շարք վիմագրերից կարելի է եզրակացնել, որ Կապանի իշխանական տոհմերի զգալի մասը՝ թագավորության վերացումից հետո, բնակություն է հաստատում Վայոց ձոր գավառում եւ հատկապես Արփա (այժմ՝ Արենի), Եղեգիս (այժմ՝ նույն անունով, մինչեւ 1988 թ.՝Ալայազ), Արտաբոյն (այժմ Եղեգիս) եւ այլ ամրոցամերձ վայրերում:

Լեռնաշխարհի համար առավել քայքայիչ եւ ողբերգական հետեւանքներ ունեցավ աշխատավոր զանգվածների արտագաղթը դեպի օտար երկրներ: Դարերով մշակված արտերին ու այգիներին, դաշտերին ու բարեբեր հողատարածություններին, կանաչազարդ հովիտներին տեր էին դառնում վաչկատուն վրանաբնակները: Հայոց լեռնաշխարհի մշակութային օջախներն ամենուր վերածվում էին ախոռների, իշխանական դղյակներն ու օթոցները՝ մակաղանոցների: Հայազուրկ էր դառնում Սյունյաց աշխարհի քաղաքամայր Կապանը: Վայրագ ցեղերից հետապնդվող ռամիկն ու գյուղացին, բազմապիսի ծանր զրկանքներ կրելով, այնուամենայնիվ, բնակվում էին հայրենի լեռների անառիկ ծերպերի մեջ, մութ ու սառն քարանձավներում:

Բազմաթիվ ազնվազարմ սյունեցիներ գաղթեցին նաեւ Վրաստան, որն այդ տարիներին՝ Գեորգի Գ Բագրատունիանիի իմաստուն քաղաքականության շնորհիվ, օրավուր հզորանում էր եւ դառնում Հայաստանի տարածքը զավթած թուրքական ամիրայությունների ահեղագույն մրցակիցը:

Ժ. Ժողովրդի սոցիալական վիճակը

Հայաստանում, ընդ որում նաեւ Սյունիքում, տիրապետող կացութաձեւը գյուղացիական համայնքն էր: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ դասական իմաստով Սյունիքում ճորտատիրություն չի եղել: Գյուղը ղեկավարում էր գեղջավագը՝ գյուղապետը, որը ճանաչում էր գահակալ իշխանի գերագահությունը, գյուղացիներից հավաքում իշխանին հասանելիք արդյունքը եւ եկեղեցական տասանորդը, մուծում նախատեսված պետական եւ տեղական հարկերն ու տուրքերը, անհրաժեշտության դեպքերում կազմակերպում էր արտատնտեսական բնույթի աշխատանքներ: Թագավորի կամ տեղական իշխանների կարգադրությամբ գյուղացիները պարտավոր էին մասնակցել ճանապարհների, կամուրջների, հոգեւոր-կրթական օջախների շինարարական աշխատանքներին:

Տաթեւի վանքի Մայր տաճարի՝ Պողոս-Պետրոսի կառուցումից հետո (895-906 թթ.), Սյունիքի եպիսկոպոսական աթոռը ցանկանում է ընդարձակել վանական տիրույթները՝ աստիճանաբար յուրացնելով շրջակա գյուղերի հողակտորները:

915 թ. բռնկվեց Ցուրաբերդ[54] գյուղի բնակիչների ապստամբությունը Տաթեւի վանքի դեմ: Ժողովրդական հուզումների ալիքը տարածվեց մյուս հարեւան գյուղերում՝ Տամալեկում, Ավելադաշտում եւ այլուր: Սյունյաց եպիսկոպոսը դիմեց գահերեց իշխան Սմբատին, որը հիմնովին ոչնչացրեց Ցուրաբերդը՝ վտարելով այնտեղից գյուղացիական զանգվածներին եւ վերադարձնելով Տաթեւին այդ տիրույթներն ի սեփականություն: 85 տարի հետո՝999 թ., Ցուրաբերդի, Ավելադաշտի եւ այլ գյուղերի բնակիչները դարձյալ հարձակվեցին Տաթեւի վանքի միաբանության վրա, ներխուժեցին սրբավայր՝ գանահարելով եւ սպանելով հոգեւորականներից ոմանց, թափեցին (վայթեցին) սուրբ մեռոնը կիրճն ի վար, ջարդոտեցին եկեղեցու սրբազան մասունքները եւ վերագրավեցին իրենց հողակտորները: Այս անգամ Սյունյաց թագավոր Վասակը ստիպված էր գնալ որոշ զիջումների, այսինքն՝ գեղջավագի միջոցով տրամադրեց դրամական հատուցում՝ բնակիչների ժառանգական տիրույթների դիմաց:

Պատմիչ Ստ. Օրբելյանը վկայում է, որ այդ գյուղացիները «հին հայրենի տէրք» էին՝ օժտված ժառանգական սեփականության իրավունքով: Այս եւ նման պատմական փաստերը վկայում են, որ

Տաթևի վանք (IX-XIII դ.դ.)

Սյունիքում, ի տարբերություն Հյուսիսային Հայաստանի, իրավական իմաստով ճորտատիրություն գոյություն չի ունեցել, թեեւ եղել են տնային ծառաներ՝ գտնվելով առանձին ընտանիքներից ճորտական կախման մեջ:

Իսկ ինչպե՞ս հասկանալ այն իրողությունը, երբ առանձին գյուղեր՝ իրենց բնակիչներով, նվիրաբերվում կամ օտարվում էին առանձին վանքերին կամ այլ հոգեւոր հաստատություններին: Կարծում ենք, նման դեպքերում վաճառվում էր հարկապահանջության իրավունքը, այսինքն՝ սահմանված հարկը գանձելու իրավունքն անցնում էր նոր տիրոջը, նոր ավատին: Գյուղացու սոցիալական վիճակի մեջ էական փոփոխություն տեղի չէր ունենում. նա գանձվելիք հարկը կամ տուրքը տալիս էր նոր տիրոջը[55]:

Մատենագրական աղբյուրներում եւ վիմական արձանագրություններում կան մի շարք փաստեր առանձին ընտանիքների կամ անհատների նվիրատվության մասին: Օրինակ՝ Տարսայիճ Օրբելյանն իր ավագ եղբոր՝ Սմբատի դամբարանը կառուցող Սիրանես ճարտարապետին իբրեւ վարձատրություն նվիրաբերում է նաեւ Աղազար Ըղուերծե-

ցուն (Ողուերծը այժմյան Սիսանի շրջանի Դարբաս գյուղն է), այսինքն՝ Աղազարը դառնալու էր, ճարտարապետ Սիրանեսի տնային ծառան:

Սյունյաց լեռնաշխարհի բնակիչները սոցիալ-իրավական վիճակով մշտապես եղել են ազատ, կրկնում ենք՝ ճորտատիրական հասարակարգ այստեղ երբեք գոյություն չի ունեցել:

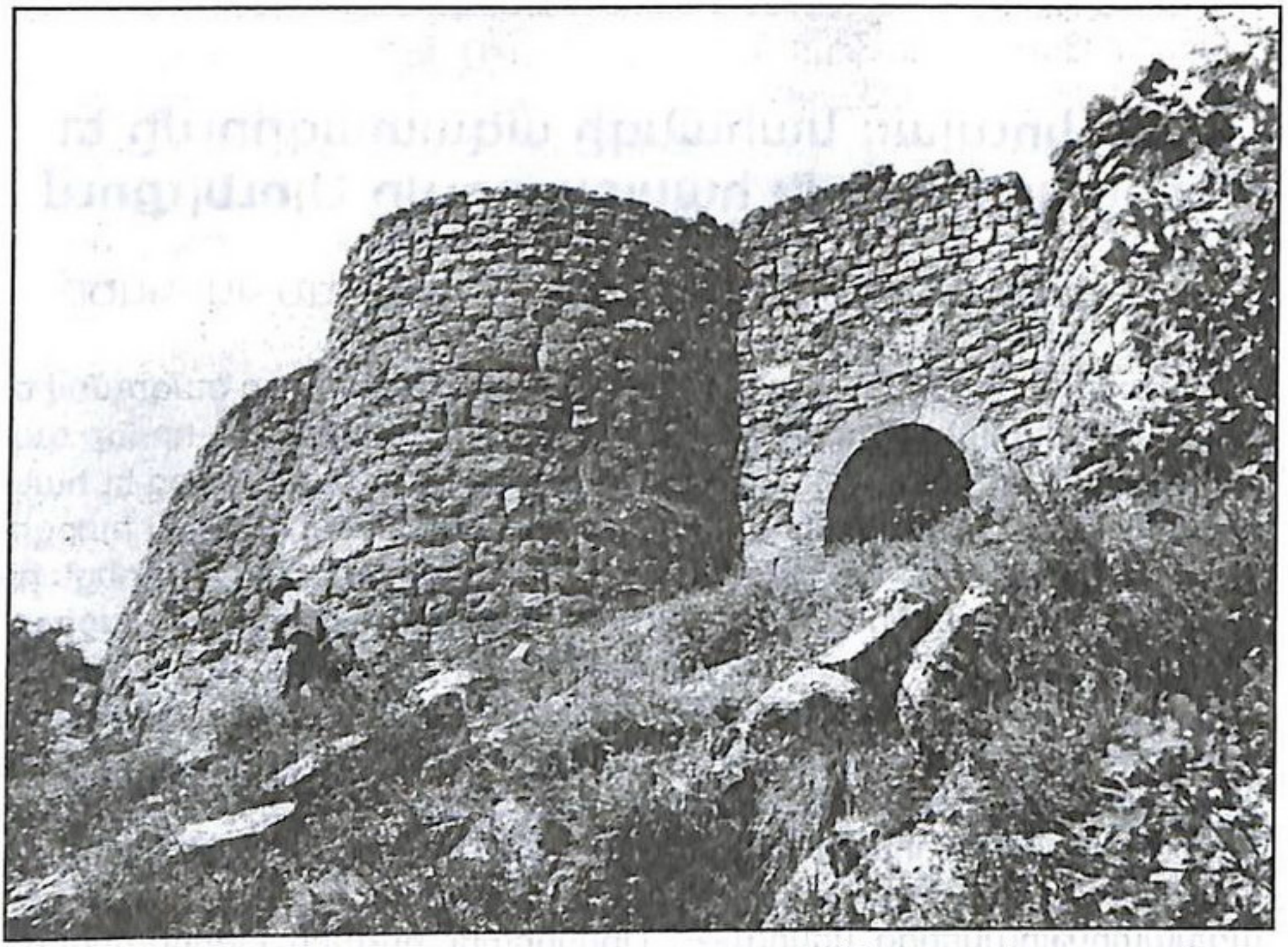
ԺԱ. Սյունյաց նահանգի ազատագրումը եւ Օրբելյան տոհմի հաստատումը Սյունիքում

ՕՐԲԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ՏՈՀՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԿԱԾԸ

Պատմիչ Ստ. Օրբելյանը գտնում է, որ իր նախնիները ծագումով եղել են Ճենաստան աշխարհից, արքայատան ժառանգներ, որոնք գահակալական կռիվների պատճառով հեռացել են իրենց երկրից եւ հանգրվանել նախ՝ Վրաստանում, ապա՝ նաեւ Հայաստանում: Այս հարցերը հանգամանորեն քննարկում է մեծանուն պատմաբան Ն. Ադոնցն իր «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» մեծարժեք աշխատության էջերում: Գիտնականի կարծիքով՝ Ճենաստանը ոչ թե Չինաստանն է, այլ Ճանաստանը՝ Վրաստանի հյուսիս-արեւմուտքում գտնվող Ճանեթիան-Ծանարքը (Սվանեթիան)[56]: Այս կապակցությամբ Հ. Մանանդյանը նշում է. «Ադոնցի կարծիքը, որ Մամիկոնյանները Տայքի արեւմտակողմում ապրող ճաներից են ծագում, միանգամայն անընդունելի կռահումն է, որից նա հրաժարվել է ինքը իր վերջին աշխատություններից մեկում»[57]: Որովհետեւ ինչպես Օրբելյանները, նույնպես եւ Մամիկոնյանները, պարուրված են նույն ընտանեկան լեգենդի շղարշով: Պետերբուրգի կայսերական համալսարանի պրոֆեսոր Ք. Պատկանյանը[58], եւ նրան հետեւելով՝ Դ. Ե. Երեմեեւը[59], ծայրահեղ տեսակետ են հայտնել՝ իբրեւ թե ճենները ազգությամբ եղել են պարզապես թուրքեր:

Մենք պաշտպանում ենք Ն. Ադոնցի տեսակետը. Օրբելյանները եղել են Մամիկոնյանների ժառանգներ, որոնք իրենց առաջին հանգրվան Օրբեթի բերդի անունով Վրաստանում կոչվել են Օրբուլք, այսինքն՝ օրբեթեցիք եւ ապա՝ նաեւ Օրբելի (Օրբելիանի): Ստ. Օրբելյանի կարծիքով՝ տոհմական այս վերանվանումը տեղի է ունեցել իրենից ավելի քան 1000 տարի առաջ՝ 216-252 թթ. արանքում, Տրդատ Բ-ի օրոք: Պատմիչը վկայակոչում է Օրբելյան տոհմին հատուկ մի շարք անձնանուններ՝ Ելիկում, Բուրթել, Տարսայիճ եւ այլն, որոնք իբրեւ թե ճենական ծագում ունեն:

1177-1178 թթ. վրաց եւ հայ իշխանները ապստամբեցին Գեորգի Գ թագավորի դեմ: Ապստամբության բուն պատճառը վրաց հանգուցյալ թագավոր Դավթի որդու՝ Դեմնայի (Դեմետրեի) գահակալության

Սմբատաբերդ, հյուսիսային մուտքը (Վայոց ձոր)

խնդիրն էր: Սպասալար Իվանե Օրբելին, որի մոտ ապաստանում էր օրինական թագաժառանգը, երդվել էր մահամերձ Դավիթ թագավորին, որ հասունանալուց հետո գահին է բազմեցնելու Դեմնային, իսկ մինչ այդ թագավորելու է նրա եղբայր Գեորգին: Վերջինս՝ տարած փայլուն հաղթանակներից հետո, հրաժարվում է գահին բազմեցնել անփորձ պատանուն: Սկսվում է ալեկոծությունների շրջանը: Իվանե Օրբելու կողմնակիցներն աստիճանաբար տեղի են տալիս եւ անցնում Գեորգիի կողմը: Այդպես են վարվում նաեւ Սարգիս Զաքարյանը, Սադուն Արծրունին եւ մյուս հայ իշխանները: Մինչ այդ Իվանե Օրբելին իր եղբորը՝ Լիպարիտին, էլիկում եւ Իվանե զավակների հետ միասին, ուղարկում է Գանձակի ամիրայի մոտ՝ զորակցություն խնդրելու ակնկալիքով,. սակայն արդեն ուշ էր. Գեորգին ճնշել էր ապստամբությունը, իսկ Իվանեին կուրացրել: Նա հրամայում է եղբորորդի, գահաժառանգ Դեմնային ներքինացնել:

1183 (1184) թ. վախճանվում է Գեորգի Գ-ն: Վրաց գահը ժառանգում է նրա միամորիկ դուստր Թամարը (1184-1213): Թամար թագուհին, խաղաղությունը վերականգնելու նպատակով, ներում է

ապստամբ իշխաններին եւ աստիճանաբար հետ վերադարձնում նրանց տիրույթները: Վրաստան է վերադառնում ապստամբության առաջնորդ Իվանե Օրբելու եղբորորդի Իվանեն՝ ստանալով հայրենական Օրբեթ բերդը միայն: Նրա եղբայր էլիկումը մնում է Գանձակի ամիրայի մոտ՝ տոհմական վրեժը լուծելու նպատակով:

Այսպիսով, Նախիջեւանում գտնվող էլիկումից առաջ են գալիս հայ Օրբելյանները, իսկ Վրաստան վերադարձած Իվանե եղբորից՝ վրաց Օրբելիները (Օրբելիանի):

Նախիջեւանում էլիկումը ամուսնանում է տեղի Ստեփանոս եպիսկոպոսի քրոջ դստեր՝ Խաթունի հետ, որի հայրը մեծահարուստ Աբաս Ճահկեցին էր: Խաթունից եւ էլիկումից ծնվում է մի արու զավակ, որին պապի անունով կոչում են Լիպարիտ:

1184 թ. Գանձակի ճակատամարտում սպանվում է էլիկում իշխանը: Նրա ընտանիքը հատուկ հսկողությամբ պահվում է Ճահուկ ավանում: Այստեղ տաճիկներից մեկը բռնությամբ ամուսնանում է Խաթունի հետ:

Հայ-վրացական միացյալ զորքերի հաղթարշավը մոտենում է Սյունյաց լեռնաշխարհին, մտնելով Վայոց ձոր: Ստեփանոս սրբազանը Իվանե Զաքարյանին տեղակացնում է, որ հարեւան գավառում է գտնվում Օրբելյան իշխանազուն Լիպարիտը՝ իր մոր հետ: Թամար թագուհու համաձայնությամբ, նրա որդի, վրաց գահաժառանգ Գեորգի Լաշան եւ Իվանե Զաքարյանը փախցնում են գերյալներին եւ բերում Վայոց ձոր: Լիպարիտը ներկայանում է Իվանե Աթաբեկին, որը նրան նշանակում է իր զինաջոկատներից մեկի հրամանատար: Իվանե Զաքարյանը ցանկանում է իր դուստր Թամթային ամուսնացնել Լիպարիտի հետ, սակայն նրան կանխում է ավագ զորապետ, իշխան Բուպան (Բուպաք)՝ իր դուստր Ասփային կնության տալով Լիպարիտին:

Այսպիսով, հիմնադրվում է Սյունյաց Օրբելյանների իշխանությունը:

Այս ամենի մասին պատմվում է Ամաղուի Նորավանքի 1221 թ. ընդարձակ արձանագրության մեջ[60]: Հիշյալ վիմագրից երեւում է, որ Լիպարիտ Օրբելյանը տիրույթներ է ունեցել ոչ միայն Վայոց ձորում, այլեւ՝ Գեղարքունիքում, Կոտայքում եւ Կայենում (Աղստեւի հովտում):

Լիպարիտն ու Ասփան ունենում են 5 զավակներ՝ էլիկում, Սմբատ, Իվանե, Փախրադոլա (Փախրադաւլա) եւ Տարսայիճ:

Վայոց ձորի վիմագրությունները ցույց են տալիս, որ այս գավառը սելջուկ-թուրքերից ազատագրել է Վասակ Խաչենցին: Այս մասին կարդում ենք Արատեսի վանքի (Վայոց ձոր) 1220 թ. արձանագրության մեջ.

«ՈԿԹ (1220). Ի թագաւորութեան Վրաց Լաշայի եւ յաշխարհակալութեան Իւանի(Է)ի Աթաբեկի, եւ Վասակ՝ որդի Խաղբակա, կողմնապահ ի Գառնոյ մինչեւ ի Քարգուշապ, եւ առի զամրոցանիս եղեգեաց չորոյս...»[61]:

Ստ. Օրբելյանի կարծիքով, Սյունիքն ունեցել է 2 կողմնակալներ, որոնցից մեկը եղել է իր պապ Լիպարիտ իշխանը:

«Եւ կացուցանեն թագաւորն Լաշայ եւ Աթաբեկն Իւանէ զԼիպարիտն կողմնակալ յայսմ աշխարհի, նմանապէս եւ զմիւս իշխանն՝ զամենօրինեալ զՎասակ Խաչենեցին, զհայրն բարեպաշտ պարոնին Պռոշայ կացուցանեն կողմնակալ ի Վայոց ձոր գաւառիս»[62]: Սակայն Օրբելյանները Սյունիքի լիիրավ տերեր դարձան 13-րդ դարի 2-րդ կեսին՝ մոնղոլների տիրապետության օրոք, շնորհիվ իրենց վարած ճկուն դիվանագիտության:

1211 թ.՝ Սյունիքի ազատագրումից հետո, մասնավորապես Վայոց ձորում, հաստատվեցին նաեւ այլ իշխանական տոհմեր՝ Հասան-Համտունյանները, Մահեւանյանները, Շահուռնեցիները, Արփայի Ախթամարյանները, որոնք ընդարձակ կալվածների տեր դարձան Զաքարյանների շնորհիվ:

Սկսվեց խաղաղ մի ժամանակաշրջան, որը տեւեց 25 տարի շարունակ: Այդ խաղաղությունն այս անգամ խախտեցին մոնղոլները, որոնք հայկական սկզբնաղբյուրներում կոչվում էին «Ազգ նետողաց»:

ԺԲ. Մոնղոլական արշավանքները եւ Սյունիքը

13-րդ դարի 20-ական թթ., հետապնդվելով մոնղոլական զորքերից, Անդրկովկաս ներխուժեցին Խորեզմշահի որդի Ջալալեդդինի հրոսակները: Հայ-վրացական միացյալ զորքերը հանպատրաստից դիմագրավեցին նրանց, սակայն Գողթի մոտ (Գառնիի մերձակայքում Գեղարդի ճանապարհին) 1224 թ. ճակատամարտում կրեցին պարտություն: Վրաց արքունիքը՝ մասնավորապես Ռուսուդան թագուհին, անկարող գտնվեցին դիմակայել թշնամուն: Ջալալեդդինի զորքերն ամենուր ասպատակ սփռեցին: Այս մասին պահպանվել են նաեւ վիմագիր վկայություններ Վայոց ձորում եւ Գեղարքունքիում[63]:

1236 թ. (1221 թ. հետախուզական արշավանքից 25 տարի հետո, երբ մոնղոլները մտան Մուղանի դաշտավայր) մոնղոլական 30 հազարանոց բանակը՝ Չարմաղանի գլխավորությամբ, ներխուժեց Անդրկովկաս: Զգալիորեն թուլացած հայ-վրացական զորքերը Անիում եւ Շամքորում կարողացան ցույց տալ որոշակի դիմադրություն, սակայն ուժերն անհավասար էին եւ ստիպված ճանաչեցին մոնղոլ մեծ խանի գերիշխանությունը:

Չարմաղանին առաջինը հպատակություն հայտնեց Ավագ Զաքարյանը, ապա՝ Վահրամ Զաքարյանը, այնուհետեւ՝ Լոռու տեր Զաքարեն, Արցախի մեծ իշխան Հասան-Ջալալ Դոլան եւ ուրիշներ:

Սյունիքում այդ ժամանակ իշխում էր Լիպարիտ իշխանի ավագ որդի Էլիկումը: Սյունիքը նվաճելու բաժին էր հասել Ասլան նոյինին, որը ներխուժեց Վայոց ձոր եւ պաշարեց Էլիկումի Հրաշկաբերդ (Հրասեկա բերդ) ամրոցը: Ասլան նոյինը պատգամախոսներ ուղարկեց Սյունյաց իշխանի մոտ՝ առաջարկելով խաղաղությամբ իջնել եւ հանձնվել: Մոնղոլ զորապետն Էլիկումին ասում էր. «Արա ընդ մեզ սէր եւ բազում բարութիւն գտցէս ի մենջ»[64]: Հակառակ դեպքում՝ նա սպառնում էր կործանել նրա երկիրը եւ խստորեն պատժել անհնազանդ իշխանին: Էլիկում Օրբելյանը, նախապես երդմնագիր պահանջելով, «բազում ընծայիւք» իջնում է ամրոցից եւ ներկայանում Ասլան նոյինին: Կնքվում է դաշնագիր, որի համաձայն՝ Էլիկումը մնում է իշխող դիրքում, սակայն պարտավորվում է այսուհետեւ մասնակցել մոնղոլական հետագա արշավանքներին իր իսկ զինաջոկատով:

1260 թ. Մուֆարղինի (Նփրկերտի) ճակատամարտում էլիկումը զոհվում է: Նրա դին տեղափոխում են Վայոց ձոր եւ ամփոփում Նորավանքի՝ Օրբելյան իշխանների տոհմական դամբարանատանը: Տապանաքարին փորագրված է. «*Քարեպաշտ իշխանաց իշխանին Էլլակումի է տապանս*»[65]:

Սյունյաց Օրբելյանների իշխանության գլուխ է անցնում ոչ թե նրա մանկահասակ որդի Բուրթելը, այլ եղբարը՝ Սմբատ իշխանը (1253-1273), որն օժտված էր զորականի եւ փայլուն դիվանագետի արտակարգ տաղանդով:

Ստ. Օրբելյանը հիացական խոսքերով է ընթերցողին ներկայացնում հարազատ հորեղբոր (որին որդեգրված էր) կերպարը: «*Նա հանճարով մեծ էր*,- գրում է պատմիչը,- *խորհրդով ուժեղ, հնարքներով բազմագէտ, խելոք անելման, խոսքերով առատ, քաղցր լեզվով, ճարպիկ, դարտաւրանի ժամանակ՝ անպարտելի*»[66]: Սմբատը գիտեր 5 լեզու՝ հայերեն, վրացերեն, ույղուրերեն, ֆարսերեն եւ մոնղոլերեն:

Սմբատ Օրբելյանը Լիպարիտից եւ Ասփայից ծնված 5 զավակների 2-րդն էր: Նա ամուսնացած էր իշխանուհի Ռուզուքանի հետ, սակայն զավակ չուներ եւ մանկուց որդեգրել էր իր ամենակրտսեր եղբայր Տարսայիճի որդի, տաղանդաշատ Ստեփանոսին, որին հետագայում բախտ էր վիճակվելու դառնալ Սյունյաց մեծերից առավել ականավորը:

Սմբատ Օրբելյանի կառավարման տարիներին զգալիորեն հզորանում է Օրբելյան իշխանապետությունը, որը նախանձ է հարուցում օրավուր նսեմացող Զաքարյան իշխանների մոտ: Զաքարյան-Օրբելյան հակամարտությունը թշնամության վերածվեց 13-րդ դարի 2-րդ կեսին՝ Ավագ Զաքարյանի մահվան (1250 թ.) ժամանակից, երբ Զաքարյաններ-ի իշխանությունն անցավ Ավագի կին Գոնցայի ձեռքը, որը Ռաճայի էրիսթավ Կախաբերիձեի դուստրն էր եւ ամուսնու մահից հետո կրկին ամուսնացել էր վրաց թագավոր Ուլու Դավթի հետ:

Երկու խոշոր ազնվական տոհմերի մրցապայքարն ավարտվեց Օրբելյանների կատարյալ հաղթանակով: Վերջիններիս ենթարկվեցին նաեւ Վայոց ձորի Պռոշյանները:

1249 թ. անդրկովկասյան մի շարք իշխաններ որոշեցին ապստամբություն բարձրացնել մոնղոլական իշխանության դեմ, սակայն այն ճնշվեց իր իսկ խանձարուրում: Այլ իշխանների հետ միասին ձերբակալվեց Սոնաց (Սվանեթիայի) թագավոր Դավիթը (Ռուսուդանի որդին) եւ արգելափակվեց Զագեձորի (Գորիսի)

կալանավայրում՝ Չարմաղանին փոխարինած Բաչու նոյինի հրամանով: Դավիթ թագավորին հաջողվում է իր երեք ուղեկիցներով փախչել բանտից եւ, անցնելով Սմբատ Օրբելյանի վայոցձորյան տիրույթներով, շտապ հեռանալ դեպի Վրաստան: Նրանց նկատում է Սմբատ Օրբելյանի պարեկապետ Թանկրեղուլը, որը Գուտենի գյուղի գեղջավագն էր: Դավիթը, կաշառք տալով մի թանկարժեք քար, խնդրում է իրենց ազատ արձակել:

Դավիթ Նարինը շարունակում է ճանապարհը դեպի Վրաստան: Տեղեկանալով այս փախուստի մասին՝ իշխանուհի Գոնցան մոնղոլ կուսակալին հանմոզում է, թե Սմբատ Օրբելյանն է կազմակերպել վրաց թագավորի ապահով հեռացումը: Սպասվում էր մեծ դատաստան մոնղոլների մայրաքաղաքում: Բաչու նոյինը 1251 թ. զինաջոկատի ուղեկցությամբ Սմբատին ուղարկում է մեծ խանի մոտ՝ Կարակորում: Այստեղ է, որ փայլում է Սմբատ Օրբելյանի դիվանագիտական տաղանդը: Սմբատը դուրս է գալիս հաղթանակով, անշուշտ, նաեւ թանկագին գոհարի նվիրատվությամբ:

Դեռ ավելին: Մանգու խանը նրան տալիս է «ինջու»-ական իրավունք, այսինքն՝ Օրբելյանների տիրույթները հայտարարվում են արքունական կալված, ուստի Սյունյաց իշխանապետը այլեւս չէր ենթարկվելու վրաց թագավորին եւ պատասխանատու էր միայն մեծ խանի առջեւ: Շարունակվում էին ընդլայնվել Օրբելյանների իշխանության սահմանները: Ապահովելով քաղաքական կայունության հիմքերը՝ Սմբատ գահերեցն այժմ կարող էր, ինչպես սպասվում էր, ուշադրությունը բեւեռել նահանգի շինարարական աշխատանքներին, ազատել եկեղեցիներն ու վանքերը պետական հարկերից, վերադարձնել նրանցից խլված նախկին տիրույթները:

Սկսվում է Սբատ Օրբելյանի փառաբանության ժամանակաշրջանը: Սկզբնաղբյուրներում նա հիշատակվում է «մեծ իշխան», «իշխանաց իշխան», նույնիկ «Սմբատ արքա» տիտղոսներով, ինչպիսին փորագրված է նրա դամբարանի սալաքարին: Շեշտակիորեն բարձրանում է Օրբելյանների տոհմի հեղինակությունը մյուս իշխանական տների համեմատությամբ:

1254 թ.՝ աշխարհագիր կատարելու նպատակով Տփղիս է ժամանում մոնղոլ մեծ խանի «վազիր եւ պասխաղ» Արղունը: Խոշաքն ու յուրայինները նրա մոտ բամբասում են Սմբատի հասցեին եւ առժամանակ վերջինիս զրկում մի շարք տիրույթներից:

1256 թ. Սմբատ գահերեցը կրկին մեկնում է Կարակորում՝ մեծ խանին բողոքելու համար: Մոնղոլական մայրաքաղաքում նրան տեղե-

կացնում են, որ «վասն մատնութեան ինչ» արքունիք է հրավիրվել նաեւ Արղուն խանը, որն արդեն զնդան էր նետվել խաքանի հրամանով: Նրա հակառակորդներից Սեւինչ բեկն ու Շարափադինը անդրկովկասյան հարկահավաքին մեղադրում էին կաշառակերության եւ անտեղի սպանություններ կատարելու մեջ: Սմբատը շահադիտական նպատակով կեղծ վկայություն է տալիս հօգուտ Արղունի: Արղունն ազատվում է, իսկ Սմբատի ոխերիմ թշնամի Սեւինչ Բեկն ու Շարափադինը, մեծ խանի հրամանով, անմիջապես գլխատվում են:

Սմբատը Արղունի հետ միասին վերադառնում է Անդրկովկաս: Սկսվում է նրանց թշնամիների ճնշման գործընթացը:

1259 թ. մեռնում է Մանգու խանը (1251-1259): Օգտվելով մոնղոլական արքունիքում տիրող խառն վիճակից՝ անդրկովկասյան մի շարք իշխաններ կրկին բարձրացնում են ապստամբության դրոշը: Հայ ավատատերերից առավել եռանդագին գործունեություն են ծավալում Արցախ-Խաչենի հզոր իշխան Հասան-Ջալալը, Զաքարե Զաքարյանը (Շահնշահ Զաքարյանի որդին, Մեծն ամիրսպասալար Զաքարեի թոռը) եւ ուրիշներ: Մոնղոլական Արեւմտյան իլխանության հիմնադիր Հուլաղուն (Հուլաւու) (1256-1265) Արղունին կարգադրում է ճնշել ապստամբությունը, իսկ նրա պարագլուխներին ենթարկել մահապատժի:

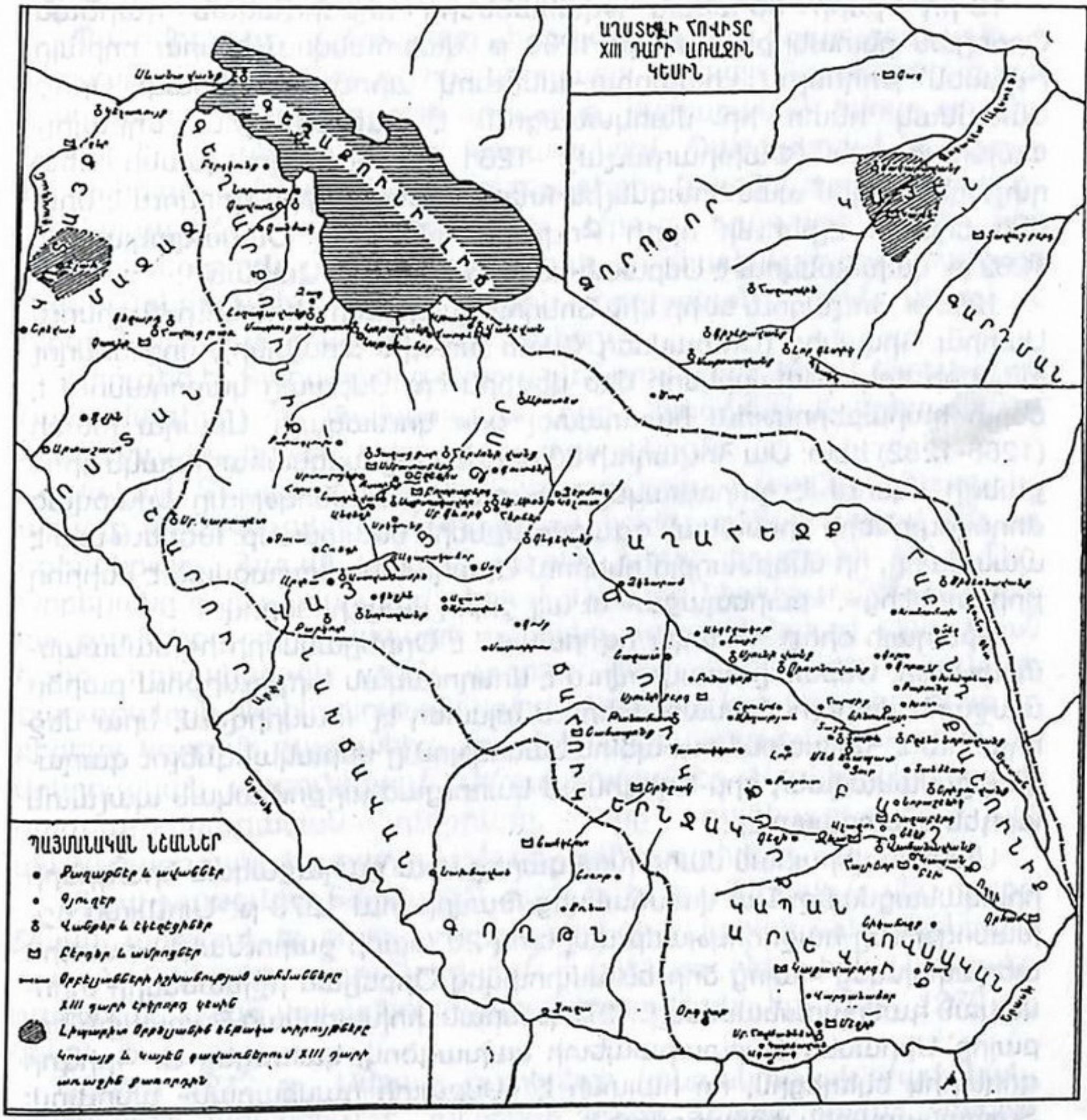
1261 թ. Արղունին հաջողվում է ձերբակալել Հասան-Ջալալին, որին, Վարդան Վարդապետի վկայութամբ, «Տարեալ ի Տաճկաստան ի Խազուին, եւ անդ ի գիշերի յօդակոտոր արարեալ սպանին»[67]: Նույն կերպ հաշվեհարդար են տեսնում Զաքարե Զաքարյանի հետ. «Ի:Չժ: (1261) Արղուն եսպան զբարեպաշտ զմեծ ըսպարապետն Վրաց Զաքարէ, որդի Շահնշահին»[68]:

Օրբելյան իշխաններն, ըստ երեւույթին, չեն մասնակցել 1259-1261 թթ. ապստամբական շարժմանը: Սա երեւում է Հուլաղուի եւ Սմբատի ջերմ հարաբերություններից, որոնց մասին հրճվանքով խոսում է Ստեփանոս Օրբելյանը.

> *«Զի այնքան լսող էր Հուլաւուն նմա (Սմբատին), զի ում կամէր՝ մահ պայր ածել, եւ ում կամէր՝ կեանս շնորհէր. վասն որոյ ամենայն որ դողայր ի նմանէ եւ ամենեցուն աչք՝ ի նա հայեին»*[69]:

Մոնղոլների փաստական գինակից Սմբատն այժմ արդեն սկսում է միջամտել վրաց արքունական գործերին: Նրա ջանքերով վրաց թագավոր է հռչակվում Գեորգի Լաշայի որդի Դավիթը, եւ ոչ Ռուսուդանի որդին, որին նույնպես Դավիթ էին կոչում: Սմբատ

ՍՅՈՒՆԻՔԸ ՕՐԲԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Կազմեց՝ Գր. Մ. Գրիգորյանը

գահերեցը նշանակվում է վրաց գահաժառանգի խնամակալ: Սյունյաց իշխանի խնդրանքով, Դավիթ թագավորը ոչնչացնել է տալիս Գեորգի Գ թագավորի «Նզովագիրը»՝ 1178 թ. ապստամբության ճնշման կապակցությամբ:

13-րդ դարի 60-ական թվականները ողբերգական դարձան Օրբելյան ընտանիքի համար: 1260 թ. վախճանվում է նրա եղբայր Իվանեն՝ թողնելով Լիպարիտ անունով արու մի զավակ: Որոշ ժամանակ հետո իր մահկանացուն է կնքում մյուս եղբայրը՝ Փախրադոլան (Փախրադաւլա): 1261 թ. Հուլավու խանի հետ ղփչաղների դեմ պատերազմելիս՝ Թերեք գետի ափին զոհվում է նրա մեծ եղբայր Էլիկումի որդի Բուրթելը (Բուրթել Սակավակյաց)[70]: 1262 թ. վախճանվում է Սմբատի մայր, իշխանուհի Ասփան[71]:

1265 թ. Հուլաղուն եւ իր կին Տոնղուզ խաթունը դեղակուր են լինում Սահիպ Դիվանից (Մուհամմեդ Շամս ադ-դին Ջուվեյնի), որը մոնղոլ խաների երկար տարիների մեծ վեզիրն էր: Սմբատը կարողանում է սերտ հարաբերություն հաստատել նոր կուսակալի՝ Աբաղա խանի (1265-1282) հետ: Սա Հուլաղուի 30 որդիներից ամենահաջողակն էր[72], քանզի սկսում է շարունակել հոր քաղաքականությունը նվաճված ժողովուրդների կրոնական զգացմունքների նկատմամբ: Թերեւս այս է պատճառը, որ սկզբնաղբյուրներում Աբաղան ներկայացված է «սիրող քրիստոնէից», «բարեպաշտ» եւ այլ շոյող մակդիրներով:

Աբաղայի օրոք առավել հզորանում է Օրբելյանների իշխանապետությունը: Սմբատը հրավիրվում է մոնղոլական արքունիքում բարձր պաշտոն վարելու համար: Թերեւս այստեղ էլ՝ Թավրիզում, նրա մեջ հղանում է Հայաստանում պետականությունը վերականգնելու գաղափարը, մանավանդ երբ Եղեգիսում կառուցած արքունական պալատն արդեն պատրաստ էր:

Սակայն վերահաս մահը խանգարեց նրա քաղաքական ծրագրերի իրականացմանը: Նա վախճանվեց Թավրիզում 1273 թ.՝ Սյունյաց իշխանությունը հաջողությամբ վարելով 20 տարի շարունակ: Նրա դին տեղափոխվեց Վայոց ձոր եւ ամփոփվեց Օրբելյան իշխանների տոհմական դամբարանատանը: 1275 թ. նրան փոխարինած Տարսայիճ եղբայրը՝ Սիրանես ճարտարապետի նախագծով, կառուցեց Ս. Գրիգոր գողտրիկ եկեղեցին, որ հայտնի է «Սմբատի դամբարան» անունով: Տապանաքարին փորագրված է՝

«ՍՄՊԱՏ ԱՐՔԱԻՆ ԷԻ ՏԱՊԱՆՍ, ՅԻՇԵՑԷՔ.: ՉԻԲ:(1273)»[73]:

Սմբատ Օրբելյանի «արքա» տիտղոսը, ըստ համբավի, չանցավ Սյունյաց լեռներից այն կողմ, թեեւ Սյունիքն իրոք նվաճել էր

կիսանկախ կարգավիճակ, իսկ մեծ իշխանին պակասում էր միայն արքայական թագը՝ անկախության խորհրդանիշը:

Ինչպես սպասելի էր, Աբաղա խանը Սյունյաց իշխանապետ ճանաչեց Սմբատի կրտսեր եղբայր Տարսայիճին, որն այդ ժամանակ Որոտան գավառի տերն էր եւ մոնղոլական հայտնի զորապետ:

Պատմիչ Ստ. Օրբելյանը հրճվանքով եւ հպարտությամբ է ներկայացնում հարազատ հոր կերպարը: Իր հայր Տարսայիճը, գրում է նա, եղել է տաղանդավոր զորավար, քաղաքական հմուտ գործիչ, շահել է 9 ճակատամարտ՝ Խորասանում, Դարբանդում եւ այլուր, արժանացել է մոնղոլական «Ոսկե բալիշի» (բարձրագույն պարգեւ):

Տարսայիճն ամուսնացած էր Արուզ Խաթունի հետ, որը քրիստոնեություն ընդունած այլազգի էր (հավանաբար՝ արաբուհի կամ մոնղոլուհի): Նրա մասին որդիական ջերմ սիրով է արտահայտվում Սյունյաց պատմագիրը:

Արուզից եւ Տարսայիճից ծնվում են 3 որդիներ՝ Էլիկում, Ստեփանոս (պատմագիրը) եւ Փախրադոլա, որը մահանում է երիտասարդ հասակում (թաղված է Սմբատի դամբարանում):

Սակայն Տարսայիճը, որդու կարծիքով, թույլ է տալիս օրինազանց արարք՝ մոր կենդանության ժամանակ կրկին ամուսնանալով մեկ այլ իշխանուհու՝ Հասան-Ջալալի դստեր՝ Մինա խաթունի հետ: Ստ. Օրբելյանը դատապարտում է հոր վարմունքը՝ նկատի չունենալով այն հանգամանքը, որ Տարսայիճ իշխանը, ամուսնանալով արցախյան հզոր իշխանական տան դստեր հետ, նպաստեց Սյունիքի քաղաքական հեղինակության ամրապնդմանը, իսկ Արցախը ձեռք էր բերելու հզոր մի դաշնակից, որը մեծ հեղինակություն եւ կշիռ ուներ մոնղոլական արքունիքում: Ամրապնդվում էր Սյունիք-Արցախյան ռազմա-քաղաքական դաշինքը, որը դառնալու էր այդ տարածաշրջանի խաղաղության հուսալի երաշխիքը:

Մինա խաթունից Տարսայիճն ունենում է եւս 3 զավակ. մեկ ուստր՝ Ջալալ անունով, եւ երկու դուստր, որոնցից Ասփան ամուսնանում է Հասան Դոփյանի որդի Գրիգոր Բ Խաչենցու հետ, իսկ Մամքանը դառնում է վրաց վաղամեռիկ արքաեղբայր Մանուելի (մահ. 1270 թ.) կինը:

Դեռեւս 1272 թ., Սմբատ գահերեցի կենդանության ժամանակ, Տարսայիճը աջակցում է, որպեսզի վրաց գահին բազմի Դավիթ թագավորի որդի Դեմետրեն (Դեմետրե Բ, 1272-1289): Իբրեւ երախտագիտության ապացույց, Դեմետրե Բ-ն Տարսայիճին հռչակում է պետության աթաբեկ եւ վրաց թագաժառանգի խնամակալ:

1282 թ. մեռնում է Աբաղա իլխանը: Նրան հաջորդած Թագուդարը, ընդունելով իսլամ, վերանվանվում է Ահմադ (1282-1284): Սկսվում է հալածանք քրիստոնյա ազգերի նկատմամբ: Այս բռնակալը ձգտում է սպանել տալ Աբաղայի որդի Արղունին, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Խորասանում:

Օրբելյան եւ Պռոշյան իշխանները պաշտպանում են Արղուն խանին, որին հաջողվում է ձերբակալել Ահմադ-Թագուդարին եւ անմիջապես գլխատել:

Արղուն խանը (1284-1291) բարձր պատիվների է արժանացնում հատկապես Տարսայիճ Օրբելյանին՝ նշանակելով նրան զորաց հրամանատար եւ գործակալ: Տարսայիճի իշխանության սահմաններն ընդարձակվում են մինչեւ Տփղիս, Անի ու Կարս, իսկ հարավից՝ մինչեւ Աղվանո գետ (այժմյան Քաշաթաղի շրջանում): Նա պետական հարկերից ազատել է տալիս նահանգի ավելի քան 150 վանքերի, նպաստում եկեղեցիների նորոգմանը:

Տարսայիճի անվան շուրջ հյուսվում են ժողովրդական գուսանական երգեր, որոնք կատարվում են հարսանյաց հանդեսներում եւ տոնախմբությունների ժամանակ:

Սյունյաց մեծափառ իշխանը ցանկանում է իր տոհմի մենաշնորհը դարձնել Սյունիքի ոչ միայն քաղաքական իշխանությունը, այլեւ՝ հոգեւոր նվիրապետությունը: Թերեւս, այդ էր հիմնական պատճառը, որ նա իր համալսարանավարտ որդուն՝ Ստեփանոսին, ուղարկեց Կիլիկիա՝ հայոց կաթողիկոսից եպիսկոպոսական գավազան ստանալու նպատակով:

1289 թ. զորապետ Բուղան իր համախոհներ Ղազանի, Թուխլուխ հազարապետի, Արուխի ու Օճանի հետ միասին ապստամբություն են կազմակերպում Արղուն խանի դեմ: Արղունը ոչնչացնում է իր հակառակորդներին: Նրա հրամանով մորթազերծ է արվում նաեւ վրաց Դեմետրե թագավորը, որը, Ստ. Օրբելյանի վկայությամբ, բացարձակապես անմեղ էր եւ դարձել էր բամբասանքի զոհ: Դեմետրե Բ-ին գլխատում են Կուր գետի ափին[74]:

Մեզ ստույգ հայտնի չէ, թե ինչ դիրք գրավեցին Օրբելյանները 1289 թ. դեպքերի ժամանակ:

17 տարի վարելով Սյունյաց իշխանապետությունը՝ Տարսայիճ Աթաբեկը մահացավ 1290 թ. Արփա (այժմ՝ Արենի) գյուղում եւ ամփոփվեց իր ավագ եղբայր Սմբատի կողքին՝ Նորավանքի դամբարանատանը:

Տարսայիճ իշխանը սկզբնաղբյուրներում ներկայացված է իբրեւ

«կողմնակալ այսմ՝ (իմա՝ Սյունյաց) նահանգի...ի Բարկուշատայ մինչեւ ի Դաշտն Դւնայ»[75] «իշխեցող ի Բարկուշատայ մինչեւ Գառնի, մինչեւ Երասխ»[76] մեկ այլ վավերագրում նրա իշխանության սահմանները նշված են մինչեւ Բջնի:

Տարսայիճ Օրբելյանի մահվանից հետո սկսվում են գահակալական վեճերը գահերեցության համար: Ակնհայտ պայքար է գնում Էլիկումի, Ջալալի եւ Լիպարիտի միջեւ: Արղուն խանը Սյունյաց իշխանապետ է նշանակում Տարսայիճի Էլիկում[77] որդուն, մյուսները ստանում են իրենց ժառանգաբաժինը:

Նույն 1290 թ. Մուղանի դաշտում «հարճ մի յոյժ սիրեցեալ» թունավորում է Արղուն խանին[78]: Դարձյալ սկսվում են գահակալական կռիվներն ու սպանությունները, արքունական գանձերի հափշտակություններն ու յուրացումները: Բայտուն-Քեյղաթու հակամարտության մեջ առժամանակ հաղթող է դուրս գալիս վերջինիս Արղունի եղբայր Քեյղաթուն: Սակայն, շուտով Տաթեւի վանքի գաղտնարանում ապաստանած Խուռումչի զորապետի շեշտակի հարվածով Քեյղաթուն ձերբակալվում է եւ խեղդամահ արվում: Խորասանից զորքով հարձակվում է Ղազանը եւ բոլորին ճնշելով՝ բազմում իլխանության գահին:

Ահա այսպիսի խառնակ մի ժամանակաշրջան էր, երբ Էլիկում Օրբելյանն անցավ Սյունյաց իշխանության գլուխ: Անշուշտ, նա թույլ տվեց քաղաքական աններելի սխալ, երբ Սյունիքի ընդարձակ իշխանությունը բաժանեց եղբայրների ու ազգակիցների միջեւ: Այս անհեռատես արարքը, անտարակույս, ձեռնտու էր մոնղոլական իսլամամետ վերնախավին: Էլիկումը, սակայն, լինելով զարգացած իշխանազուն, իր կրտսեր եղբայր Ստեփանոս մետրոպոլիտի եւ այլոց հետ միասին, ստորագրեց Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսին հղված մերժողական նամակը՝ Հռոմի պապի գերիշխանությունը չճանաչելու կապակցությամբ: Այս միաբանության թուղթը, երկար մտորումներից հետո միայն՝ 1302 թ. ուղարկվեց Կիլիկիա՝ հայրապետարան:

Էլիկում Օրբելյանի կառավարության տարիներին Սյունիքը, մասնավորապես Վայոց ձորը, պատմիչի խոսքերով՝նմանվում է Նոյան տապանի, քանզի այստեղ էին ժամանում Հայաստանի ավերված նահանգների բազմաթիվ ընտիր մտավորականներ, որոնց ձգում էր հատկապես Սյունիքի խաղաղ անկյունը:

Հոգեւոր իշխանությունը գտնվում էր մեկ եղբոր ձեռքին, իսկ քաղաքական լծակները՝ մյուսի: Այս կենտրոնացումն էր հիմնական

Յաղացքար. Արծվի զինանշան (XIII դ.)

գրավականը, որ Վայոց ձորը աստիճանաբար դարձավ գիտության եւ մշակույթի, գրչության եւ դպրության համահայաստանյան կենտրոն:

Էլիկում Օրբելյանն ամուսնացած էր Թամթա խաթունի հետ, ուներ 2 ուստր՝ Բուրթել ու Բուղտա, եւ 2 դուստր, որոնցից Մամախաթունն ամուսնացած էր Էաչի Պռոշյանի[79], իսկ Ռուզաքանը՝ Արցախի իշխան Հասանի հետ: Էլիկում իշխանը մահացավ 1300 թ.՝ Սյունյաց իշխանությունը վարելով 10 տարի շարունակ: Նրա մարմինը նույնպես ամփոփվեց Օրբելյան իշխանների տոհմական դամբարանատանը: Ցարդ պահպանվող նրա տապանաքարին կերտված է առյուծի կերպար, որի շուրջ փորագրված է.

«Թ·ՎԻՍ: ՉԽԹ: (1300). Զգեղեցկատիպն Էլիկում, որդի մեծի Տարսայիճին, որ առյծաւրէն խրոխտ մռնչէր ընդ(ղ)էմ այլասեռ գնդին, աղաչեմ յիշել յաղաւթս»[80]:

Այս իշխանի անվան հիշատակությամբ բազմաթիվ վկայություններ են պահպանվել մի շարք սկզբնաղբյուրներում:

1300 թ. Սյունիքի իշխանության գլուխ է անցնում Էլիկումի ավագ որդի Բուրթելը, որը գրականության մեջ առավելապես հայտնի է

Հերիեր. Ս. Սիոնի վանք. Արծվի գիւանիշան (XIII դ.)

Բուրթել Մեծ կամ Բուրթել Երկարակյաց հորջորջումներով: Սկզբնական շրջանում նա սկսում է Սյունիքը կառավարել իր եղբայր Բուղտա զորավարի հետ միասին: Սակայն վերջինիս բախտ չէր վիճակվելու երկար ապրել: Նա սպանվում է Աբու-Սայիդի զորքերի կազմում մղված ճակատամարտում 1317 թ. դեկտեմբերին 18-ին[81]:

Բուրթել Մեծի գահակալության շրջանը նկատի առնելով, Մաղ. Օրմանյանը գրում է, որ 14-րդ դարի սկզբներին «լաւագոյն կացութիւն մը կըտիրէր Սիւնիքին կողմերը, ուր արեւելեան հայութեան կեդրոն դարձած էր Օրբելեանց իշխանութեանց ներքեւ»[82]:

Մատենագրական եւ վիմագրական սկզբնաղբյուրներում ջերմ խոսքեր կան Բուրթել Մեծի եւ նրա վաղամեռիկ եղբայր Բուղտայի հասցեին[83]:

Բարդախ (Բարդուղ) գրիչը Եղեգիսում գրած հիշատակարանում Բուրթելին կոչում է «***Արեաց վեհագոյն, իշխանանց իշխեցող, մեծ կոմս եւ կողմնակալ***»[84]: Համանման ածականներով է նրան ներկայացնում

Իշխան Էլիկումի գրապահարանը (Ամաղուի Նորավանք)

միջնադարի ականավոր բանաստեղծ, Գլաձորի համալսարանի սան Խաչատուր Կեչառեցին[85]: Մեկ այլ հիշատակագիր Բուրթելին կոչում է «տէր Տանն Սիսական», «մեծ սպարապետ Հայոց եւ Վրաց, թագազարմ իշխան», «հյուպատոս»: Ղ. Ալիշանի կարծիքով՝ «հյուպատոս» տիտղոսը նրան տրված էր «ի կայսերաց Յունաց»[86]:

Բուրթել Մեծի կինը իշխանուհի Վախախն էր, որի մասին մի շարք հիշատակություններ կան առավելապես վիմական արձանագրություններում:

Պատմական իրողություն է, որ Սմբատից եւ Տարսայիճից հետո, Բուրթելը ամենահեղինակավոր քաղաքական դեմքն է եղել ողջ Արեւելյան Հայաստանում: Շրջապատված թշնամական ցեղերով, ավելի քան 40 տարի, նա կարողացավ նպաստավոր պայմաններ ստեղծել Սյունիքի ոչ միայն քաղաքական կայունության, այլեւ Գլաձորի համալսարանի բարգավաճման համար:

Բուրթել Մեծի եւ Բուրթելյանների մասին հանգամանորեն շարադրված է ակադ. Լ. Ս. Խաչիկյանի՝ «Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթելյան ճյուղը» արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ: Օրբելյան տոհմանունը նրանից հետո հաճախ սկսվեց կոչվել Բուրթելյան[87]: Նա հիշատակված է բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներում: Նրա անունով կան բնակավայրեր (օր. Կապանի շրջանի Գեղանուշ գյուղի Բրդենանցը): Այս իշխանի կյանքի առանձին դրվագներ արտացոլված են բանավոր ազրույցներում, որոնք իբրեւ բանահյուսական նորավեպեր մեզ են հասել ձեռագիր մատյաններում:

Բուրթել Մեծը Գլաձորի համալսարանի րաբունապետ Եսայի Նշեցու մտերիմ բարեկամն էր եւ հովանավորողը:

Սյունյաց իշխանությունն սկսեց անկում ապրել, երբ իշխանապետ Բուրթել Մեծը իլխանության արքունիքի կողմից նշանավեց Սուլթանիայի եւ Թավրիզի քաղաքագլուխ: Մոնղոլները գիտակցաբար զրկեցին ժողովրդին իր հզոր առաջնորդից, որը գահակալեց մինչեւ 1348 թվականը: Սրանից հետո Բուրթել Մեծի մասին աղբյուրները լռում են:

Սյունյաց իշխանության ղեկն անցնում է նրա որդի Բեշքենին (ըստ Հր. Աճառյանի բացատրության՝ Բեշքեն պարսկերեն նշանակում է արվեստ):

Ահա Բեշքենի մասին վկայություններից մեկը.

«Յիշխանութեան եւ ի պէրութեան, որ ի կայս եւ ի կոյս ամենայնց Սիւնեաց... իշխանաց իշխանին Բէշքենայ եւ հարազատ եղբարն նորին Իւանէին, որոց բարի պաշտամամբ փոխեցեալ աւր Քրիստոս յոյսն ամենեցուն պարոն Քիրքէին»[88]:

Բեշքենը հոր հետ միասին Սուլթանիա եւ Թավրիզ քաղաքներում եղել է զինվորական ծառայության մեջ, մասնակցել պատերազմական գործողություններին:

Աղոտ վկայություններ կան, որ այս իշխանի անունով էր կոչվում Իրանի տարածքում գտնվող Բիշքին (հետագայում՝ Միշքին) քաղաքը:

Բեշքենի եւ նրա եղբայր Իվանեի մասին վկայություններ են պահպանվել ձեռագիր հիշատակարաններում եւ վիմական արձանագրություններում:

Բեշքենի զավակներից հայտն է միայն մեկը՝ էլիկումը, որին փաղաքշական ձեւով կոչել են նաեւ Կուկա:

Բեշքենը մահացել է մինչեւ 1377 թվականը, քանզի դրանից հետո միայնակ հիշատակվում է նրա Իվանե եղբայրը, որն իր մահկանացուն կնքել է 1386 թ., այսինքն՝ մինչեւ մոնղոլական կայսրության քայքայումը եւ Լենկթեմուրի արշավանքների սկիզբը:

Հետադարձ հայացք գցելով միջնադարի սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունների զարգացման ընթացքին՝ տեսնում ենք համընդհանուր թվացող մի երեւույթ, երբ ուժեղ անհատի բացակայության պատճառով անմենազոր քաղաքական կազմավորումները ենթակա են քայքայման եւ փլուզման:

Բացառություն չէր կազմելու նաեւ Սյունիքի Օրբելյանների իշխանությունը:

14-րդ դարի Օրբելյանների ազգատոհմի շառավիղների մեջ զգալի հռչակ է ձեռք բերում Տարսայիճ մեծ իշխանի եղբայր Իվանեի որդի Լիպարիտը, որի գահանիստը, ամենայն հավանականությամբ, եղել է այժմյան Եղեգնաձորի շրջանի Հորս գյուղը, ուր կիսավեր վիճակում

առ այսօր պահպանվել են իշխանական դղյակի բազալտակերտ շենքերի մնացորդները: Լիպարիտի տիրույթներն են կազմել Հորս, Սալլի, Աղնջաձոր, Քարագլուխ եւ հարակից մի շարք բնակավայրեր:

Լիպարիտն ամուսնացած էր Նանայի հետ եւ ուներ 5 զավակ, որոնցից ավագը՝ Սմբատը, 1317 թ. առաջ, մոնղոլական զորքերի կազմում, եգիպտոսյան արշավանքի ժամանակ գերեվարվել էր եւ գերության մեջ մնացել 12 տարի շարունակ: Վերադառնալով հայրենիք, նա ստանում է իր իշխանական ժառանգաբաժինը՝ առատ նվիրատվություններ կատարելով Վայոց ձորի հոգեւոր-կրթական օջախներին: Այս իրադարձությունների մասին հիշատակություններ են պահպանվել Հերհերի (Հերհեր՝ բառացի նշանակում է քարանձավներ) Ս.Սիոնի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու պատերին[89] եւ այլուր:

Լիպարիտ իշխանի որդին էր միջնադարյան Հայաստանի ականավոր կրոնական եւ քաղաքական գործիչ Հովհաննես Օրբելը, որը դեռեւս Ստեփանոս Օրբելյանի կենդանության օրոք՝ 1302 թ. բազմել է Սյունիքի մետրոպոլիտության գահին:

Նույն շրջանում մեծ համբավ ձեռք բերեց Լիպարիտ իշխանի նաեւ մյուս որդին՝ Չեսարը, (Կեսար բառից - անվան ծագումը՝ Հուլիոս Կեսարից), որը 1332 թ. Գեղարքունիք-Վայոց ձոր ճանապարհի վրա կառուցեց քաղաքացիական ճարտարապետության առավել նշանակալից կառույցներից մեկը՝ Սելիմի կարավանատունը: Առաջին դահլիճի երկլեզվյան (հայերեն եւ արաբատառ պարսկերեն) արձանագրության մեջ, Օրբելյան իշխանազուններից զատ, հատուկ նշվում է նաեւ մեծ ուսուցչապետ Եսայի Նչեցու անունը, որի օրհնությամբ եւ աղոթքով սկսվել է այդ իջեւանատան կառուցումը:

ԺԳ. Սյունիքը թուրքմենական ցեղախմբերի արշավանքների շրջանում

1. ՕՐԲԵԼՅԱՆ ՏՈՀՄԻ ՏՐՈՀՈՒՄԸ ԵՎ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ

«Նետողաց ազգի»՝ մոնղոլների տիրապետությունը Հայաստանում չէր բոլորել 150 տարին, երբ արեւելյան-միջինասիական տափաստաններից Կովկաս ներխուժեցին լենկթեմուրյան հորդաները: Մոնղոլական բզկտված իշխանություններն ի վիճակի չէին դիմագրավել այդ արհավիրքին. իլխանության գահակալական կռիվները, երկպառակությունները, ենթակա ժողովուրդների ատելությունը, հարկահավաքների կամայականությունները պարարտ հող էին ստեղծել մոնղոլական կայսրության տապալման համար:

Դեռեւս 1385 թ. Անդրկովկաս էին ներխուժել Թոխթամիշ խանի զորքերը, որոնք հրի ու սրի մատնելով գրաված բնակավայրերը, 200000 գերիներով ետ վերադարձան Դաշտային Ղարաբաղի, Նախիջեւանի եւ Սյունիքի վրայով: Թոխթամիշի արագ վերադարձը պայմանավորված էր իր իսկ իշխանության անկայուն վիճակով:

1386 թ.՝ առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու, Սամարղանդի տիրակալի զորքերը ներխուժեցին Անդրկովկաս՝ մոխիր սփռելով ամենուր:

Գրիչները սարսափազդու բառերով են ներկայացնում լենկթեմուրյան արյունռուշտ զորքերի ավերածությունները:

Ժամանակակից բանաստեղծ Գրիգոր Խլաթեցին (Ծերենց) իր «Յիշատակարանք աղտից» պատմական վիպասանության մեջ գրում է.

«Սոխի աւար եւ գերեցին...
Տապալեցին, յափակեցին.
Անխնայաբար խոցոտեցին,
Զարդս արդոյ ճարակ արին
եւ գիսակաց գերեցին.
Զունաց լզգլուխսըն բերբէին,
Հանդերձ հեթաւըն խլէին,
Զայլոց զշունչսըն արգելուին...
Զկէսս հրով խորովէին
եւ ճեմճերուկըն գլծայիւ...»[90]:

Աղթամարում օրինակած «Ճառընտիրի» հիշատակարանում Կարապետ գրիչը իբրեւ դեպքերի ականատես, Լենկթեմուրյան խառնամբոխի մասին գրում է.

«Հայկազեան ազգիս բուռյս ցումարի ՊԼՉ (1387) եկեալ այսպէս աւուրէն... Լանկ-Թամուր կոչեցեալ... ի Շահապուանէն, որոյ անուն կոչի Սմբողլիդ»: Ապա շարունակում է. *«Եւ եթէ ոք ընդդիմանայր նոցա անասիկ դղեկաւ, վաղվաղակի անդր ժամանէին, իբրեւ զբազմութիւն մարախոյ, բոլորէին, ճչէին, գոչէին, ոռնային, բառաչէին, հաջէին, հառաչէին, խրխնջէին, որպային, զդիւալսն դմդմէին, զևաղարայսն հարկանէին, գչարխն լարէին, զևեղս կեղային... ղմբաբարսն հոլովէին, զբլգիհոնն ձգէին, զմնմնեղ մեքենայից... փակէին, քանդէին, քարայարակէին, փորէին, փոս հարանէին, կոխէին, կոանէին, զամաց հազարաց շինուածս միաւրեայ անհետ կորուսանէին: Իսկ նոքա, որ ի ներքս ամրոցին էին պառապէին, պագևապէին, բուլանային, ապրէին, ապրաւիէին, ծարաւէին, նքթէին, նրոդէին, երկիւղիւ երկնչէին...»*[91]:

Լենկթեմուրյան զորքերը 1386-1403 թթ. ընթացքում Հայաստանում ասպատակ են սփռել մի քանի անգամ. անգթաբար կործանել մշակութային-կրթական օջախները, հրկիզել գյուղերը, բռնի կրոնափոխել քրիստոնյա ազգերին: Ամենուր մոլեգնում էր սովը, առաջ էր գալիս մարդակերությունը: Ավերակների էր վերածվել նաեւ Վրաստանը, որը ասպատակվեց 6-րդ անգամ, թեեւ ակամա մահմեդականություն էր ընդունել վրաց Բագրատ թագավորը:

1387 թ. թեմուրյանները ներխուժեցին Սյունիք: Տեղի՝ մարելու աստիճանի թույլ իշխանությունները, մասնավորապես՝Օրբելյանները, անկարող գտնվեցին դիմագրավել ահեղ թշնամուն: Բուրթել Մեծի թոռ (Իվանեի որդի) Սմբատն այդ ժամանակ իր զինաջոկատով ամրացել էր Որոտնաբերդում (այժմյան Սիսիանի շրջանում), սակայն նրան եւս ոչինչ չէր մնում անել, քան ակամա հնազանդություն հայտնել Լենկթեմուրի զորապետներին: «Հայրենազուրկ արարին զպարոն Սմբատն, որդի Նանիկին»,- գրում է ժամանակագիրը[92]:

Լենկթեմուրի զորքերը թալանեցին եւ հրկիզեցին Տաթեւի վանքը, սրատեցին հոգեւորականներին: Նրանք հետապնդեցին նաեւ Հովհաննես Որոտնեցուն՝ Տաթեւի համալսարանի հիմնադրին, որը ծագումով Սյունյաց իշխանազուն էր, հնագույն տոհմերից մեկի ժառանգ:

Հայաստանի կառավարումը Լենկթեմուրը հանձնեց իր որդի Միրանշահին, որն իր դաժանությամբ չէր զիջում բռնակալ հորը:

Հոգեվարք էին ապրում Օրբելյան եւ Պռոշյան տոհմերը: 1401 թ. Սյունյաց իշխաններ են դեռեւս հիշատակվում Իվանեի որդիներ Սմբատ եւ Բուրթել եղբայրները, որոնք նույնպես ստիպված էին առժամանակ ընդունել մահմեդականություն: Միրանշահը, ապա եւ նրա որդի Օմարը, հայ իշխաններին իրենց կալվածների տերեր էին ճանաչում ոչ միայն Սամարղանդի տիրակալի գերիշխանությունը ճանաչելու, այլեւ իսլամ ընդունելու պայմանով:

Բռնի հավատուրացության բազմաթիվ դեպքեր են արձանագրված ականատեսների վկայագրերում: Բուրթելն ու իր եղբայր Սմբատը տարվում են Սամարղանդ, որտեղից մի կերպ վերադառնում են հայրենիք, իսկ Գորգ (Գորգուն) իշխանազունը, տանել չկարողանալով բռնի կրոնափոխությունը, «դարդամահ եղեւ»[93], այսինքն՝ վշտից մահանում է:

1407 թ. Սյունիքում տեղի է ունենում ուժեղ երկրաշարժ: Ի թիվս այլոց, փլատակների տակ զոհվում է Բուրթել իշխանը՝ իր երկու մանկահասակ զավակներով:

Ահա այդ ժամանակներում էր, որ առաջ եկավ Կարա-կոյունլու եւ Ակ-կոյունլու թուրքմենական ցեղախմբերի բախման թատերաբեմը, որը դարձյալ լինելու էր Հայկական լեռնաշխարհը: Օրբելյան բոլոր տիրույթներն անցնում են «ընդ ձեռամբ անօրինաց»[94]: Սյունյաց իշխանազուններն ստիպված էին լոկ մտածել իրենց ֆիզիկական գոյության մասին:

2. ՕՐԲԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ԳԱՂԹԸ ԴԵՊԻ ՎՐՍ ՀՏԱՆ: ՌՈՒՍՏԱՄ ՕՐԲԵԼՅԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԾԻՐԱԳԻՐԸ

Լենկթեմուրի մահվանից հետո (1405 թ.) Կարա-կոյունլու ցեղի առաջնորդ Յուսուֆն իրեն ենթարկեց Հայաստանը, Ադրբեջանը եւ այլ երկրներ, որոնք երբեմն մտնում էին Հուլավյան լայնածավալ պետության կազմի մեջ: Կարա Յուսուֆի մասին բազում տեղեկություններ են պահպանվել հայկական սկզբնաղբյուրներում: Մեկ տեղ նա կոչված է «քրիստոսասէր», «հարգող քահանայից», մեկ այլ տեղ հանդես է բերված իբրեւ «արիւնարբու գազան»: Նա Շահռուխի դեմ անհաջող ճակատամարտի ժամանակ հանկարծամահ եղավ (1420 թ.): Ցեղապետ ընտրվեց նրա որդի Իսկանդարը, որը շարունակեց պատերազմել մի կողմից՝ Ակ-կոյունլուների, մյուս կողմից՝ Շահռուխի դեմ: Ռազմական գործողությունների ժամանակ նա հենվում էր ոչ միայն քոչվոր ցեղակիցների, այլեւ՝ տեղական բնակչության աջակցության վրա: Սալմաստի ճակատամարտում նրա զորքերի կազմում կռվում էին բազմաթիվ հայեր, որոնց համակրանքը շահելու նպատակով՝ նա իրեն հռչակեց «Շահ-ե Արման»՝ Հայոց թագավոր: Պարզամիտ գրիչներից ոմանք այս բռնակալին վերագրեցին հայկական ծագում՝ «Թուրքման» բառը վերափոխելով «Թորգոմա»: Միայն գրիչ Թուման էր, որ հայ ժողովրդին զգուշացնում էր չհավատալ կեղծիքին, որովհետեւ «Ամիրզա Սքանդարն՝ տէրն Թաւրիզոյ» «ազգաւ թուրք է» եւ «արիւնարբու գազան», ինչպես նշել է մատենագիր Թովմա Մեծոփեցին[95]:

Կարա-Իսկանդարի ժամանակ քաղաքական ասպարեզ իջավ Բեշքեն Օրբելյանի որդի Ռուստամը, որի հայրը, խուսափելով Շահռուխի հալածանքներից, 6000 սյունեցի ընտանիքների գլուխ անցած, բազում դժվարություններ կրելով, տեղափոխվեց Լոռի, որը 1431 թ. անցել էր Վրաստանին: Գաղթի ժամանակ Շահռուխի զորքերը հետապնդում են գաղթականներին եւ, շրջապատելով Աղստեւի հովտում, թալանում բոլորին: Այս մասին վկայում է Թովմա Մեծոփեցին: Դեպի Վրաստան կատարած գաղթը հանգամանորեն նկարագրված է Տաթեւի վանահայր Շմավոն վարդապետի՝ 1437 թ. Շարակնոցի հիշատակարանում:

Սյունեցիներն այնքան են բազմանում Լոռիում, որ սկսում են բամբասել վրաց թագավորին, իբրեւ թե հայերը կարող են վտանգ

սպառնալ Վրաստանին: Ոմն Ամադինի միջոցով Ալեքսանդր թագավորը (վրաց Ալեքսանդր Բարեպաշտ թագավորը, սպանվեց Կարա-Յուսուֆի ձեռքով) թունավորել է տալիս իր աներոջը: Բեշքեն Օրբելյանի դիակը տեղափոխում են Տաթեւ եւ հողին հանձնում իր տոհմակիցների մոտ:

Բեշքենի մահվամբ 1438 թ. փաստորեն վերջ տրվեց Սյունյաց Օրբելյանների իշխանությանը: Մնում էր մի կարկառուն դեմք՝ կարակոյունլուների երբեմնի մեծ վեզիր Ռուստամը, որի երազանքների իրականացումը մեծապես կախված էր Կարա-Իսկանդարի ռազմա-քաղաքական հաջողություններից:

1431 թ. Իսկանդարը սպանեց իր եղբայր Աբու-Սայիդին եւ տիրացավ Թավրիզին: Հավատարիմ ծառայության համար նա Ռուստամ Օրբելյանին դարձրեց իր մերձավորագույն զինակիցն ու արքունի խորհրդականը՝ շնորհելով նրան ընդարձակ «սոյուրղալներ» Սյունիքում, Այրարատի Նիգ (այժմ՝ Ապարանի շրջան), Կոտայք եւ այլ գավառներում: Այս իրողությունը վկայված է 1431 թ. դեկտեմբերի 21-ին Երեւանի Ջամանեդդին Կազիի ձեռքով կազմված կալվածագրերից մեկում: Ռուստամի այս եւ մյուս կալվածագրերն ուսումնասիրվել եւ բնագրի լուսապատկերով գիտական շրջանառության մեջ են դրվել պարսկագետ-պատմաբան Հակոբ Փափազյանի ջանքերով:

1431 թ. կալվածագրում Ռուստամ Օրբելյանը ներկայացված է արեւելյան ժողովուրդներին հատուկ շոյող ածականներով. «Վեհանձնյա ամիր եւ տեր, մեծափառ, ազնվաշուք, բարձրաստիճան, բարձրագույն ծառայության արժանացած մեծահարգ վեզիր, նորին կայսերական մեծության՝ սուլթանի մերձավոր, ամենազոր արքայական պետության սիրելի, մեծագույն սուլթանի խորհրդական, արքաներից ամենից իմաստունի վստահելի, քաջահաղթ» եւ այլն[96]:

Ռուստամ Օրբելյանը, լինելով հեռատես գործիչ, իր նվիրատվությունները ձեւակերպում է իբրեւ վաճառք՝ պահպանելով Շարիաթի կանոնները:

Նկատի ունենալով իր սյուզերեն Կարա-Իսկանդարի քաղաքական հեղհեղուկ վիճակը, օգտվելով հարմար պահից՝ Ռուստամը ամեն կերպ ձգտում էր վերականգնել Այրարատ-Սյունիքի միացյալ իշխանությունը Օրբելյանների գլխավորությամբ, սակայն քաղաքական հանգամանքներն ուրվագծեցին բոլորովին այլ պատկեր: 1437 թ. Սոֆյանի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ թուրքմեն ցեղակիցները լքեցին Կարա-Իսկանդարին, որը ճողոպրեց եւ ապաստանեց Երնջակի բերդում, որտեղ եւ դավադրաբար սպանվեց իր որդի

Շահկուբադի ձեռքով[97]: Շահռուխը շարունակում էր հետապնդել վեզիր Ռուստամ Օրբելյանին, որն առժամանակ հեռացավ քաղաքական ասպարեզից, փակվելով հոր մոտ՝ Լոռիում:

Ռուստամը կրկին Սյունիքում հայտնվեց 1450 թվականին: Այս անգամ նույնպես, վաճառքի անվան տակ, նա կալվածներ է նվիրում Տաթեւի վանահայր Շմավոն Անգեղակոթցուն: Այս կալվածագրում այլեւս բացակայում են նրա բարձրահունչ տիտղոսները, կոչվելով միայն «հայոց ամիրզադա» (իշխանազուն): Հետաքրքիրն այն է, որ 1450 թ. կալվածագրում մանրամասն նշված են «վաճառված» գյուղերի աշխարհագրական սահմանները, որոնցից մի քանիսի անունները պահպանվել են տաթեւացիների հիշողության մեջ մինչեւ մեր օրերը:

Կարա-Իսկանդարի սպանությունից հետո իշխանության գլուխ անցավ նրա եղբայր Ջահան Շահը (1437-1467), որի առաջին գործը եղավ ներխուժել Վրաստան (1440 թ.): Նրա 20000-անոց բանակը հրկիզեց Տփղիսը, սակայն Սամշվիլդե բերդաքաղաքի բնակիչները միայն համառ դիմադրություն ցույց տվեցին: Նորից առաջ է քաշվում բռնի կրոնափոխության խնդիրը:

Մեծապես տուժում է նաեւ Սյունյաց լեռնաշխարհի ժողովուրդը, սակայն երբեք չի լքում հայրենի բնօրրանը:

1441 թ. Արեւելյան Հայաստանի հոգեւոր առաջնորդների եւ Սյունյաց թեմի եռանդագին ջանքերի շնորհիվ, Կիլիկիայից Էջմիածին է տեղափոխվում Գրիգոր Լուսավորչի Աջը՝ Հայրապետական իշխանության խորհրդանիշը...

Ռուստամ Օրբելյանով ավարտվում է Օրբելյանների քաղաքական գործունեությունը Սյունյաց լեռնաշխարհում: Սկսվում է պատուհասներով լեցուն մեկ այլ շրջափուլ...

ԺԹ. Սյունիքի կրթամշակութային օջախները եւ նրանց ականավոր գործիչները

1. ԳԼԱՁՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ

Իշխանաց-իշխան Տարսայիճ Օրբելյանի օրոք Տարոնից (Տուրուբերան աշխարհ) Արեւելյան Հայաստան գաղթած Ներսես Մշեցի գիտնական վարդապետի ջանքերով, Պռոշյան եւ Օրբելյան ազնվական ընտանիքների նյութական եւ բարոյական աջակցությամբ, Վայոց ձորում 1282 թ. հիմնադրվեց բարձրագույն տիպի մի դպրոց, որը առավել հայտնի է Գլաձորի համալսարան անունով: Դա խոշոր երեւույթ էր հայ մշակույթի, դպրության եւ գիտության պատմության մեջ: Սակայն մինչեւ «Երկրորդ Աթենքին»՝ Գլաձորին անդրադառնալը, քննենք մի հարց. որտե՞ղ է գտնվել այդ ուսումնագիտական կենտրոնը, ստու՞յգ է արդյոք տեղադրությունը, թե՞ ոչ:

Ուսումնասիրողներից Ե. Լալայանը, Ս. Ավետիսյանը, Ի. Ղարիբյանը գտնում են, որ Գլաձորի համալսարանը տեղորոշվում է Եղեգնաձորի շրջանի Թանահատի վանքի շրջակայքում, քանզի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին հաճախ սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է Գլաձոր անվան հետ: Սկսվեցին ԵՊՀ արշավախմբի պեղումները վանքի շուրջ, նախ՝ պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի, ապա՝ Ի. Ղարիբյանի ղեկավարությամբ[98]: Պեղումների ընթացքում դարավոր փլատակներից ազատվեցին տասնյակ սենյակներ, հայտնաբերվեցին նոր վիմագրեր, հնագիտական արժեք ներկայացնող նոր նյութեր, արձանագրված եւ անարձանագիր տապանաքարեր:

Այնուամենայնիվ, նորահայտ արժեքները բավարար հիմքեր չեն տալիս կարծելու, որ Գլաձորը եղել է Թանահատի շուրջը:

Ուսումնասիրողների մեկ այլ խումբ (Ս. Բարխուդարյան, Լ. Խաչերյան եւ այլք), հետեւելով Գ. Հովսեփյանին, Գլաձորի համալսարանը տեղադրում են Պռոշաբերդի կամ Բոլորաբերդի լանջերին, ուր պահպանվել են մի շարք շինությունների մնացորդներ:

Մատենագրական աղբյուրներում Գլաձորը հիշատակվում է նաեւ Աղբերց վանք անունով: Կարծում ենք Աղբերց նշանակում է ոչ թե եղբայրների, այլ Աղբյուրների վանք (աղբիւր-աղբիւրք-աղբեւրք-աղբերց կամ աղբերաց): Այդպիսի պատմական հնավայր կա Եղեգիս գյուղի մերձակայքում՝ նրանից շուրջ 4 կմ դեպի հարավ-արեւելք, որ այժմ հեռացած ադրբեջանցի բնակիչների լեզվով կոչվում էր «Գյուլու բուլաղ» կամ «Գյուլում բուլաղ», այսինքն՝ «Գայլի աղբյուր» կամ «Վարդաղ-

բյուր»: Եկեղեցին, որը ըստ արձանագրությունների՝ կոչվում է Ս. Աստվածածին, կառուցված է հորդաբուխ աղբյակերի մոտ՝ լեռներով շրջապատված բարձր հարթության վրա: Թերեւս այստեղ է գտնվել Աղբերից վանք-Գլաձորը, որի աշխարհագրական դիրքը համապատասխանում է պատմական անվան իմաստին: Այս վայրը կարիք ունի հնագիտական լուրջ ուսումնասիրության:

Շարունակենք: 1286 թ. փետրվարի 6-ին վախճանվում է մեծանուն րաբունապետ Ներսես Մշեցին եւ թաղվում Աղբերց վանքի կամարների տակ: Գլաձորի համալսարանի ղեկավարությունը ստանձնում է նրա տաղանդավոր սան Եսայի Նչեցին, որի օրոք Գլաձորը իրոք դառնում է համահայկական ընդգրկումով ուսումնագիտական կենտրոն: Եսայի Նչեցին օժտված է եղել կազմակերպչական արտակարգ ունակությամբ: Նրա սանները իրենց րաբունապետին ըստ արժանվույն կոչել են «Լուսաւորիչ Հայկազեան սեռի», «Տիեզերալոյս վարդապետ» եւ այլ շոյող պատվանուններով: Գրավոր աղբյուրներում Եսայի Նչեցու անունը հիշատակել են խոշոր իշխաններից առաջ. «...ի դպրապետութեան մեծ վարժապետին... Եսայեա, յիշխանութեան ... Բուրթելին»[99]: .

Եսային Գլաձորի համալսարանը ղեկավարեց մինչեւ իր կյանքի մայրամուտը՝ 1338 թվականը:

Գլաձորի համալսարանի խնամակալ հոգաբարձուները «հանդիսացել են Պռոշյանները, Օրբելյանները եւ Սյունիքի եպիսկոպոսական աթոռը, որոնք պաշտոնապես ճանաչել են Գլաձորի համալսարանը եւ տնտեսական ու բարոյական հովանավորություն ապահովել նրա համար», - իրավացիորեն գրում է Լ. Խաչերյանը[100]:

Սակայն, զարմանալի իրողություն է, որ Սյունյաց տոհմական պատմիչ Ստ. Օրբելյանն իր «Պատմութեան» էջերում եւ ոչ մի տեղ չի հիշատակում Գլաձորի համալսարանի մասին, թեեւ ինքը եղել է նրա առաջին սաներից մեկը. «Վարժեցայ ի կրթարանի աստուածեղէն տառից... առի հրաման յաստուածազգեաց եւ յաշխարհալոյս րաբունապետէ Ներսիսէ»[101]: Գլաձոր անունը չկա: Ինչու՞: Պատճառը, թերեւս, պետք է որոնել այդ ժամանակ Օրբելյան-Պռոշյան իշխանական տների միջավատական հարաբերությունների լարվածության մեջ՝ գերագահության համար մղվող պայքարում: Հիշենք, որ Պռոշ մեծ իշխանը մի պահ նույնիսկ չճանաչեց Օրբելյան կողմնորոշում ունեցող Սյունյաց եպիսկոպոսական աթոռը եւ նրանից զատ Երնջակում հիմնադրեց առանձին եպիսկոպոսություն, որը բանադրվեց հայոց կաթողիկոսի հատուկ կոնդակով: Գլաձորի համալսարանը հիմնադրվեց Պռոշյանների տիրույթների սահմաններում եւ սրանց նախաձեռնությամբ: Օրբելյան

պատմիչը չի ցանկացել ընդգծել Պռոշյան տոհմի մեծագործությունը:

Պատմական աղբյուրները վկայում են, որ Գլաձորի համալսարանը նյութապես օժանդակություն է ստացել Օրբելյանների եւ Պռոշյաննե-րի կողմից, իսկ Բուրթել Մեծ Օրբելյանի իշխանության տարիներին Գլաձորի համալսարանը պահպանվում էր հիմնականում Օրբելյաննե-րի միջոցներով:

Եսայի Նչեցին գովեստի ջերմ խոսքեր է հղում Բուրթել Մեծի հաս-ցեին, կոչելով նրան «ամենաբարեպաշտ, քաջ, եւ միշտ յաղթող»[102]: Օրբելյան տոհմի ներկայացուցիչներից, գրում է Եսայի Նչեցին, «...Մեք մեր աշակերտաւք բազում եւ անթիւ գութս բարեաց գտաք»[103]: Ջերմ բառերով է մեծ ուսուցչապետը արտահայտվում Օրբելյան սերունդնե-րի՝ Հովհաննես Օրբելի եւ Ստեփանոս-Տարսայիճի նկատմամբ:

Գլաձորի համալսարանում ուսուցանել են աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, դասական լեզուներ (հունարեն, լատիներեն), քե-րականագիտություն, բնական գիտություններ, նկարչություն, քանդա-կագործություն, համարողական արվեստ, մանրանկարչություն եւ այլն:

Իր գոյության 60 տարիների ընթացքում Գլաձորի համալսարանը տվել է 360-365[104], իսկ այլ ուսումնասիրողների կարծիքով[105]՝ 723 շրջանավարտ: Նրա սաներից համահայկական հռչակ ձեռք բերեցին Ստեփանոս Օրբելյանը, Խաչատուր Կեչառեցին, Տիրատուր Կիլիկե-ցին, Կիրակոս Երզնկացին, Մխիթար Սասնեցին, Մոմիկը եւ շատ ու-րիշներ: Գլաձորի սաներից էր միջնադարյան Հայաստանի խոշոր փի-լիսոփա-գիտնական Հովհան Որոտնեցին:

Գլաձորի համալսարանն իր մայրամուտն ապրեց 1339 թ., քաղա-քական անկայուն մի ժամանակ, երբ իլխանության արքունիքը Բուր-թել Մեծին նշանակեց մայրաքաղաքներ Սուլթանիայի եւ Թավրիզի քաղաքագլուխ եւ նրան կտրեց հայրենի միջավայրից, որից ոգեւոր-ված՝ լեռնաշխարհում աշխուժացրին իրենց քարոզչական աշխա-տանքները հռոմեադավան եկեղեցու միսիոներները, որոնք բնակել էին հարեւան Քռնա գյուղում:

Անկախ այն բանից, թե որտեղ է գտնվել Գլաձորի համալսարանը, այդ ուսումնագիտական կենտրոնը, հիրավի, նոր երեւույթ էր հայոց դպրության պատմության մեջ, ինչ փույթ, թե հարեւան հանրապետու-թյան վայ-պատմաբաններից ոմանք, «ադրբեջանական ժանյակի» եւ «կիսալուսնի» հետքեր են փնտրում նույնիսկ մոմիկյան չքնաղակերտ խաչքարերի վրա՝ Վայոց ձորը եւ ամբողջ Սյունիքը համարելով այս-պես կոչված «Կովկասյան Աղվանք»-ի ծայրամաս: Գլաձորի համալսա-րան անունն իսկ հօդս է ցնդեցնում նման բարբաջանքները:

ԺԵ. Սյունիքի մետրոպոլիտությունը

Հայ եկեղեցու պաշտոնեական համակարգում մետրոպոլիտական աստիճանի հաստատման եւ նրա իրավասության սահմանների որոշման համար հիմք ծառայեցին Նիկիայի 1-ին (325 թ.) եւ Անտիոքի (341 թ.) տիեզերական ժողովների դրույթները: Ներսես Մեծը մետրոպոլիտություն առաջինը շնորհեց Մարդպետական եպիսկոպոսին, ապա նաեւ՝ Սյունյաց թեմի առաջնորդին: Առաջնայնության այս փաստը պայմանավորված էր հիշյալ ավատական տների եւ հոգեւոր դասի կատարած ակնառու դերով ինչպես քաղաքական ասպարեզում, այնպես էլ երկրի հոգեւոր-մշակութային կյանքում:

Հովսեփ Վայոցձորեցու (Հողոցիմցու) նախագահությամբ Արտաշատում տեղի ունեցած ժողովում (451 թ.) Անանիա Սյունյաց եպիսկոպոսը ներկայացված էր մետրոպոլիտ տիտղոսով՝ Այրարատի եպիսկոպոսից հետո զբաղեցնելով 2-րդ տեղը: Իսկ Դվինի 1-ին (505 թ.) եւ 2-րդ (555 թ.) ժողովներում, ընդհակառակն՝ Սյունյաց աթոռակալներին հատկացված էին համապատասխանաբար 21-րդ եւ 9-րդ աթոռները: Ստեփանոս Իմաստասեր մետրոպոլիտի օրոք Սյունյաց եպիսկոպոսության դիրքը 7-րդից բարձրացավ մինչեւ 3-րդը: Աստիճանակարգային այս փոփոխությունները կախված էին Սյունյաց նախարարության եւ հոգեւոր նվիրապետության կենտրոնամետ կամ կենտրոնախույս վարքագծից: Սյունիքի մետրոպոլիտների՝ Աղվանից աթոռի հետ մերձենալու փորձերը գլխավորապես ավատական հարաբերությունների սրման եւ ներքաղաքական անկայունության հետեւանք էին, ուստի հայոց հայրապետները, ձգտելով պահպանել աշխարհիկ եւ հոգեւոր իշխանությունների միասնությունը, Սյունյաց անհնազանդ եպիսկոպոսներին երբեմն զրկում էին մետրոպոլիտության պատվից, նրանցից վերցնելով այդ աստիճանը խորհրդանշող խաչը, գավազանը եւ բազմականը:

Սյունյաց Հակոբ Ա (Ապստամբ) եպիսկոպոսն իր անջատական արարքի համար արժանացավ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի հանդիմանությանն ու բանադրանքին եւ զրկվեց մետրոպոլիտական շնորհից, որը տարիներ հետո վերականգնվեց Սարգիս Ա Սեւանցի կաթողիկոսի օրոք՝ Սյունյաց Վասակ թագավորի եւ նրա դստեր՝ հայոց թագուհի Կատրանիդեի խնդրանքով: Սյունյաց թագավորը, գրում է պատ-

միչը, «հայցէ ի նմանէ (Սարգիս Ա կաթողիկոսից) շնորհել վերստին զաստիճան մետրոպոլիտութեան...»: 1006 թ. «Նամակ շրջագայական»-ում հիշատակված է, որ Անի մայրաքաղաք եկած Հովհաննես կրոնավորին վեհափառը համաձայնում է ձեռնադրել «ըստ առաջին աթոռակալացն մետրոպոլիտ Սիւնեաց»:

Սյունիքի մետրոպոլիտության գահանիստը սկզբնապես եղել է Ծաղատ գյուղաքաղաքը, ապա՝ Տաթեւը, իսկ 13-րդ դ. 2-րդ կեսին՝ նաեւ Վայոց ձորի Նորավանքը: Տեղեկություններ չկան, թե երբեւէ նահանգի հոգեւոր կենտրոն է եղել Մոզ ավանը, որն ուներ ավելի քան 10000 բնակիչ եւ երկրաշարժից կործանվեց 735 թ. հուլիսի 21-ին՝ Ստեփանոս Իմաստասերի եղերական մահվան օրը:

Իբրեւ կանոն, մետրոպոլիտը դասվում էր ընդհանրական եւ տեղական կաթողիկոսներից հետո: Ստ. Օրբելյանի նշած եկեղեցական 9 դասերի մեջ, Աղվանից արքեպիսկոպոսից հետո, 2-րդը, զբաղեցնում էր Սյունյաց մետրոպոլիտը: Նրա իրավունքն էր նահանգի 12 գավառների սահմաններում ձեռնադրել եպիսկոպոսներ (նաեւ քորեպիսկոպոսներ), վարդապետներ, քահանաներ եւ եկեղեցու այլ սպասավորներ, ընդհանրական կաթողիկոսից ստացված մեռոնը բաժանել իր իրավասության տակ գտնվող պաշտամունքային օջախներին, գումարել տեղական նշանակության եկեղեցական ժողովներ, կարգավորել եւ լուծարել ծագած վեճերն ու վարչատարածքային խնդիրները, հետեւել դպրության եւ լուսավորության գործին:

Սյունյաց աթոռակալ եպիսկոպոսներից շատերը (Անանիա Ա., Մուշե, Երիցակ, Պետրոս Քերթող, Վրթանես, Դավիթ, Մաթուսաղա Քերթող, Հովհաննես Գ., Հակոբ Ա., Վահան, Հովհաննես Դ., Հովհաննես Ե., Սողոմոն Ա., Սողոմոն Բ. եւ ուրիշներ) ունեցել են մետրոպոլիտական աստիճան:

Սյունիքի մեծահամբավ մետրոպոլիտներից էր Ստեփանոս Օրբելյանը, որը նաեւ կոչված էր Մեծ Հայքի պրոտոֆրոնտես, նախաթոռ արքեպիսկոպոս: Նրա գահակալության տարիներին (1287-1303) տնտեսապես հզոր Սյունյաց աթոռը դարձավ Արեւելյան Հայաստանի մեծանուն հայրերի ճանաչված կենտրոնատեղին:

Սյունիքի առավել հայտնի մետրոպոլիտներից էին Օրբելյան իշխանազուններ Հովհաննես-Օրբելն (1303-1324) ու Ստեփանոս-Տարսայիճը (1324-1331), որոնք նեցուկ եւ խնամակալ կանգնելով Գլաձորի համալսարանին՝ անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծեցին նրա գոյատեւման համար: Հիշյալ մետրոպոլիտները նաեւ պայքարեցին ունիթոռական շարժման դեմ՝ հայ առաքելական եկեղեցու անկախությունն ու սուրբ

հայրերի ավանդները անաղարտ պահպանելու համար:

Սյունիքի մետրոպոլիտությունը վերացվեց 1837 թ.: Տասնյակ տարիներ հանիրավի թափուր մնալուց հետո, վերջին շրջանում Վեհափառ Հայրապետ Վազգեն Ա-ի օրհնությամբ եւ կարգադրությամբ, վերահաստատվեց Սյունյաց եպիսկոպոսական աթոռը, որին այսօր բազմել են սրբազան հայրերը:

ՎԱՀԱՆ Ա ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՍՅՈՒՆԵՑԻ - ծննդյան թիվն անհայտ, մահացել է 972 թ. եւ թաղվել Վասպուրականի Տոսպ գավառի Ջորովանքում: Նա Սյունյաց նահանգի Բաղք գավառի գահակալ Իշխան Ջեւանշերի որդին էր, Զագիկի թոռը: Սկզբնական կրթությունն ստացել է Վահանավանքի դպրոցում հորեղբոր՝ Վահանի հովանավորությամբ: Ապա, ընդունելով հոգեւոր կոչում, օծվել է եպիսկոպոս, դարձել վանահայր (Վահանավանքում), իսկ Հակոբ Ա-ից հետո՝ 6 տարի շարունակ գլխավորել է Սյունյաց աթոռը, ընդարձակել նրա կալվածներն ու տնտեսությունը: 965 թ. Անանիա Մոկացի կաթողիկոսից հետո (941-965) Արգինայում՝ Անի մայրաքաղաքի մոտ, ընտրվեց հայոց հայրապետ: Պատմիչներ Սամուել Անեցու, Վարդան Վարդապետի եւ Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ՝ Վահան Սյունեցին գահակալեց ընդամենը մեկ կամ երկու տարի, սակայն Ասողիկը, Մատթեոս Ուռհայեցին եւ Ստեփանոս Օրբելյանը նշում են 5 տարի, որը մերժում է Մաղաքիա արք. Օրմանյանը:

Վահան Սյունեցուն ջերմորեն են ներկայացնում Ներսես Լամբրոնացին («Ատենաբանութիւն») եւ Ստեփանոս Օրբելյանը («Պատմութիւն»), իսկ Մատթեոս Ուռհայեցին պարզապես գրում է՝ «Լաւն ի բնաւից զերանելին Վահան», «սուրբ հայրապետն Հայոց Վահան»: Ժամանակագրի կարծիքով՝ Վահան Սյունեցին հայրապետական գահին բազմել է «հրամանաւ Անանիայի (կաթողիկոսի), Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց թագաւորացն» ՆԻԵ (976) թվականին, իսկ վախճանվել է 983 թ., որը թյուրիմացության արդյունք է: Այսպես են նշում նաեւ Գրիգոր Նարեկացու «Վարքի» հեղինակները:

Վահան Սյունեցու գործունեությանը տրվել են հակասական գնահատականներ: Ավանդապահ հայրերը նրան մեղադրել են քաղկեդոնականությանը հարելու մեջ: Նրանց կարծիքով՝ հայոց հայրապետը հովանավորել է պատկերապաշտությունը եւ «ըստ Հոռոմոց սահմանին»՝ կարգադրել օգտագործել սրբապատկերներ (իկոնաներ) «եւ առանց կոնի ոչ մատուցանէր պատարագ»: Սկզբնաղբյուրների վկայությամբ՝ Վահան կաթողիկոսը ձգտել է հայ եկեղեցին միավորել հունա-

կան եւ վրաց եկեղեցիների հետ, միաբանության բովանդակությամբ նամակներ է հղել Մելիտինե քաղաքի Թեոդորոս մետրոպոլիտին եւ բյուզանդական կայսր Հովհաննես Չմշկիկին:

970 թ. Անիում՝ Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի մասնակցությամբ, տեղի ունեցավ եկեղեցական ժողով, որը քննարկեց Վահան կաթողիկոսին հասցեագրված մեղադրանքները: Վահանը չմասնակցեց այդ ժողովին եւ մեկնեց Վասպուրական՝ հանգրվան գտնելով Գագիկ Արծրունու որդի Համազասպ-Ապուսահլ թագավորի տանը: Եկեղեցական ժողովը գահընկեց արեց Վահան կաթողիկոսին եւ նոր հայրապետ ընտրեց Սեւանի միաբանության վանահայր Ստեփանոսին (Ստեփանոս Գ), որը Մաշտոց եւ Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսների ազգականն էր: Երկփեղկված հայրապետական աթոռի գահակալներն սկսեցին միմյանց հղել նզովագրեր: Անորոշ վիճակին վերջ տալու նպատակով՝ Վասպուրական մեկնեց պատվիրակություն՝ Ստեփանոս Գ կաթողիկոսի գլխավորությամբ, սակայն տեղ հասնելուն պես Համազասպ-Ապուսահլը կարգադրեց ձերբակալել պատվիրակության բոլոր անդամներին եւ, բացառությամբ Մովսես ու Բաբկեն Սյունյաց վարդապետների, արգելափակեց Աղթամար կղզում: 972 թ. վախճանվում են երկու կաթողիկոսներն էլ. Ստեփանոս Սեւանցին՝ Կոտորոց բերդում, իսկ Վահան Սյունեցին՝ Վասպուրականի Տոսպ գավառի Ջորովանքում: Հայրապետական գահին է բազմում Խաչիկ Արշարունյաց եպիսկոպոսը՝ Անանիա Մոկացու քեռորդին: Ի դեպ, Կղեմես Գալանոսը Վահան Սյունեցուն համարում է Վասպուրականցի, թերեւս նկատի ունենալով Արծրունյաց տերերի հետ նրա սերտ հարաբերությունը եւ այնտեղ թաղվելու պարագան:

Հայ պատմաբաններից մեծագույնը՝ հայր Միքայել Չամչյանը, քննարկելով Վահան Սյունեցու գործունեությունը, հասկանալի պատճառներով, բարձր է գնահատում նրան: Հիրավի, սրբապատկերների պաշտամունքը, որին տարբեր առիթներով անդրադարձել են Հովհաննես Իմաստասերը, Գրիգոր Նարեկացին, Ներսես Շնորհալին, Գրիգոր Մագիստրոսը եւ այլոք, Հայաստանում նոր երեւույթ չէր, որի համար կշտամբում են Վահան Սյունեցուն: Չէ՞ որ Հազարափրկիչ կամ Ամենափրկիչ խաչերի ու պաշտամունքային կառույցների վրա (Աղթամարի Ս. Խաչ, Բղենո Նորավանք, Ամաղուի Նորավանք, Սպիտակավոր Աստվածածին եւ այլն) կան բազմաքանակ սրբաքանդակներ, որոնք հավասարապես պաշտվել են սուրբ Խաչով հանդերձ: Ինչ վերաբերում է հույն եւ վրաց եկեղեցիների հետ միավորվելու պարագային, ապա կարելի է կարծել, որ Վահան Սյունեցին հետապնդել է նաեւ քա-

ղաքական նպատակներ, որոնց իրագործումը շատ ավելի բարդ խնդիր էր:

Վահան Ա կաթողիկոս Սյունեցին շինարարական լայն գործունեություն է ծավալել հատկապես իր հայրենիքում՝ Սյունյաց աշխարհում. հիմնովին վերակառուցել է Վահանավանքի գլխավոր՝ Ս. Գրիգոր եկեղեցին, կառուցել գավիթն ու սյունասրահը, սեղանատունը, Տիգրանասարի ակունքներից կավե փողրակներով խմելու ջուր բերել մինչեւ վանք, ընդլայնել Տաթեւի ու մյուս վանքերի կալվածային տնտեսությունները՝ հատկապես իշխանական նվիրատվությունների միջոցով:

ԺՋ. Սյունյաց եպիսկոպոսների շինարարական գործունեությունը (IX-XIV դարեր)

Գրավոր աղբյուրները վկայում են, որ Հայաստանում շինարարական աշխատանքները լայն ծավալ են ստացել հատկապես պետական անկախության եւ քաղաքական կայունության պայմաններում, իսկ դրանց բացակայության ժամանակ՝ երկրի բնիկ տերերի նուրբ եւ հեռատես դիվանագիտության շնորհիվ:

Բագրատունյաց թագավորության նախընթաց եւ հետընթաց տարիներին հայոց երկիրը դարձյալ թեւակոխեց վերելքի եւ զարգացման ճանապարհը. հիմնադրվեցին բազմաթիվ վանքեր եւ եկեղեցիներ, վերանորոգվեցին խոնարհված գմբեթները, կառուցվեցին ամրոց-դղյակներ, ճանապարհներ ու կամուրջներ, հյուրատներ եւ իջեւանատներ, անցկացվեցին նորանոր ջրանցքներ եւ առուներ: Վանքերին կից գոյացան մարդասիրական հաստատություններ՝ անկելանոցներ, բորոտանոցներ, ուրկանոցներ, որոնց կարիքները հոգում էին վանական միաբանությունները՝ իրենց հասութաբեր հաստատություններից ստացված եկամուտներով եւ նվիրատվություններով: Այս ամենի մասին ստույգ վկայություններ են պահպանվել արքայական եւ իշխանական հրամանագրերում, կալվածագրերում, «պայման-վճիռներում» եւ հատկապես՝ վիմական արձանագրություններում:

Մինչեւ բուն խնդրին անցնելը, նշենք, որ այն տարածքներում, որտեղ կային կործանված սրբավայրեր, նորերը չէին կառուցվում, այլ վերականգնվում էին հները: Այս կապակցությամբ Մխիթար Գոշն իր Դատաստանագրքի «Յաղագս դատաստանաց հակառակ եկեղեցի շինողաց» ՄԻԸ (228) հոդվածում[106] նշում է. «...որք զիարանցն մերոց զեդեալ կարգն խափանէ եւ հակառակ եկեղեցի շինէ յեպիսկոպոսաց կամ յերիցանց, նզովեսցին ի մահ եւ ի կեանս եւ յամենայն քահանայական կարգէն լուծցին. եւ այլք, որք նոցին կամակից եղեն զնոյն պատիժս կրեսցեն»[107]:

Պաշտամունքային օջախներ կառուցելիս՝ հաշվի էին առնվում տեղանքի հարմարավետությունը, պաշտպանվածությունը, բնության եւ սրբավայրի գեղագիտական ներդաշնակությունը:

IX-XIV դդ. Հայաստանը, ընդ որում՝ նաեւ Սյունյաց լեռնաշխարհը,

վերածվեց շինարակական լայն հրապարակի: Իբրեւ կազմակերպիչներ եւ նպաստավորողներ՝ հանդես եկան նահանգների եւ գավառների աշխարհիկ եւ հոգեւոր տերերը[108]: Ինչպես նշել ենք, Սյունիքի հոգեւոր կենտրոնը մինչեւ 839 թ. Ծղուկ գավառի (այժմյան Սիսիանի ենթամարզ) Շաղատ գյուղաքաղաքն էր, որտեղից տեղափոխվեց Տաթեւ: Նոր եպիսկոպոսարանում սկսվում են լայն շինարարական աշխատանքները. Դավիթ Բ եպիսկոպոսը (854-861), Վասակ Սյունյաց իշխանի որդի Փիլիպեին վճարելով 10000 դրամ, սեփականում է Տաթեւ գյուղն ու նրա մերձակա տարածքները[109]: Ապա նույն իշխանի աջակցությամբ կառուցում է եկեղեցի[110]: Տեր Դավթին հաջորդած տեր Սողոմոնը՝ 1200 դրամով, Հրահատ իշխանից գնում է Դարատափ (Տանձատափ) գյուղը եւ 881 թ. նվիրում Տաթեւի Ս. Գրիգոր եկեղեցուն[111]:

Շինարարական մեծ գործունեություն է ծավալում Սյունյաց Հովհաննես Ե մետրոպոլիտը (888-918): Նա տեր Սողոմոնի օրոք Տաթեւի Ս. Գրիգոր եկեղեցու փակակալն էր, որին եպիսկոպոս էր օծել կաթողիկոս Գեւորգ Բ Գառնեցին (877-897): Այդ շինարար հոգեւորականը որոշում է գահերեց իշխան Աշոտի (Փիլիպեի որդու, Վասակի եղբոր) աջակցությամբ կառուցել կաթողիկե եկեղեցի: Այս գործում տեր Հովհաննեսին նեցուկ են կանգնում Գեղարքունիքի իշխան Գրիգոր Սուփանի ժառանգները եւ Բաղք գավառի (այժմյան Կապանի ենթամարզ) գահակալ իշխան Զագիկը՝ ապագա կաթողիկոս Վահան Սյունեցու պապը:

895 թ. սկսվում է Տաթեւի մայր տաճարի՝ Պողոս-Պետրոսի կառուցումը: Այս առթիվ Հովհաննես մետրոպոլիտը եկեղեցու արեւմտյան պատին փորագրել է տալիս հետեւյալ հիշատակագրությունը.

«Յամի յորում թուականն Հայոց: ՅԽԴ: (895) Էր եւ զսրիկն նաւասարդի Ի:Դ: (4) Ես տէր Յովհաննէս, որ երկրորդ կարգեցայ եպիսկոպոս Սիւնեաց զկնի տեառն Սաղաւմոնի, արարի սկիզբն շինուածոյ եկեղեցւոյս»[112]:

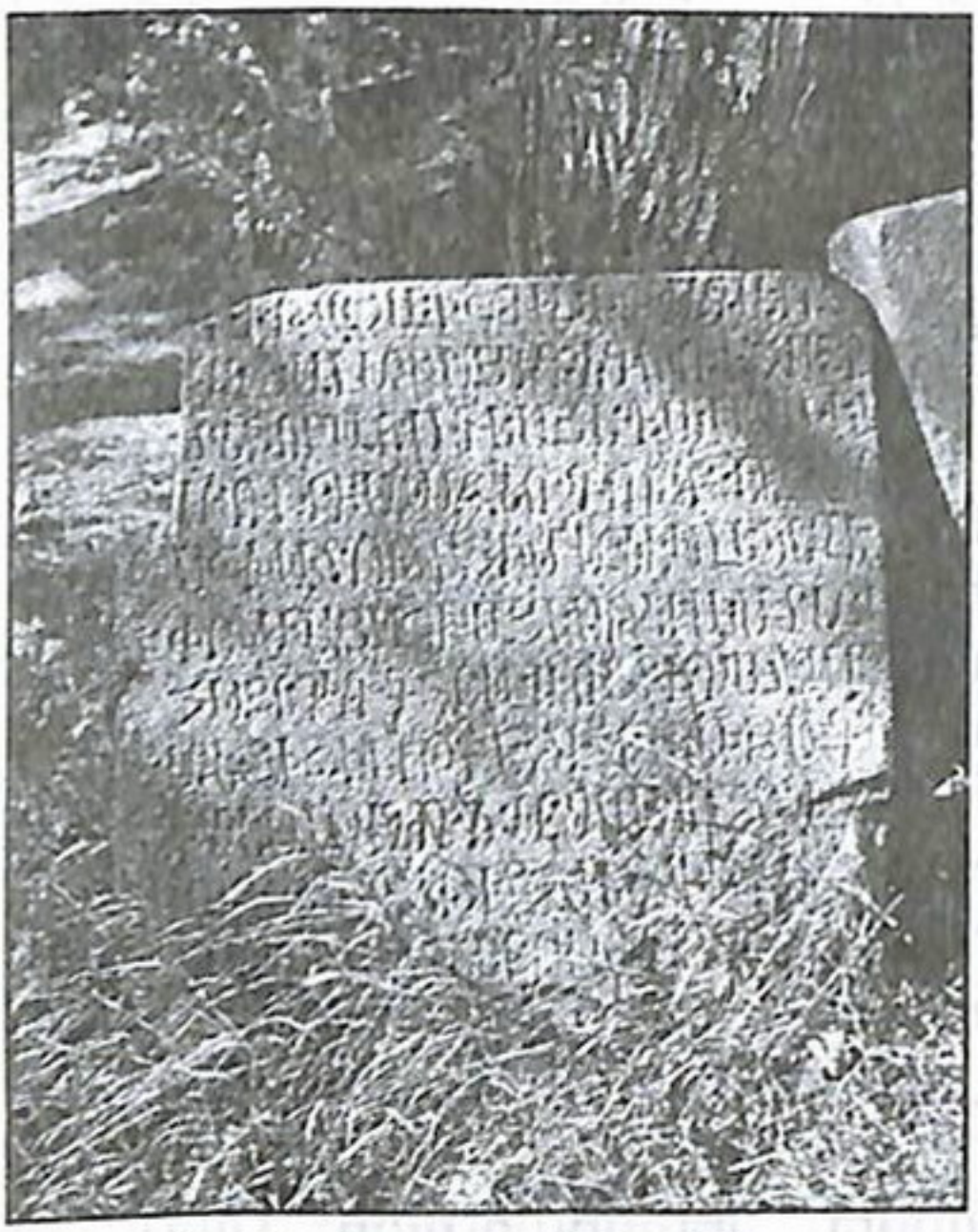
Շինարարությունը տեւում է 11 տարի եւ ավարտվում 906 թ.: Հովհաննես եպիսկոպոսը գլխավոր տաճարի շինարարությանը զուգահեռ կառուցել է տալիս գրատներ, սրբատներ, գետնափոր գաղտնարաններ, սեղանատուն, արհեստանոց-գործատներ, մթերանոց-պահեստներ[113]: Կանգնեցնել է տալիս խորհրդավոր գավազան-սյունը: Այդ ժամանակ Տաթեւի վանքն ուներ 500 միաբան, ընդ որում՝ խորաքնին փիլիսոփաներ, երաժիշտ-երգիչներ, նկարիչներ եւ մատենագիրներ: Սպասելի էր, որ Տաթեւի եպիսկոպոսական կենտրոնը նավակատիքի

ժամանակ տեր էր դառնալու բազմաթիվ կալվածների, գյուղերի ու ագարակների, հասութաբեր հաստատությունների, որոնցից ստացված եկամուտները ապահովելու էին նաեւ վարդապետական կրթօջախի գոյությունը:

Տաթեւի նավակատիքին առատ ընծաներով մասնակցում են Հայոց աշխարհի բոլոր մեծերը՝ աշխարհիկ եւ հոգեւոր տերերը՝ Սմբատ I Բագրատունի թագավորի եւ Հովհաննես Դրասխանակերտցի պատմիչ-կաթողիկոսի գլխավորությամբ: Դա, հիրավի, հայ ժողովրդի սերտ միաբանության վառ շքահանդեսն էր, որը պետք է օրինակ ծառայեր հետագա սերունդների ազգանպաստ գործունեության համար:

910 թ. Հովհաննես մետրոպոլիտը գահերեց իշխան Աշոտի տիկնոջ՝ Շուշանի հետ միասին, կառուցում է Վայոց ձորի Խաչիկ (հնում՝ Խաչերի խոռ) գյուղի մոտ եղած Խոտակերաց վանքը՝ Քարկոփի եկեղեցին[114]: Այս շինարար հոգեւորականի գահակալության ժամանակ՝911 թ. կառուցվում է Վահանավանքի Ս. Գրիգոր եկեղեցին, հիմնադրվում վանական միաբանություն, որի եղբայրների թիվը անցնում է 100-ից: Վահանավանքը աստիճանաբար դառնում է «իբրեւ քաղաք բազմաժողով»[115]:

918 թ. վախճանվում է Հովհաննես մետրոպոլիտը: Սյունյաց հոգեւոր գահին բազմում է Հակոբ Ա Դվինեցին (918-958)՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի պատմիչի եղբորորդին, որը մեծ անհանգստություն էր պատճառելու Անանիա Մոկացի մեծ կաթողիկոսին (946-968): Հակոբ Ա-ի քառասնամյա առաջնորդության տարիներին Սյունյաց լեռնաշխարհը, մասնավորապես Վայոց ձորը, պատվում է կրոնամշակութային կենտրոնների լայն ցանցով: Դեռեւս 929 թ. Սմբատ գահերեց իշխանի, տիկին Սոփիայի եւ իշխան Սահակի հետ միասին շրջագայելով Վայոց ձորում՝ Հակոբ եպիսկոպոսը առաջարկում է Ոստին գյուղից վեր հիմնադրել կրոնական օջախ: 932 թ. Փիլիպե իշխանից 12000 դրամով եւ մեկ պատվական գոհարով գնելով Ջագեձորի (այժմյան Գորիսի ենթամարզ) Վարարակն գետի աղբրակերը (Ակները), 29 կմ երկարությամբ անցկացնում է ջրատար՝ Տաթեւի վանքի մերձակայքում գտնվող Ցաքուտ հանդամասը ջրարբի դարձնելու եւ վարդուտի վերածելու ակնկալիքով[116]: Դա, հիրավի, ծանր եւ վիթխարի աշխատանք պահանջող ձեռնարկում էր, որ կատարեց Հակոբ եպիսկոպոսը անեպ

Բղենո Նորավանքի 1062 թ. շինարարական արձանագրությունը

վել է ջրանցքի վերանորոգման մասին հետեւյալ արձանագրությունը.

«Յամի յորում էր Թվ. ՉԽՀԳ (1294) Եւ՝ ի՛ր Յոհաննէս կամաւն այ եւ ազգիւք հոգեւոր հաիր իմո ի՛ր Հայրապետս տարա զջուրս Վարդապատական ի Վարդուսն, զոր ածապուրի եւ հոգեւոր ի՛ր Յակոբ գնեալ էր եւ տարեալ բազում աշխատութբ եւ արդեամբք. գիապիանեալն ի բազում ամանակաց կրկին նորոգեցաք յիշատակ մեզ եւ նախնեաց մերոց...»[117]:

931-936 թթ.Սմբատ գահերեցի եւ նրա իշխանուհի տիկնոջ՝ Սոփիայի աջակցությամբ կառուցվեց Գնդեվանքի սքանչելի եկեղեցին: Այս մասին ստույգ վկայություն է պահպանվել Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն տանն Սիսական» աշխատության էջերում, մասամբ նաեւ Գնդեվանքի վիմագրություններում: Տաճարի շինարարական արձանագրությունն ավարտվում է պատկերավոր մի նախադասությամբ. «*Մատանի էր անւսկն Վայոց Ձոր. շինեցի զսա եւ եդի ակն ի վերայ*»[118]: Շատ ավելի ուշ 999 թ. Քրիստափոր վանահայրը կառուցում է Գնդեվանքի սրահը, իսկ հայր Սարգիս Բ-ն 1008 թ. Ծղուկ գավառի Ձկնարած (Բազարչայ) գետից 24 կմ երկարությամբ ջրատար է անցկացնում՝ Գնդեվանքի եւ վանքապատկան գյուղերի կարիքները հոգալու նպատակով[119]:

Հակոբ Ա եպիսկոպոսը, դարձյալ Սմբատ գահերեց իշխանի հաճությամբ եւ նյութական աջակցությամբ, 936 թ. հիմնադրում է Հերմոնի վանքը՝ կառուցելով տեղի ս. Գրիգոր եկեղեցին: Նշենք, որ այս վանքի ստույգ տեղադրությունը մինչեւ 1950-ական թթ. որոշակի չէր եւ բացահայտվեց վիմագրագետ-պատմաբան Ս.Գ. Բարխուդարյանի վերծանությունների շնորհիվ: Հերմոնի վանականները զգալի դեր կատարեցին հայոց հայրապետական աթոռը 1441 թ. մայր հայրենիքում վերահաստատելու ժամանակ:

Ստեփանոս Օրբելյանի կարծիքը Հակոբ Ա եպիսկոպոսի վերաբե-

Բղենո Նորավանք (X դ.)

րյալ երկակի է. կոչելով նրան «Սիւնեաց մետրոպօլիտ եւ գլուխ ամենայն եպիսկոպոսաց Հայոց»[120], նա չի վարանում Հակոբ Ա-ին ներկայացնել շռայլ գովեստներով. «Անհամեմատելի, աստվածավայելուչ, արքայաշուք, երջանիկ եւ բարի», «հանճարեղ եւ իմաստուն»[121]: Սակայն չի մոռանում հիշատակել Հակոբի նաեւ «վայրենաբարո գործերի մասին»[122], այսինքն՝ թե ինչպես այս եպիսկոպոսը ապստամբեց հայոց կաթողիկոսի դեմ եւ հրաժարվեց մեռոնը ստանալ հայրապետական աթոռից՝ միանալով Աղվանքի արքեպիսկոպոսին: Սա է գլխավոր պատճառը, որ Հակոբ Ա-ն, միաբանելով հանճարեղ Գրիգոր Նարեկացու հոր՝ Խոսրով Անձեւացյաց եպիսկոպոսի հետ, ցանկանում էր բարենորոգումներ կատարել հայոց եկեղեցու հիերարխիկ կառուցվածքում: Սակայն, ինչպես Ստեփանոս Օրբելյանն է ասում. «թողցուք զայս քննել Արդարադատին Աստուծոյ»[123], չէ՞ որ «գոյ քուն եւ իմաստնոյ»[124]: Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը, ժամանելով Սյունիք, խստորեն դատապարտում է Հակոբ Ա-ին՝ զրկելով Սյունյաց աթոռը մետրոպոլիտա-

կան աստիճանից:

Հակոբ Ապստամբից (նաեւ՝ Հերձվածողից) հետո նահանգի թեմական եպիսկոպոս ընտրվեց Բաղք գավառի գահակալ իշխան Ջեւանշերի որդի Վահանը, որն այդ ժամանակ Վահանավանքի առաջնորդն էր («որ էր առաջնորդ մեծի ուխտին Վահանու վանից»)[125]:

Նույն Վահանավանքում նրան եպիսկոպոս է ձեռնադրում Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը[126]: Վահան Ջեւանշերյանի նստավայրերը Տաթեւն ու Վահանավանքն էին: Այս վերջինում նա կատարեց մեծ բարեփոխումներ. կառուցեց Ս. Գրիգորի կամարակապ գավիթը, սրահ-դամբարանատունը, սեղանատունը, փողրակներով խմելու ջուր բերեց Տիգրանասարի լանջերից[127]: 967 թ. Վահան եպիսկոպոսը շինարարական աշխատանքներ է կատարում Արատեսի վանքում, որի կենտրոնական զույգ մատուռների արեւմտյան պատին պահպանվել է հիշատակագրություն.

Շինարարական աշխատանքները Սյունիքում լայն ծավալով շարունակվեցին նաեւ Հովհաննես Է եպիսկոպոսի առաջնորդության տարիներին (1006-1058): Սարգիս Ա Սեւանցի կաթողիկոսի կոնդակի համաձայն՝ նա ընդարձակում է Սյունյաց թեմի սահմանները (հիշենք Սարգիս Ա կաթողիկոսի շրջաբերական նամակը)[128], վերստանում մետրոպոլիտական շնորհը, վերադարձնում հափշտակված գյուղերն ու կալվածները, ապա նվիրվում շինարարական աշխատանքների:

1027 թ.՝ Հովհաննես եպիսկոպոսը դարձյալ վերականգնում է Տաթեւի Ս. Գրիգոր եկեղեցին: Նրա բարենորոգումներին նեցուկ են կանգնում Սյունյաց Վասակ թագավորը (998-1040) եւ նրա քեռորդիներ Սմբատն ու Գրիգորը, որոնք հաջորդաբար բազմելու էին Սյունիքի արքունական գահին:

1043 թ. Սմբատ Բ թագավորի (1040-1051) աջակցությամբ, կառուցվում են Տաթեւի մայր տաճարի սրահը, գավիթն ու այլ շինություններ: Այս առիթով տեր Հովհաննեսը Տաթեւի հյուսիս-արեւմտյան մույթի վրա արձանագրում է.

«Յամի յորում էր թ[վականի]: ՆՂԲ: (1043), Ի թագաւորութեան Սմպատայ, որդո Աշոտո, եւ՝ որ յովհաւէս շինեցի զսրահս աւգնականութեամբ Սմպատա...»[129]:

Հովհաննես Է-ն վախճանվեց 1058 թ., Սյունյաց առաջնորդ ընտրվեց Գրիգոր եպիսկոպոսը (1058-1116), որը վայելում էր Գրիգոր I Սյունյաց թագավորի (1051-1072) բարոյական եւ նյութական աջակցությունը: ***«Ի թագաւորութեան քրիստոսապսակեալ արքային Գրիգորո»*** 1062 թ. վերականգնվում է Բղենո Նորավանքը[130], ինչպես նաեւ Խոտակերաց

Սրեխաւոս Օրբելյանի 1295 թ. շինարարական արձանագրությունը Տաթևի վանքի Ս. Գրիգոր եկեղեցու բարավորին

վանքի (Քարկոփի) եկեղեցին: Գրիգոր եպիսկոպոսը 1087 թ. կառուցում է Տաթեւի վանքի Ս. Աստվածածին կրկնահարկ եկեղեցին: Այդ ժամանակ Սյունիքի թագավորն էր բարեպաշտ հայկազուն Սենեքերիմը, որը նենգաբար սպանվեց սելջուկ-թուրքերի հետ բանակցելու ժամանակ Բաղաբերդի պարիսպների տակ՝ 1094 (96) թ.:

Սյունիքի շինարար եպիսկոպոսների ցանկում ուրույն տեղ է գրավում Սարգիս Ա արքեպիսկոպոսը, որը Լիպարիտ Օրբելյանի աջակցությամբ 1216-1221 (23) թթ. ընթացքում կառուցում է Ամաղուի Նորավանքի Ս. Նախավկա եկեղեցին: Ս. Նախավկայի արեւմտյան մուտքի ճակատակալ քարին պահպանվել է հիշատակագրություն՝ հետեւյալ բովանդակությամբ.

«Ես ՚իր Սարգիս, քեռորդի ՚իր Սրեխաւոսի Սիւնեաց արհիեպիսկոպոսի, շինեցի զեկեղեցիս ի բարեխաւսութիւն հնձ եւ Լիպարտին եւ ևսխենաց մերոց եւ երկու հայրապատ եղբայրցն, որ ապաւան ի բուրքաց պատերազմաց...»[131]:

Սարգիս Ա-ն Վայոց ձորի արձանագրություններում կոչված է «Նորավանքի առաջնորդ» եւ «Սիւնեաց վերադիտող»[132]:

Ս. Նախավկայի մի շարք արձանագրություններ վկայում են, որ առանձին հավատացյալներ կարող էին հոգալ կառույցի այս կամ այն

հատվածի ծախսերը: Օրինակ՝ Սարգիս Ա-ն նշում է, որ Ս. Նախավկայի հարավ-արեւելյան խորանը կառուցվել է Հասան Ամաղուեցու միջոցներով[133], իսկ հարավ-արեւելյանը՝ այս եպիսկոպոսի «ձեռայսուն աշակերտ», եկեղեցու փակակալ Խիկարի՝ «զի նորայ արդեամբք շինեցաւ»,-կարդում ենք վկայագրում[134]: «*Ի հայրապետութեան տր Սարգսի*» 1220 թ. Արատեսի վանքում փորագրվել է աննվանի զորապետ Վասակ Խաղբակյանի հաղթական բովանդակությամբ արձանագրությունը, որում պատմվում է Վայոց ձորի ամրոցները սելջուկ-թուրքերից ազատագրելու մասին[135]:

Սյունյաց նահանգը, մասնավորապես Վայոց ձոր գավառը, նաեւ աշխարհիկ կառույցներով շենացնելու ասպարեզում՝ զգալի դեր կատարեց Սարգիս Բ եպիսկոպոսը (1263-1298), որը գրավոր աղբյուրներում ներկայացված է «անյաղթ հռետոր»[136], «քահանայապետ գաւառիս»[137] եւ այլ շոյող մակդիրներով:

Հավատացյալներից ստացած առատ ընծաները՝ շարժական եւ անշարժ գույքը[138], նա ամբողջապես տրամադրում է կրոնական եւ աշխարհիկ շինությունների բարեկարգմանը, կառուցել է տալիս Ամաղուի Նորավանքի եւ Որոտնավանքի (Վաղադնի վանքի) հյուրատները, կամուրջները, որոնցից առավել նշելին Արփա (Արենի) գյուղի կամուրջն է, որի խելերը պահպանվել են առ այսօր:

Սյունյաց նահանգի թեմակալ առաջնորդների ցանկում առանձնակի տեղ է զբաղեցնում մեծանուն պատմագիր, բանաստեղծ, կրոնական եւ քաղաքական գործիչ, Գլաձորի համալսարանի սան Ստեփանոս Օրբելյանը: Կիլիկիայում հայոց կաթողիկոսից ձեռնադրվելով եպիսկոպոս եւ արժանանալով մետրոպոլիտական աստիճանի՝ այս իշխանազունը վերականգնում է Սյունյաց երկփեղկված աթոռը (Տաթեւի եւ Նորավանքի հակադիր թեմերը)՝ մեկ գավազան, մեկ հոգեւոր հովիվ նշանաբանով՝ առանց խտրություն դնելու նրանց միջեւ: Նա հատուկ ուշադրություն է դարձնում նահանգի հոգեւոր-կրթական օջախների գործունեությանը՝ նրանց համար հայթայթելով նյութական միջոցներ[139] եւ ապահովելով բարեխնամ հոգատարություն:

Ստեփանոս Օրբելյանի անունը քանիցս հիշատակվում է Սյունյաց նահանգի, մասնավորապես Վայոց ձորի բազմաթիվ վիմագրերում՝ Արատեսի վանքում[140], Հերմոնի վանքում, Քարագլխում («Հին Սալլի» գյուղում), Հերհեր գյուղում (Շաշ Միակեցի արձանագրության մեջ)[141] եւ այլուր: Ստեփանոս Օրբելյանի շինարարական գործունեության գլուխգործոցը հանդիսանում է Տաթեւի՝ այժմ վերականգնված Ս. Գրիգոր եկեղեցին: Իր «Պատմութիւն տանն Սիսական» աշխատության

Եղեգնաձորի «Զորաց սրահարը» (1321 թ., Վայոց ձոր)

մեջ պատմիչը ներկայացնում է այս եկեղեցու վերականգնման երեք փուլերը. առաջին անգամ Ս. Գրիգորը վերանորոգվել է կառուցողներ Փիլիպե իշխանի եւ Դավիթ Բ եպիսկոպոսի, ապա եւ՝ Սյունյաց Սմբատ Բ թագավորի միջոցներով: Իսկ երրորդ անգամ հիմնովին վերականգնում է ինքը՝ մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանը[142]:

1295 թ. ավարտելով Ս. Գրիգոր եկեղեցու նորոգումը՝ Ստեփանոս Օրբելյանը ցանկություն է հայտնում տաճարի արեւմտյան մուտքի ճակատակալ քարին արձանագրել.

«Ի թվ.: ՉԽԴ: (1295). Զկէր Սրեփանեաս մետրապոլիտիս Սիւնեաց, որ պրաւիֆրանպէս հա[յ]ոց մեծաց, որդի մեծապատ իշխանին Տարսայիճին, շինող աբ եկեղե.ցոյս յիշեցէք ի քս»[143]:

Տաճարի վերին կամարաղեղին, ներքուստ, փորագրել է տալիս վանքի տեղադրությանը համապատասխան սքանչելի մի նախադասություն.

«Գնացք գնդոց որպես առնեն զքաղաքս ապրուծոյ եւ սուրբ արար զյարկս իւր բարեշրեալն»[144]:

Ստեփանոս Օրբելյանը վախճանվեց 1303 թ. եւ ամփոփվեց Ամաղուի Նորավանքի՝ Օրբելյան իշխանազունների տոհմական դամբարանատանը: Կյանքի մայրամուտից առաջ նույնպես նա չդադարեցրեց անհաշտ պայքարը հռոմեական եկեղեցու հետեւորդների դեմ եւ Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսի շրջաբերական թղթին տվեց մերժողական պատասխան՝ արեւելյան եպիսկոպոսների եւ մի շարք իշխանների անունից ավելացնելով. ***«Հաւան եմք մեք ընդ մեր հարսն ի դժոխս իջանել եւ ոչ ընդ Հռոմոց յերկինս ելանել»***[145]:

Թերեւս ունիթոռ-միարարների դեմ Ստեփանոս Օրբելյանի մղած անհաշտ պայքարն էր հիմնական պատճառը, որ խոշորագույն պատմաբան Մ. Չամչյանը նրան կոչում է «այր խրոխտ», «ինքնահաճ», «մեծամիտ», «կոչէ զինքն մետրոպօլիտ պրոտոֆրոնդէս», «պղտորէ զմիտս բազմաց ի վերայ քաղկեդոնականաց», «զի ճարպիկ ոմն էր եւ ճարտար ի խօսս»[146]: Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսին 1302 թ. հղած պատասխան-նամակը Մ. Չամչյանը համարում է «աղճատանք ստայօդ բանից եւ սնոտի զրոյցք տգիտական ճառից»[147]:

Կարծում ենք, չափազանց խիստ է ասված Մեծն Ստեփանոսի[148] հասցեին: Գոնե մեզ համար նման որակումները բացարձակապես ընդունելի չեն:

Ստ. Օրբելյանին հաջորդեց Հովհաննես Օրբելը, որին նույնպես վերագրում ենք շինարար պատվանունը: Նա եւս շարունակեց անհանդուրժողական կեցվածք ընդունել հռոմեական եկեղեցու ներկայացուցիչների նկատմամբ՝ պաշտպանելով հայ առաքելական եկեղեցու դարավոր ավանդույթներն ու անկախ կարգավիճակը:

Հովհաննես Օրբելը ժամանակակիցների կողմից կոչվել է «արհիական քաւչապետ[149], «Հռչակավոր մետրոպոլիտ», «տուն իմաստից եւ հանճարոյ»[150]: Նա առավել սերտացրեց եւ ամրապնդեց Պռոշյան եւ Օրբելյան իշխանական ընտանիքների միասնությունը, ուստի պատահական չէ, որ Էաչի Պռոշյանը՝ «թոռն Պռոշոյ», Հովհաննես Օրբելին կոչում է «մեր եղբայր»[151]:

Հովհաննես Օրբելու շինարարական գործունեության մեջ նշելի է հատկապես Արփայի (Արենիի) Ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցումը 1321 թ.՝ ձեռամբ հանճարեղ Մոմիկի: Ներքուստ պատկերաքանդակ-

ներով հարուստ այս գողտրիկ տաճարը կառուցված է հիշյալ գյուղում, տիրապետող դիրք ունեցող մի բլրակի վրա՝ ի տես ամենի:

Ս. Աստվածածնի արեւմտյան մուտքի վերին կամարի շուրջ Մոմիկի ձեռքով փորագրված է.

«Եւ կր̄ Յովհաննէս Սիւնեաց արիէպիսկոպոս շինող սուրբ եկեղեցոյս յիշել աղաչեմ, եւս [ե]ւ զբարեպաշտ իշխանաց իշխան կարեւոր մերոյս իմ զքաջ մեւնամարտիկն զքիւրքէլն եւ զոժխոսիսա քաւէր զոյգի իւր զվախտան ևորսբողխբոջ զաւագաքն իւրեանց քէշքեւիչ եւ հաւատիւն. Թվ.: ՉՀ: (1321):

Շարժ եղեւ. Մոմիկ վարդապ[ետ]»[152]:

Հայաստանի երկրաշարժերի պատմությունից գիտենք, որ 1319 թ. Սյունյաց լեռնաշխարհում տեղի է ունեցել տարերային ավերիչ աղետ: Կարծում ենք, 1321-ը եկեղեցու վերականգնման տարին է: Նույն 1321 թ., ամենայն հավանականությամբ, դարձյալ Մոմիկի մտահղացմամբ, կառուցվել է Վայոց ձորի Սպիտակավոր Աստվածածնի վանքը, որի նրբահյուս մանրաքանդակներն ու դիմաքանդակները մատնում են հանճարեղ ճարտարապետի ներկայությունը: Ի դեպ, Սպիտակավոր Աստվածածինը, որ սկզբնաղբյուրներում կոչվել է նաեւ Սրկողնյաց կամ Բոլորաբերդի անապատ, հարատեւեց մինչեւ XV դարը նեռրառյալ, մինչեւ «պարոն-տէր» Եղիշե արքեպիսկոպոս Օրբելյան-Բուրթելյանի գահակալությունը:

Սյունյաց եպիսկոպոսական աթոռը Հովհաննես Օրբելից հետո ժառանգեց Ստեփանոս-Տարսայիճը (1324-1331): Նա Սյունիքի իշխանաց իշխան Տարսայիճ Օրբելյանի թոռն էր, պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի անհամամայր եղբայր Ջալալի եւ Գոնցա իշխանուհու որդին, ուսանել էր Գլաձորի համալսարանում՝ աշակերտելով Եսայի Նչեցուն եւ Սարգիս վարդապետին: Երիտասարդ հասակից ընտրվել է «արհեպիսկոպոս տանն Սիսական»[153] եւ «պետ երկոտասան գաւառաց Սիւնեաց»[154]:

Ստեփանոս-Տարսայիճի շինարարական գործունեության մեջ առանձին տեղ է զբաղեցնում հայ միջնադարյան ճարտարապետության ինքնատիպ նմուշներից մեկը՝ Եղեգիս իշխանանիստ գյուղաքաղաքի «Ջորաց տաճարը», որի ընդարձակ հրապարակում տեղի էին ունենում զորահանդեսներ եւ հայոց զորքի երդմնակալության արարողություններ: Ճարտարապետական մտահղացմամբ «Ջորաց տաճարը» հիշեցնում է Բղենո Նորավանքը:

«Ջորաց տաճարի» արեւելյան պատի հյուսիսային խորշին առ այ-

սօր պահպանվել է 1322-ով թվագրվող հետեւյալ արձանագրությունը.

«Եւ սրբ Սրեխաւնս, որդի Զալալին, բոռն մեծի Տարսայիճին, հիմնարկե(ա)լ շինեցի եկեղեցիս յանուն սրբոյ Ասպուածածնայ...»[155]:

Ուղիղ 10 տարի հետո՝ 1332 թ. Լիպարիտ իշխանի որդի Չեսար Օրբելյանի հովանավորությամբ կառուցվեց Սելիմի (Սուլեմա) նշանավոր կարավանատունը, ուր դադար էին առնում Գեղարքունիք- Վայոց ձոր ճանապարհահատվածն անցնող երթեւեկները: Ուշագրավն այն է, որ այս քաղաքացիական կառույցը հիմնադրվել եւ ավարտին է հասցվել Գլաձորի համալսարանի րաբունապետ Եսայի Նչեցու օրհնությամբ եւ «աղաւթիւք», ինչպես վկայում են կառույցի հայերեն եւ արաբատառ պարսկերեն արձանագրությունները[156]:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում հանդես եկան հայ ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցի այնպիսի նշանավոր դեմքեր, ինչպիսիք են Սիրանեսը, Մոմիկը, Գրիգորիկը, Շնորհավոր Աղբարը, Բուտը, Սմբատ Պատանին եւ այլ շինարար վարպետներ[157], որոնց անունների ցանկը շարունակաբար համալրվում է նորանոր հայտնագործումներով:

Պատմությունը նորից ու նորից ուսուցանում է, որ Հայոց աշխարհը ծաղկել, վերելք է ապրել միմիայն այն ժամանակ, երբ առկա են եղել հոգեւոր եւ աշխարհիկ տերերի միասնությունն ու համագործակ-ցությունը եւ ամենակարեւորը՝ ժողովրդին ծառայելու աներեր կամքն ու ազնիվ ցանկությունը[158]:

Սյունիքում շինարարական գործընթացներն ընդհատվեցին XV-XVI դարերում՝ քաղաքական ծանր պայմանների պատճառով (լենկթեմուրյան ավերածությունները, Կարա-կոյունլու եւ Ակ-կոյունլու թուրքմենական ցեղախմբերի արյունահեղ բախումները Հայաստանի տարածքում եւ այլն), վերելք նկատվեց XVII դարում:

Եզրափակելով նշենք, որ Սյունիքի իշխաններն ու հոգեւորականները քաջ գիտակցում էին, որ «...ամենայն փառք եւ մեծութիւն սպառելոց են եւ վաղիւ կորնչելոց»[159], ուստի ընկալելով «զունայնութիւն վայրկենի կենացս»[160], գտնում էին, որ երկիրը կարելի է շենացնել միմիայն այն դեպքում, «յորժամ բանքն սպառին եւ գործքն թագաւորեն»[161]: Որքան արդիական են հնչում խորիմաստ այս բառերը:

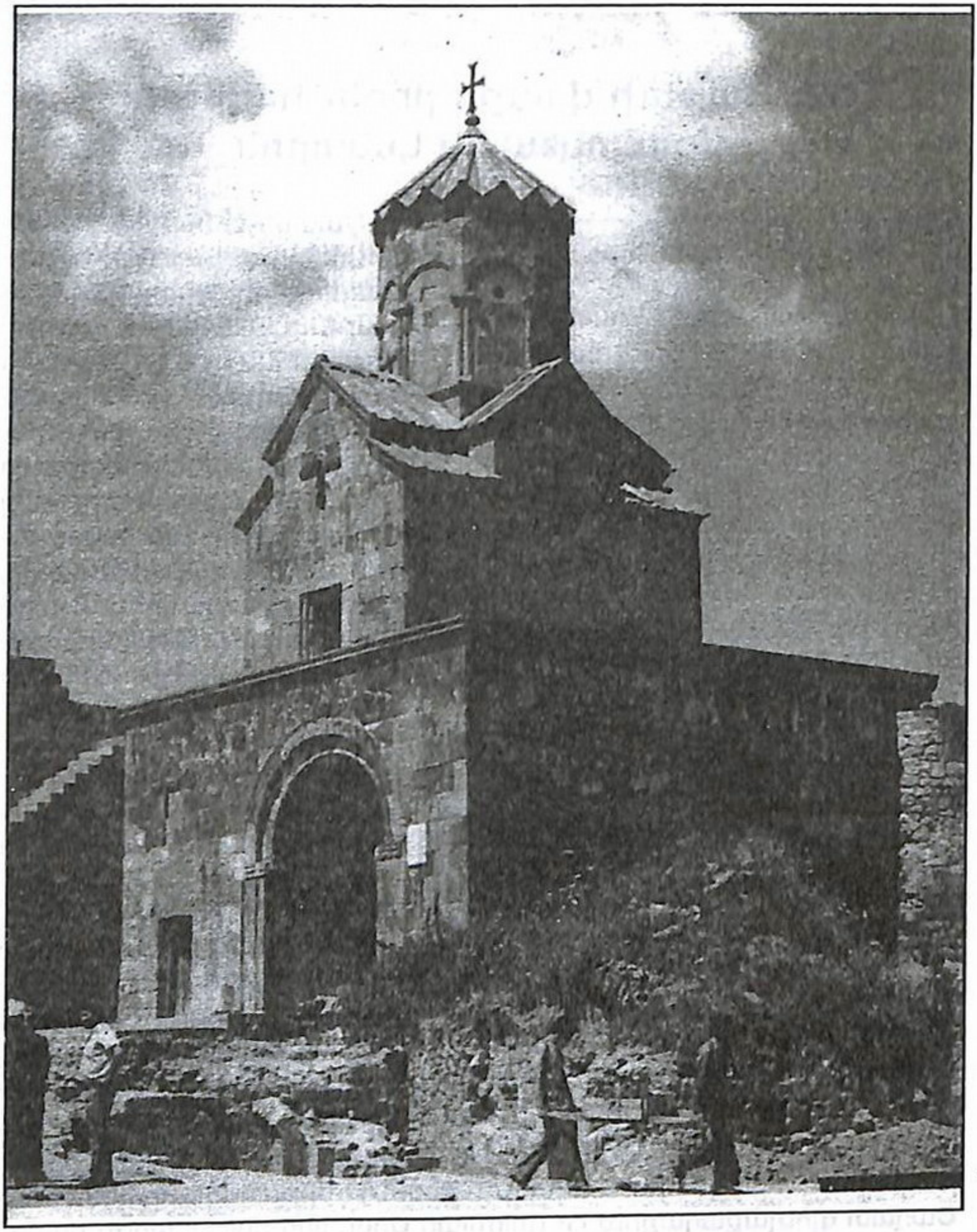
ԺԴ. Տաթեւի վանքը իբրեւ հոգեւոր-մշակութային կենտրոն

Տաթեւի վանք. գավազան-սյունը (IX դ.)

Մատենագրական աղբյուրներում Տաթեւը հիշատակված է Եւստաթէ, Եւստաթեոս, Ստաթեւ անվանումներով: Եկեղեցական պատմության համաձայն՝ Եւստաթեոսը Թադեոս առաքյալի աշակերտներից էր (յոթանասունից մեկը), որը քրիստոնեությունը տարածելու ժամանակ նահատակվեց Սյունյաց աշխարհում: Ժողովրդական ստուգաբանությամբ՝ Տաթեւ (տա-թեւ) անունն առաջացել է մոտակայքում գտնվող Հարսնաքարի (Հարսնաձորի) մասին եղած ավանդապատումից, որին անդրադարձել է նաեւ Ստեփանոս Օրբելյանը:

Տաթեւի վանքը վարչատարածքային բաժանմամբ մտել է Մեծ Հայքի Սյունիքի նահանգի Ծղուկ (հետագայում՝ Հաբանդ) գավառի մեջ: Գտնվում է այժմյան Գորիսի շրջկենտրոնից հարավարեւմուտք՝ շուրջ 18 կմ հեռավորությամբ: Վանքի հիմնադրումը վերագրվում է 4-րդ դարին: 5-8-րդ դդ., թեեւ Սյունիքի հոգեւոր կենտրոնը Շաղատ գյուղաքաղաքում էր (այժմյան Սիսիանի ենթամարզի համանուն գյուղը), սակայն Տաթեւը միջնադարում համարվել է «գլուխն ամենեցունց վանորէից»: Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ-Պարթեւը Սյունյաց վարդապետարանին են առաջինը վստահել Աստվածաշնչի հա-

Տարեի վանք. Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1087 թ.)

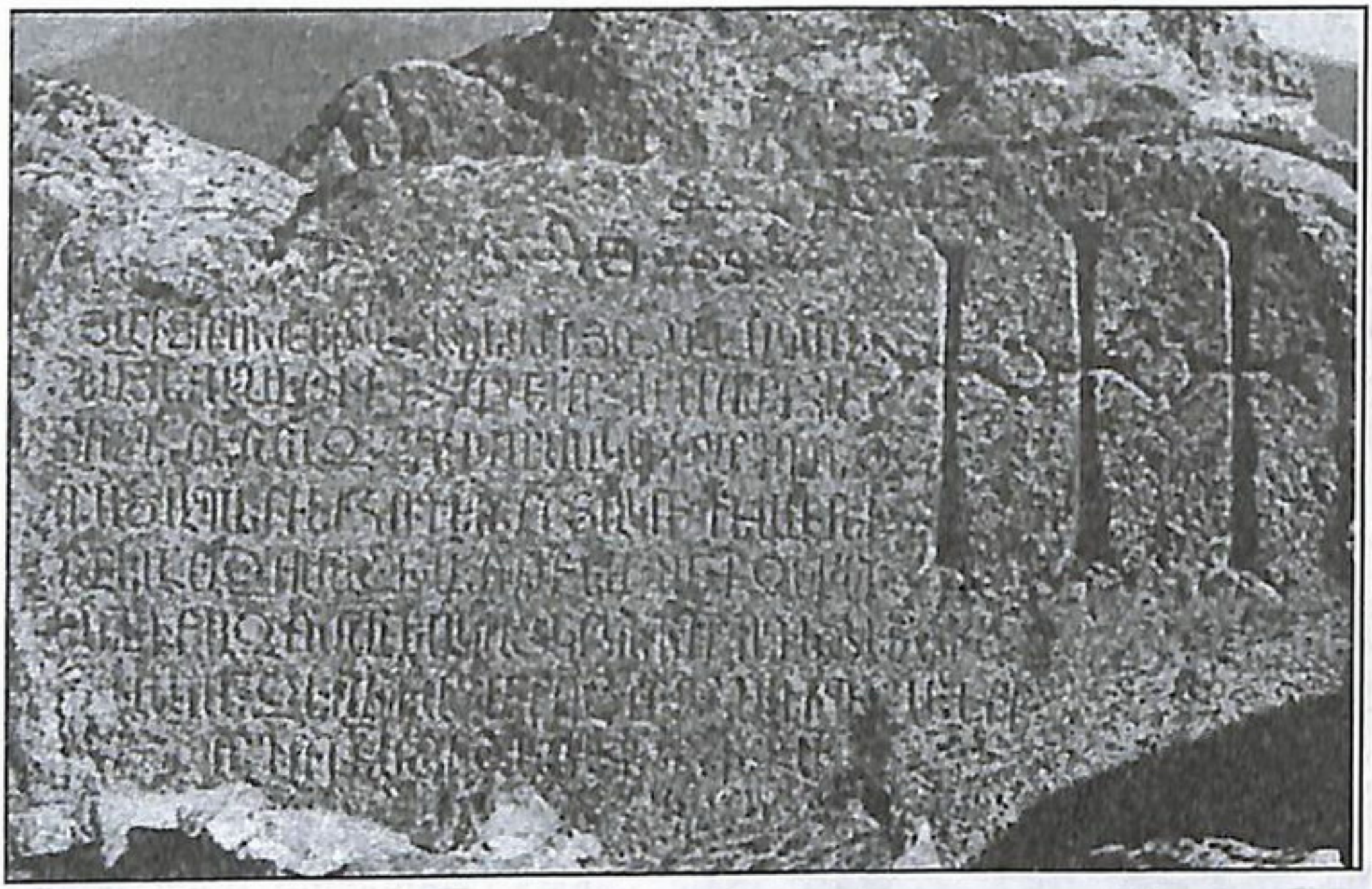
Տաթեւի վանք. Պողոս-Պետրոս տաճարի զանգերից մեկը (1304 թ.)

յերեն թարգմանությունը, որն իր կատարելությամբ կոչվեց «Թագուհի թարգմանութեանց»:

839 թ. Դավիթ Սյունյաց եպիսկոպոսը՝ գահակալ իշխանների համաձայնությամբ, նահանգի հոգեւոր կենտրոնը Շաղատից տեղափոխեց Տաթեւ: 844 թ. Փիլիպե գահերեց իշխանը նորահաստատ եպիսկոպոսարանին նվիրեց համանուն գյուղը, իսկ 4 տարի հետո՝848 թ. ավարտին հասցրեց Ս. Գրիգոր եկեղեցու կառուցումը, որը հետագայում երկրաշարժից փլուզվեց:

Տաթեւի հոգեւոր եւ ուսումնական կենտրոնի դերը բարձրացավ 9-րդ դարի վերջին քառորդին եւ 10-րդ դարի սկզբին, երբ Հովհաննես մետրոպոլիտի ջանքերով եւ Աշոտ Շինարար իշխանի աջակցությամբ կառուցվեց Պողոս-Պետրոս մայր տաճարը (895-906): Տաթեւի վանքը նորից փայլեց. «ինչպես արեգական աստղերի մեջ»: Երամ-երամ այստեղ հավաքվեցին երկրի գիտնական այրերը՝ «անյաղթ փիլիսոփաները, աննման երաժիշտները, բանիբուն վարդապետները», որոնք սկսեցին դասավանդել նորաբաց դպրոցում: Այս շրջանում, ինչպես նշել ենք, Տաթեւի միաբանությունն ուներ 500 անդամ:

932 թ. Հակոբ Ա (Հակոբ Ապստամբ) եպիսկոպոսը Սյունյաց Փիլիպե Բ իշխանից (Վասակի որդուց) 12000 դրամով եւ մի «պատուական գոհար»-ով գնեց Վարարակնի ջուրը (ակունքը) եւ կավե փողրակներով տեղափոխեց Տաթեւ ոչ միայն խմելու, այլեւ Ցաքուտ կոչված հանդամասի (120 հա) անջրդի հողերը ոռոգելի դարձնելու նպատակով: 958 թ. Սյունյաց եպիսկոպոս ընտրվեց Վահան Ջեւանշերյանը՝Բաղքի տիրակալ Զագիկի թոռը, որին հետագայում վիճակվելու էր բազմել կաթողիկոսական գահին: Վահանն առավել ընդլայնեց Սյունյաց աթոռի կալվածները:

Տաթեւի վանքի՝ Յաքուր բերված ջրաւարի արձանագրությունը (1294 թ., Գորիս)

Տաթեւը նոր վերելք ապրեց Սյունիքի թագավորության շրջանում: Գահակալներ Սմբատ Ա-ն (970-998), Վասակը (998-1040), Սմբատ Բ-ն (1040-1051), Գրիգոր Ա-ն (1051-1072) եւ Սենեքերիմը (1072-1094) իրենց առատաբուխ նվիրատվություններով Տաթեւի վանքը դարձրին Հայաստանի ամենախոշոր կալվածատերը, որն իր ունեցվածքով համարձակորեն կարող էր մրցել հայրապետական աթոռի հետ: Նրա միաբանների թիվն անցավ 1000-ից: Եպիսկոպոսարանին տասանորդ տուրք էին տալիս 680 գյուղեր, իսկ սեփական շեների քանակն անցնում էր 40-ից: Նրա հարուստ գրապահոցներում՝ մատենադարանում հավաքվել էին բազմահազար մագաղաթյա մատյաններ, որոնցից միայն 10000-ը այրվեց Բաղաբերդ ամրոցում 1170 թ. սելջուկ-թուրքերի ներխուժման ժամանակ:

13-րդ դարում Սյունյաց աթոռը տրոհվեց երկու մասի. առաջացան Տաթեւի եւ Նորավանքի առանձին եպիսկոպոսությունները, իսկ ապա Պռոշ Խաղբակյան իշխանի առաջարկությամբ ստեղծվեց Երնջակի աթոռը: Այս պառակտումը խիստ անհանգստացրեց հատկապես Օրբելյան իշխաններին եւ նորընծա Ստեփանոս մետրոպոլիտին, որոնք բողոքեցին կաթողիկոսին: Հայոց հայրապետը մեղադրական թուղթ հղեց Պռոշ իշխանին՝ առաջարկելով հետ կանգնել նման արարքից:

Գրիգոր Տաթեւացին համալսարանի ունկնդիրների հետ: Մատենադարանի N1203 ձեռագիր (1449 թ.)

Տաթեւի՝ իբրեւ գիտության ու մշակույթի կենտրոնի համբավը տարածվեց առավելապես 14-րդ դարում, երբ Գլաձորի համալսարանի վերացումից հետո (1338-1339 թթ.) նրա տաղանդավոր սաներից մեկը՝ Հովհաննես Որոտնեցին, հիմնադրեց Տաթեւի համալսարանը: Օգտվելով Օրբելյան տոհմի հետ իր ունեցած ազգակցական կապերից՝ նվիրյալ աշակերտ Գրիգոր Տաթեւացու աջակցությամբ, նա հիմք դրեց բարձրագույն տիպի այդ դպրոցին եւ նոր էջ բացեց հայոց դպրության պատմության մեջ: Հովհաննես Որոտնեցու ուսուցչապետության տարիներին վարդապետական գավազան ստացավ 60 հոգի, նրանց թվում էին գիտնական մատենագիրներ Մաղաքիա Ղրիմեցին, Աստապատի դպրոցի ղեկավար Սարգիսը, ապա նաեւ՝ Գրիգոր Խլաթեցին (Ծերենց), Հակոբը, Մարգարեն, Հովհաննեսը, Մկրտիչը, Կարապետը, Մելիքսեթը, Թումասը եւ ուրիշներ:

Տաթեւի համալսարանում ուսանելու էին գալիս ոչ միայն Հայաստանի գավառներից, այլեւ հեռավոր գաղթօջախներից: Այստեղ կարող էին սովորել անխտիր բոլոր դասերի ու խավերի ներկայացուցիչները:

Հովհ. Որոտնեցու մահվանից հետո (1386 թ.) Տաթեւի ուսումնագիտական կենտրոնն սկսեց ղեկավարել Գրիգոր Տաթեւացին, որը 28 տարի շարունակ աշակերտել եւ համագործակցել էր իր մեծ ուսուցչապետի հետ:

Լենկթեմուրյան ասպատակությունների շրջանում Տաթեւի մտավորական այրերն իրենց սաների հետ միասին ստիպված էին վարել աստանդական կյանք. նրանց տեսնում ենք երբեմն Շահապոնքում, Երնջակում, մերթ Որոտնավանքում կամ Օծոփա վանքում: Ամենուր վխտում էին արեւելյան մեծ բռնակալի, ինչպես նաեւ Կարա-Կոյունլու եւ Ակ-կոյունլու թուրքմենական արյունռուշտ ցեղախմբերի ելուզակները, որոնց ռազմական բախումների թատերաբեմը՝ ճակատագրի բերմամբ, դարձել էր Տաթեւի շրջանը:

Տաթևի վանք. ձեռքբար ծաղկագիր արձանագրությամբ՝ կանգնեցված ի պատիվ Հայրապետ եպիսկոպոսի (1269 թ.)

րումով, դարձյալ հայոց լեռնաշխարհին էր: Համալսարանի հոգաբարձուներ Օրբելյան (Բուրթելյան) իշխանները, թեեւ զրկված էին բազում տիրույթներից եւ ապարանքներից, այնուամենայնիվ, ջանքեր էին գործադրում սատար կանգնելու նվիրյալ տաթեւացիներին: Գրիգոր Տաթեւացին դիմեց իշխան Սմբատ Օրբելյանին, որն այս անգամ կրկին չմերժեց մեծ ուսուցչապետին եւ մասնհանում կատարեց իր ունեցած սուղ միջոցներից:

Գրիգոր Տաթեւացու մահվանից հետո (1410 թ.) համալսարանի գլուխ կանգնեց Մխիթար Տաթեւացին (մինչեւ 1425 թ.), ապա՝ Եզեկիել վարդապետը: Թովմա Կաֆայեցու վկայությամբ՝ 1421 թ. Տաթեւի առաջնորդ էր Բեշքեն Օրբելյան իշխանի եղբայր Տեր-Ստեփանոսը, որին վիճակվելու էր միաբանությունը ղեկավարել կարճ մի ժամանակամիջոց:

1434 թ. Լենկթեմուրի որդի Շահռուխի զորքերը ասպատակեցին նաեւ Սյունյաց լեռնաշխարհը, կողոպտեցին եւ հրկիզեցին Տաթեւի վանքը, սրատեցին կրոնավորներին: 1435 թ. Տաթեւի համալսարանը փակվեց: 1436-1437 թթ. Բեշքեն Օրբելյանի գլխավորությամբ Լոռի գաղթեցին Սյունյաց 6000 ընտանիքներ: Նրանց հետ հեռացան նաեւ Տաթեւի միաբանության անդամները՝ Շմավոն Անգեղակոթցու առաջ-

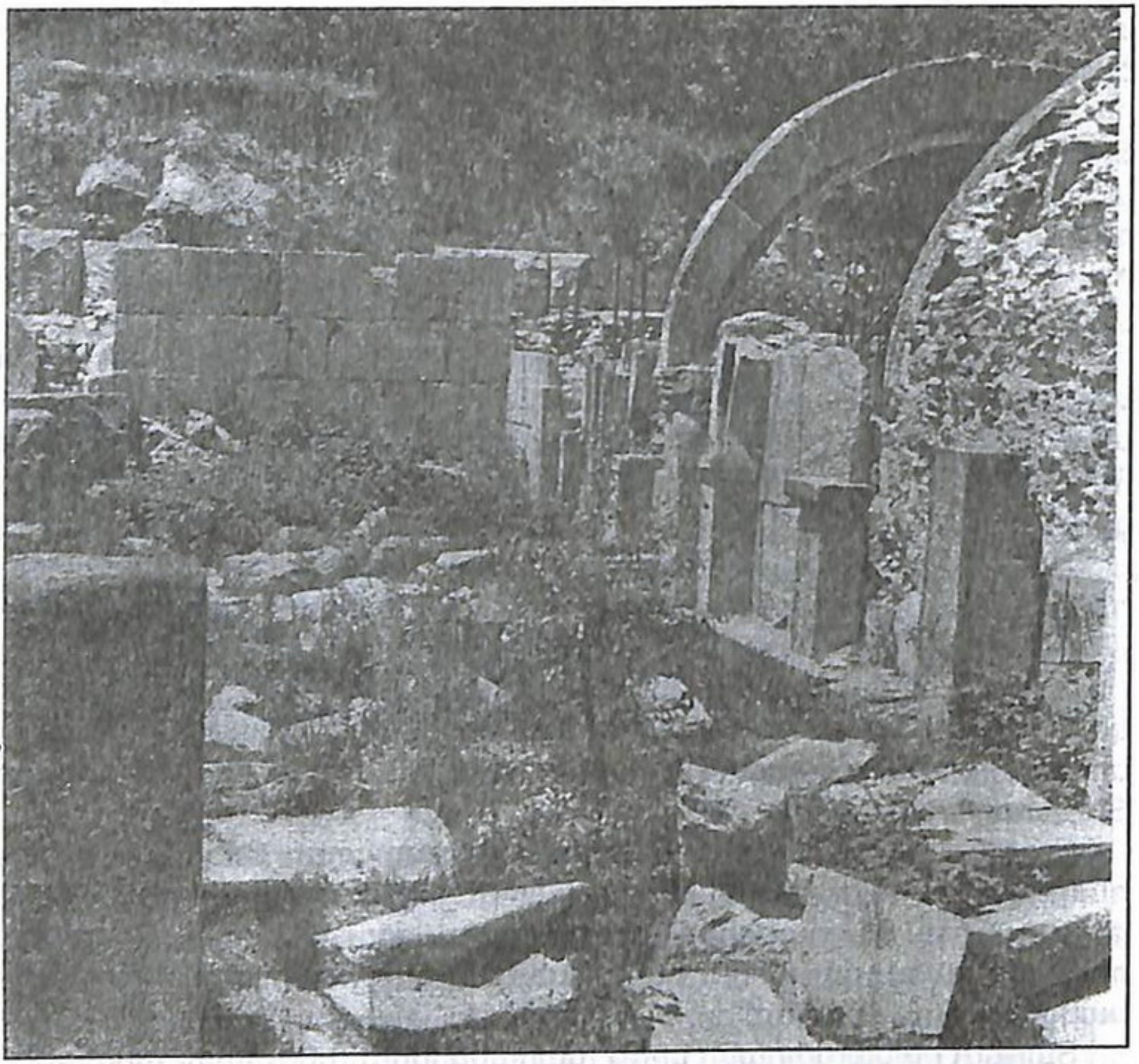
նորդությամբ: Նրանց վիճակը բարվոքելու համար մեծ ջանքեր գործադրեց Բեշքեն իշխանի որդի Ռուստամը, որը, ինչպես նշվեց, Կարա-Իսկանդարի արքունիքում վարում էր մեծ վեզիրի պաշտոնը: Նա՝ Տաթեւի միաբանությանը, ինչպես նաեւ հայրապետական աթոռին, նվիրաբերեց մի շարք գյուղեր՝կասկած չհարուցելու համար դրանց առուծախը ձեւակերպելով շարիաթի պահանջներին համապատասխան: Սակայն երկրում տիրող քաղաքական իրավիճակը թույլ չէր տալու Տաթեւի համալսարանի վերաբացումը...

Հետադարձ հայացք գցելով Տաթեւի ընտիր մտավորականության անցած ճանապարհին՝հստակորեն տեսնում ենք, թե ինչպիսի դեր կատարեցին նրա պայծառ սաները՝ Մխիթար Տաթեւացին, Հովհաննես Հերմոնեցին, Գալուստ եւ Հակոբ Վաղատնեցիները, Սիմեոն Սյունեցին, Հակոբ Բստացին, Գրիգոր Արարատցին, Մատթեոս Ջուղայեցին, Ավետիս Աստապատցին, Եղիա Օծոփեցին, Հունան Շամախեցին, Հովհաննես Կարմիրը, ինչպես նաեւ Մովսես Տփղիսեցին, Մկրտիչ Փայտակարանցին, Ստեփանոս Դավրիժեցին եւ ուրիշներ:

Տաթեւի համալսարանի փայլուն դեմքերից էր արքեպիսկոպոսական աստիճանի արժանացած բանաստեղծ, փիլիսոփա, քերական եւ երաժշտության տեսաբան Առաքել Սյունեցին՝ ուսուցչապետ Գրիգոր Տաթեւացու քեռորդին:

Ի դեպ, 1787 թ. այժմյան Սիսիանի ենթամարզի Բռնակոթ գյուղի բնակիչները՝Հովակիմ եպիսկոպոս Սյունեցու նախաձեռնությամբ, Տաթեւի վանքում կառուցեցին Գրիգոր Տաթեւացու դամբարան-մատուռը, որի վրա անուն առ անուն հիշատակված են շինարարությանը մասնակցած բոլոր անձինք:

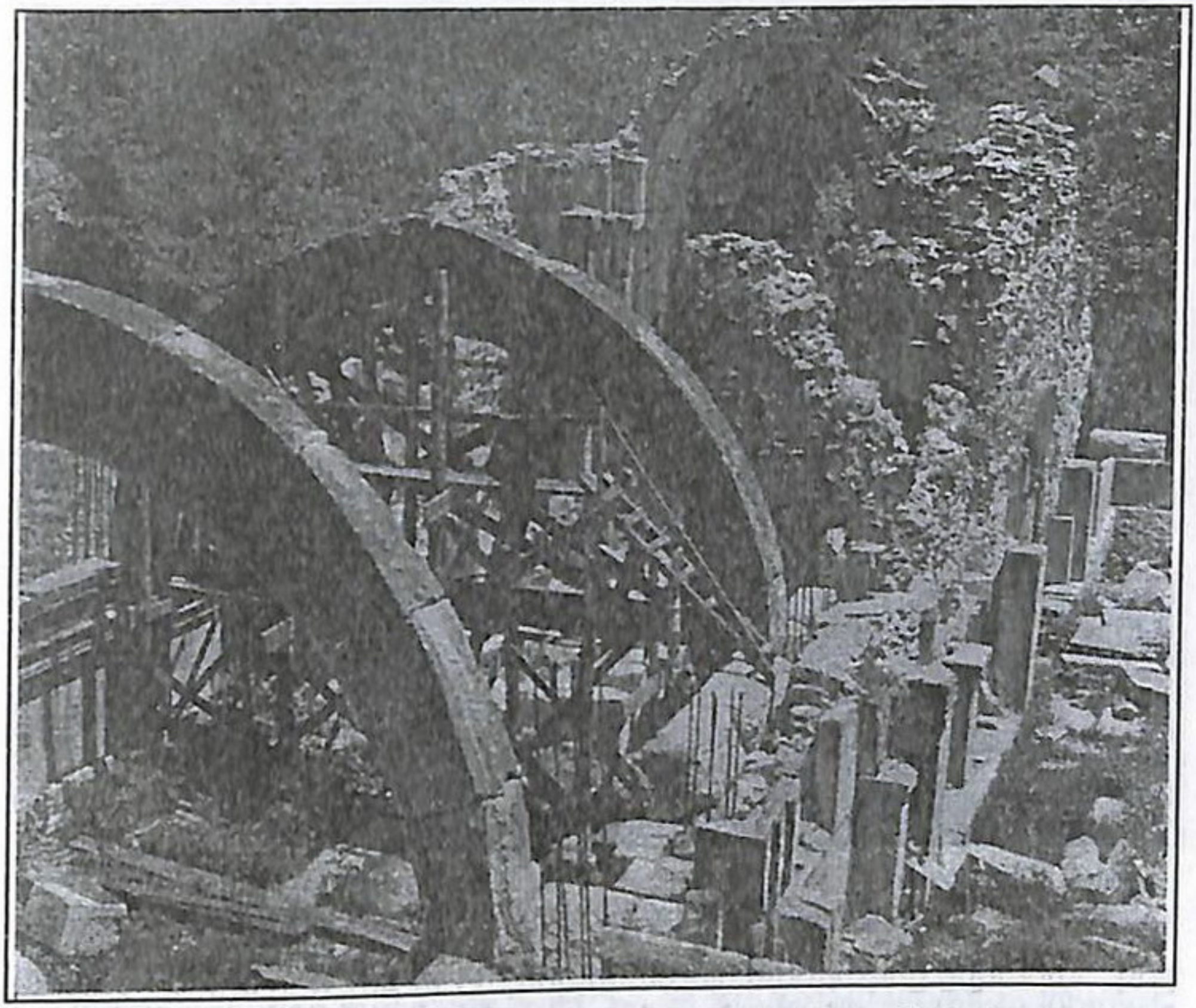
Տաթեւի համալսարանի երեք լսարաններում (ներքին եւ արտաքին գրոց, գրչության արվեստի, երաժշտության) ուսումնասիրության առարկա են եղել գերազանցապես հասարակական գիտությունները՝ փիլիսոփայությունը, ճարտասանությունը,, քերականությունը, պոետիկան, մանկավարժությունը, մայրենի լեզուն, գրականության պատմությունը, գրչության արվեստը, գեղագիտությունը, գրքերի գեղարվեստական ձեւավորումը, մանրանկարչությունն ու գեղանկարչությունը, ինչպես նաեւ երաժշտության տեսությունը: Համալսարանն ունեցել է իր կանոնադրությունն ու ծրագիրը: Կանոնադրության համաձայն՝ համալսարանը պատրաստել է վարդապետներ, քարոզիչներ, քահանաներ, մանկավարժներ, գրչության արվեստի մասնագետներ, երաժիշտներ: Ուսման տեւողությունը եղել է 7-8 տարի: Առանձին տարիներին ունեցել է 150-300 ունկնդիրներ: Իբրեւ դասագրքեր՝համալսարանում

Վահևավանք. Սյունաբուի-դամբարանադրունը (X-XI դդ.)

նում կիրառվել են Աստվածաշունչը, Արիստոտելի, Փիլոնի, Պորփյուրի եւ այլոց մեկնությունները, Գրիգոր Տաթեւացու «Գիրք հարցմանցը», «Ոսկեփորիկը», այլեւայլ աշխատություններ:

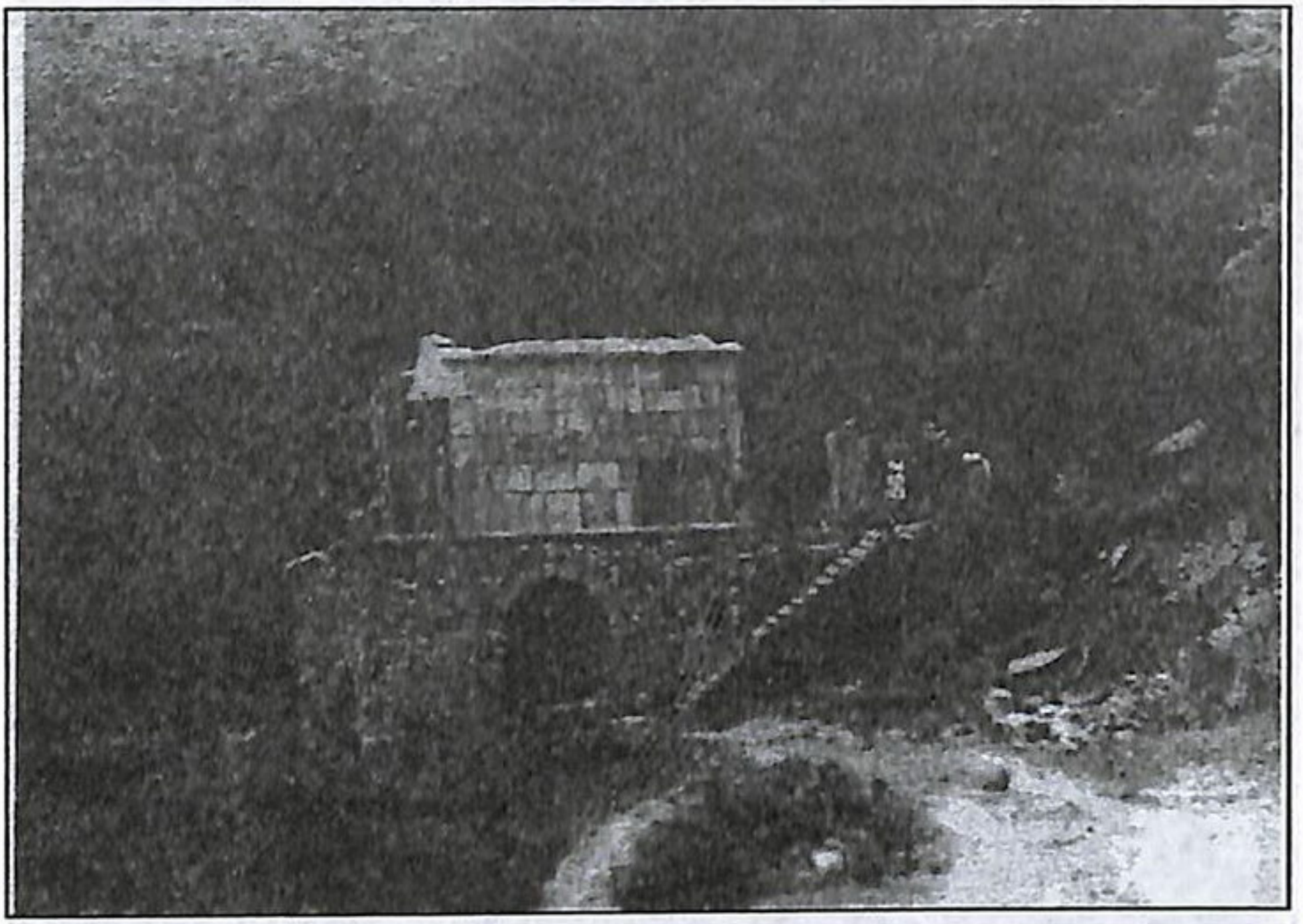
Տաթեւի ուսումնական հաստատությունը, ընդհատումներով, տեւեց մինչեւ 1911-1912 թթ.: Նրա երբեմնի հարուստ գրապահոցներից 140 ձեռագիր տեղափոխվեց նախ՝ Էջմիածին, ապա՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան: Դրանք վերաբերում են գիտության եւ մշակույթի ամենատարբեր բնագավառներին:

Վահանավանք. Մեծ տաճարի գավիթը եւ եկեղեցին նորոգման ընթացքում

ԺԸ. Վահանավանք

Սյունյաց նահանգի նշանավոր վանական միաբանություն եւ դպրության կենտրոններից է Վահանավանքը: Գտնվում է այժմյան Կապան քաղաքից հարավ-արեւմուտք 5 կմ հեռավորությամբ՝ Տիգրանասարի լանջերին: Հիմնադրել է Սյունյաց նահանգի Բաղք գավառի գահակալ իշխան Ջագիկի որդի Վահանը, որի անունով էլ կոչվում է Վահանավանք: Վանքի գլխավոր եկեղեցու՝ ս. Գրիգորի շինության ավարտը տեղի է ունեցել 911 թ.: Այն արտաքուստ քառանկյուն, ներքուստ՝ խաչաձեւ հորինվածքով կենտրոնագմբեթ կառույց է, որի արեւմուտքից մեծամեծ ժայռաբեկորներով կերտված գավիթն է (108 քմ)՝ կառուցված 950-ական թթ. այս «մեծ ուխտի» վանահայր եւ Սյունյաց մետրոպոլիտ Վահան Ջեւանշերյանի (ապագա կաթողիկոս) ջանքե-

Վահանավանք. Ս. Աստվածածին կրկնահարկ դամբարան-եկեղեցին (1086 թ.)

րով: Հարավից ընդարձակ սյունասրահն է (140 քմ), որը միաժամանակ ծառայել է իբրեւ դամբարան ազնվազարմ իշխանների եւ թագավորական ընտանիքների համար: Կառուցված է նույնպես մեծամեծ սրբատաշ ժայռաբեկորներով: Ճարտարապետական հորինվածքով՝ մեծ տաճարի գավիթն ու սյունասրահը ուրույն տեղ են զբաղեցնում հայ միջնադարյան շինարվեստի պատմության մեջ:

1046 թ. Սմբատ Բ Սյունյաց թագավորի գահակալության տարիներին (1040-1051) նրա եղբայր, իշխանաց իշխան Գրիգորը (ապագա թագավոր Գրիգոր Ա՝ 1051-1072) ծավալում է վերականգնման աշխատանքներ: Այս մասին վկայում է պեղումների ընթացքում հայտնաբերված հետեւյալ հիշատակագրությունը.

«Թ/ՎԱԿԱՆԻՆ/: ՆՂԵ: (1046). Ողորմեա Քրիստոյ Վահրամայ Սմպատա թագաւորի եւ իւր եղբարն Գրիգորն շինողի սբ եկեղեցոյս, սրահիս եւ ժամատանն: Որք մտանէք յարկն սրբութեան զաղա յաղաւթս յիշեցէք»[162]:

Վանական համալիրի մյուս՝ այժմ վերականգնված եկեղեցին Ս. Աստվածածինն է՝ թաղածածկ, կրկնահարկ մի կառույց, որի շինու-

թյունն ավարտի է հասցվել 1086 թ.՝ Սյունյաց թագուհի Շահանդուխտ Բ-ի եւ նրա քույր «սրբասնունդ օրիորդ» Կատայի ջանքերով: Հյուսիսից եւ արեւելքից ունեցել է սյունազարդ պատշգամբ, որի ճարտարապետական մանրամասները պահպանվել են: Եկեղեցու արեւմտյան գավթում թաղված է Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսը, որը Արցախից Կապան էր ժամանել՝ «նեղեալ ի Տաճկաց»:

Վահանավանքի միաբանությունն ունեցել է ավելի քան 100 անդամ, կից գործել է վանական դպրոցը, ուր ուսանել են ոչ միայն Բաղք, այլեւ մյուս գավառների պատանիները: Նպաստավորողները եղել են Զագիկյան իշխաններն ու Սյունյաց եպիսկոպոսական աթոռը: Այս դպրոցի սաներից էր կաթողիկոս Վահան Սյունեցին, որը հայրապետական գահին բազմեց Անանիա Մոկացուց հետո: Վահանավանքն աստիճանաբար դառնում է «իբրեւ քաղաք բազմաժողով»: Ըստ նորահայտ վիմագրերի՝ Վահանավանքի տարածքում եղել են եւս երկու եկեղեցիներ՝ Ս. Հարություն եւ Ս. Սիոն, որոնց ստույգ տեղադրությունը դեռեւս պարզված չէ: Միաբանությունն ունեցել է խոշոր կալվածային տնտեսություն, մի քանի սեփական գյուղեր, բազմաթիվ հանդեր ու արոտավայրեր:

Դեռեւս 10-րդ դարի 50-ական թթ. կավե փողրակներով քաղցրահամ ջուր է բերվել Տիգրանասարի ակունքներից՝ վանքի կարիքների համար: Այդ աղբյուրը մինչեւ օրս բխում է նույն ժամանակաշրջանում պատրաստված քարե տաշտակի մեջ:

Վահանավանքը հայտնի է նաեւ իբրեւ դամբարանատուն: Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են Վահան Նախաշինողի, Սահակ-Սեւադա Բ-ի, Սոփի թագուհու, իշխանաց իշխան Աշոտի (Աշոտիկի), նրա թագակիր որդիներ Սմբատ Բ-ի եւ Գրիգոր Ա-ի, Վաչագան իշխանի մայր Խուշուշի, մի շարք վանահայրերի՝ Ստեփանոս, Գեւորգ, Հովհաննես, Սողոմոն Մարեջրեցի եւ այլոց տապանաքարերը: 1966 թ. այստեղ կատարվում են պեղումներ, 1978-ից թ.՝ վերականգնման աշխատանքներ:

ԺԹ. ՀԵՐՄՈՆԻ ՎԱՆՔ

Միջնադարյան Հայաստանի հայտնի վանական միաբանություն եւ գրչության կենտրոն է եղել Հերմոնի դպրեվանքը: Մատենագրական աղբյուրների համաձայն՝ Հերմոնի վանք կոչվել է այստեղ հաստատված եղբայրության ավագագույն անդամի՝ Հերմոնի կամ Երամոնի անունով: Հորջորջվել է նաեւ Քարեվան: Հիշատակվում է 936 թ.: Գտնվում է Եղեգիս գետի հովտում՝ Արատես տանող ճանապարհի ձախակողմյան լեռնալանջին: Ստույգ տեղադրությունը որոշել է 1950-ական թթ. վիմագրագետ-պատմաբան Ս. Բարխուդարյանը:

Վանական համալիրի գլխավոր եկեղեցին կոչվել է Գրիգոր Լուսավորչի անունով: Այն կառուցված է Սյունյաց գահերեց իշխան Սմբատի եւ նրա տիկնոջ՝ Սոփիայի ջանքերով՝ թափառական ճգնավորների համար: Շինության նախաձեռնողը եղել է Հակոբ Ա Սյունյաց եպիսկոպոսը: Նորահաստատ վանական եղբայրությունն աստիճանաբար ձեռք է բերում եկամտի աղբյուրներ՝ տեր դառնալով ընդարձակ կալվածների: Հերմոնի վանական շինություններից մեզ են հասել կիսավեր Ս. Գրիգոր տաճարը, ուսումնական եւ տնտեսական կառույցների մնացորդները:

Հայ մշակույթի պատմության մեջ առանձնակի տեղ են գրավում Հերմոնի գրչության օջախն ու դպրեվանքը, որոնք մեծ հռչակ նվաճեցին առավելապես 14-րդ դարի 2-րդ կեսին՝ Գլաձորի համալսարանի շրջանավարտ, վարդապետ Տիրատուր Կիլիկեցու (մահ. 1372 թ.) առաջնորդության տարիներին: Ձեռագիր մատյաններում եւ բանավոր զրույցներում նորավեպեր են պահպանվել այս նվիրյալ անձի մասին:

Հերմոնի դպրեվանքը գործել սկսեց դեռեւս Գլաձորի համալսարանի մայրամուտին՝ 1338 թ.: Գրիչ Մովսեսը հիշատակում է, որ 1349 թ. սովորել է Հերմոնի վանական դպրոցում, ուսուցչապետ Տիրատուրի մոտ: Հերմոնի վանքը համահայաստանյան ճանաչում ստացավ 15-րդ դարի 40-ական թթ., երբ եղբայրությունը գլխավորեց Հովհաննես Հերմոնեցի մեծանուն վարդապետը, որը խոշոր դեր կատարեց հայրապետական աթոռը Կիլիկիայից Էջմիածին տեղափոխելու գործում (1441 թ.):

Հերմոնի գրչության օջախում սովորել եւ աշխատել են բազմաթիվ գրիչներ, ծաղկողներ՝ Գրիգոր Ախալցխացի, Սիմեոն րաբունապետ Տաթեւացի, Հովհաննես Երզնկացի եւ ուրիշներ: 15-րդ դարի 70-ական թթ.՝ Սարգիս րաբունապետի վանահայրության տարիներին, փայլեցին

Նորավանք (Վայոց ձոր), խաչքար. քանդակագործ Մոմիկ

գրիչներ Զաքարիան, Անանիան, Հովհաննեսը: Մեզ են հասել Հերմոնի վանքում օրինակված շուրջ 30 ձեռագիր մատյաններ: Մատենագրական եւ վիմագրական աղբյուրների համաձայն՝ այս վանական միաբանությունը նյութական մեծ աջակցություն է ստացել նաեւ Օրբելյան իշխաններից, որոնք հովանավորել են նրա գործունեությունը:

1423 թ. ձեռագիր հիշատակարաններից մեկում նշված է, որ Հերմոնի վանքի Ս. Գրիգոր եկեղեցու կամարների տակ հանգչում են ականավոր վարդապետներ Տիրատուրը, Բարսեղը, Սուլթանշահը եւ ուրիշներ, որոնց շիրիմները ծածկված են փլատակներով:

Հերմոնի վանքը եւ նրա գրչության օջախը գոյատեւեցին ավելի քան 2 դար: Պատմության ասպարեզից նրանք հեռացան 16-րդ դարի ավարտին՝ քաղաքական անբարենպաստ պայմանների պատճառով: Վերջին առաջնորդներից հիշատակվում են տեր-Դավիթը եւ տեր-Եսային:

Ի. ՆՈՐԱՎԱՆՔ ԱՄԱՊՈՒԻ

Պատմական սկզբնաղբյուրների վկայությամբ՝ Սյունիքում եղել է երեք Նորավանք, որից երկուսի ստույգ տեղադրությունը որոշակի հայտնի է, իսկ երրորդինը՝ դեռեւս բացահայտված չէ:

Կառուցման վաղեմության առումով առաջինը՝ Բղենո Նորավանքն է, որը գտնվում է Կապան-Գորիս մայրուղու ձախակողմյան՝ դեպի Բարձրավան (նախկին Երիցաթումբ) գյուղ գնացող ճանապարհի անտառախիտ վայրում, որը տեղացիները կոչում են Դժոխաձոր: Եղել է

Նորավանք (Վայոց ձոր)

գրչության օջախ: Այստեղ է 982 թ. օրինակվել Էջմիածնի փղոսկրյա կազմով ավետարանը, որը պահպանվում է մաշտոցյան Մատենադարանում: Հուշարձանը հարուստ է պատկերաքանդակներով եւ վիմական արձանագրություններով, որոնց մեջ աչքի է ընկնում Գրիգոր Ա Սյունյաց թագավորի 1062թ. շինարարական վիմագիրը:

Եպիսկոպոսանիստ Նորավանքը գտնվում է Եղեգնաձորի ենթամարզի Ամաղու գյուղի ձորահովտում՝ բարձր ժայռերի ստորոտում: Այստեղ վաղնջական ժամանակներից եղել է Փոկաս Հայրապետի անվամբ փոքրիկ մի եկեղեցի, որի բեմի տակից ջրի հետ միասին բխել է «ձեթ բժշկարար» (կարծում ենք՝ նավթ):

Սյունյաց մայրաքաղաք Կապանի կործանումից հետո իշխանազուն Հովհաննես եպիսկոպոսը՝ Հասան իշխանի որդին, Մեծ Համտունի թոռը, որը Վահանավանքի առաջնորդն էր, տեղափոխվում է Վայոց ձոր եւ բնակություն հաստատում Հրաշկաբերդի (Հրասեկա բերդ) մերձակայքում՝ Նորավանքում՝ հիմնադրելով նոր վանական միաբանություն: Եկամտի աղբյուրներ հայթայթելու նպատակով՝ նա սեփականում է Գանձակ եւ Տխարբ գյուղերը, որոնք հարկատու էին վերոհիշյալ ամրոցի թուրք ամիրային:

Հովհաննես եպիսկոպոս Կապանեցին, ընդհարումից խուսափելու նպատակով, մեկնում է Սպահան՝ սուլթան Մուհամմեդ-Ջահան Փահլավանի մոտ (1174-1186), խնդրում է աջակցել՝հեռացնելու այդ վայրերից աշխարհական մարդկանց, սակայն բերդատեր թուրքը ձերբակալում է Հովհաննեսին եւ նույնիսկ ստիպում ուրանալու քրիստոնեությունը: Մի կերպ փախչելով թուրքերի ձեռքից՝նա վերստին ներկայանում է սուլթանին, որի որդուն բուժելուց հետո, զինաջոկատի ուղեկցությամբ վերադառնում է Վայոց ձոր, հրամայում ձերբակալել բերդի տիրոջը եւ անմիջապես գլխատել:

Նորավանքի կալվածներն աստիճանաբար ընդարձակվում են:

1211 թ. հայ-վրացական միացյալ զորքերը՝Ջաքարյան եղբայրների գլխավորությամբ, ազատագրում են Սյունյաց լեռնաշխարհը: Վայոց ձորը թուրք-սելջուկներից մաքրում են Վասակ Խաղբակյանն ու Ախթամար Արփայեցին: Նորավանքն ապրում է նոր կյանք: 1214 թ. վախճանվում է Հովհաննես եպիսկոպոսը:

Նորավանքը մտնում է Օրբելյան իշխանների տիրույթների կազմի մեջ: 1216-1221 (1223) թթ. Լիպարիտ Օրբելյանը Սարգիս Ա եպիսկոպոսի ջանքերով կառուցում է Ս. Կարապետ գլխավոր եկեղեցին: Նավակատիքի ժամանակ Նորավանքի վանական միաբանությունը ազնվական իշխաններից ստանում է նորանոր տիրույթներ, ընդարձակ կալվածներ: Մինչ այդ՝ ամիրսպասալար Ջաքարե Ջաքարյանը Նորավանքին էր շնորհել Ագարակաձոր գյուղը (նույնանուն գյուղ Եղեգնաձորի ենթամարզում): Լիպարիտ իշխանի աներ Բուպան (Բուպաք) վանքին է ընծայում Աղբերիս բնակավայրը:

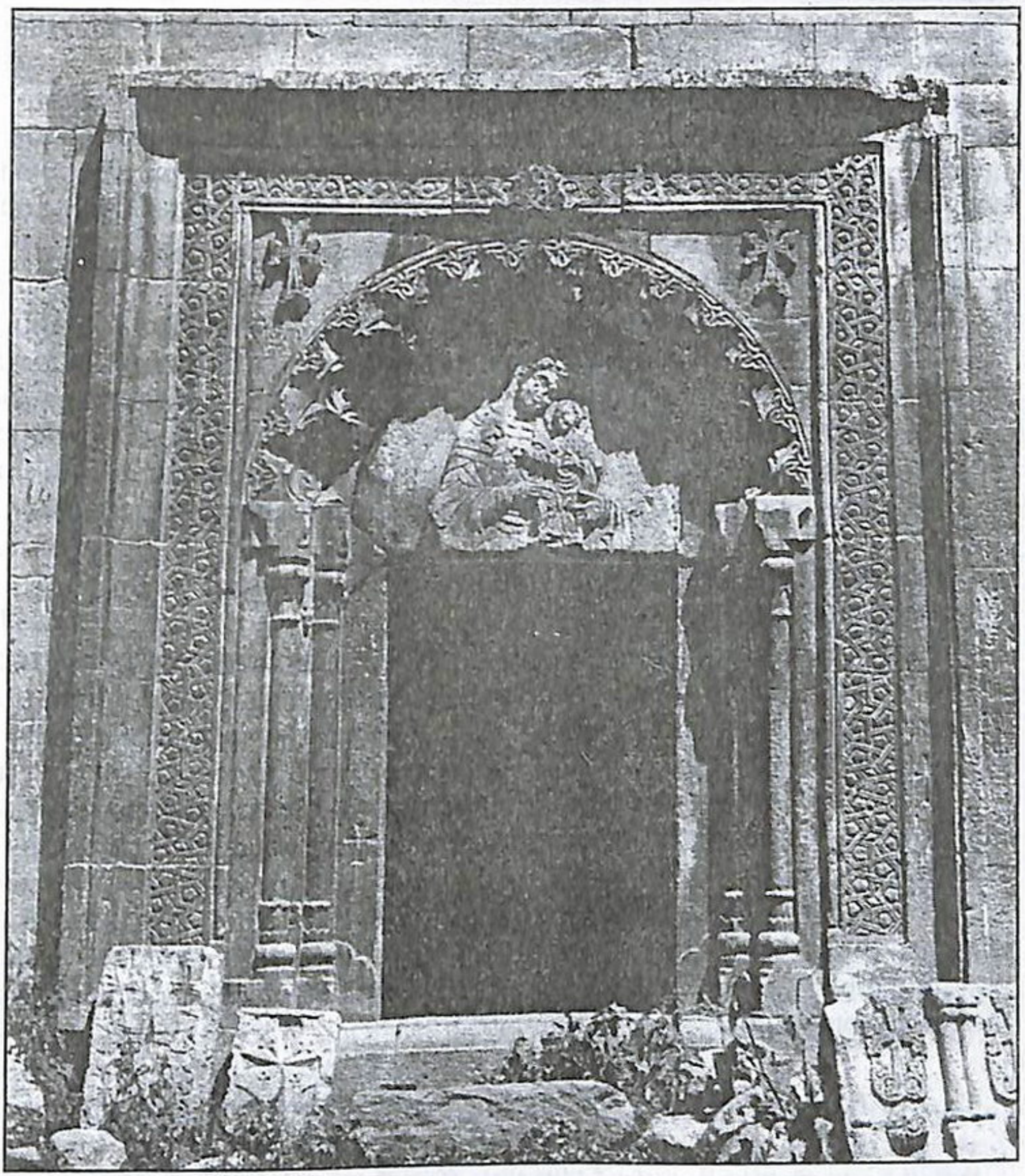
1261 թ. իշխանաց իշխան Սմբատ Օրբելյանի միջոցներով կառուցվում է Ս. Կարապետի արեւմտյան գավիթը, որը հայկական ճարտարապետության լավագույն նմուշներից մեկն է հանդիսանում:

Նորավանքը շարունակում է ընդարձակ կալվածների տեր դառնալ Սարգիս Բ եպիսկոպոսի առաջնորդության տարիներին: Այս շինարար հոգեւորականը կառուցում է վանքի հյուրատունը եւ Արփա (Արենի)

գյուղի կամուրջը: Սարգիս Բ-ն այլոց հետ միասին ստորագրեց Գրիգոր կաթողիկոս Անավարզեցուն հղված պատասխան-թուղթը, որով մերժվեց ճանաչել Հռոմի պապի գերիշխանությունը հայ առաքելական անկախ եկեղեցու վրա: Այս շինարար եպիսկոպոսը թաղված է Օրբելյան իշխանների տոհմական դամբարանատանը: Տապանաքարին գրված է. «*Այս շիրիմ շնորհալիր Սարգսի Է Սիւնեաց եպիսկոպոսի եւ*

Սպիտակավոր Ասրվածածնի վանք. (1321 թ.), ճարտարապետ Մոմիկ: Այսրեղ են ամփոփված ապարապետ Գարնգին Նժդեհի մասունքները:

Սպիտակավոր Աստվածածնի վանք. եկեղեցու արեւմտյան շքամուրքը, ճարտարապետ-քանդակագործ Մոմիկ

անյաղթ հռետորի. Թվ. ՉԽԷ (1298)»[163]:

13-րդ դարի երկրորդ կեսին շարունակվում էր անհաշտ պայքարը Նորավանքի եւ Տաթեւի եպիսկոպոսությունների միջեւ: Այդ վեճին վերջ է տալիս Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանը (1287-

1303), որը միավորում է երկփեղկված թեմը՝ մեկ գավազան, մեկ հոգեւոր հովիվ նշանաբանով:

Նորավանքի առավել հայտնի կառույցներից է «Բուրթելաշեն եկեղեցին», որը, հավանաբար Մոմիկ ճարտարապետի նախագծով, կառուցվեց 1339 թ. Բուրթել Մեծ իշխանի նպաստավորությամբ: Այն կրկնահարկ է եւ կոչվում է Ս. Աստվածածին: Առանձնապես աչքի են ընկնում դեկորատիվ զարդանախշերը, բարձրաքանդակները եւ գինանշային քանդակները:

Վանական համակառույցի մեջ է 3-րդ եկեղեցին՝ Ս. Գրիգորը, որն առավել հայտնի է «Սմբատ արքայի դամբարան» անունով: Այն կառուցվել է 1275 թ. Սիրանես ճարտարապետի նախագծով եւ Տարսայիճ Օրբելյանի պատվերով:

Նորավանքն իբրեւ եպիսկոպոսանիստ կենտրոն՝ գոյատեւեց ընդհուպ մինչեւ 15-րդ դարը, ապա աստիճանաբար խոնարհվեց եւ ամայացավ:

Ամաղու գյուղին տիրացան (այժմ՝ հեռացել են) սելջուկ-թուրքական ազերական ցեղերը:

Նորավանքի հուշարձանախմբի երեք եկեղեցիներն էլ վերակառուցվել են կանադահայ Հաճեթյան ընտանիքի միջոցներով՝ ճանաչված ճարտարապետ Հրաչյա Գասպարյանի կազմած նախագծի համաձայն:

Վանական համալիրում աչքի են ընկնում մոմիկյան խաչքարերը եւ բազմաթիվ վիմագրություններ, որոնք հավաստի պատմական սկզբնաղբյուրներ են:

Նորավանքի դամբարանատանն են ամփոփված Լիպարիտ, Սմբատ, Տարսայիճ, Էլիկում Օրբելյան իշխանների, Ստեփանոս Օրբելյան պատմիչի, Հովհաննես Օրբելի եւ բազմաթիվ այլ բարձրաստիճան հոգեւորականների մարմինները:

ԻԱ. ՍՊԻՏԱԿԱՎՈՐ ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ

Սպիտակավոր Աստվածածինը պատմական Սյունիքի Վայոց ձոր գավառի գրչության հայտնի կենտրոններից եւ վանական միաբանություններից է: Գրավոր աղբյուրներում հիշատակված է նաեւ Սրկողնից Ս. Կարապետ, Անապատ, Բոլորաձորի կամ Բոլորաբերդի անապատ: Գտնվում է այժմյան Եղեգնաձորի ենթամարզի Վերնաշեն (նախկին Սրկողնք) գյուղից 7 կմ հեռավորությամբ հյուսիս՝ մի նեղ կիրճի լանջի վրա: Սպիտակավոր պատմա-ճարտարապետական համալիրի պաշ-

տամունքային եւ տնտեսական կառույցներից առավել կարեւորներն են.

1. Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որն արտաքուստ քառակուսի, ներքուստ՝խաչաձեւ հատակագծով գմբեթակիր շինություն է: Կառուցված է 1321 թ. սպիտակավուն քարով (այստեղից էլ՝Սպիտակավոր անունը)՝ Էաչի Պռոշյան իշխանի ընտանիքի ծախսով եւ հովանավորությամբ: Վիմական արձանագրություններում (1322 թ.) տաճարը կոչված է «Նորակունք Ս. Աստվածածին»: Ճարտարապետը Մոմիկն է:

Էաչի Պռոշյանի զոհվելուց հետո (1318 թ.) վանքի շինարարությունը շարունակում է նրա որդի Ամիր-Հասան Բ-ն, որն իր տիկնոջ՝Բոբայի հետ միասին, հանձին վանահայր տեր-Մկրտչի (1340-1343), տեղի եղբայրության ընծայաբերում է ընդարձակ կալվածներ: Տեր-Մկրտիչը Գլաձորի համալսարանի ուսուցչապետ Դավթի սաներից էր: Սպիտակավորին նյութապես օժանդակելու գործում անմասն չեն մնացել նաեւ Օրբելյան իշխանները:

2. Գավիթ. կառուցված է եկեղեցու արեւմուտքից, 1320-1321 թթ.: Պատերի մեջ կան որմնանկարներով ձեւավորված ոչ խոր, բայց ընդարձակ խորշեր, որոնք Ս. Բարխուդարյանի կարծիքով՝ հատուկ էին միջնադարյան մատենադարաններին:

3. Ջանգակատուն. գմբեթակիր շինություն է՝ կառուցված 1330 թ. սրբատաշ սպիտակ քարով՝ հավատացյալ ամուսիններ Հովհաննեսի եւ Թաճի միջոցներով: Կանգուն է:

Եկեղեցին եւ գավիթը հարուստ են հոգեւոր եւ աշխարհիկ պատկերաքանդակներով. «Հիսուսը եւ չորս ավետարանիչները», «Իշխան Էաչին եւ նրա որդի Ամիր-Հասանը որսի ժամանակ» (գտնվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում, կրկնօրինակը՝ Սանկտ Պետերբուրգի Էրմիտաժում): Պատկերաքանդակներից առավել կատարյալը եկեղեցու արեւմտյան շքամուտքի բարավորին քանդակված Աստվածամայրն է՝մանուկ Հիսուսը գրկին:

Սպիտակավոր Աստվածածնի վանքը բուռն ծաղկում ապրեց հատկապես 15-րդ դարի 2-րդ կեսին մատենագիր Ավագտերի վանահայրության տարիներին: Մեզ են հասել այս գործունյա հոգեւորականի օրինակած ձեռագրերից մի քանիսը: Նա ուսանել է «երիցս երանեալ եւ քաջ հռետոր», «անյաղթ փիլիսոփա» Սարգիս րաբունապետի մոտ՝ Հակոբի եւ «նորաբոյս» Եսայու հետ միասին:

Ավագտերը ստեղծել է հայ գրչության իր դպրոցը: 1482 թ. օրինակած Ավետարանի հիշատակարանում գրիչ Աբրահամը նշում է, որ ինքը գրչության արվեստը, մասնավորապես՝ կազմարարությունը,

ձեռագրերը ոսկով զարդարելու մասնագիտությունը սովորել է Ավագտերից: Իր հերթին Աբրահամը պատրաստել է շնորհաշատ սաներ՝ Նահապետին, Գրիգորին, Վանականին (վերջինս հմտացել էր նաեւ թուղթ կոկելու մեջ) եւ ուրիշներին:

1493 թ., Ավագտերի մահվանից հետո, վանահայր է ընտրվում Զաքարիա աբեղան: Ապա իբրեւ վանահայր է հիշատակվում Ավագտերի եղբորորդի Տեր-Դավիթը, որը մինչեւ առաջնորդ ընտրվելը եղել է Սրկղոնքի Ս. Հակոբ եւ Ս. Գեւորգ եկեղեցիների սպասավոր:

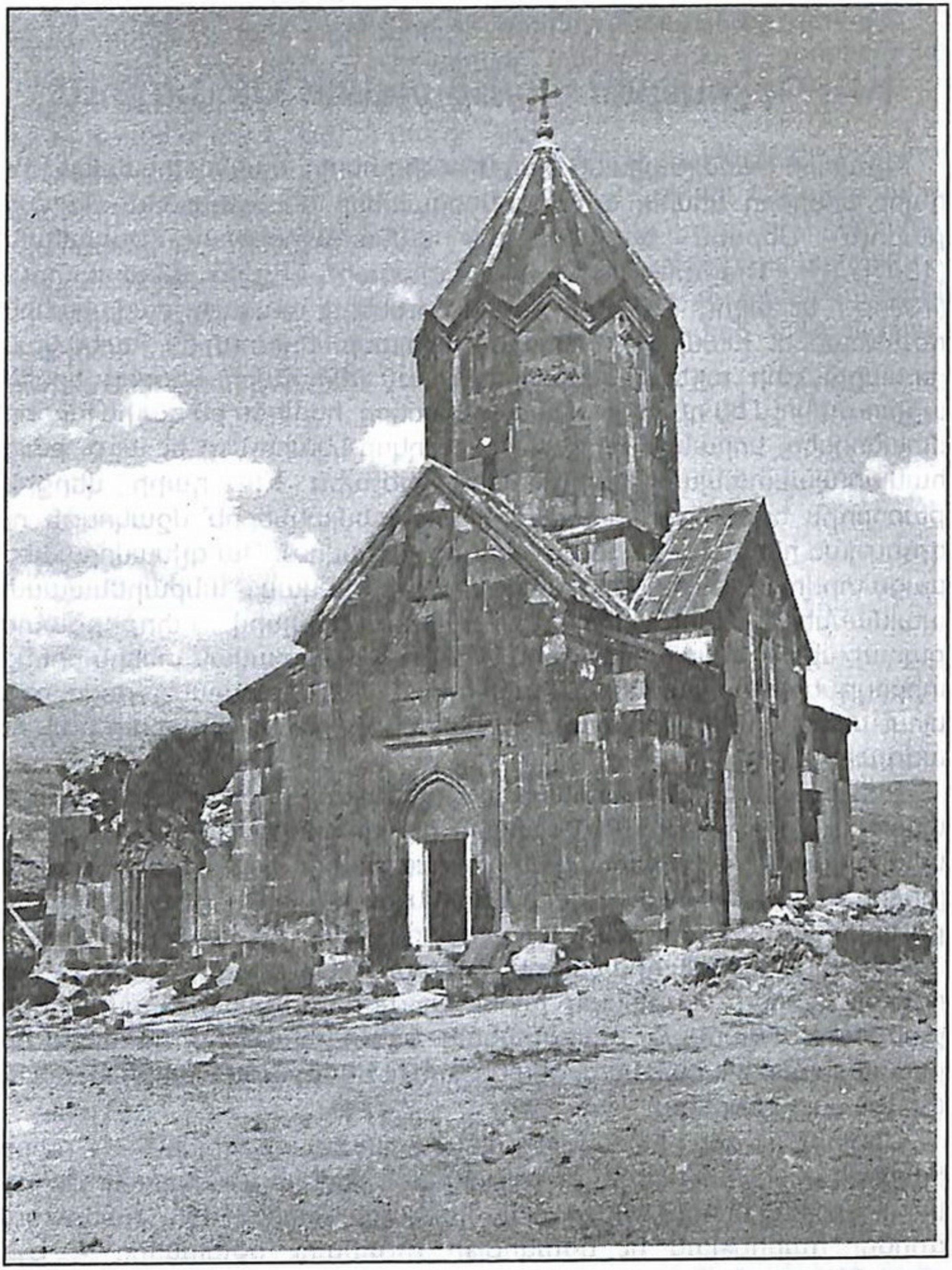
Սպիտակավոր վանքում է հանգչում սպարապետ Գարեգին Նժդեհի աճյունի մի մասը (մյուս մասը ամփոփված է Կապանում՝ Խուստուփ լեռան լանջին):

Ի.Բ. Գրչության այլ օջախներ Սյունիքում

Գլաձորի համալսարանի քայքայումից հետո, մասնավորապես XIV դարի երկրորդ կեսին, գրչության օջախներ են առկայծում Ցաղաց քարում՝ Ներսես եպիսկոպոսի վանահայրության ժամանակ (1367թ.)[164], Բարգուշատի Տանձափարախ կոչվող անապատում (1393թ.) եւ այլուր[165]: Նույն առկայծումները, սակայն բավականին դժգունած եւ խամրած արտահայտությամբ, երեւում են Հայկական լեռնաշխարհի այլեւայլ հատվածներում: XV դարի սկզբից կրկին աշխուժանում են դպրության կենտրոնները, հանդես են գալիս խոշոր մտածողներ, նորանոր գրիչներ[166], ծաղկող-նկարիչներ եւ այլք, բայց համահայաստանյան մասշտաբով, ինչպես XIII դարի վերջին քառորդին եւ XIV դարի առաջին տասնամյակներին՝ մշակույթի ու գրչության ընդհանուր վերելք այլեւս չի կրկնվում: Դա գլխավորապես բացատրվում է երկրի սոցիալ-քաղաքական անբարենպաստ պայմանների առկայությամբ: Այնուամենայնիվ, փոքրիշատե քաղաքական անկախություն ունեցող հայ ավատական տներն իրենց տիրույթների սահմաններում աշխատում էին պահպանել ժողովրդի նյութական արժեքները, հոգեւոր մշակույթը, հայրենի դպրությունն ու ազգային ոգին:

Բնութագրելով Հայաստանի քաղաքական վիճակը XV դարում՝ ակադ. Լ. Խաչիկյանը միանգամայն իրավացիորեն գրում է. «Սխալ կլիներ կարծել, թե պատմական Հայաստանն իր բոլոր նահանգներով լիովին զրկվել էր սոցիալ-տնտեսական իր ինքնությունից եւ դարձել քոչվորական կենցաղով ապրող տիրապետողների տնտեսական-վարչական սիստեմի դիմազուրկ կցորդը»[167]: Այս դրույթը հավաստելու համար՝ կարելի է օրինակ բերել Սյունիքում ավատական տների ջանքերով նվաճված քաղաքական այն կիսանկախ վիճակը, որ վճռական դեր խաղաց նաեւ գիտության ու մշակույթի պահպանման եւ զարգացման գործում:

Արդյո՞ք այս չէր հիմնական նախապայմանը, որ նույնիսկ XV դարի երկրորդ կեսին՝ այլալեզու եւ այլադավան ցեղերի ասպատակությունների պայմաններում, Հայկական լեռնաշխարհում չէին դադարում գործել դպրության ու մշակույթի լուսատու օջախները[168]: Այդ օջախներից մեկն էր Վերին Նորավանքը, որն իր գոյությունը պահպանեց ընդհուպ մինչեւ XV դարի վերջը: Տոնացույցներից մեկի

Թանահատի վանք. Ս. Սրբիսանոս եկեղեցին (XII դ., Վայոց ձոր)

Յաղաց քար, խաչքար (Վայոց Ձոր)

գրիչ Մատթեոսը վկայում է, որ իր աշխատությունը «գրեցաւ ի Վերին Նորավանս, թվին ՋԵ (1456)»[169]: Վերին Նորավանքում ապրել ու գործել է գրիչ Ուհաննեսը, որը 1470թ. օրինակած Մաշտոցի հիշատակարանում հանգամանորեն նշում է Ուզուն Հասանի ասպատակությունների մասին[170]: Մի շարք վկայություններ են պահպանվել մասնավորապես Սարգիս անվան հիշատակմամբ[171], երբ նա դեռեւս ղեկավարում էր Վայոց ձորի Բոլորաբերդի միաբանությունը: Այստեղ օրինակված ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում ասված է, որ Սարգիս վարդապետը «որպէս արեգական փայլէ յազգս Հայոց»[172]:

Այս ժամանակաշրջանում գրչության արվեստը վերընձյուղվեց նաեւ Եղեգիս գյուղաքաղաքում, ուր արտագրվել են բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ: Մատթեոս Շրվանեցի գրիչը հիշատակագրում է, թե ավետարանի արտագրությունն ավարտել է «յերկիրս Եղեգեց, ի գեղս Եղուձոր, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, ի թվականութիւնս Հայոց ՋԹ (1460), ի հյուպատոսութեան տէր Գրիգորի, ի խանութիւն Ջհանշին»[173]: Այստեղ հիշատակվում է նաեւ Յակոբ ծաղկողը[174]: 1472 թ. Եսայի Նաղաշը նկարազարդում է գրիչ Մատթեոսի օրինակած «Գանձարանը»[175]: Եղեգիսում մատյաններ են գրվել եւ օրինակվել նաեւ 1495թ.[176]: Սյունյաց Ծղուկ գավառի Արեւիս գյուղի ս. Գրիգոր եկեղեցում 1471թ. Գալուստ քահանան արտագրում է մի ավետարան[177]: 1487թ. Արեւիսում է աշխատել նաեւ գրիչ Հովնաթանը[178]: «Ի յաթոռակալութեան Սիւնեաց Որդանան վարդապետի» Քաշաթաղ գավառի Խոզանավար (հիմա՝ Խոզնավար) գյուղում 1488 թ. մատյաններ է օրինակել Եղիա գրիչը[179]: Շարունակում է գոյատեւել Թանատի վանքի գրչագրական արվեստը[180]: Գրիչ Ստեփանը վկայում է, որ ինքն աշխատել է «վշտահար ժամանակիս, զոր նեղիմք յանիրաւ պահանջողաց»[181]: Ձեռագրեր են արտագրվել «ի երկիրն Գեղամայ, ի գեաւղաքաղաքիս Նորատունս»[182]: Մելիքսեթ արքեպիսկոպոսի աթոռակալության տարիներին այս գավառում է գործել Մանվել գրիչը[183]: Գեղարքունիքի Մաքենյաց վանքում 1496 թ. հիշատակվում է Ալեքսանոս գրիչը[184]: Վերջինս 1498-1499 թթ. հիշատակարաններից մեկում նշում է, թե ինչպես իշխողներն այս գավառի բնակիչներին ստիպում են տալ երեք տարվա հարկը երեք ամսվա ընթացքում[185]: Գրչության վայրերից էր Գեղարքունիքի Կածիք (այժմ Գեղարքունիքի մարզի Մարտունու շրջան, գյուղ Աստղաձոր) գյուղը, որտեղ մատյաններ է արտագրել Վանական գրիչը: Իր հիշատակագրություններից մեկում նա ակնածանքով է խոսում «րաբոյնապետ» Աբրահամի, ինչպես նաեւ երկու Հովհաննեսների մասին, որոնք կազմել ու նկարել են իր օրինա-

կած ավետարանը[186]: Ի դեպ, Աբրահամ նկարիչը հիշատակվում է նաեւ Սեւանա վանքի 1498 թ. օրինակված մատյաններից մեկում[187]: Վերոհիշյալ գրիչ Վանականը, խոսելով Ակ-կոյունլու Յաղուբ Բեկի (1478-1490) որդի Մուրադ խանի արշավանքների եւ ավարառությունների մասին, նշում է այն գավառները, որոնք առանձնապես տուժել են այդ բռնակալի հրոսակների կողմից՝ Ծամախուց մինչեւ Վայոց ձոր, ուր բնակիչներն իրենց կյանքը փրկելու համար՝ «փախեան ամենայն երկիրս ի լերինս եւ ի ծերպս վիմաց»[188]: «Զաւուրս Լ(30) փաղչելով գըձագրեցաք»- գրում է նա Փանձաթաղում եւ Ծակքարում կազմած իր հիշատակարանում[189]:

Մատյաններ են օրինակվում Սյունիքի Քարատնիս գյուղում (1280թ.)[190], Թանատի վանքում (1301թ.)[191], Գնդեվանքում, ուր գործել է Գրիգոր գրիչը[192]: XIV դարի սկզբներին ձեռագրեր են արտագրվում նաեւ «յերկիրս Կապանուց»: Հակոբ գրիչը 1322 թ. օրինակած ավետարաններից մեկի հիշատակարանում նշում է, որ հայրենի Խլաթ քաղաքից Գողթան գավառ այցելելիս՝ հանդիպել է ոմն Տիրանուն քահանայի, որն իրեն հրավիրել է «յերկիրս իւր, յերկիւրս Կապանուց» եւ խնդրել իր համար արտագրել ավետարան:

Հիշատակագրի վկայությամբ՝ աշխատանքն ավարտին է հասցվել «ի վայելուչ եւ ի գեղեցիկ ձորս ի գեաւղս երկայնաձիգ, որ կոչի Վահրաւայ, ընդ հովանեաւ սրբոյ Գրիգոր Լուսաւորչի, ի յարհիական պետութեանն տէր Որպէլին, ի ղանութեան երիտասարդին, որ կոչի Բուսաիտ (իմա՝ Աբու Սաիդ), ի թիվս ՉՀԱ (1324)»[193]:

Հիշատակարանում նշված «տէր Որպէլը» Սյունիքի արքեպիսկոպոս-մետրոպոլիտ Հովհաննես Օրբելն է[194]:

Գրչության օջախներ կային նաեւ Սյունյաց Երնջակ գավառում: Տեղի Բերդիկ (Քարատակ) գյուղում է գործել Սարգիս գրիչը, որն իր օրինակած ավետարանի հիշատակարանում գանգատվում է «չփոթ եւ դառն ժամանակ»-ի կյանքից, որովհետեւ «նեղեն եւ հարկապահանջեն զքրիստոնեայքս յամենայն կողմանց»[195]: Այդ ժամանակ (1495թ.) տեղի եպիսկոպոս է վկայված Տեր-Հովհաննեսը, որը, ամենայն հավանականությամբ, մեզ այլ աղբյուրներից ծանոթ Պռոշյան տոհմի պարոն-տերն է[196]:

XV դարի վարջին տասնամյակում Ստեփանոս (մահ. 1493 թ.) եւ Հովհաննես եպիսկոպոսների աթոռակալության տարիներին մատյաններ են ծաղկել նաեւ Այրիվանքում, որն ինչպես հայտնի է, մտնում էր Պռոշյան տիրույթների մեջ[197]:

Այնուամենայնիվ, հայ գրչության Սյունիքի դպրոցի անեւնաշանա-

վոր վայրերը մնում էին Վայոց ձոր գավառում: Ցաղաց քարում տքնում էր Խաչատուր գրիչը[198], Եղեգյաց անապատում՝ Աստվածատուրը[199], Վերին Նորավանքում՝ Գրիգորը[200], Կարապետը[201], «Ձորայ վանքում»՝ Առստակեսը[202], Շմավոն Աբեղան[203] եւ շատ ուրիշներ:

ԻԳ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ

Ստեփանոս Օրբելյանը միջնադարի ականավոր քաղաքական եւ կրոնական գործիչներից է: Որպես ստեղծագործող՝ նա իրավամբ դասվում է հայ ամենաշանավոր պատմիչների շարքը:

Ստ. Օրբելյանի ծննդյան ստույգ թվականը դեռեւս պարզված չէ: Ուսումնասիրողներից Ա. Աբրահամյանը գտնում է, որ նա «ծնվել է 1250-60-ական թվերին»[204]: Թ. Հակոբյանն ու Ս. Մելիք-Բախշյանը, հիմք ունենալով այն իրողությունը, որ նա 1287 թ. ձեռնադրվում է քահանա, ենթադրում են, թե «այդ ժամանակ Ստեփանոսը առնվազն պետք է եղած լիներ 25-30 տարեկան, ուրեմն, նրա ծննդյան թվականը մոտավորապես ընկնում է 1250-ական թվականներին»[205]:

Հակված չլինելով առարկելու վերոհիշյալ մասնագետների ենթադրությանը՝ ընթերցողի ուշադրությունն ենք հրավիրում մի կարեւոր վկայության վրա, որը, մեր կարծիքով, մասնակիորեն նպաստելու է Ստ. Օրբելյանի ծննդյան մոտավոր ժամանակամիջոցը որոշելուն:

«Պատմութիւն տանն Սիսական» աշխատության հիշատակարանում (գլ. ՃԲ) հոգեւոր դասի ներկայացուցիչներին պատմիչն իր ավանդներն է պատմում արդեն «մայրամած» եւ «շառագունեալ դիմօք»[206]: Եթե «մայրամած դեմք» կապակցությունն ընդունենք որպես ծերացած մարդուն եւ ոչ հիվանդին բնորոշող արտահայտություն, ապա նրա ծննդյան թվականը թերեւս կարելի է ետ տանել մոտավորապես տասը տարով, այսինքն՝ նա ծնված պետք է լինի XIII դարի 40-ական թթ. եւ ապրած ոչ պակաս 60 տարի: 45-50 տարեկան առողջ մարդուն երբեք էլ հատուկ չէ «մայրամած դեմք» բնորոշումը: Բացի դրանից, ինչու՞ ընդունենք, որ 1287 թ. քահանա (տվյալ դեպքում՝ կուսակրոն) օծվելու ժամանակ՝ «Ստեփանոսը առնվազն պետք է լիներ 25-30 տարեկան», մանավանդ երբ ինքն անձամբ վկայում է, թե «քահանայացայ եւ մանկական տիօք կարգեալ կղերիկոս» եւ «տիաս խակութեամբ նստայ աթոռ վարդապետական»: Ստեփանոսը որքան էլ իրեն

նվաստացնի, այնուամենայնիվ, նրա այս արտահայտություններն ինչ-որ իրական հիմք ունեն: Անշուշտ, եկեղեցական կանոնադրությամբ՝ քահանա կամ վարդապետ ձեռնադրում էին հասուն տարիքի մարդկանց, սակայն պատմության մեջ քիչ չեն նաեւ բացառությունները:

16 տարի անընդմեջ ղեկավարելով Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռը՝ Ստ. Օրբելյանը վախճանվում է եւ հանդիսավոր արարողությամբ թաղվում Ամաղուի Նորավանքի՝ Օրբելյան իշխանների տոհմական դամբարանում: Կ. Կոստանյանցը[207], Մաղաքիա արք. Օրմանյանը[208] եւ ուրիշներ, հիմք ունենալով Տաթեւի վանքի ձուլածո զանգերի վրա եղած արձանագրությունները, գտնում են, որ նա վախճանվել է 1304 թ.[209]:

Ալիշանի կարծիքով՝ Տաթեւի զանգերի արձանագրությունները չպետք է ունենային ՉԾԳ (1304) թվականը, որովհետեւ «յետնոյ ուրուք» գործ են[210]: Նույն կերպ է մեկնաբանված «Ազգագրական հանդեսում»[211]: Ալիշանը առաջարկում է հիշյալ զանգերի թվականը ընթերցել ՉԾԸ (1309), քանի որ, ըստ նրա, Ստ. Օրբելյանը Սյունյաց եպիսկոպոսական գահին բազմել է 1286-1309 թթ.[212]: Տաշյանը[213] եւ, նրան հետեւելով Հր. Աճառյանը՝ Ստ. Օրբելյանին են համարում Կոստանդին Գ Կեսարացի կաթողիկոսին (1307-1322) հղած թղթի հեղինակներից մեկը[214], որն ընդունելի չէ, որովհետեւ, ինչպես հայտնի է, Կոստանդին Գ-ն հայրապետական գահին բազմել է 1307 թ., երբ Ստ. Օրբելյանն արդեն մահացած էր: Նորագույն ուսումնասիրողներից Թ. Հակոբյանն ու Ս. Մելիք-Բախշյանը գրում են, որ Ստ. Օրբելյանը վախճանվել է 1305 թ.[215]:

Օրբելյանի մահվան միակ ստույգ թվականը փորագրված է Ամաղուի Նորավանքի՝ Օրբելյան իշխանների տոհմական դամբարանում գտնվող նրա տապանաքարին, ուր որոշակիորեն ընթերցվում է. «*Թվին ՉԾԲ (1303). Այս է շիրիմ հանգ[ս]ստեան մեծի մեդրոպաւլիտին Սիւնեաց Սդեփանոսի*»[216]: Այս վկայությունը անառարկելիորեն հավաստում է, որ պատմիչը վախճանվել է 1303 թ.: Հավանաբար, նկատի ունենալով Ստ. Օրբելյանի տապանաքարի այս արձանագրությունը, Լ. Խաչիկյանը առարկում է Ղ. Ալիշանին եւ մյուս ուսումնասիրողներին, հավաստելով, որ Ստեփանոս Օրբելյանը մահացել է 1303 թ.[217]:

Ստ. Օրբելյանի մասին Սյունյաց նահանգի այլեւայլ վայրերի վիմական արձանագրություններում[218] եւ մատենագրական աղբյուրներում պահպանվել են բազմաթիվ հիշատակագրություններ, որտեղ գրիչները երբեմն շռայլ մակդիրներով են փառաբանում իրենց մեծա-

համբավ պատմաբան-մետրոպոլիտին եւ Օրբելյան տիրապետող տոհմի ականավոր ներկայացուցչին:

Ստ. Օրբելյանը թողել է գրական հարուստ ժառանգություն, որից պահպանվել ու մեզ են հասել հետեւյալ աշխատությունները.

1. «Պատմութիւն տանն Սիսական» (1297)
2. «Ողբ ի կաթողիկէ...» (1299)[219]
3. «Ժամանակագրութիւն» (ընդգրկում է 968-1290 թթ.)
4. Գրիգոր Անավարզեցուն հղած «Թուղթը» եւ «Միաբանութեան ձեռնարկը» (1302)
5. «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց» (1302)
6. «Տեսիլ սրբոյն Մեթոդի՝ եպիսկոպոսի Պատարայ եւ վկայի յաղագս անցելոյն, ներկայիս եւ ապառնեացն, ասացուածք յԱստուածաշունչ գրոց, զոր թարգմանեալ է տեառն Ստեփաննոսի՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի»
7. «Պատճառ ժողովոյն Քաղկեդոնի» (1302):

Ստ. Օրբելյանն օրինակել է տվել նաեւ մի. շարք ձեռագիր մատյաններ, որոնցից հիշատակելի են. Ավետարան՝ իր հարազատ Հովհաննես-Օրբել վարդապետի (հետագայում՝ Սյունյաց արքեպիսկոպոս եւ մետրոպոլիտ) համար (1302)[220], «Մեկնութիւն ժողովողի» (1303), Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» (1303):

Օրբելյանի ստեղծագործական կյանքում առանձնահատուկ տեղ է գրավում «Պատմութիւն տանն Սիսական» կամ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» ծավալուն երկը, որը Սյունիքի միջնադարյան ժամանակաշրջանի սոցիալ-քաղաքական կյանքի վերաբերյալ կոթողային հուշարձան է: Այս աշխատությունը վաղուց ի վեր եղել է հայագետների ուշադրության կենտրոնում եւ ունեցել մի շարք հրատարակություններ: Առաջին անգամ հրատարակվել է Կարապետ Շահնազարյանի ջանքերով Փարիզում 1859 թ.: Դրանից երկու տարի հետո՝ 1861 թ., հրատարակեց Մկրտիչ Էմինը Մոսկվայում՝ երկու գրչագիր օրինակների եւ փարիզյան տպագրության բաղդատությամբ: Մոսկովյան հրատարակությունը, չնայած թերություններին, աչքի է ընկնում գրքի վերջում զետեղված «Հարկացուցակի» լրիվությամբ: 1910 թ. Թիֆլիսում Ղուկասյան մատենաշարով լույս տեսավ երրորդ հրատարակությունը, որը, ի տարբերություն նախորդների, ուներ անվանացանկեր եւ օժտված էր գիտական ապարատով: «Պատմութիւնը» լույս ընծայվեց Պետերբուրգում նաեւ ֆրանսերեն լեզվով՝ Բրոսեի թարգմանությամբ[221]: Առանձին գլուխները (հատկապես մոնղոլների վերաբերյալ հատվածները) ռուսերեն

թարգմանել եւ հրատարակել է Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր Քերովբե Պատկանյանը[222], իսկ 65-րդ գլուխը առանձին լույս է տեսել Մադրասում, Մոսկվայում, ինչպես նաեւ Փարիզում՝ Սեն-Մարտենի աշխատասիրությամբ[223]:

Ստ. Օրբելյանի վաղեմի երազանքն է եղել շարադրել Սյունյաց նահանգի պատմությունը՝ սկսած հնագույն դարերից, ընդհուպ մինչեւ իր ապրած ժամանակաշրջանը: Այս բարդ եւ դժվարին գործը նա ավարտում է 1297 թ.: Գլաձորի, Հերմոնի եւ այլ կրթօջախների գրիչները չեն հապաղում ընդօրինակել եւ տարածել այս մեծարժեք երկը, որի առաջին իսկ էջերից ընթերցողը նկատում է հեղինակի բացահայտ միտումը՝ չպետք է «անփոյթ առնել եւ ընդ անգիտութեան խաւարաւ թողուլ» Սյունյաց նախարարների հիշատակը, նրանց տիրական իրավունքները, վանքերի, եկեղեցիների ու նրանց սպասավորների արտոնյալ վիճակը, ի վերջո, պատմական բոլոր այն իրադարձությունները, որոնք տեղի են ունեցել Հայաստանում եւ, մասնավորապես, Սյունյաց լեռնաշխարհում:

Աշխատությունը շարադրելիս՝ Օրբելյանն օգտագործել է հետեւյալ սկզբնաղբյուրները.

1. Ագաթանգեղոսի, Մովսես Խորենացու, Փավստոս Բուզանդի, Ղազար Փարպեցու, Եղիշեի, Ուխտանեսի, Սամուել Անեցու, Սամուել Կամրջաձորեցու եւ այլոց երկերը:

2. Հայոց թագավորների եւ Սյունյաց իշխանների հրամանագրերն ու նամակները:

3. Կաթողիկոսական կոնդակներն ու Սյունյաց եպիսկոպոսների գրագրությունները, ճառերն ու վկայաբանությունները:

4. Տաթեւի վանքի գրապահոցներում եղած մատենագրական եւ կալվածագրային փաստաթղթերը:

5. Վիմական արձանագրությունները.

6. «Վրաց ժամանակագրությունը» («Քարթլիս ցխովրեբա»).

7. Մոնղոլ իլխաններից ստացած հրովարտակներն ու հրամանագրերը:

8. Ձեռագիր մատյանների հիշատակարանները եւ այլն:

Օգտվելով Մովսես Խորենացուց՝ Օրբելյանը Սյունյաց պատմությունն սկսում է ավանդական Սիսակ նահապետից, այնուհետեւ հաջորդաբար ներկայացնում նահանգի առավել աչքի ընկած պատմական դեմքերը եւ նրանց հետ կապված կարեւոր իրադարձություններն՝ ընդհուպ մինչեւ Օրբելյան տոհմի հանդես գալը: «Պատմութեան» II գլխում նա թվարկում է Սյունյաց նահանգի 12 գավառները[224]՝ աշխատե-

լով ավանդական զրույցների հիման վրա ստուգաբանել դրանց անուն-ների առաջացման վարկածները:

Պատմիչն ապա նշում է Բաղաբերդը, Երնջակի, Շլորուտի, Բարկուշատի, Անդոկա, Հաբանդա (Զագեձորի), Բղենո, Գեղարքունո, Վանանդա, Բորոտան, Քաշաթաղի, Որոտան (Որոտնա), Սյունյաց, Շահապոնից բերդերը, ինչպես նաեւ Կքեբերդն ու Խոժոռաբերդը: Վայոց ձորի տարածքում նա հիշատակում է Կապույտ, Հրասեկա (Հրաշկաբերդ), Սուլիմա եւ այլ բերդեր ու ամրոցներ, որոնք եղել են Սյունյաց ռազմական հզորության հենարանները: Հեղինակը գովեստի շռայլ մակդիրներով է ներկայացնում Սյունիքի առավել նշանավոր անձանց հայրենանվեր գործունեությունը: Սյունյաց նախարարն էր, գրում է պատմիչը, որ իրեն ենթակա 21 իշխանների զորագնդերով պահպանում էր Հայաստանի հյուսիս-արեւելյան սահմաններն օտար ներխուժումներից: Նա առանձնահատուկ տեղ է հատկացնում պարսից մայրաքաղաք Տիզբոնն ավերող Անդոկ Սյունեցուն եւ նրա հայրենասեր որդի Բաբիկին, որը վերականգնեց փլուզված Սյունիքի նախարարությունը (գլ. ԺԴ): Մատենագիրը չի մոռանում նշավակել Վասակ Սյունեցուն՝ մի առանձին գլուխ նվիրելով վերջինիս կատարած արարքների համառոտ նկարագրությանը («Գործք անարի եւ վատ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ եւ պատճառ նորա կորստեանն»): Ստ. Օրբելյանն անդրադառնում է Վարդանանց գոյամարտին եւ այն ընդ-հարումներին, որոնք տեղի են ունեցել Ավարայրի ճակատամարտից հետո «ի մէջ Եղեգեաց եւ Մոզան»՝ Մարտիրե զորականի հրամանա-տարությամբ:

Որպես հոգեւորական եւ Սյունյաց մետրոպոլիտ՝ Ստ. Օրբելյանը չէր կարող անտեսել նահանգի առավել աչքի ընկած կրոնական գործիչների (Գրիգորիս, Երիցակ, Գյուտ, Ստեփանոս Իմաստասեր, Սողոմոն, Հովհաննես եւ այլն) վարքագրությունը: Ջերմությամբ եւ ակնածանքով է նա ներկայացնում հայ երաժշտության մեծ երախտավոր Ստեփանոս Իմաստասերին՝ բնութագրելով նրան որպես «Արեգական ջահաւորեալ՝ ի տանս Թորգոմեան՝ երանելի եւ մեծ նահատակն[225], պարծանաց զաւակն... մարդն երկնային եւ հրեշտակ երկրային, հանապազ մեռեալն եւ միշտ կենդանին...»: Ապա հակիրճ խոսում է նրա քույր Սահակադուխտի մասին, որը ճգնելիս է եղել Գառնիի կիրճերից մեկում՝ հորինելով եւ ժողովրդին ուսուցանելով իր երգերը:

Ստ. Օրբելյանը գրում է արաբական արշավանքների եւ խալիֆայության տիրապետության օրոք երկրի քաղաքական եւ

տնտեսական ծանր կացության մասին, չի մոռանում հիշատակել Խուռամյանների առաջնորդ Բաբեկին եւ նրա արշավանքը դեպի Գեղարքունիք: Առանձնապես մեծ արժեք են ներկայացնում «Պատմութեան» այն հատվածները, որտեղ հանգամանորեն լուսաբանվում են Սյունյաց նախարարական տոհմի քայքայման եւ գահերեցության ինստիտուտի հաստատման սոցիալ-քաղաքական պայմանները, միջավատական հարաբերությունների սրման դրդապատճառները, տիրույթների համար ծագած խռովություններն ու ռազմական ընդհարումները: Նկարագրված է Սյունյաց Մարիամ տիկնոջ (Բագրատունի Սմբատ I թագավորի քրոջ) շինարարական լայն գործունեությունը: Պատմիչը հակակրանքով է ներկայացնում ցուրաբերդցիներին կամ տամալեկցիներին, որոնք, իրենցից բռնությամբ խլված պապենական հողակտորները ետ վերադարձնելու ակնկալիքով, մեկ անգամ չէ, որ ապստամբել էին Սյունյաց հոգեւոր կենտրոնի դեմ:

Հայ միջնադարյան ճարտարապետության պատմության համար մեծ կարեւորություն են ներկայացնում աշխատության այն էջերը, որոնք նվիրված են Տաթեւի վանքին, Թանատի վանքին, Բղենո Նորավանքին, Վահանավանքին, Ամաղուի Նորավանքին եւ այլ կառուցումներին:

Որպես տիրապետող դասի ներկայացուցիչ եւ Սյունյաց իշխանազուն՝ Օրբելյանը ջանում է արդարացնել Սյունիքի (Կապանի) թագավորության հռչակումը, որը, նրա կարծիքով, ասպարեզ է եկել պատմական անհրաժեշտությամբ՝ ժամանակի թելադրանքով:

Ստ. Օրբելյանի «Պատմութեան» շնորհիվ որոշակի տեղեկություններ ենք ստանում Սյունյաց յոթ գահակալների մասին, որոնք հաջորդաբար իշխել են Հայաստանի այս հատվածում 200 տարի շարունակ:

Ստ. Օրբելյանի նկարագրությունից կարելի է որոշակի գաղափար կազմել Սյունյաց թագավորության մայրաքաղաք Կապանի մասին: Այն ունեցել է առանձին փողոցներ ու թաղամասեր, որոնցից հիշատակվում են Խնձորի գլուխն ու Ջիտաթաղը: Պատմիչը ցավով է ընթերցողին ներկայացնում Կապանի կործանումը 1103 թ. Չորթմանի հրոսակների կողմից: Սյունյաց թագավորությունն այդ ժամանակ «ընդ ձեռամբ ունէր բերդս 43, եւ անուանիքն ի նոցանէ 12. եւ վանորայս 48, եւ գիւղս 1400, եւ մայրաքաղաք զԿապաննն»: Նա արձանագրում է երկրի կործանումից հետո Սյունյաց իշխանական տոհմերի արտագաղթը ինչպես Հայաստանի մյուս գավառներ, այնպես էլ դեպի օտար երկրներ: Պատմիչը նշում է նաեւ իր կրած տառապանքները՝նահանգի հո-

գեւոր օջախները մոնղոլական ասպատակություններից զերծ պահելու եւ հոգեւորականության ապահարկ վիճակը պահպանելու գործում:

Շարադրելով իր տոհմի պատմությունը՝ Ստ. Օրբելյանը մեծ չափով օգտվում է ինչպես հայկական, այնպես էլ վրացական աղբյուրներից:

Նրա «Պատմութիւնը» առավել հավաստի եւ իրական է դառնում այն ժամանակ, երբ ականատեսի աչքերով նկարագրում է հասարակական-քաղաքական հարաբերություններում տեղի ունեցած իրադարձությունները, իր եւ յուրայինների հանդիպումները մոնղոլ խաների հետ, օտար իշխանավորների՝ ենթակա ժողովուրդների նկատմամբ վարած կեղեքիչ քաղաքականությունը, աշխարհիկ եւ հոգեւոր տերերի իրավատնտեսական հարաբերությունները, տարերային աղետները, սովն ու համաճարակները:

Կիրակոս Գանձակեցու նման, Ստ. Օրբելյանը տիպական գույներով ներկայացնում է մոնղոլների նիստուկացը, կենցաղը, սովորությունները:

Նա չի մոռացել հիշատակել կիլիկյան հայ թագավորներին, որոնցից դրվատանքով նշում է Լեւոն III-ին, Հեթումին եւ այլոց: Գրքի վերջում նա զետեղել է կաթողիկոսների եւ Սյունյաց եպիսկոպոսների ցանկերը՝ նրանց գահակալության տարիների քանակով հանդերձ: Պատմական մեծ արժեք է ներկայացնում այս աշխատությանը կցված «Հարկացուցակը»:

Ստ. Օրբելյանի «Պատմութիւն տանն Սիսական» աշխատությունն աչքի է ընկնում հարուստ փաստական նյութերի ընդգրկմամբ: Առանց վարանելու կարելի է ասել, որ նրա օգտագործած սկզբնաղբյուրները, առավելապես նրանք, որոնք վերաբերում են զարգացած ավատատիրության դարաշրջանին, իրենց հիմքով իրական են, ստույգ եւ հավաստի: Մեծ արժեք են ներկայացնում գրքում մեջբերած վիմական արձանագրությունները, որոնք հմտորեն վերծանվել եւ ընդօրինակվել են հեղինակի կողմից: Ստ. Օրբելյանի վերծանությունների շնորհիվ հնարավոր է դառնում վերականգնել այժմ եղած եւ քայքայված բազմաթիվ վիմագրություններ: Անշուշտ, այս հանգամանքը նկատի ուներ ակադ. Հ. Օրբելին, երբ Սյունյաց պատմիչին էր վերագրում հայոց առաջին վիմագրագետի մեծ պատիվը[226]: Վիմական արձանագրությունների օրբելյանական ընթերցումների շնորհիվ հնարավոր է դարձել ամբողջապես վերականգնել Ամաղուի Նորավանքի, Տաթեւի, Գնդեվանքի, Վահանավանքի, Վանեվանի եւ այլ տաճարների պատերին փորագրված բազմաթիվ արձանագրություններ, առանց որոնց միջնադարով զբաղվող պատմաբան-

ներին չափազանց դժվար էր լինելու՝ որոշակի պատկերացում ունենալ ժողովրդի սոցիալ-իրավական վիճակի, կալվածատիրական գործարքների եղանակների ու ձեւերի, հարկերի ու տուրքերի, առեւտրական հարաբերությունների, միջնադարյան վանքերի ապահարկության եւ վարչատնտեսական գործունեության վերաբերյալ:

Ստ. Օրբելյանին վերագրվող աշխատությունների մեջ աչքի է ընկնում «Ժամանակագրութիւն» խորագրի տակ մեզ հասած մեկ այլ ստեղծագործություն, որի գրչագիր օրինակը գտնվելիս է եղել Կարնո Սանասարյան վարժարանում եւ հրատարակվել Ա.Ջ. Աբրահամյանի ջանքերով: «Ժամանակագրութիւնը» սկսվում է 968 թ. եւ ընդգրկում է 322 տարվա ժամանակահատված, այսինքն՝ մինչեւ Տարսայիճ իշխանի մահը (1290 թ.): Ա.Ջ. Աբրահամյանի կարծիքով, Օրբելյանը «նպատակ չի ունեցել կազմել ինքնուրույն ժամանակագրություն, այլ ցանկացել է լրացնել ու շարունակել Սամուել Անեցու «Ժամանակագրութիւնը»[227]: Որ այս երկն իրոք պատկանում է Ստ. Օրբելյանի գրչին, Ա.Ջ. Աբրահամյանն իր ենթադրության համար որպես կռվան ներկայացնում է այն իրողությունը, որ պատմիչի «Ժամանակագրութեան» եւ «Պատմութեան» որոշ փաստերի տարեգրությունը համընկնում է՝ թեեւ նկատելի անճշտություններով[228]:

Ա.Ջ. Աբրահամյանը կարծում է, որ Ստ. Օրբելյանն իր «Ժամանակագրութեան» հիմնական մասը գրել է 1277 թ., ապա՝ շարունակել ու հասցրել մինչեւ 1290 թ.: «Ձեռագրի գրչությունն ըստ պալեոգրաֆիկ տվյալների,- գրում է բնագրի հրատարակիչը,- կարելի է համարել XIV-XV դդ. ընդօրինակություն»[229]:

«Ժամանակագրութեան» քննությանը անդրադարձել են նաեւ Լ. Խաչիկյանն ու Վ. Հակոբյանը, որոնք, առարկելով Ա.Ջ. Աբրահամյանին, պնդում են, որ հիշյալ տարեգրությունը չի պատկանում Ստ. Օրբելյանին»[230]:

Ստ. Օրբելյանի գրական ժառանգության մեջ ուշագրավ տեղ է զբաղեցնում «Ողբ ի դիմաց Կաթողիկէին» քնարական-էպիկական պոեմը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1790 թ. Նոր-Նախիջեւանում[231], ապա՝ 1846 թ. Կալկաթայում, իսկ այնուհետեւ Թիֆլիսում՝ 1885 թ. Կ. Կոստանյանցի աշխատասիրությամբ: Կ. Կոստանյանցի կարծիքով, Ստ. Օրբելյանը «Ողբը» գրել է 1299 թ.: Մ. Աբեղյանը հավանական է գտնում, որ «այս քնարական քերթվածքը» պատմիչ բանաստեղծը «հորինել է 1300 թվականին»[232]: Մեծանուն գրականագետը հանգամանորեն վերլուծում է պոեմի գաղափարական բովանդակությունը, նշում նրա գեղարվեստական արժանիքները

եւ կատարած դերը հայ միջնադարյան բանաստեղծական արվեստի զարգացման ասպարեզում[233]: Թեեւ մոնղոլների տիրապետության ժամանակ՝ Օրբելյան իշխանների ճկուն դիվանագիտության շնորհիվ, Սյունիքը գտնվում էր համեմատաբար տանելի պայմաններում, այսուհանդերձ, Ստ. Օրբելյանը հասարական-քաղաքական երեւույթները «Ողբի» մեջ չի դիտում միայն իր նեղ տոհմային շահերի տեսանկյունից, այլ, ընդհակառակն, որպես հայրենասեր մտածող՝ դրանք մեկնաբանում է ժողովրդի ազատագրության ջերմ պաշտպանի եւ երկրի քաղաքական անկախության գաղափարախոսի դիրքերից:

Թեմատիկ առումով եւ բանաստեղծական հնարանքով՝ Ստ. Օրբելյանի «Ողբը» հարազատ է Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եդեսիոյ» քերթվածին: Ավելի, քան հավանական է, որ եւ՛ Ստ. Օրբելյանը, եւ՛ Խ. Կեչառեցին իրենց նույնատիպ չափական ստեղծագործությունները հորինել են Ներսես Շնորհալու «Ողբի» անմիջական ազդեցությամբ եւ ժամանակի պահանջով: Իրենց հերթին՝ նրանք էլ դրական ազդեցություն ունեցան հայ ժողովրդի ընդհանուր ազատագրական պայքարի գաղափարական հասունացման վրա, ինչպես իրենց կենդանության օրոք, այնպես էլ՝հաջորդ դարերում:

Ստ. Օրբելյանի «Ողբը», նպատակային ուղղվածությամբ, լուրջ ազդեցություն ունեցավ ունիթոռների ոտնձգությունների դեմ հայ եկեղեցու՝ անկախության համար մղվող պայքարի գործում: Այդ երեւույթը, հատկապես դավանաբանական վեճերի տեսքով, դրսեւորվեց Գրիգոր VII Անավարզեցու կաթողիկոսության տարիներին (1293-1307) եւ իր արտացոլումը գտավ Սյունյաց պատմիչի՝ 1302 թ. գրած մեկ այլ ստեղծագործության մեջ, որը կոչվում է «Թուղթ վասն հաւատոյ եւ կարգաց եկեղեցւոյ յարեւելյան աշխարհէս առ կաթողիկոսն Հայոց տէր Գրիգոր՝գրեալ ձեռամբ տեառն Ստեփաննոսի՝Սիւնեաց եպիսկոպոսի, ընդ նմին եւ դաւանութիւն ուղղափառ հաւատոյ սրբոյն Գրիգորի Սքանչելագործի եւ Աթանասի Աղեքսանդրացւոյ»:

Ստ. Օրբելյանն իր մետրոպոլիտության տարիներին մեծապես նպաստել է հայ մատենագրության բուռն զարգացմանը, սեփական միջոցներով օրինակել է տվել աստվածաբանական, կրոնա-դավանաբանական եւ պատմագիտական բնույթի մի շարք աշխատություններ, որոնցից մի քանիսը հասել են մինչեւ մեր օրերը: Այսպես. 1303 թ. Եսայի Նչեցին գրում է, թե ձեռագիր մատյաններից մեկը ինքը գրել է «ըստ հայցման հաճոյութեան բարէսեր կամաց երջանիկ եւ գերիմաստ նախասացեալ արհիականին (Ստեփանոսի Օրբելեան)... ի դառն եւ անբարի ժամանակիս, որ տատանեալ ծփեմք ամենաներհակ արկածիւք

եւ ներքուստ եւ արտաքուստ. հարկեցուցիչ հրամանաւ գրեցի զսա աղքատ եւ չքաւոր սեղանով զծառայակիցսն կերակրելով»[234]: Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» աշխատության՝ Աղթամարում 1303 թ. ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակարանում Դանիել գրիչը նշում է, որ այս մատյանը շարադրել է «ի խնդրոյ աստուածարեալ գիտնական եւ արդիւնական վարդապետի, միանգամայն եւ արհիական աստիճանի արժանացելոյ տեառն Ստեփաննոսի, որ է ակն արեւելեան եւ աթոռակալ մեծի Սիւնեաց տանն»[235]: Մատենագիրը փառաբանում է Օրբելյան տոհմը եւ նրա ականավոր ներկայացուցչին. «Եւ եթէ նախնականօքն քննեսցուք զնա,- գրում է Դանիելը,- ոչ ոք է յիշխանացն եւ յիշխեցելոց արեւելից կողմանցն բարձրագոյն քան զնա, զի ամենեցուն քաջայայտ է ազգն եւ նախնիքն նորա եւ նա այնպէս է ի մէջ նոցա փառաւորագոյն եւ պայծառ, որպէս զարեգական ի մէջ աստեղաց»[236]:

Ստ. Օրբելյանի հանձնարարությամբ ավետարաններ է ծաղկել Գլաձորի համալսարանի շրջանավարտ, բազմարդյուն արվեստագետ Մոմիկը: 1302 թ. օրինակած ավետարաններից մեկի հիշատակարանում նա գրում է. «Զգերաբուն բանի սպասաւորն եւ զարեգակնափայլ լուսատուն հոգոց՝ զմետրապօլիտն Սիւնեաց զտէր Ստեփաննոս ստացող, յիշեցէք ի տէր, ծաղկող Մոմիկ»[237]:

Սյունյաց պատմիչը գրել է նաեւ մի շարք նամակներ, որոնցից պատմական արժեք են ներկայացնում հատկապես Եսայի Նչեցուն հղածները: Այդ նամակներից մեկում Ստ. Օրբելյանը գրում է, որ հայ ժողովուրդը տառապում է «ոչ միայն յարտաքին նեղչացն, այլեւ ի ներքուստ»[238]:

Ստ. Օրբելյանի առաջնորդության տարիներին ծաղկում են Սյունյաց նահանգի ուսումնական հաստատությունները. առանձնապես մեծ հռչակ է ձեռք բերում Գլաձորի համալսարանը, որի րաբունապետ Եսայի Նչեցու նկատմամբ նա ջերմ համակրանք ուներ:

Ժամանակի գրիչների եւ մատենագիրների կողմից Ստ. Օրբելյանին վերագրված բազմաթիվ պատվանունները («աստուածարեալ գիտնական եւ արդիւնական վարդապետ», «հզաւր եւ իմաստուն գիտնական», «գերաբուն բանի սպասաւոր» եւ այլն) կարող են կռվան հանդիսանալ այն ենթադրության, որ Ստ. Օրբելյանը դասավանդել է Գլաձորի համալսարանում:

ԻԴ. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՕՐԲԵԼ
(1303-1324)

Ստ. Օրբելյանի վախճանից հետո Սյունյաց հոգեւոր աթոռին բազմում է նրա հորեղբայր Իվանեի թոռ Հովհաննես Օրբելը[239], որը ծնված էր Լիպարիտից եւ Նանայից: Հովհաննես Օրբելը նախնական կրթությունն ստացել է Նորավանքում՝ Ստ. Օրբելյանի մոտ, իսկ այնուհետեւ ուսումնառությունը շարունակել է Գլաձորի համալսարանում, ուր ունկնդրել է ուսուցչապետ Եսայի Նչեցուն[240]: Համալսարանական կրթությունն ստանալուց հետո, ծնողների ու ազգակիցների հաճությամբ, ձեռնադրվում է վարդապետ, իսկ որոշ ժամանակ անց, մետրոպոլիտ Ստ. Օրբելյանի հանձնարարականով ընտրվում է Սյունյաց եպիսկոպոս:

Աղբյուրների ընձեռած տվյալներից կարելի է կռահել, որ Հովի. Օրբելը՝ դեռեւս Ստեփանոս մետրոպոլիտի կենդանության օրոք, եղել է նրա աթոռակիցը եւ նույնիսկ հռչակվել Սյունյաց հոգեւոր վիճակի առաջնորդ եւ մետրոպոլիտ-պրոտոֆրոնտես: Այդպես է նշված «Պատմութիւն Միքայելի Ասորւոյն» երկի հիշատակարանում 1302 թ., այսինքն՝ Ստ. Օրբելյանի մահվանից մեկ տարի առաջ: Իր ձեռքով Հովի. Օրբելը հիշատակագրել է. «Յանուն ամենակալին Աստուծոյ, ես տէր Յովհաննէս, յազգէ Աւրպելեանց, պռաւաթրանտէս (իմա՝ պրաւտաւփրանտէս) Հայոց մեծաց եւ մետրաւպաւլիտ Սիսակ(ան) նահանգի, եկայք ի Վերին Նորավանս, առ վարդապետն Դաւիթ եւ Արքայ. խնդրեցին ի մէնջ ժողովուրդ ինքեանց ի սատար սուրբ ուխտիս, եւ մեք տուաք սոցա ժողովուրդ զԱնկեղի, զԵղիան, զԵղիկանց ձոր, զՎաղցան ի սեփական ժողովուրդ եւ թեմ, որ զամենայն հասս եւ զիրաւունք սոքա սոցա տային... (հետեւում է անեծքի մասը) ... գրեցաւ ի թուականիս Հայոց ՉԾԱ (1302) առաջի սուրբ Սիոնիս եւ վարթայպետիս Դաւթի»[241]:

Այս հետաքրքիր վկայությունն ապացուցում է, որ Հովհաննես Օրբելը դեռեւս 1302 թ., Ստեփանոս պատմիչի կենդանության օրոք, ստանձնել է Սյունյաց մետրոպոլիտի բարձր պաշտոնը, այլապես նա իրավասու չէր լինելու սահմանել եկեղեցական հարկեր եւ տուրքեր, հաստատել առանձին թեմեր ու աթոռներ եւ հանդես գալ Սյունյաց նահանգի «մետրոպոլիտի» կամ Մեծ Հայքի «պրոտոֆրանտեսի» տիտղոսներով: Կարելի է նաեւ կարծել, որ մեզ անհայտ

պատճառներով (թերեւս հիվանդության) մահվանից մեկ տարի առաջ, Ստ. Օրբելյանը հրաժարական է տվել եւ, ինչպես նախկինում շատ ականավոր կրոնական եւ աշխարհիկ գործիչներ (Գրիգոր Լուսավորիչ եւ ուրիշներ), վարել ներփակ ճգնազգյաց կյանք: Այս ամենը, անշուշտ, իր տրամաբանական լուծումը կստանար, եթե ենթադրենք, որ հիշյալ ձեռագրի հիշատակարանի տարեթվի տասնավորը՝Ծ-ն (50) կարող էր լինել Հ (70): Այս հնարավոր դեպքում մենք կստանայինք 1322 թվական, եւ Հովհաննես Օրբելի աթոռակից լինելու հանգամանքը հեշտությամբ կանտեսվեր:

Հովհաննես Օրբելը եղել է Գլաձորի համալսարանի ընդունակ եւ շնորհալի սաներից մեկը: Պատանեկան հասակից հագնելով կրոնավորի սքեմ՝ երիտասարդ հոգեւորականը շուտով իր վրա է հրավիրում Սյունիքի բարձրաստիճան աշխարհիկ եւ հոգեւոր տերերի ուշադրությունը: Ստեփանոս մետրոպոլիտն անձամբ հետաքրքրվում էր նրա ճակատագրով եւ հանձին Հովհաննես Օրբելի՝տեսնում էր իրեն փոխարինողին: Այդ էին պահանջում նաեւ Օրբելյան տոհմի շահերը:

Սկսած 1302 թ., Ստ. Օրբելյանի մահվանից մեկ տարի առաջ, մատենագրական աղբյուրներում եւ վիմական արձանագրություններում Հովհաննեսն ամենուր հանդես է գալիս Սյունյաց արքեպիսկոպոսի եւ մետրոպոլիտի տիտղոսներով: Որպես գիր ու գրչություն սիրող մեծահարուստ իշխանազուն՝ նա հնարավորություն է ունեցել նպաստելու Վայոց ձորի կրթագիտական օջախների, մասնավորապես Գլաձորի համալսարանի նյութական ապահովմանը եւ գրչության արվեստի զարգացմանը: Նորընտիր մետրոպոլիտն իր նվաճած հեղինակությամբ, այնուամենայնիվ, պարտական էր Մեծն Ստեփանոսին, որի նկատմամբ ամենախորին երախտագիտությամբ է արտահայտվում մեծատաղանդ Մոմիկի նկարագրած[235] ավետարաններից մեկի հիշատակարանում.

> *«Ասպուածային գլխ(աւոր) կէրդ Սրեփանեանս, որդի փառաւոր իշխանաց իշխանին Տարսայիճին,*- գրում է նա,- *զի հարկեալ ի հրամանապարտութեան ձերոյ բարձրութենէ եւ ի սիրոյ եւ ոչ յանձին կարողութիւն վարուհանալով, ձեռնարկեցի այս գործուածոյս եւ պատակերդեցի նշանախեցիւք: Քայց դու ընկալ զձերոյ հրամանապարտութեանդ կարարումն բեպէր եւ ոչ ըստ կամաց եւ պարագայից ամաւթ վայելելով զուարճօրէն բարձրութեամբ, զկերինս ի ծանօթից ձերոյ՝ զՅովանէս՝ որդի եղբօր ձերոյ՝ եւ իրարու եւ բանին ծնունդեամբ՝ ծառայ եւ որդի ձերումդ արբութեան...»*[242]:

Վերոբերյալ հատվածից երեւում է, որ Հովհաննես Օրբելը

գրչության արվեստը սովորել է Ստ. Օրբելյանի ցանկությամբ եւ հորդորանքով, միաժամանակ ընդգծում է Սյունյաց պատմիչի գերիշխանությունը իր նկատմամբ, թեեւ այդ ժամանակ արդեն ինքն էր վարում Սյունյաց եպիսկոպոսարանի վարչատնտեսական գործերը: Հովհաննես Օրբելը համեստաբար իրեն կոչում է «ծառայ եւ որդի», իսկ Ստեփանոս Օրբելյանին՝ «գլխաւոր տէր»:

Հետեւելով իր նախորդին՝Ստ. Օրբելյանին, Հովհաննես Օրբելը շարունակում է հատուկ ուշադրություն դարձնել մատենագրական աշխատանքներին: Նրա անմիջական ղեկավարությամբ կամ հորդորանքով ու նպաստով ընդօրինակվել են բազմաթիվ մատյաններ, որոնցից շատերը պահպանվել ու հանգրվան են գտել ինչպես Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, այնպես էլ աշխարհի տարբեր երկրների գրապահոցներում:

Արատեսում օրինակված ավետարանի հիշատակարանում ականավոր գրիչ Պավղոս վարդապետը գրում է, որ իր աշխատանքն ավարտել է «վերադիտողութեան Սիւնեաց նահանգիս տեառն Յովանիսի մականուն Աւրպելի՝ արհիական եպիսկոպոսի եւ ճշմարիտ եւ սուրբ իմաստասիրի...»[243]: Հովհաննես Օրբելը մատենագրական աղբյուրներում հանդես է գալիս որպես պատվիրատու եւ ստացող: 1303թ. հիշատակարաններից մեկում խնդրվում է հիշել.

«Սպացող զգրոյս զերջանիկն ի վարդապետս զերից եւանեալն զՅովաննէս մականուամբ Աւրբել», ինչպես նաեւ՝ *«զմեծափառ իշխանն զԼիպարիտն եւ զՆանայն ծնողսն...»*: Նույն ձեռագրի 3-րդ հիշատակագրում Հովհաննես Օրբելը ներկայացված է «րաբունի»-«ուսուցիչ» տիտղոսով, հայրը՝ Լիպարիտը, կոչված է «մեծափառ իշխանաց իշխան», իսկ մայրը՝ Նանան, «ամենաւրհնեալ սուրբ դժխո...»[244]: Այս «առաքելաշնորհ արքեպիսկոպոսին»[245] Սարգիս գրիչը 1306 թ. բնութագրել է իբրեւ «սուրբ եւ ընտրեալ քաջ հռետոր», «անյաղթ սոփեստ» եւ այլ շռայլ մակդիրներով ու տիտղոսներով[246]: Հիշյալ որակավորումները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Հովհաննես Օրբելը հավանաբար դասավանդել է Գլաձորի համալսարանում:

Հովհաննես Օրբելի անունը հիշատակված ենք գտնում բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններում եւ վիմական արձանագրություններում՝ 1315[247], 1319[248], 1321[249], 1322[250] եւ այլ թվականներին: Հովհաննես Օրբելը աչքի է ընկել նաեւ շինարարական գործունեությամբ: Ճարտարապետ Մոմիկի նախագծով նա է կառուցել Արենիի (Եղեգնաձորի ենթամարզ) Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որի արեւմտյան մուտքի վերին կամարի շուրջը փորագրել է տվել հիշատակագրություն[251]:

Հովհաննես Օրբելը «արհիական քաւչապետ» տիտղոսով է հանդես գալիս Հերհերի Ս.Սիոն տաճարի վիմական արձանագրություններում (1310 թ.)[252]:

Հովհաննես Օրբելը վախճանվել է 1324 թ. եւ թաղված է Ամաղուի Նորավանքի Ս. Կարապետ եկեղեցու գավթում: Նրա տապանաքարին փորագրված է «*Թվին ՉՀԳ (1324). Տուն իմաստից եւ հանճարոյ Այրպէլ զՄովսէս հոչակաւոր մեդրոպաւլիտ Սիւնեաց*»[253]: Մետրոպոլիտի տիտղոսով արդեն հանդես է գալիս Օրբելյան տոհմի մեկ այլ շառավիղ՝ Ստեփանոս-Տարսայիճ, որը, դեռեւս Հովհաննես Օրբելի գահակալություն օրոք, հասել է արքեպիսկոպոսական աստիճանի եւ սկզբնաղբյուրներում հաճախ հիշատակվում է նրա անվան հետ միաժամանակ:

ԻԵ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ - ՏԱՐՍԱՅԻՃ
(1324-1331)

Ստեփանոս-Տարսայիճը Սյունիքի իշխանաց իշխան Տարսայիճ Օրբելյանի եւ Մինա խաթունի թոռն է, Ստեփանոս պատմիչի անհամամայր եղբայր Ջալալի եւ Գոնցա իշխանուհու որդին: Նրա ծննդյան ստույգ թվականը մեզ հայտնի չէ, սակայն գիտենք, որ մկրտության անունը եղել է Տարսայիճ, իսկ հոգեւոր կոչում ստանալուց հետո՝ վերանվանվել է Ստեփանոս: Մատենագրական աղբյուրներում նա առավելապես հանդես է գալիս այդ երկու անձնանունների հարադիր կապակցությամբ՝ Ստեփանոս-Տարսայիճ: Հիշատակարաների կցկտուր տեղեկություններից երեւում է, որ նա ուսանել է Գլաձորի համալսարանում, ունկնդրել Եսայի Նչեցուն, Սարգիս վարդապետին եւ մյուս րաբունապետներին[254]: 1314-1331 թթ. շարադրված ձեռագիր մատյաններում նշվում է, որ Ստեփանոս-Տարսայիճը եղել է արտակարգ ընդունակ անձնավորություն, երիտասարդ հասակում արժանացել հոգեւոր բարձր կոչման՝ ընտրվելով Սյունյաց արքեպիսկոպոս եւ «պետ երկոտասան գաւառաց»[255]: Ուշադրության արժանի է այն իրողությունը, որ միեւնույն ժամանակահատվածում հոգեւոր իշխանության գլուխ են անցնում Օրբելյան գերդաստանի երկու ներկայացուցիչներ՝ Հովհաննես Օրբել եւ Ստեփանոս-Տարսայիճ: Այս հանգամանքը, թերեւս, բացատրելի է դառնում նրանով, որ Տարսայիճի մահվանից հետո՝ 1290 թվականին, նրա որդիների միջեւ գժտություններ էին սկսվել ժառանգական տիրույթների բաժանման համար:

Տարսայիճի երկրորդ կինը՝ իշխանուհի Մինան, ձգտում էր Սյունյաց իշխանապետ հռչակել իր միակ արու զավակ Ջալալին, սակայն մոնղոլ իշխանավորները երբեք իշխանաց իշխան չէին հաստատի իլխանության դեմ ապստամբական դրոշ պարզած Հասան Ջալալի դստեր ժառանգին: Այնուամենայնիվ, Մինա Խաթունին հաջողվեց իր թոռանը հագցնել կրոնավորի սքեմ եւ նախապատրաստել՝ բազմելու Սյունյաց 12 գավառների արքեպիսկոպոսի գահավորակին: Սակայն շարունակենք հետեւել Ստեփանոս-Տարսայիճի կյանքի ընթացքին:

Մեզ հասած առաջին գրավոր վկայությամբ՝ 1314 թ., Ստեփանոս-Տարսայիճը կոչված է Սյունյաց աթոռակալ եւ Գլաձորի համալսարանի նպաստավորող: Մխիթար Երզնկացին Գլաձորում կազմած իր հիշատակարանում րաբունապետ Եսայի Նչեցուց հետո ներկայացնում է.

*«Նաեւ կարեկից մեծազարմին
Արոտակալ Տարսայիճին,
Որ է մեզ կարեկից յամէն բարիս
Եւ օժանդակ յիւր գաւառիս.
Յիշման առնել զաս արժանիս
Ծնողիւք, եղբարք օրհնեալ յաւարիս»*[256]:

Ստեփանոս-Տարսայիճի մասին ջերմ խոսքերով է արտահայտվում Պողոս Կիլիկեցին: 1314 թ. նրա գրած հիշատակարանից իմացվում է, որ այս հոգեւորականը նախնական կրթությունն ստացել է Սարգիս րաբունապետի մոտ, այնուհետ Եսայի Նչեցու ղեկավարած համալսարանում ուսանել «Իմաստասիրական արհեստ», արժանացել «աստիճանի սարկաւագութեան եւ քահանայութեան»[257], այնուհետեւ ձեռնադրվել վարդապետ եւ Սյունյաց եպիսկոպոս:

Պողոս Կիլիկեցին Ստեփանոս-Տարսայիճին համարում է «մեծազարմ եւ իշխանաշուք մանուկ», ապա ընթերցողին տեղեկացնում է, որ իր նպաստավորողը «ըստ հայրենի նախնեաց յազգէ եւ շառաւիղէ Որպիլեանց» է, «իսկ ըստ մայրենեաց՝ սերեալ յազգէ մեծ ամիրսպասալարին Ջաքարէի»: Այնուհետեւ գրիչը շարունակում է փառաբանել իր պատվիրատուին եւ նրա տոհմակիցներին՝ «ամիր Պուրթելին եւ Պաւղտային», եղբայրներ «Շահիշահին, Ելիկումին եւ Աղբաւղին» (Աղբուղային), «գերամեծար ծնաւղին իւրոյ՝ պարոն Գոնցային, որք են իշխանք եւ տէր նահանգիս Սիսական...»[258]: Նա չի մոռանում հիշատակել «զհայր սորին՝ զմեծ իշխանաց իշխանն զհանգուցեալն առ Քրիստոս զպարոն Ջալալն, եւ զհաւրաքոյրք սորա... զպարոն Ասփայն եւ զՄամքանն, եւ զմայր սոցին զպարոն Մինա խաթունն»[259]: «Այլեւ

զնորին արեանառու մերձաւոր եւ սնունդ ամենամաքուր տէր Ստեփաննոս մականուն Տարսայիճ, որ է եւ նա մեր որդի, ի բանէ ծնեալ, մանուկ տիաւք առնեալ զաշտիճան արհեպիսկոպոսութեան, զոր տէր աստուած կացուսցէ զսոսա երկար ամանակս ի գլուխ եկեղեցւոյ իւրոյ եւ մեք բազում գութս եւ խնամս տեսաք եւ վայելեցաք ի սոցանէ»[260]:

Մեջբերված հատվածից որոշակիորեն երեւում է, որ

1. Հովհաննես Օրբելն ու Ստեփանոս-Տարսայիճը եղել են Եսայի Նչեցու սաները:
2. 1323 թ. Սյունիքի մետրոպոլիտը դեռեւս Հովհաննես Օրբելն էր, իսկ Ստեփանոս-Տարսայիճը, թեեւ «մանուկ տիաւք», բայց արդեն ուներ արքեպիսկոպոսության աստիճան:
3. Գլաձորի համալսարանը հովանավորություն, աջակցություն եւ տնտեսական օգնություն է ստացել Օրբելյան տոհմի այս մեծահարուստ հոգեւոր պետերից:

Հովհաննես Օրբելի եւ Ստեփանոս-Տարսայիճի անունները միասին վկայված ենք տեսնում նաեւ Կյուրիոնի օրինակած ավետարանի հիշատակարանում՝ 1321 թ.[261]:

1331 թ. Ստեփանոս-Տարսայիճն արդեն միայնակ հիշվում է որպես Սյունյաց մետրոպոլիտ: Թորոս Փիլիսոփա գրիչը նշում է, որ «տիեզերազարդ լուսաւորիչ» Եսայի Նչեցու վարժարանի սանն ընտրվել էր իբրեւ «գլուխ արհիերից աթոռոյս Սիւնեաց Տաթեւոյ եւ Նորավանից եւ Ցախացքարոյ, պետ երկոտասան գաւառաց...»[262]: Գրիչը նրան կոչում է «հզաւր եւ իմաստուն գիտնական»[263]:

1333 թ. Վայոց ձորի Վերին Նորավանքում աշխատող գրիչ Կյուրիոնը այլեւս չի նշում Օրբելյան տոհմից սերած եպիսկոպոսների անունները: Ուրեմն, մինչ այդ թվականը Ստեփանոս-Տարսայիճն արդեն մահացած էր, քանի որ Սյունյաց աթոռակալի պաշտոնում հանդես է գալիս Վերին Նորավանքի վանահայր տեր-Սարգիսը[264]:

Դեռ կենդանության օրոք Ստեփանոս-Տարսայիճը մտերմական հարաբերությունների մեջ է եղել տեր-Սարգսի հետ, որն ունեցել է եպիսկոպոսական աստիճան եւ հոգեւորականության ոլորտում՝ բավականին ազդեցիկ դիրք: Ստեփանոս-Տարսայիճը նրան է ընծայել իր ծախքով օրինակված ավետարաններից մեկը, որի հիշատակարանում կարդում ենք.

«Գրել եպու եւ անարժան
Տարսայիճ նուաստ եւ անպիտան,
Միով հոգւոյս անհատական
Ընծայեցի անգրաւական

Իմ ուր Սարգսիդ աբ ճոխական
Մաքուր հոգւոյդ արբազևական...»[265]:

Անառարկելին այն է, որ Ստեփանոս-Տարսայիճին հաջորդում է Սարգիս եպիսկոպոսը, որի մասին Գլաձորի ականավոր նկարիչներից մեկը՝ Ավագը, «Մանրուսմունք» կոչվող երաժշտական բնույթի աշխատության (դասագրքի) հիշատակարանի մեջ նշում է՝ «Մեծ եւ երջանիկ մետրապոլիտն եւ արհիական գլուխն այսմ (իմա՝ Սիւնեաց) նահանգիս տէր Սարգիս»[266]:

Ավարտելով մեր խոսքը Ստեփանոս-Տարսայիճի մասին՝ պետք է նշենք, որ այս հոգեւորականը ըստ կարի զբաղվել է նաեւ շինարարական գործերով: Նա է կառուցել, ինչպես նշվեց, Եղեգիսի նշանավոր ճարտարապետական կոթողներից մեկը՝ «Ջորաց տաճարը», որի պատի հյուսիսային խորշի կիսաշրջանաձեւ պսակի վրա մինչեւ օրս կիսեղծ վիճակում պահպանվել է արձանագրություն:

Ստեփանոս-Տարսայիճը նպաստել է Սյունյաց վանքերի նյութական բարեկեցությանը: Այս առթիվ որոշակի տեղեկություններ են պահպանվել Վաղադնու վանքի (Որոտնավանքի) 1326 թ. վիմական արձանագրություններից մեկում: Դա այնպիսի մի ժամանակ էր, երբ Ստեփանոս-Տարսայիճն արդեն բազմել էր Սյունյաց մետրոպոլիտական գահին եւ իրավասու էր անձամբ լուծելու նահանգի վանական կալվածատիրությանն առնչվող վարչատնտեսական բոլոր հարցերը:

Մենք այլ առիթով նկատել ենք, որ խոշոր վանական միաբանություններն ունեին իրենց սեփական հյուրատները, որոնց պահպանության համար եկամտի կայուն աղբյուրներից բացի, հարկավոր էին նաեւ սպասավորներ եւ այլ ծառայողներ, որոնք հոգում էին հյուրերի կարիքները, կազմակերպում նրանց սննդի գործն ու հանգիստը: Վանքն, անշուշտ, իր հյուրատնից ուներ զգալի եկամուտ, որը տնօրինում էր անմիջաբար վանահայրն իր նշանակած տեսուչների միջոցով («տեսուչք հիւրոց»):

Ի մի բերելով վերը շարադրվածը՝ կարելի է հանգել հետեւյալ եզրակացության.

1. Մոնղոլական պետությանը մատուցած մեծ ծառայությունների համար իլխանությունը Օրբելյան եւ Պռոշյան իշխաններին շնորհեց մի շարք արտոնություններ, որոնք, անտարակույս նպաստեցին նրանց տիրույթների սահմաններում քաղաքական կայուն վիճակի ապահովմանը, ուստի եւ՝ տնտեսական ու մշակութային կյանքի աշխուժացմանը: Պատահական չէ, որ հենց այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանի ավերված ու լքված գավառներից Սյունյաց լեռնաշխարհ եկան հայ մտավորականության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ, որոնք ապահարկված վանական միաբանությունների հովանու ներքո աստիճանաբար կազմակերպեցին դպրության նորանոր օջախներ:
2. Վայոց ձորում հաստատված Ներսես Մշեցու ջանքերով 1282 թ. հիմնադրվեց Գլաձորի (Աղբերց վանքի) դպրոցը, որը Եսայի Նչեցու րաբունապետության տարիներին բարգավաճեց եւ դարձավ յուրատիպ բարձրագույն ուսումնական հաստատություն՝ մշտապես հովանավորվելով ու նյութապես նպաստավորվելով Պռոշյանների եւ Օրբելյանների կողմից:
3. Եսայի Նչեցու մահվանից հետո (1338 թ.) Գլաձորի համալսարանը փաստորեն դադարեց գոյություն ունենալ՝ իր տեղը զիջելով նոր ծլարձակված ուսումնական հաստատություններին: Դրանցից էր Հերմոնի (Աիերմոնի) վանական դպրոցը, որի հիմնադիրը դարձավ Գլաձորի համալսարանի շրջանավարտ Տիրատուր վարդապետ Կիլիկեցին: Այն նպաստավորվում էր Օրբելյան իշխանների կողմից, քանի որ գտնվում էր նրանց տիրույթների սահմաններում, Եղեգիսի ձորում, որն ամբողջապես այս տոհմի սեփականությունն էր կազմում: Հերմոնավանքի առաջնորդները խոշոր դեր կատարեցին հայոց կաթողիկոսական աթոռը Կիլիկիայից մայր հայրենիք (Էջմիածին) տեղափոխելու գործում (1441 թ.):
4. Որպես գրչության օջախ՝ XIV-XV դարերում նշանակալից դեր է խաղում Սպիտակավոր Աստվածածնի վանքը, որի հոգաբարձուները եղել են Պռոշյանները, իսկ ապա՝ նաեւ Օրբելյանները: Սպիտակավորի գրչության օջախը մեծ համբավ է ձեռք բերում

Ավագտերի վանահայրության տարիներին, երբ այստեղ գործում էին ծաղկող Աբրահամը, Գրիգոր գրիչը, Զաքարիա Աբեղան, Դավիթ գրագիրը եւ ուրիշներ:

5. XIV դարի վերջին քառորդին՝ Հովհաննես Որոտնեցու եւ Գրիգոր Տաթեւացու եռանդագին ջանքերի շնորհիվ, հիմնադրվում է Տաթեւի համալսարանը, որը շարունակում է Գլաձորի ուսումնագիտական կենտրոնի լավագույն ավանդույթները: Այս ուսումնական հաստատությունը համազգային լայն ճանաչում է ստանում Գրիգոր Տաթեւացու րաբունապետության տարիներին, երբ համալսարանի հոգաբարձուներ են դառնում Ծղուկ գավառում գոյատեւող Օրբելյանների ժառանգները:
6. XIII դարի առաջին տասնամյակներին բարգավաճում է Վայոց ձորի Ամաղուի Նորավանքը, որը Ստ. Օրբելյանի մետրոպոլիտության տարիներին դառնում է Սյունյաց եպիսկոպոսական կենտրոն: Նույն ժամանակահատվածում գերիշխանության համար ուժգին մրցապայքար է սկսվում Նորավանքի ու Տաթեւի աթոռների միջեւ: Պայքարը ավարտվում է Ստ. Օրբելյանի գահակալության օրոք, երբ երկու առաջնորդարանները միավորվում են մետրոպոլիտական մեկ գավազանի տակ՝ պահպանելով իրենց սեփականատիրական իրավունքները եւ ընդարձակ կալվածները, ինչպես նախկինում:
7. XIII դարի ութսունական թվականներին ասպարեզ է իջնում հայ ականավոր պատմիչ Ստ. Օրբելյանը, որը ծնունդով Ծղուկ գավառից էր եւ ուսանել էր նախ՝ Տաթեւի վանահայր Հայրապետի, ապա՝ Ներսես Մշեցու մոտ՝ Գլաձորի համալսարանում, ուր պատանեկան տարիքում իր հոր՝ Սյունյաց իշխանապետ Տարսայիճ Օրբելյանի հաճությամբ հագնում է կրոնավորի սքեմ եւ Կիլիկիայում ձեռնադրվելով նախաթոռ- արքեպիսկոպոս եւ մետրոպոլիտ՝ 16 տարի շարունակ ղեկավարում է Սյունյաց հոգեւոր վիճակը:
8. Հայոց միջնադարյան պատմագիտական գրականության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Ստ. Օրբելյանի «Պատմութիւն տանն Սիսական» աշխատությունը, որը արժանահավատ սկզբնաղբյուր է ավատատիրական դարաշրջանի սոցիալ-իրավական եւ քաղաքական հարաբերություններն ուսումնասիրելու բնագավառում: Ստ. Օրբելյանի գրչի արգասիքն է համարվում «Ողբ ...» ընդարձակ պոեմը, ուր ցայտուն կերպով դրսեւորվում են նրա բանաստեղծական տաղանդը եւ ջերմ հայրենասիրու-

թյունը:

9. Ստ. Օրբելյանի օգտագործած սկզբնաղբյուրները (հայ եւ օտար պատմիչներ, վիմական արձանագրություններ, հրովարտակներ ու հրամանագրեր, շուրջ չորս տասնյակ կալվածագրեր եւ այլն) կասկած չեն հարուցում իրենց ճշմարտապատում լինելու մեջ եւ ունեն բնագրային արժեք:
10. Հայոց դպրության եւ լուսավորության ասպարեզում զգալի դեր են կատարել Օրբելյան իշխանազուններ, արքեպիսկոպոսներ Հովհաննես Օրբելն ու Ստեփանոս-Տարսայիճը, որոնք աչքի են ընկել նաեւ շինարարական գործունեությամբ:

ԻՋ. Սյունիքը XV-XVIII դարերում

15-րդ դարում Սյունիքը գտնվում էր թուրքմենական Կարա-կոյունլու ցեղերի ստեղծած պետության գերիշխանության տակ: Այդ պետության մայրաքաղաքը Թավրիզն էր:Սյունիքի նախկին հզոր տերերը՝ Օրբելյանները, իշխելով ավելի քան 300 տարի, 14-րդ դարի երկրորդ կեսից քաղաքական կյանքից աստիճանաբար հեռանում են: Նրանց վերջին երեւելի ներկայացուցիչը, ինչպես նշեցինք, եղել է Ռուստամ Օրբելյանը: Օրբելյան իշխանական տան Սյունիքում մնացած շառավիղները վերածվել էին մանր ավատատերերի կամ տանուտերերի:

Այդ ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդի եւ եկեղեցու կյանքում կատարված ամենանշանակալից իրադարձությունը կաթողիկոսական աթոռի վերահաստատումն էր Էջմիածնում: Այդ քայլը հայ ժողովրդի հետագա պատմական ճակատագրի համար ուներ կարեւոր քաղաքական նշանակություն: Էջմիածնի հոգեւոր կենտրոնի վերածննդի գործում էական դեր խաղացին Սյունիքի հոգեւորականները, որոնց մոտ այդ հարցը վաղուց հրատապ էր համարվում: Կաթողիկոսարանը Կիլիկիայից բուն Հայաստան տեղափոխելու գաղափարը արծարծել է դեռեւս Ստ. Օրբելյանն իր «Ողբում» եւ Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսին գրած նամակում: Հայ եկեղեցու անկախ գոյության ճակատագիրը մտահոգել է նաեւ Հովհան Որոտնեցուն: Նա գտնում էր, որ հայոց կաթողիկոսարանը պետք է տեղափոխել Գանձասար, որտեղից ավելի հեշտ կլիներ պայքարել ընդդեմ կաթոլիկության: Իր ուսուցչի երազանքը փորձեց իրականություն դարձնել Գրիգոր Տաթեւացին: Սակայն անկայուն եւ խառը քաղաքական իրավիճակը ի չիք դարձրեց կաթողիկոսարանը Հայաստան տեղափոխելու նրա ծրագրերը:

15-րդ դարի կեսերին հայ եկեղեցու պառակտման եւ ուծացման վտանգը ստիպեց վճռական քայլեր կատարել եւ կաթողիկոսական աթոռը վերստին հաստատել Էջմիածնում:

1439թ. Իտալիայի Ֆլորենցիա քաղաքում կայացած եկեղեցական ժողովում դրվեց կաթոլիկ եկեղեցու հետ հայ լուսավորչական եկեղեցու ունիայի (միության) հարցը: Կիլիկիայի հայ հոգեւոր կենտրոնը մինչ այդ փաստորեն ընդունել էր կաթոլիկ եկեղեցու գերիշխանությունը: Այդ քայլին դեմ էին հայ եկեղեցու արեւելյան թեմերը: Եվ ահա, օգտա-

գործելով այն առիթը, որ Սիսում առանց իրենց համաձայնության ընտրվել է նոր կաթողիկոս, արեւելյան թեմերն ընդվզեցին եւ վճռական քայլ կատարեցին՝ վերահաստատելու էջմիածնի կաթողիկոսությունը: Արեւելահայ հոգեւորականության մեջ իր ակտիվ գործունեությամբ առանձնանում էր Վայոց ձորի Հերմոնի վանքի վարդապետ Հովհաննեսը՝ էջմիածնի աշխարհաժողովում Սյունյաց հոգեւոր թեմի պատվիրակության ղեկավարը: Էջմիածնի աշխարհաժողովը տեղի է ունեցել 1441 թ.: Ժողովին հրավիրվել եւ մասնակցում էին 300 հոգեւորական եւ աշխարհիկ անձինք: Օրակարգում դրված էր երկու հարց՝ նախ էջմիածնի հռչակումը բոլոր հայերի հոգեւոր կենտրոն եւ ապա՝ նոր կաթողիկոսի ընտրություններ: Առաջին հարցի առթիվ զեկուցեց Գլաձորի համալսարանի շրջանավարտ, պատմագիր Թովմա Մեծոփեցին: Եթե էջմիածնում կաթողիկոսարանի վերահաստատման հարցում ժողովականները միակամ էին, ապա նոր կաթողիկոսի ընտրության ժամանակ կարծիքները բաժանվեցին: Սյունիք-Այրարատը ներկայացնող հոգեւորականները եւ աշխարհիկ պատգամավորները հակադրվեցին Վասպուրականի խմբին: Սկզբում հաղթանակ տոնեցին վասպուրականցիները. կաթողիկոս ընտրվեց Կիրակոս Վիրապեցին, բայց հետագայում Սյունիքի հոգեւորականների ջանքերի շնորհիվ, կաթողիկոս է ընտրվում Գրիգոր Մակվեցին: Նոր կաթողիկոսի ընտրության հարցում վճռական դեր խաղացին Հերմոնի վանքի վարդապետ Հովհաննեսը եւ Տաթեւի վանքի վարդապետ Շմավոն Անգեղակոթցին:

Կարա-կոյունլուների գահակալ Ջիհանշահը (1436-1467 թթ.), ելնելով իր պետության ռազմավարական խնդիրներից, գերիշխանության տակ գտնվող հայկական տարածքներում, մասնավորապես Սյունիքում եւ Արցախում, ձեռնամուխ եղավ կազմակերպելու տեղական ինքնավար իշխանություններ, որոնք հայտնի են դառնում մելիքություններ անունով: «Այդ մելիքություններում նա կառավարիչ մելիքներ նշանակեց ,- գրում է Թ.Հակոբյանը,- նախորդ շրջանի հայկական իշխանական տան մնացորդներից, որոնք մինչ այդ դարձել էին սոսկ տանուտերեր»: Ժամանակի ընթացքում Սյունիքում ձեւավորված մելիքություններից հայտնի են դառնում չորսը՝ Անգեղակոթի, Քաշաթաղի կամ Խանածախի, Տաթեւի եւ Բեխի: Մելիքները շահական արքունիքի կողմից հատուկ հրովարտակով հաստատված հայ իշխաններ էին, որոնց լիիրավ իշխանությունը տարածվում էր փոքր գավառների կամ նույնիսկ գավառամասերի վրա: Մելիքությունը եղել է ժառանգական: Հոր մահից հետո իշխանությունն անցնում էր ավագ որդուն՝ «մելիքզադա»-ին, որը, սակայն, առանց շահի հրամանի չէր կարող փոխարի-

նել հորը: Մելիքի մնացած զավակները կրում էին բեկ տիտղոսը: Մելիքն իր իշխանության սահմաններում լիիրավ տեր էր հպատակների նկատմամբ: Նա էր ժողովում արքունական-պետական հարկը. կար նաեւ հատուկ մելիքի համար հավաքվող հարկ:Մելիքն իր ենթակա տարածքում ներկայացնում էր նաեւ դատական իշխանությունը՝ծանր դեպքերում դատում էր հանցագործներին, նշանակում պատիժներ: Պատժի տեսակներն էին՝ծեծ, տուգանք, բանտարկություն, մելիքադրոշմ դնել, ինչպես նաեւ մահվան պատիժ: Մելիքներն ունեին 300-400 հոգուց բաղկացած մշտական զորք, որոնց վրա նշանակվում էին հարյուրապետեր: Բայց այդ զորքը կարող էր բազմապատկվել, քանի որ պատերազմի ժամանակ բոլոր տղամարդիկ պարտավոր էին զինվորագրվել:

Սյունիքում մելիքական տների ձեւավորումը երկրամասի եւ՛ քաղաքական, եւ՛ տնտեսական կյանքի համար ունեցել է բարերար ազդեցություն: Մելիքները դարձան հայ հոգեւոր եւ մշակութային կյանքի զարգացման հովանավորներ, ձեռնարկեցին բազմապիսի շինարարական աշխատանքներ. վերանորոգվեցին վանքերն ու եկեղեցիները, կառուցվեցին կամուրջներ ու ջրանցքներ:Նրանք դառնում են նաեւ հայ ազատագրական պայքարի գաղափարների ակտիվ կրողներ եւ այդ շարժման մասնակիցներ:

Լեռնաշխարհում ձեւավորված չորս խոշոր մելիքություններից ամենից հայտնին եւ հզորը եղել է Քաշաթաղի կամ Խանածախի Մելիք-Հայկազյանների մելիքությունը: Մելիքությունը այդպես է կոչվել ի պատիվ Մելիք-Հայկազ 1-ինի (1450-1515 թթ.): Մելիք-Հայկազյանները ծագում են Վայոց ձորի Պռոշյան իշխանական տնից: Մելիքությունը զբաղեցնում էր Քաշաթաղ գավառը, որը կազմում էր նախկին Աղահեճք եւ Հաբանդ գավառների մի մասը: Ի դեպ, Սյունիքի որոշ գավառանուններ գործածությունից դուրս են մնում՝իրենց տեղը զիջելով նոր տեղանունների: Այդ նոր տեղանունները բացառապես կապված են որեւէ բնակավայրի անվան հետ: Այդ կերպ Աղահեճքը դառնում է Քաշաթաղ, Հաբանդը՝Զագեձոր, Ծղուկը՝Սիսիան, Արեւիքը՝Մեղրի, Ձորքը՝Կապան եւ այլն: Քաշաթաղի մելիքության կենտրոնը նախապես եղել է Ծիծեռնավանքի հարեւանությամբ գտնվող Քաշաթաղ ավանը, իսկ հետագայում, հավանաբար պաշտպանական նկատառումներով, այն տեղափոխվել է բարձրադիր Խանածախ գյուղը: Այս մելիքության ամենանշանավոր ներկայացուցիչը եղել է Մելիք-Հայկազ 2-րդը (1551-1623 թթ.): Նա պարսից Շահ- Աբասի արքունիքում ստացել էր «Սադրինիշին»՝«առջեւում նստող» տիտղոսը: Մելիք-Հայկազ 2-րդը համառ

պայքար է մղել 16-րդ դարի 2-րդ կեսին հայրենի երկրամաս ներխուժած օսմանյան թուրքերի դեմ, գերվել ու տարվել է Գանձակ, ապա գերությունից փրկագնով ազատվել եւ անցել Պարսկաստան: Այդ ժամանակ է, որ օսմանյան թուրքերը, Սյունիքը Արցախից կտրելու հեռահար նպատակներով, մահմեդական քրդերով բնակեցրին Աղավնո եւ Բարգուշատ գետերի հովիտները: Մ.Հասրաթյանն այդ առթիվ գրում է. «Քաշաթաղ- Մաղավուզի գավառում 1590-ական թվականներին հարավից բռնի գաղթեցված ըմբոստ քրդական ցեղեր բերեցին եւ բնակեցրին Քաշաթաղում՝ (Բարկուշատում) լայն արտոնություններ տալով նրանց՝ ընդդեմ հայ բնակչության»: Ահա թե երբվանից են ղարաչօռլու քրդական ցեղերը բնակություն հաստատել Ադրբեջանական ԽՍՀ նախկին Քելբաջարի, Լաչինի, Կուբաթլիի շրջաններում: Մելիք-Հայկազը եռանդուն մասնակցություն է ունեցել պարսից Շահ-Աբաս 1-ինի (1587-1628 թթ.)՝ դեպի Արեւելյան Հայաստան կատարած հայտնի արշավանքին: Արեւելյան Հայաստանը պարսկական գերիշխանության տակ անցնելուց հետո նա կրկին իշխել է հայրենի կալվածքում, աչքի ընկել հայրենաշեն գործերով: Մելիք-Հայկազ 2-րդը վերանորոգել է Ծիծեռնավանքը եւ այդ մասին թողել արձանագրություն[267]: Նա օգնել է կառուցելու Հալիձորի Հարանց Մեծ անապատը: Գորիսի Խանածախ գյուղում մնում են մելիքական ապարանք-տունը, ինչպես նաեւ Մելիք-Հայկազյանների տոհմական դամբարանը:

Սյունիքի մյուս նշանավոր մելիքությունը եղել է Անգեղակոթում: Այն ընդգրկում էր Սիսիանի (նախկին Ծղուկ գավառը) Անգեղակոթ եւ շրջակա մի քանի գյուղեր: Մելիքանիստ կենտրոնը սկզբում եղել է Անգեղակոթ գյուղավանը, իսկ հետագայում՝ տեղափոխվել Բռնակոթ: Անգեղակոթը միջնադարում հայտնի բնակավայր էր, ուր գործել է անապատ եւ գրվել են շատ ձեռագրեր: Դեռեւս 18-րդ դարում այս մելիքության տերերը՝մելիք-Թանգյանները, ավելի հաճախ նստում էին Բռնակոթում, իսկ Անգեղակոթը աստիճանաբար դատարկվում էր: Անգեղակոթը առանձնահատուկ տեղ է գրավում հայ ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության մեջ: 1699 թ. այստեղ Իսրայել Օրու եւ մելիք Սաֆրազի նախաձեռնությամբ, հրավիրվում է գաղտնի ժողով, որին մասնակցում էին Սյունիքի 11 մելիքներ: 1828 թ. Անգեղակոթում վերաբնակություն են հաստատել Պարսկաստանից գաղթած բազմաթիվ հայ ընտանիքներ: Մելիք-Թանգյանները նույնպես աչքի են ընկել հայրենաշեն գործերով: Մելիք-Թանգի 2-րդը 1855 թ. Որոտան գետի վրա շինել է ճարտարապետական եզակի կառուցվածքով մի կամուրջ եւ թողել հետաքրքիր արձանագրություն.

«Եթե ժայռը չփլվի, կամուրջը չի քանդվի»: Ներկայումս կան այդ մելիքական տան սերունդներ հանդիսացող Թանգյաններն ու Սաֆրազբեկյանները:

Տաթեւի մելիքական տունը ներկայացնում էին նշանավոր Օրբելյանները: Ինչպես եւ հնում, Օրբելյան մելիքները 15-16-րդ դարերում իրենց ձեռքը վերցրեցին նաեւ Տաթեւի հոգեւոր առաջնորդությունը, եւ այդ պատճառով ձեռագրերը նրանց կոչում են նաեւ «պարոն-տեր» անունով: 15-րդ դարավերջին եւ 16-րդ դարասկզբին Տաթեւի պարոն-տերն էր Եղիշե Օրբելյանը: Նա ծավալել է ակտիվ քաղաքական գործունեություն: 1513 թ. պարոն-տեր Եղիշեն Տաթեւում 12 մելիքների մասնակցությամբ անց է կացրել մի ժողով, ուր նրանք երդվել են հավատարիմ մնալ տեղի հոգեւոր թեմին: Այդ ժամանակաշրջանի պատմական աղբյուրները վկայում են, որ Տաթեւի պարոն-տեր մելիքն իր իշխանության սահմաններում ուներ «բազում ճորտս այլազգիս»: Ըստ Թ. Հակոբյանի՝ Տաթեւում մելիքություն է արել նաեւ Մելիք-Փարսադանյանների մի ճյուղը:

Բեխի մելիքության կենտրոնը եղել է Կապանի նույնանուն գյուղը: Բնակավայրը հիշատակվում է 9-րդ դարից: Բեխ գյուղն այժմ գտնվում է Կապան քաղաքի շրջագծի մեջ՝ Խուստուփ լեռան լանջին, անտառապատ վայրում: Այստեղ ձեւավորվել է Մելիք-Փարսադյանների մելիքությունը, որը Տաթեւի նույն տոհմի ճյուղերից մեկն է: Կարծիք է հայտնվել, որ այստեղ է ծնվել եւ այմ տոհմից է սերում Դավիթ Բեկը: Բեխի մելիքության նշանավոր ամրոցն էր Հալիձորը, որը դարձել է նաեւ Դավիթ-Բեկի անառիկ նստավայրը:

17-րդ դարի առաջին քառորդում, պատմական դեպքերի թոհուբոհի մեջ, հայոց հոգեւոր կյանքի վերազարթոնքի գործում անգնահատելի դեր է խաղացել անապատական շարժումը, որը հոգեւոր-մշակութային երեւույթ լինելով հանդերձ, նաեւ եղել է հայ ազգային-ազատագրական պայքարի մի ինքնատիպ դրսեւորում: Այն սկիզբ է առել Սյունիքի նախկին Հաբանդ գավառի Հալիձոր գյուղի Հարանց անապատից: Շահ-Աբասի Մեծ բռնագաղթի սարսափները ճաշակած ժողովուրդն իր մեջ ուժ գտավ՝ անապատական շարժման շնորհիվ վերածնվելու: 17-րդ դարասկզբին մեր ժողովրդի հոգեւոր կյանքում տեղի ունեցածը Լեոն համեմատում է հրաշքի հետ՝ համարելով այն հայոց պատմության գաղտնիքներից մեկը:

Ամենեւին պատահական չէ, որ անապատական շարժումը սկսվել է Տաթեւի կիրճում գտնվող Հալիձոր գյուղում:

Այդ բնակավայրի մոտ անապատների (նաեւ՝ կուսանաց) հիմնումը

հին պատմություն ունի՝ սկսած 9-րդ դարից եւ, գուցե, ավելի վաղ ժամանակներից: Մարդկային ոգու վերակենդանացման համար Հարանց (այր մարդկանց կամ հայրերի) Մեծ անապատում վառած խարույկի ջերմությունից եռաց հայ ազգային, մտավոր եւ մշակութային կյանքը թե՛ Հայաստանում, թե՛ օտար ափերում: Մ. Աբեղյանը նշանավոր անապատի գործունեության մասին գրում է. «Հնի մեռելության մեջ վերածնությունն առաջ են բերում ոչ թե Մխիթար Աբբան եւ Մխիթարյանները, այլ Ամբերդցի Սարգիս եպիսկոպոսը... եւ Տրապիզոնցի Տեր-Կիրակոսը, ... որոնք բուն երկրի մեջ հիմնում են Սյունյաց Անապատը Տաթեւի մոտ... Դրանք եւ դրանց աշակերտներն են, որ մտածում եւ գործում են մեր խոպանացած կյանքը նորոգելու համար»[268]: Ի դեպ, խոսքն այստեղ Հալիձորի Հարանց անապատի մասին է, քանի որ այն, այստեղ գործելով կես դար, երկրաշարժի պատճառով տեղափոխվում է Տաթեւին մոտ մի այլ վայր եւ ընդհանրապես հայտնի դառնում Տաթեւի Հարանց անապատ անունով: Մինչդեռ շարժումն իրապես սկիզբ է առել Հալիձորից:

Այդ տարիներին Հայաստանում հայ քրիստոնյա մարդու կյանքը շատ ավելի ապահով էր մելիքների հովանու ներքո գտնվող Սյունիքում: Այդ է վկայում անապատի հիմնադրման պատմությունը, որը հավուր պատշաճի գրի է առել Առաքել Դավրիժեցի պատմիչն իր «Պատմություն»-ում: Սարգիս եւ Կիրակոս անուններով երկու հոգեւորականներ Երուսաղեմում որոշում են հրաժարվել աշխարհիկ կյանքից եւ եղբայրություն հիմնել բուն Հայաստանում: Նրանց խորհուրդ են տալիս գնալ Սյունիք: Հարմար տեղի փնտրումներից հետո՝նրանք որոշում են հիմնավորվել Հալիձոր գյուղի դիմաց՝ Որոտան գետի աջ ափին՝ անտառի գեղատեսիլ բացատում: Պատմիչը անապատի հիմնադիրներ է համարում եւս երկու մարդու՝ Պողոսին եւ Բարսեղին, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, եղել են տեղացիներ: Անապատում ճգնած, ուսանած եւ դաստիարակություն ստացած անձինք հետագայում նման անապատներ են հիմնում Վանա լճի Լիմ եւ Կտուց կղզիներում, Սեւանա կղզում, Շամքորի Չարեքագետում, Քաշաթաղի Հոչանց գյուղում, Բարկուշատի Տանձափարախում եւ շատ այլ վայրերում:

«...Այս անապատը եղավ բոլոր անապատների մայր եւ ծնող եւ ազգիս լուսավորության առիթ»,- հավաստում է պատմիչը:

Հալիձորի Հարանց անապատը կառուցվել է 1608-1610 թթ.: Գորիսեցի գրիչ Բարսեղ երեցի վկայությամբ՝1624 թ. անապատում կային ճ (100) եւ ավելի անապատականներ, որն անշուշտ, պատկառելի թիվ է: Անապատում սահմանվել էին կենցաղի, ապրուստի եւ հագուստի

խիստ կանոններ: Անապատ ընդունվողը պետք է անցներ մեկ տարվա փորձաշրջան եւ նոր միայն հաղորդվեր: Անապատականներին արգելված էր գինի եւ միս օգտագործելը[269]: Տնտեսական գործերից զատ, անապատականի հիմնական զբաղմունքը եղել է մտավոր աշխատանքը եւ քարոզչությունը: Ուսումնառության տարիներին անապատականները խորանում էին տարբեր գիտությունների մեջ, ուսումնասիրում փիլիսոփայություն եւ աստվածաբանություն, մեկնում սուրբ գրքերը, ընդօրինակում եւ նկարազարդում ձեռագրեր: Այս անապատում 1617-1621 թթ. փիլիսոփայություն է դասավանդել Բեղլու մականունով Ներսես վարդապետ Մոկացին: Նա իր հուշերը անապատի մասին հետագայում ամփոփել է մի բանաստեղծական ներբողի մեջ, որը կրում է «Ներբողեան գովեստի չորեցունց արանցն» վերնագիրը: Հինգ տարի (1615-1620 թթ.) Հարանց անապատում է անցկացրել ապագա հայոց կաթողիկոս Մովսես Խոտանանցին (Տաթեւացին) (1629-1632 թթ.), ինչպես նաեւ նրա աշակերտ, նույնպես կաթողիկոսական գահին արժանացած Փիլիպոս Աղբակեցին (1633-1655 թթ.):

Անապատը Հալիձորում գործել է շուրջ հինգ տասնամյակ: 1658 թ. ապրիլին այդ տեղանքում եղավ ուժեղ երկրաշարժ: Անապատի շինությունները եղել են աղետի էպիկենտրոնում: Անապատականներից տուժեց միայն մի միաբան, որն ինքը չցանկացավ դուրս գալ խուղից եւ մնաց փլվածքի տակ[270]: Անապատի շինությունները հողի սողքի հետ տեղաշարժվեցին, բայց քիչ վնասվեցին: Ահաբեկված միաբանները տեղափոխվեցին նոր վայր եւ անապատ հիմնեցին հնից մի քանի կիլոմետր հեռու՝ Տաթեւ եւ Որոտան գետերի միախառնման վայրում: Հարանց հին անապատի շինությունները մնում են կուսական անտառի գրկում եւ չեն կորցրել իրենց վեհությունը: 1736 թ. Հալիձորի Հարանց Մեծ անապատ, եւ մասնավորապես, նրա հիմնադիր չորս սրբերի գերեզմանին այցի է գնացել Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը:

Անգեղակոթի 1699 թ. ժողովը

ԻԴ. Սյունիքը հայ ազատագրական պայքարի կենտրոն

Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ հայ ազատագրական խնդիրներին նվիրված էջմիածնի 1677 թ. գաղտնի ժողովին մասնակից աշխարհականներից մեկը եղել է Սյունիքի մելիքներից Իսրայելը: Նա ընտրվեց օգնություն խնդրելու նպատակով Եվրոպա մեկնող պատվիրակության անդամ: Այդ պատվիրակության առաքելությունը ձախողվում է, եւ այն 1680 թ. ցրվում է: Սակայն Հայաստանի ազատագրության գաղափարը չի մահանում, եւ այդ վեհ նպատակի կրողն է դառնում Մելիք Իսրայելի որդի Իսրայել Օրին: 20-ամյա Օրին անցնում է Եվրոպա, սկզբում ապրում Վենետիկում, հետո բնակություն է հաստատում Ֆրանսիայում: Այստեղ նա մտնում է զինվորական ծառայության մեջ, դառնում կապիտան, գերի ընկնում անգլո-ֆրանսիական պատերազմում: Գերությունից ազատվելով՝ 1·· ,

գալիս է Գերմանիա, այստեղ էլ գործնական քայլեր ձեռնարկում իր հայրենասիրական ծրագրերի իրականացման համար: Օրին նոր ժամանակների հայ առաջին խոշորագույն քաղաքական ու դիվանագիտական գործիչն է: Նա հայ իրականության մեջ առաջինն իր հայացքն ուղղեց Ռուսաստանին՝ համարելով նրան Հայաստանի միակ իրական դաշնակիցը ազգային իղձերի իրականացման գործում: Օրին իր ողջ կյանքն անմնացորդ նվիրեց Հայաստանի ազատության սուրբ գործին:

Ըստ պատմական փաստաթղթերի /զեկուցագրեր, դիմումներ/՝ Իսրայել Օրին (1659-1711 թթ.) սերում է Սյունիքի Պռոշյան իշխանական տնից: Պատմաբանների մի մասն այն կարծիքին է, որ Օրին դիտմամբ է իրեն երեւելի տոհմի ներկայացուցիչ ցույց տվել: Բայց այն, որ նա ազնվական ծագում ունեցող մելիքի որդի էր, կասկած չի հարուցում: Օրի ազգանվան ծագման շուրջ եւս հայտնվել են տարբեր կարծիքներ: Դրանցից մեկը ենթադրում է, որ Օրու անունը եղել է Յավրի, եւ այն ֆրանսերեն հնչողությամբ դարձել է Օրի: Ս.Խանզադյանը «Հայրենապատումի» մեջ այն կարծիքն է հայտնում, որ Օրին Օրբելյան ազգանվան կրճատ ձեւն է:

Օրին ամուսնացած էր, ուներ երկու որդի եւ իր ծառայողական գործերում հասել էր որոշակի հաջողությունների՝ դառնալով գերմանական մի քանի իշխանությունների մատակարարման կոմիսար: Սակայն, գերադասելով ազգին ծառայելու շահերը, նա թողնում է ապահով ու խաղաղ ընտանեկան կյանքը եւ անցնում գործնական քայլերի: Օրին սերտ հարաբերություններ է հաստատում գերմանական իշխաններից մեկի՝Պֆալցի կյուրֆուստ (գահերեց իշխան) Հովհան-Վիլհելմի հետ: Վերջինս ոգեւորվում է Հայաստանի ազատագրության՝Օրու ներկայացրած ծրագրով, մանավանդ, որ իրեն խոստանում են դարձնել հայոց թագավոր: Հովհան-Վիլհելմից վերցնելով երաշխավորական թղթեր՝Օրին 1699 թ. արկածներով լի ճանապարհորդություն է կատարում դեպի Հայաստան:

Էջմիածնում նա արժանանում է սառը եւ զգուշավոր ընդունելության: Օրին չհուսահատվելով՝ անցնում է Սյունիք եւ Անգեղակոթի մելիք Սաֆրազի օժանդակությամբ հրավիրում Սյունիքի մելիքների ժողով՝ քննարկելու Հայաստանի ազատագրության եւ պետությունների հետ բանակցություններ վարելու խնդիրները: Օրին իր զեկուցագրում նշում է, որ տեսել է քրոջը եւ եղբայրներին, բայց գաղտնապահությունից ելնելով՝ չի հայտնել իր ով լինելը: Նախքան ժողովը, Օրին հաշտեցնում է երկու թշնամացած մելիքների՝ Անգեղակոթի մելիք Սաֆ-

րազին եւ Խշտաղի (Քաշաթաղ) մելիք Էմիրբեկին՝ այդ հաշտությունն ամրապնդելով նրանց 10 եւ 14-ամյա զավակների նշանադրությամբ: Անգեղակոթի ժողովը տեւել է 20 օր: Ժողովին մասնակից 11 մելիքներն էին՝ Հակիզի /Եղիաս/ որդի Փիլիպոս, Ասատուրի որդի Սարուխան, Մելքոնի որդի Սաֆրազ, Մարտիրոսի որդի Էմիրբեկ, Նարինբեկի որդի Շահնազար, Փահումի որդի Մելքոն, Պաղտասարի որդի Մելքոն, Շահինի որդի Սուքիաս, Պաղտասարի որդի Թադեոս, Յավրի որդի Աղաջան,Նավի որդի Հովհաննես: 20 օր լեռնցի պարզամիտ հայ իշխանները Հայաստանի ապագա թագավոր Հովհան-Վիլհելմի եւ նրա տիկնոջ պատկերների առջեւ (ի դեպ, վերջում վեճ ընկավ, թե ում մոտ պետք է մնան նկարները) քննարկում էին Հայաստանի ազատագրության ծրագրերը: Անգեղակոթի ժողովի կարեւոր քաղաքական քայլերից էր ռուսական Պետրոս Մեծ թագավորին ուղղված խնդրագիրը: Հետաքրքիր է, որ այդ խնդրագրի տակ չկա Քաշաթաղի մելիք Էմիրբեկի ստորագրությունը: Ժողովը որպես Օրիի օգնական, ուղեկցող ու խոստովանահայր, նշանակեց Ս. Հակոբա վանքի միաբան Մինաս Վարդապետ Տիգրանյանին:

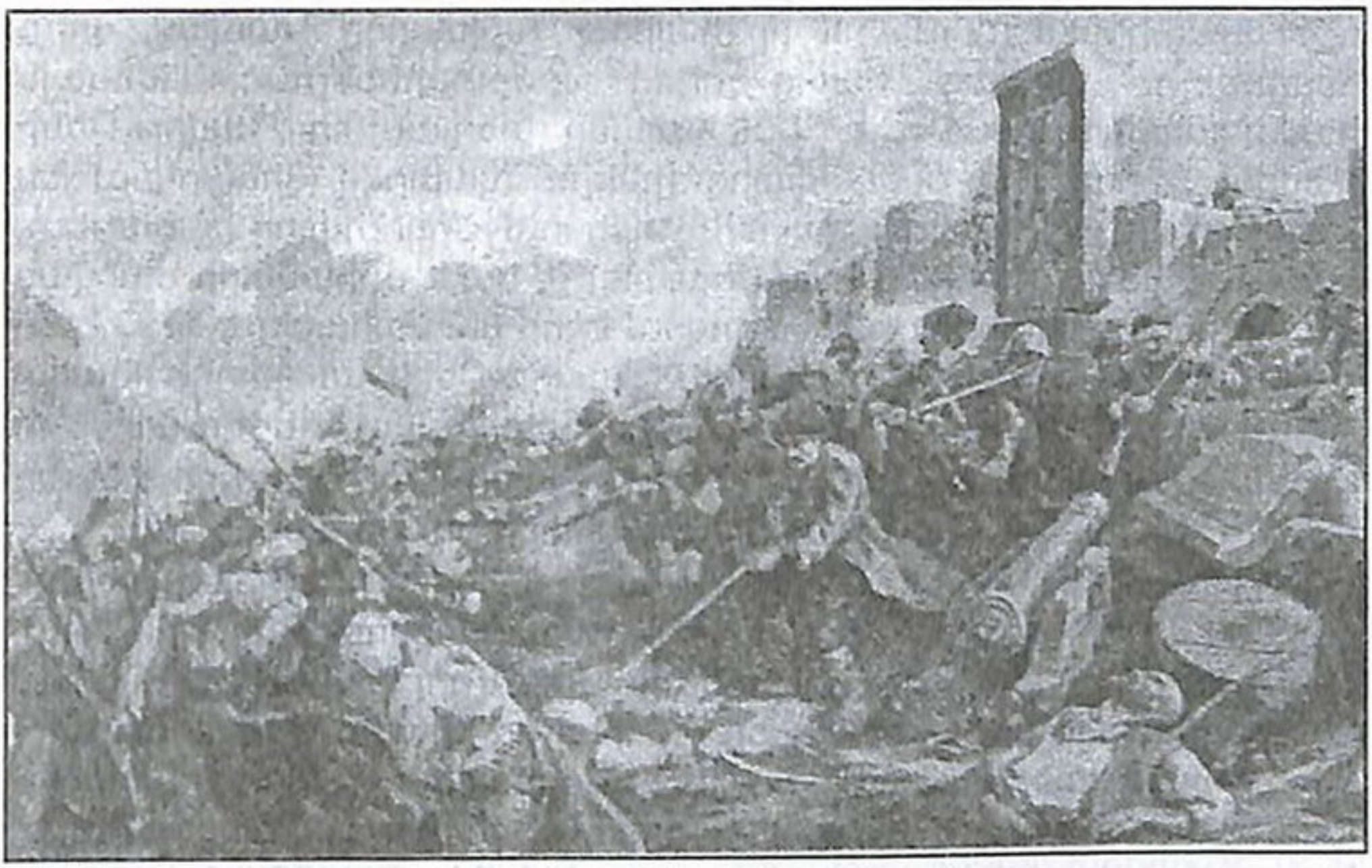
Հայաստանի ազատագրման՝ Անգեղակոթում մշակված ծրագրերում, արտաքին օգնությունը դիտվում էր որպես ազդակ: Ըստ զեկուցագիր-ծրագրի, Հայաստանը կարող էր հանել 200000 զորք, որից 50000-ը կարող էր տրամադրել Սյունիքը, իսկ 60000-ը՝ Մեծ Ղափանը /Արցախը/: Սյունիքի զինական ուժերի մասին Օրին բերում է հետեւյալ թվերը. Քշթաղի (Քաշաթաղ) նահանգը կարող է տալ 10000 զինվոր, Սիսիանը՝ 6000, Շամբը՝ 5000, Գետաթաղը՝ 5000, Մեղրին՝ 3000, Դարալագյազը (Վայոց ձոր)՝ 1000, Երնջակը՝ 1000:

Օրուն Եվրոպայում սպասվում էր հիասթափություն: Եվրոպան չէր կարող օգնել Հայաստանին: Պֆալցի կյուրֆուստից վերցնելով երաշխավորագրեր՝ Օրին 1701 թ. Մինաս վարդապետի եւ լեհահայ թարգմանիչ Նազար Օրեխովիչի հետ մեկնում է Ռուսաստան: Օրին մշակում է Հայաստանի ազատագրության նոր՝ ռուսական ծրագիր, որով նախատեսվում էր Հայաստանը ազատագրել 25000-ոց ռուսական բանակի օգնությամբ: Ծրագիրը ռուսական արքունիք է ներկայացվում 1701 թ. հուլիսին, իսկ հոկտեմբերին Օրուն ընդունում է Պետրոս Մեծը: Արեւելքը հետաքրքրում էր ռուսներին: Ռուսաց թագավորը խոստանում է դեպի Հայաստան արշավանք ձեռնարկել հյուսիսային պատերազմի ավարտից հետո: Օրին ռուսական արքունիքին ներկայացնում է նաեւ Հայաստանի քարտեզը: Օրին գործի մարդ էր: Քանի դեռ շարունակվում էր ռուս-շվեդական

Հալիձոր. ճերմակրոցային կառույցներ (Կապան)

երկարաձգվող պատերազմը, նա կարողանում է ծրագրել ռուսական մի դեսպանության ուղեւորություն դեպի Պարսկաստան: Օրին ստանում է գնդապետի զինվորական աստիճան եւ նշանակվում դեսպանության ղեկավար: Մինչ այդ նա հասցնում է 20000 ռուբլու արդիական զենք գտնել Եվրոպայում՝ զինելու համար Աստրախանում կազմակերպվող հայկական գունդը: Օրու դեսպանության գաղտնի խնդիրն էր՝ ծանոթանալ Պարսկաստանի կացությանը եւ մշակել ապագա ռուսական արշավանքի հնարավոր հարմար ուղիները: Ուղեւորության ընթացքում Օրին հանդիպումներ է ունենում Էջմիածնի եւ Գանձասարի կաթողիկոսների, ինչպես նաեւ մելիքների հետ, քննարկում Հայաստանի ազատագրության խնդիրներ: Պարսկաստանում նա տեսակցում է պարսից շահի հետ: Նրա ծրագրերով հատկապես ոգեւորվում է Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը: Օրու դեսպանական առաքելությունը տեւում է չորս տարի: 1711 թ. նա վերադառնում է Ռուսաստան, բայց օգոստոսին հանկարծամահ է լինում Աստրախանում: Նրան ուղեկցող Եսայի Հասան-Ջալալյանը Օրուն թաղում է Աստրախանի հայկական եկեղեցու բակում: Օրու ազատագրա-

Հալիձորի ճակատամարտը (Նկարիչ՝ Ա. Բեքարյան)

կան պայքարի սերմերը անպտուղ չմնացին: Նրա մահվանից մեկ տասնամյակ անց Սյունիքում բռնկվում է հզոր ազատագրական շարժում... գրվում են անկախության համար հերոսական պայքարի փայլուն էջեր:

Դավիթ-Բեկի ղեկավարած Սյունիքի ազատագրական պատերազմի մասին շատ է գրվել: Այդ պայքարի պատմության հիմնական աղբյուրը զորավարի զինակիցներից Ստեփանոս Շահումյանի՝ ականատեսի հավաստիությամբ պատմած եւ Վենետիկում Ղուկաս Սեբաստացու կողմից գրի առնված «Դավիթ-Բեկի պատմությունն» է: 1720-ական թվականների սկզբին Սյունիքը եղել է ազատագրական պայքարի խմորումների մեջ: Ստ. Շահումյանը մեկնել է Վրաստան եւ Սյունյաց ավագանու անունից վրաց իշխանաց-իշխան Շահնավազին խնդրել՝ ապստամբությունը ղեկավարելու համար ուղարկել զինվորականներ: Ահա այդպես, Վրաստանից Սյունիք է գալիս Դավիթ-Բեկը՝ իր մի քանի տասնյակ զինվորների հետ: Սկզբնաղբյուրը մեզ չի հայտնում ոչ Դավիթ-Բեկի ծննդավայրը, ոչ էլ նրա ծննդյան ու մահվան թվերը: Սակայն անընդունելի է հայտնված այն կարծիքը, որ Դավիթ-Բեկն իբր եղել է վրացահայ: Ղ. Սեբաստացին հստակ նշում է, որ նրա ծննդավայրը եղել է Կապանը. «Նրան իրավունք տվեց (վրաց

իշխանաց-իշխանը) գնալու իր հայրենի աշխարհը՝ Կապան, զորք հավաքելու այնտեղ՝ հայոց հողը պաշտպանելու»: Ամենայն հավանականությամբ՝ Ստ. Շահումյանը տեղյակ էր Դավիթ-Բեկի մասին: Զորավարի ծննդավայրը լինելու պատիվը վիճարկում են Սյունիքի մի քանի բնակավայրեր. Գորիսում՝ Շինուհայրը եւ Տաթեւը, իսկ Կապանում՝ Բեխը: Ստույգ հայտնի չէ նաեւ զորավարի մահվան պատճառն ու թվականը: Ենթադրվում է, որ նա մահացել է 1727 կամ 1728 թթ.՝ 54 տարեկան հասակում: Դավիթ-Բեկի աներորդի Թաղա Կուզանենցին 1746 թ. գրած հիշատակարանում նշվում է, որ զորավարն ընկել է մարտի դաշտում: Հայտնի է, որ նրա հոր անունը եղել է Ալիխան, իսկ կնոջ անունը՝ Հուսնիփեր կամ Ալամսուլթան:

Դավիթ-Բեկը Սյունիք է գալիս 1722 թ. եւ նախ իր զորակայանն է դարձնում Գորիսի Շինուհայր գյուղը: Նա ամրացնում է գյուղի բերդը, ձեռնարկում զորքի կազմակերպումը: Նրա զորքի միջուկը դառնում են Շինուհայրցի 550 մարտիկներ՝ Պայինդուր, Պակի, Մինաս եւ Ստեփան զորապետերի գլխավորությամբ: Զորավարն իր առաջին ճակատամարտը տալիս է Շինուհայրից ոչ հեռու՝ Եռաբլրի սարահարթում, եւ հաղթում ղարաչոռլու ավազակաբարո ցեղերին: Զորավարի երկրորդ ճակատամարտը եւս տեղի է ունենում Եռաբլուրի սարահարթում՝ այս անգամ Ջիվանշիրի երեսուներկու համախմբված ցեղերի դեմ: Եռօրյա կռիվներից հետո հայերը կատարյալ հաղթանակ են տանում: Սեբաստացին գրում է, որ թշնամու զորքի թիվը 60000 էր, բայց դա չափազանցություն է: Հայերի հաղթանակները ոգեշնչող էին, եւ ողջ լեռնաշխարհում առկայծում է ազատագրական պայքարի բոցը: Դրանից հետո Դավիթ-Բեկն իր անողոք սուրն ուղղում է ներքին թշնամու՝ հայ դավաճանների դեմ: Դրանցից ամենաուժեղը եւ վտանգավորը Տաթեւի մելիք Դավիթն էր (որոշ տվյալներով՝ նաեւ Դավիթ-Բեկի անձնական տոհմական թշնամին), որը, ուրանալով քրիստոնական հավատը, դարձել էր Մելիք-Բաղր: Դավաճանը գերվում եւ գլխատվում է Շինուհայրում:

Գորիսյան հաղթանակներից հետո Դավիթ-Բեկը տեղափոխվում է Կապան: Նա ապահովել էր ամուր թիկունք: Զորավարը կառուցում եւ ամրացնում է Հալիձորի բերդը, այն դարձնում զորակայան եւ իր ստեղծած իշխանության կենտրոն: Հալիձորը գտնվում է Ողջի գետի աջ ափին: Մինչ այդ այստեղ գործել է Կուսանաց անապատ: Մ. Չամչյանը եւ Ղ. Ալիշանը շփոթվել են, համարելով, որ Դավիթ-Բեկի Հալիձոր բերդը գտնվում է Հաբանդում: Սակայն Գորիսի (Հաբանդի) Հալիձորը չպետք է նույնացնել Դավիթ-Բեկի բերդի հետ, որը գտնվում

է Սյունիքի նախկին Զորք գավառի տարածքում՝ Գորիսի Հալիձոր գյուղից տասնյակ կիլոմետրեր հեռու: Հարցը նրանում է, որ պատմական հին աղբյուրները Սյունիքի Զորք գավառում Հալիձոր տեղանուն չեն հիշատակում: Հնարավոր է, որ տեղանունը կապ ունի Գորիսի Հալիձորի հետ, քանի որ նրա բնակիչներն այդտեղ ունեին ամառային արոտավայրեր:

Դավիթ-Բեկի դրոշի տակ հավաքվեցին Սյունիքի ողջ զինական ուժերը՝ իրենց հայտնի զորավարներով՝ Չավնդուրի տեր Թորոսը, Կալերից՝ Պապը, մելիք Փարսադանը, նրա փեսա տեր-Ավետիսը եւ շատ ուրիշներ: Սկսվեց մահմեդական իշխաններից երկրամասի ազատագրման շրջանը: Դավիթ-Բեկը լավ էր ըմբռնել սյունեցու հոգեբանությունը, որ նրանից վանելով վախն ու ստրկամտությունը՝ կարելի է կազմել անխորտակելի ջոկատներ: Նա հանկարծակի հարձակումներով մաքրեց հայրենի հողը թշնամիներից, բռնագրավեց հայ դավաճան եւ այլազգի իշխանների հողերը ու բաժանեց յուրայիններին: Զորավարը կազմակերպեց ընդհանուր հրամանատարություն ունեցող, կարգապահ եւ մարտունակ բանակ, ձեւավորեց ռազմական խորհուրդ՝ սպայակույտ: Նա իր հետ Վրաստանից եկած Մխիթարին նշանակեց բանակի հրամանատար սպարապետ, զորքերը դասավորեց ըստ առանձին գավառների ու շրջանների: Զորագլուխներ կարգվեցին հմուտ, քաջակորով, հայրենասեր մարդիկ: Բանակի զորաջոկատները 14-ն էին, իսկ մշտական զորքի ընդհանուր թիվը՝ 5000 զինվոր: Դրանք շարժունակ, մշտապես փոխօգնության պատրաստ զորքեր էին: Սյունիքի հայկական իշխանության մեջ հաստատվեց ռազմական խիստ կարգապահություն: Պատժվում էր ամեն մի զանցանք եւ մանավանդ՝ վախկոտությունն ու դավաճանությունը: Դավիթ-Բեկը մահապատժի ենթարկեց Պապ զորապետին, որը մի ճակատամարտում անհարկի նահաջել էր:Հաշվի չառնվեց, որ մինչ այդ զորապետը իրեն փառքով էր պսակել: Դավիթ-Բեկի ահեղ պատժից մի կերպ է խուսափել Մխիթար Սպարապետը՝ ենթարկվելով միայն ծեծի: Զորավարի կողմից պատժվել են նաեւ մելիք Փարսադանն ու տեր-Ավետիսը: Երկաթյա կարգապահությունը դարձավ հաղթանակների գրավական: Մեկը մյուսի ետեւից գրավվեցին Սյունիքի բոլոր կարեւոր բերդերը, որոնց թվում՝ Ջեյվան ու Որոտնաբերդը: Եղան եւ ցավալի պարտություններ, ինչպես Եղվարդում եւ Նախիջեւանում, բայց դրանք երբեք չհուսահատեցրին Դավիթ-Բեկին: Պարտությունը իսկույն փոխհատուցվում էր տպավորիչ հաղթանակներով: Եղվարդում հայկական զորքի պարտության մեղքն ընկնում է Արծվանիկի դավաճան մելիք Ֆռանգյուլի խղճի վրա:

Ճակատամարտում զոհվեց հերոս իշխան Թորոսը: Կապանի Եղվարդ գյուղի եկեղեցու մոտ՝ գերեզմանատանը, Թորոս իշխանի տապանաքարի վրա քանդակված է առյուծի գլուխն իր բերանի մեջ առած աղվես, որը խորհրդանշում է հերոսի՝ դավաճանության զոհ դառնալը: Իսկ մելիք Ֆռանգյուլի միայնակ գերեզմանը ժողովրդի կողմից մինչեւ օրս անարգվում է՝ «շոն Փռանգուլ» հորջորջմամբ:

Դավիթ-Բեկի հաջողություններն ավելի ծանրակշիռ են դառնում այն բանից հետո, երբ նա հաղթական կռիվներ է մղում օսմանյան Թուրքիայի կանոնավոր բանակների դեմ: Թուրքական զորքերը, հեղեղի պես լցվելով Անդրկովկաս, անկարող եղան նվաճելու ազատության կղզիներ Սյունիքն ու Արցախը: Թուրքերը Սյունիք մտան 1726 թ.: Ապստամբների շարքերում նկատվեց որոշ վհատություն, եղան լքման դեպքեր, թշնամուն հաջողվեց գրավել Կապանի մեծ մասը: Դավիթ-Բեկը սակավաթիվ զորքով ստիպված ամրացավ Հալիձորում: 1727 թվականի սկիզբն էր: Թվում էր, թե պարտությունն անխուսափելի է. բերդի պարիսպներին թշնամին մոտեցրել էր հսկա սանդուղքների նմանվող 26 մեքենաներ: Թուրքական զորքերի թիվը լրացված լինելով տեղական մահմեդական ուժերով՝ հասնում էր 60-70 հազարի: Պաշարումը տեւեց յոթ օր: Յոթերորդ օրը տեղի ունեցավ հրաշքը: Որոշվեց ձեռնարկել խիզախ հակահարձակում: Բերդի Ս. Մինաս եկեղեցում կատարվեց եկեղեցական արարողություն՝ բոլոր հոգեւորականները, միանձնուհի կույսերը ծնկաչոք օգնություն էին հայցում Աստծուց: Հնչում էին եկեղեցական զանգերը: Եվ 300 կամավոր քաջեր օրվա յոթերորդ ժամին՝ Մխիթար Սպարապետի եւ տեր-Ավետիսի հրամանատարությամբ, հանկարծակի դուրս եկան բերդից ու աղմուկ-աղաղակով հարձակվեցին թշնամու վրա: Վերջիններիս մոտ խուճապ սկսվեց, որը վերածվեց անկանոն փախուստի, թշնամու բանակի պաշարողական երեք գծերը խառնվեցին միմյանց: Այդ օրը օսմանցիները տվեցին 13000 զոհ եւ մարտի դաշտում թողեցին 148 դրոշ: Դա աննպասելի, փառավոր հաղթանակ էր: Սյունիքի լեռներում կրկին փողփողաց ազատության դրոշը: Շուտով ազատագրվեցին ողջ Կապանը եւ Մեղրին:

Այս հաղթանակը մեծ տպավորություն թողեց պարսիկների վրա եւ նրանք ընդառաջ գնացին Դավիթ-Բեկի դիվանագիտական քայլերին: Կնքվեց հայ-պարսկական պայմանագիր: Պարսից շահ Թահմազը զորավարին հղեց հրովարտակ, ուր նաեւ գրված էր. «Եվ ահա կարգեցի քեզ այսօր իշխան եւ գլուխ մեր բոլոր իշխանների, որ այդ կողմերում են եւ Կապան երկիրը, որ վերցրիր քաջությամբ՝ քեզ լինի»: Պարսից

շահը Դավիթ-Բեկին ուղարկեց խաչվառ, մի պատվական նժույգ, իսկ զորապետներին՝ մեկական պատմուճան: Դավիթ-Բեկին տրվեց նաեւ դրամ կտրելու իրավունք: Սյունիքի հողում կայացավ հայ-պարսկական զինակցությունն ընդդեմ օսմանյան թուրքերի:

1728 թ. սկսած՝ Կապանի հայկական իշխանության դրությունը ծանրացավ: Հայ-պարսկական զինակցությունն անհրաժեշտ ծավալներ չընդունեց: Անհույս էր դարձել նաեւ ռուսական օգնությունը: Ագուլիսի կռիվներում տակտիկական սխալներ թույլ տվեց նաեւ Դավիթ-Բեկը՝ արժանվույնս չպատժելով տեղի դավաճան հայերին: Ազատագրական պայքարի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցավ նաեւ քաղաքական գործչի մահը: Ղ. Սեբաստացու հաղորդման համաձայն, այն տեղի է ունեցել 1728 թ.՝ հիվանդության պատճառով:

Դավիթ-Բեկին արժանիորեն փոխարինում է Մխիթար Սպարապետը (սպարապետ նրան կոչեց Սեբաստացին, գերեզմանաքարի արձանագրության մեջ Մխիթարին տրված է Մեծ մականունը): Նա սյունեցի չէր, ծնվել էր Գանձակում: Լինելով տաղանդավոր եւ քաջ զինվորական՝ նա, սակայն, չուներ Դավիթ-Բեկի հեղինակությունն ու ուժը: Շուտով սկիզբ առան ընտանի գժտություններ: Մխիթարին հակառակվեց մեկ ուրիշ հերոս՝ տեր-Ավետիսը: Նա Սիսիանի Բռնակոթ գյուղից էր՝ Հալիձորի բերդի տեր մելիք Փարսադանի փեսան: Երկու հեղինակությունների անմիաբանությունն ի վերջո հանգեցրեց Հալիձորի կորստին: Մխիթար Սպարապետը Հալիձորում իշխեց մեկ տարի: Օսմանյան թուրքերը կրկին պաշարեցին արծվաբույնը: Հակառակ սպարապետի՝ տեր-Ավետիսը որոշեց բանակցությունների մեջ մտնել թուրքերի հետ: Մխիթար Սպարապետը դա համարեց դավաճանություն եւ գիշերով հեռացավ ամրոցից: Թուրքերը սիրով ընդունեցին տեր-Ավետիսին, բայց հակառակ խոստման, կամովի հանձված Հալիձորում սարքեցին կոտորած, ավեր եւ գերեվարություն: Գերվեց նաեւ Մխիթար Սպարապետի ընտանիքը՝ կինը եւ երեխաները: Տեր-Ավետիսը զղջաց արարքի համար, բայց արդեն ուշ էր; Հալիձորի հերոսն իր ձեռքով, առանց կռվի, անառիկ բերդը հանձնեց թշնամուն եւ անօգնական վկա եղավ նրա կործանմանը: Տեր-Ավետիսը թողեց ամեն ինչ եւ մեղքերը քավելու համար մեկնեց Երուսաղեմ: Մխիթար Սպարապետը, ահ ու սարսափ տարածելով եւս մեկ տարի, հերոսական պայքար մղեց թշնամիների դեմ: Նա իր զորակայանը տեղափոխեց Գորիսի Խնձորեսկ գյուղը: Օրդուբադի վրա կատարած մի պատժիչ արշավանքից հետո նա 160 ուղտաբեռ ավար բերեց Խնձորեսկ: Այստեղ էլ նա դավադրաբար, հրացանի կրակոցով սպանվում է յուրայինների կողմից:

Լեոն խնձորեսկցիների այդ քայլը համարում է հայ ամբոխի պատմական ոճրագործություն: Հերոսի գլուխը կտրում, ոսկի ստանալու ակնկալիքով տանում են Թավրիզ, բայց վարձի փոխարեն դավաճանները տալիս են իրենց գլուխները: Թշնամին ըստ արժանվույն գնահատեց պժգալի արարքը:

Մխիթար Սպարապետի աճյունն ամփոփված է Հին Խնձորեսկի անապատի բակում: Տապանաքարի վրա գրված է, որ նա նահատակվել է ՌՃՀՋ, այսինքն՝ 1727 թ.: Լեոն նկատել է գերեզմանաքարի թվականի սխալը: Այնտեղ Ջ-ի փոխարեն պետք է լինի Թ. Մխիթարին սպանել են 1730 թ.: Մխիթար Սպարապետի մահով ավարտվում է Սյունիքի ազատագրական պայքարի հերոսական պատմությունը: Օսմանյան թուրքերը, առանց դժվարության, շուտով տիրեցին ողջ Սյունիքին:

ԻԸ. Սյունիքը ռուսական տիրապետության տակ

Սյունիքում դավիթբեկյան ազատագրական պայքարի անկումից հետո հայ զորականներից շատերը ցրվեցին տարբեր վայրեր: Նրանց մի մասը զինվորական ծառայության անցավ Պարսկաստանում, մի մասն էլ գնաց Արցախ: Էապես թուլացավ երկրամասի դիմադրողական ուժը, թշնամու կողոպտիչ արշավանքներն այս կամ այն բնակավայրի վրա մնում էին անպատիժ: Շուրջ հինգ տարի Սյունիքում իշխեցին օսմանյան թուրքերը: Սկսվեց արտագաղթ, առաջին հերթին հեռանում էին կարող եւ ձեռներեց մարդիկ: Սյունեցիները հայտնվում են նաեւ Եվրոպայում: Եվրոպան նրանց ձգում էր որպես առեվտրաարդյունաբերական կենտրոն եւ բարձրացող քաղաքակրթության օրրան:

Իտալիայի Վենետիկ քաղաքում դեռեւս 17-րդ դարի կեսերից մեծ անուն էր հանել Շահումյան առեւտրական տունը: Առեւտրական տունը հիմնել էր Մեղրու Վանք գյուղից Ոսկան Շահումյանը: Ալիշանի հավաստմամբ՝ այդ տունը վաճառահանում էր միլիոնավոր ֆրանկ արժողությամբ արեւելյան ապրանքներ՝ Դամասկոսի կերպաս, հայելիներ, ապակյա ճրագարաններ եւ այլն: Դավիթ-Բեկի մեզ քաջ հայտնի զինակից Ստեփանոս Շահումյանը Ոսկանի եղբոր որդին էր: Ապստամբության անկումից հետո նա, հարյուրավոր սյունեցիների նման, հեռանում է ծննդավայրից եւ հայտնվում Վենետիկում: Այստեղ ամուսնանում է եւ սկսում զբաղվել վաճառականությամբ: Չմոռանալով իր մարտական ընկերներին՝ նա Մխիթարյան միաբաններից Ղուկաս Սեբաստացուն գրել տվեց ազատագրական պայքարի պատմությունը:

Շահումյան առեւտրական տան ներկայացուցիչները, ինչպես նաեւ առանձին անհատ սյունեցիներ, խոր հետք են թողել Մխիթարյան միաբանութան կենտրոնատեղի Ս. Ղազար կղզում: Կղզու վանքի 1736 թ. «Ժամանակագրութան» մեջ նշվում է Հովհաննես անունով մի պատանու մասին, որը Հայաստանի Հաբանդ գավառից վաճառականություն անելու համար եկել էր Վենետիկ, սակայն թողել էր նախնական մտադրությունը, դարձել միաբանության անդամ: Հովհաննեսը 1737 թ. վաղաժամ մահանում է եւ իր կտակի համաձայն, թաղվում այնտեղ: Վանքի 1767 թ. «Ժամանակագրությունից» հայտնի է դառնում, որ 30 տարի Ս. Ղազար կղզու եկեղեցում՝ պատանու պատգամին համապատասխան, «անվթար» մատուցվում է նրա

հիշատակի պատարագը: Հովհաննես պատանին միակ սյունեցին չէ, որ թաղված է Ս. Ղազար կղզում: Մխիթար Աբբահոր վարքը շարադրող Հ. Թորոսյանը գրում է. «Հաբանդ գավառեն երկու վաճառական ազգականք, Ստեփան եւ Նահապետ, որոնք Վենետիկ կը բնակեին, ուզեցին յիշատակ մը թողուլ Մխիթարայ դաստակերտին մեջ: Մտածեցին խորան մը շինել Ս. Գրիգոր Լուսավորչին՝ մարմար քարերով»: Կառույցի նախագիծը կազմում է ինքը ՝ Մխիթար Աբբահայր Սեբաստացին եւ շինարարության ավարտից հետո օրհնում այն: Կարմիր մարմարից կառուցված խորանի առջեւ կա մի դամբարան, ուր տապանաքարի վրա արձանագրված է.

Ղափանեցիք Շահումեանց տան
Պարոն Զաքարն որ է Դավթեան,
Պարոն Սրեփան Վարդանէսեան,
Պարոն Նահապետ Պողոսեան
Երուն շինել զայս սուրբ սեղան
Եւ ընդ ամին զայս դամբարան
Ի յիշատակ եւ ի կայան,
Քանից որք են ճիւղք նոյնոյ տան,
Յամի տեառն 1737 յուլիսի 30:

Տապանաքարը 1975 թ. կղզում ծագած հրդեհից հետո, գետեղվել է եկեղեցու գավթի որմերից մեկում:

Վենետիկի Շահումյան առեւտրական տունը 1757 թ. սնանկացել է:

Օսմանյան գերիշխանությունը Սյունիքում, բարեբախտաբար, կարճ է տեւում: Պարսից Նադիր Շահին հաջողվում է վերանվաճել ինչպես Արեւելյան Հայաստանը, այնպես էլ Սյունիքը: Սակայն, եթե նրա օրոք վերակենդանացան Արցախի հայկական մելիքությունները (Խամսայի), ապա նույնը չի կարելի ասել Սյունիքի մասին: Վերջինս ապրել է մեծ արտագաղթ, հայտնվել խորը տնտեսական ճգնաժամի մեջ: Այդ պատճառով այստեղ չվերստեղծվեցին նախկին հզոր հայկական իշխանությունները՝ մելիքությունները: Եղած մելիքները թույլ էին եւ անզոր՝ պաշտպանելու լեռնաշխարհը օտար ասպատակություններից:

1736 թ. Մուղանի դաշտավայրում մեծ տոնախմբությամբ եւ հանդեսներով Իրանի թագավոր է հռչակվում Նադիր Շահը (1736-1747 թթ.): Նրա թագադրության պատիվը տրված էր հայոց Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսին (1734-1737 թթ.): Թագադրությունից հետո կաթողիկոսը էջմիածին է վերադառնում Սյունիքի վրայով՝ ցանկություն հայտնելով այցելել հռչակավոր Տաթեւ սրբավայրը: Բարեբախտաբար, նա նաեւ գրչի մարդ էր եւ սերունդներին է թողել մի ուղեգրություն, ուր

հետաքրքիր մանրամասներ է հաղորդում Սյունիքում իր այցելած մի շարք բնակավայրերի մասին:

Սյունիքի առաջին բնակավայրը, ուր ոտք է դրել Աբ. Կրետացին, եղել է Խնձորեսկ գյուղը: Այն իր տեսքով խիստ զարմացրել էր աշխարհ տեսած ծերունուն: Թշնամու հանկարծակի հարձակման ահից խնձորեսկցիները, գյուղամիջի բնակատեղը թողած, ապրում էին ժայռերի վիմափոր քարանձավներում, ուր կարելի էր բարձրանալ միայն փոկերից սարքած աստիճանների միջոցով: Ուրեմն, Մխիթար Սպարապետի մահից հետո գյուղը մշտապես ենթարկվել է հարձակումների: Սակայն խնձորեսկցիները արիաբար կռվել ու չեն հանձվել: Կրետացին այնուհետեւ անցնում է կիսավեր եւ Տաթեւի կողմից բանադրված Քարահունջ գյուղի միջով, չորս օր մնում Հարանց Մեծ անապատում: Նա այցելում է Շինուհայրի Կուսանաց անապատ, ուր ընդամենը կային երկու տասնյակ միանձնուհիներ, հոգում մենաստանի որոշ պետքեր: Տաթեւի վանքում կաթողիկոսը մնում է յոթ օր, քանի որ ձյան պատճառով ճանապարհները փակ էին: Հետո նա Կապանի Տանձավեր ամայի գյուղի միջով ուղեւորվում է դեպի Իրիցվանիկ (Արծվանիկ) գյուղը: Կրետացու սյունիքյան ուղեգրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Դավիթ-Բեկի հզոր ապստամբությունից ընդամենը վեց տարի անց Սյունիքը հայտնվել էր խորը ճգնաժամի մեջ: Ուղեգրության տողերում մենք ամենուր տեսնում ենք կիսավեր բնակավայրեր, ահաբեկված բնակիչներ, կիսակործան եւ անխնամ վանքեր ու անապատներ: Երկրամասը համարյա մնացել էր անպաշտպան: Շրջակա մահմեդական խանությունները մշտապես կողոպտիչ արշավանքներ էին ձեռնարկում Սյունիքի վրա: Հատկապես մեծ ակտիվություն էր ցույց տալիս Նախիջեւանի Հեյդար ղուլի խանը: 1748 թ. նա իր զորքերով, արեւմուտքից-արեւելք կտրելով Սյունիքի տարածքը, հասնում է մինչեւ Տեղ գյուղը: Նրա դեմ պայքարի է դուրս գալիս մելիք Բարխուդարը, սակայն նա պարտություն է կրում եւ զոհվում: Սյունիքն այնուհետեւ ամբողջությամբ ընկնում է Ղարաբաղի նորաստեղծ խանության գերիշխանության տակ: 1762 թ. Սյունիքը դառնում է միջխանական կռիվների թատերաբեմ: Շուշին գրավելու անհաջող փորձից հետո Ուրմիայի Ֆաթալի խանը հարձակվում է Տաթեւի վանքի վրա, գերեվարում այնտեղ պատսպարված մարդկանց, թալանում եկեղեցու հարստությունները:

Սյունիքի համար ծանր ժամանակներ էին: Լեռնաշխարհով մեկ սկսում են ազատ տեղաշարժվել քրդական եւ թուրքական քոչվոր

ցեղախմբեր, որոնք վայելում էին Ղարաբաղի իրենց կրոնակից խանի աջակցությունը: Հաճախակի են դառնում հայերի կրոնափոխության դեպքերը: Այդ ճանապարհով պատահական մարդիկ տեր են դառնում առանձին գյուղերի ու կալվածների: Լեռնաշխարհի գետերի եւ լեռների, լճերի ու աղբյուրների, դաշտերի եւ ձորերի հայերեն անվանումները փոխարինվում կամ թարգմանվում ու տարածում են գտնում թուրքերենով: Թուրքերենով հնչյունափոխված այդպիսի մի տեղանուն է «Զանգեզուր» երկրանունը: Այն, փոխարինելով Սյունիք կամ Կապան երկրանուններին, գործածության մեջ մնաց շուրջ 200 տարի՝ ընդհուպ մինչեւ ՀՀ վարչատարածքային՝ 1995 թ. դեկտեմբերի 4-ի նոր բաժանումը: «Զանգեզուր» բառի ժողովրդական ստուգաբանությունների համաձայն՝ այն առաջացել է «Զանգն է զուր» կամ «Զանգ է զոռ» արտահայտություններից: Այս բացատրություններն անհիմն են եւ ոչ գիտական: «Զանգեզուր» տեղանվան հանգամանալից եւ գիտական ստուգաբանությունը տվել է պրոֆ. Ալ. Մարգարյանը: Այն կապ չունի «զանգ» բառի հետ եւ առաջացել է «Զագեձոր-Զագաձոր» բառի թուրքերեն հնչյունափոխված ձեւից, քանի որ թուրքերենը զուրկ է «ձ» հնչյունից եւ փոխարենը օգտագործում է «զ»-ն: Զագեձոր կոչվել է Վարարակն գետի հովիտը, ուր այժմ փռված է Գորիս քաղաքը: «Զանգեզուր» տեղանունը չի գործածվել ոչ Իսրայել Օրու փաստաթղթերում, ոչ «Դավիթ-Բեկի պատմության» մեջ: Այն անծանոթ էր նաեւ Աբ. Կրետացուն: Նշանակում է՝ «Զանգեզուր» տեղանունը գործածության մեջ է մտնում Ղարաբաղի խանության գերիշխանության օրոք եւ պաշտոնական ճանաչում ստանում ռուսական տիրապետության ժամանակ:

18-րդ դարավերջը սյունեցիների համար սպասումների ու ակնկալիքների ժամանակաշրջան էր: Սյունիքը մտնում էր Ղարաբաղի խանության մեջ, իսկ վերջինս մաս էր կազմում պարսկական պետության: Սյունիքի պատմական տարածքի մեծ մասին տիրում էին Ղարաբաղի խաները, որոնք երկրամասը բաժանել էին երկու մեծ՝ Տաթեւի եւ Ղափանի մահալների եւ դրանք կառավարում հայ մելիքների՝ միրբոլուքների միջոցով: Տաթեւի միրբոլուքներն էին Օրբելյանները: Բացի միրբոլուքներից՝ Սյունիքի տարածքում կային սահմանափակ իշխանություն ունեցող ուրիշ մելիքներ եւս:

Հայ ազգային-ազատագրական շարժման կենտրոնը դարձել էր Արցախը: 1783 թ. ռուսական ցարին Գանձասարից ուղղված դիմումի տակ մենք տեսնում ենք նաեւ Զանգեզուրի մելիքներից մեկի ստորագրությունը: Ռուսների մուտքը Անդրկովկաս օրակարգի հարց էր: 1783

թ. Վրաստանն ընդունում է ռուսական հպատակություն: 1784 թ. պետք է կայանար ռուսական զորքերի արշավանքը դեպի Անդրկովկաս: Արցախի եւ Սյունիքի մելիքները սպասումների մեջ էին: Սակայն ռուսների փոխարեն 1795 – 1797 թթ. Հայաստան ու Վրաստան արշավեց պարսից ներքինի շահ Աղա Մահմեդ խանը: Պարսից շահի երկրորդ արշավանքից հետո սկսվեց սով եւ համաճարակ: Ժանտախտը տարածվեց նաեւ Սյունիքում: Լեոն գրում է. «Հիվանդությունը սաստիկ էր մանավանդ Սյունիքում, Խնձորեսկ ավանի շրջականերում: Այդ կողմերից մեծ գաղթականություն դուրս գնաց եւ ցրվեց զանազան կողմեր»: Րաֆ՛ֆին այդ գաղթը համարել է Սյունյաց աշխարհի մեծ գաղթականություն:

19-րդ դարը Անդրկովկասի համար նշանավորվում է նրանով, որ Ռուսաստանը վեջնականապես ոտք է դնում այստեղ: 1801 թ. Ռուսաստանին է միացվում Վրաստանը: Հարց բարձրացվեց՝ կայսրության սահմանը հասցնել մինչեւ Արաքս գետը: Այդ ծրագիրը մասամբ իրականացվեց ռուս -պարսկական առաջին (1804-1813 թթ.) պատերազմի ժամանակ: Պատերազմը սկսվելուց մեկ տարի անց Ղարաբաղի խորամանկ խան Իբրահիմը, կանխելով իր հպատակ բնակչության գերակշիռ տարրի՝ հայերի ակնկալիքները, ընդառաջ է գնում ռուսների պահանջներին: Նա քաջ գիտակցում էր, որ խանության սահմաններում ինքը չի կարող դիմադրել ռուսներին, հայերին չի կարող ստիպել՝ կռվելու նրանց դեմ: 1805 թ. մայիսի 14-ին՝ Քյուրակչայ գետի ափին խփած վրանում, ռուս գեներալ Ցիցիանովը եւ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը պայմանագիր ստորագրեցին, որով խանությունն ընդունում էր ռուսական հպատակություն: Դրանով իսկ ռուսական կայսրության մեջ մտան Գորիսի, Կապանի եւ Սիսիանի շրջանները: 1813 թ. Գյուլիստանի պայմանագրով ռուս-պարսկական սահմանը ճանաչվեց Ողջի գետը, որի աջ ափից մինչեւ Արաքս հասնող տարածքը (Չավնդուր, Մեղրի) մնաց Պարսկաստանին: Մեղրին ռուսական տիրապետության տակ է անցնում 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով:

Ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում Սյունիքի հայ բնակչությունը զորավիգ եղավ ռուսական զորքերին՝ նրանց օգնելով նաեւ աշխարհազորային ուժերով: Գեներալ Տորմասովը 1811 թ. մարտի 3-ի զեկուցագրում հաղորդում է, որ Մեղրու մոտ աշխարհազորայինները կռվում էին ռուսական ջոկատի շարքերում եւ տվեցին 8 զոհ: Գեներալ Ռտիշչեւը 1812 թ. հուլիսի 27-ին իշխան Գորչակովին ուղարկած զեկուցագրում հաղորդում է, որ հուլիսի 12-ին 65 գինված հայեր, միանալով 17- րդ գնդի ջոկատին, Խնձորեսկի մոտ մարտ

մղեցին գյուղը կողոպտելու փորձ կատարող սարբազների (պարսիկ զինվոր) դեմ եւ հարկադրեցին նրանց՝ դիմել փախուստի: Բազում փաստեր կան, որ Սյունիքի բնակչությունը ռուսական բանակին օգնել է ինչպես ռուս-պարսկական առաջին, այնպես էլ երկրորդ պատերազմի ժամանակ: Հայերը Ռուսաստանի համար վստահելի հպատակներ էին, մինչդեռ նույնը չի կարելի ասել մահմեդական բնակչության մասին: Սակայն դա հայերի համար որեւէ լավ բան չէր խոստանում: Ղարաբաղի խանության մեջ պահպանվեց խանական կառավարչաձեւը: Խորտակվեցին Արցախի եւ Սյունիքի հայ մելիքների այն հույսերը, որ իբր ռուսական իշխանությունները կվերականգնեն իրենց իրավունքները, իրենք տեր կկանգնեն հայրենական վաղեմի տիրույթներին: Ղարաբաղի մահմեդական խաները պահպանեցին իրենց ժառանգական իրավունքները եւ գործում էին առանց էական իրավական սահմանափակումների: 1806 թ. դավաճանության մեջ կասկածվում եւ Շուշիում հրացանազարկ է արվում Իբրահիմ խանը: Նրան փոխարինում է Մեհտի անունով որդին՝ ոգելից խմիչքների նկատմամբ հակում ունեցող եւ Ղարաբաղի վերջին խանը: Նրա օրոք սկիզբ առան շատ անօրինականություններ: Սկսվում է հողատիրական իրավունքների ձեռք բերման մի աննախադեպ մրցություն, որի ժամանակ երեւան են գալիս նորաթուխ հողատերեր, որոնք իրենց իրավունքները ստանում էին մութ եւ հանցավոր ճանապարհներով: Եվ ցավալի է, որ դա կատարվում էր ռուսական տիրապետության օրոք, իսկ նորաթուխ հողատերերը հիմնականում մահմեդականներ էին, որոնք հեշտությամբ կաշառում էին ռուսներին: Այդ ճանապարհով Գորիսի գյուղերի մի մասին տեր են դառնում Ռուստամբեկովները: Սրանք հավատափոխ հայեր էին, որոնց դեմ Տեղ գյուղում գյուղացիական ապստամբություն է սկսվում:

1822 թ. վերանում է Ղարաբաղի խանությունը: Վերջին խան Մեհտին փախչում է Պարսկաստան, եւ խանության փոխարեն ստեղծվում է Ղարաբաղի պրովինցիա, որը կառավարվում էր ռուս պարետի կողմից:

Սյունիքի՝ Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելու առաջին դրական հետեւանքը կարելի է համարել այն, որ Թուրքմենչայի պայմանագրով նախատեսված պարսկահայերի ներգաղթից հետո երկրամասում կտրուկ, հօգուտ հայերի, փոխվում է ժողովրդագրական իրավիճակը: Այսպես, օրինակ՝ Սիսիանի շրջանում ներգաղթողները հաստատվեցին Սալվարդ, Անգեղակոթ, Ուզ, Լծեն, Շաղատ, Աշոտավան, Բարձրավան, Բալաք, Թասիկ, Շաքի գյուղերում եւ դրանց տվեցին հայա-

շունչ վերակենդանություն:

1840 թ. վարչական ռեֆորմով Զանգեզուրը կազմում էր Շուշիի գավառի մասը: 1849-1868 թթ. Զանգեզուրը մտնում էր Երեւանի նահանգի մեջ:

1868 թ. Անդրկովկասում իրականացվեց վարչական նոր վերափոխում: Կովկասի փոխարքայության կազմում ստեղծվում է Ելիզավետպոլի (Գանձակի) նահանգի Զանգեզուր գավառը: Այդ գավառը ամենաընդարձակն էր նահանգի մեջ: Նրա մեջ մտնում էին Գորիսի, Սիսիանի, Կապանի, Մեղրու՝ գլխավորապես հայկական բնակչություն ունեցող, ինչպես նաեւ նախկին Զանգելանի, Կուբաթլիի, Լաչինի՝ հիմնականում մահմեդական (քրդեր եւ թուրքեր) բնակչություն ունեցող շրջանները: Գավառը բաժանված էր ոստիկանական տեղամասերի կամ գավառակների: Վերջիններս իրենց հերթին բաժանվում էին ավելի փոքր վարչական միավորների՝ գյուղական համայնքների: Գավառում մշտական բնակություն հաստատեցին ռուս չինովնիկությունը եւ զինվորականությունը: Գավառում բարձր պաշտոնները, մասնավորապես գավառապետի պաշտոնը, մշտապես զբաղեցրել են ռուսները (եղել է նաեւ վրացի):

Զանգեզուր նորաստեղծ գավառի կենտրոնը դարձավ Գորիսը: Տեղանունը ծագել է Ստ. Օրբելյանի՝ Հաբանդ գավառի հարկացուցակում հիշատակվող Գորայք գյուղանվան Գորայս հայցական ձեւից: Գորիս մերօրյա գրելաձեւը առաջին անգամ հիշատակվում է 1624 թ. տեղում գրված մի ձեռագրում: Գորայքը կամ ինչպես տեղացիներն են կոչում՝ Կյորեսը, գտնվում է ներկա Գորիս քաղաքի արեւելյան դիմահայաց ժայռանտառի մեջ: Գավառակենտրոն քաղաքը հիմնվեց Վարարակն գետահովտի տափարակում, ուր սովորաբար կազմակերպվում էին տոնավաճառներ: Քաղաքի կառուցման հիմնական շինարարական աշխատանքներն սկսվեցին 1870 թ.: Կարճ ժամանակամիջոցում այն դարձավ Զանգեզուր գավառի հոգեւոր-մշակութային, առեւտրաֆինանսական կենտրոնը: Այստեղ բնակություն հաստատեցին նաեւ այլ շրջաններից եկած ազնվականներ, մեծահարուստ առեւտրականներ ու մտավորականներ, ինչպես Սաֆրազբեկյանները՝ Սիսիանի Բռնակոթ գյուղից, Մելիք-Նուբարյանները՝ Կապանի Շիկահողից եւ շատ ուրիշներ: Ռուս չինովնիկության հետ քաղաքում բնակվում էին նաեւ մահմեդական բեկեր: Նորաստեղծ քաղաքում նախ գործել է ռուսական դպրոցը եւ եկեղեցին: Վերջինս 1926 թ. քանդվել է:

Գորիս քաղաքը կառուցվել է ըստ հատակագծի, որի հիմքում երկու ամենալայն փողոցների հատմամբ՝ ընկած է եղել քրիստոնեական խա-

չի գաղափարը: Անհիմն է ժողովրդի մեջ տարածված այն տեսակետը, որ իբր քաղաքի հատակագիծը կազմել են գերմանացիները: Գորիսը ցարական հրամանով քաղաքի կոչում է ստացել 19-րդ դարավերջին: Ռուսական տիրապետության օրոք Սյունյաց հինավուրց լեռներում ձեւավորվեց արդիական մի քաղաք, որը համարվել է ժամանակի հայ քաղաքաշինության գոհար: Գորիս քաղաքի ծնունդ էր եւ նրա գեղարվեստական տարեգիրը դարձավ հայ մեծանուն գրող Ակսել Բակունցը:

ԻԹ. Սյունիքը մինչեւ 1920 թվականը

1. Սոցիալ-տնտեսական զարգացումը: 2. Բաթումի պայմանագրի արձագանքները երկրամասում: 3. Զորավար Անդրանիկը Զանգեզուրում: 4. Զանգեզուրյան հերոսամարտերի սկիզբը:

Անցնելով ռուսական տիրապետության տակ՝ Սյունիքը, բնականաբար, կապվեց Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքին, թեպետ ավանդական առեւտրական կապերը Պարսկաստանի հետ շարունակվում էին դեռ երկար ժամանակ: Խոսելով առեւտրականների հին սերնդի մասին՝ Ակ. Բակունցը նշում է, որ նրանք Գորիսում տակավին օգտագործում էին պարսկական չափն ու կշիռը: Զանգեզուրի տնտեսության հիմնական ճյուղերն էին անասնապահությունն ու հողագործությունը: Զանգեզուրի բնակչության զբաղմունքի բնույթի մեջ որակական փոփոխություն է կատարվում 1840-ական թվականներից, երբ երկար ընդմիջումից հետո Կապանում սկսվում է պղնձի հանույթը: Կապանի պղնձահանքերի մասին տեղյակ էր գեներալ Վ. Մադաթովը: Այդ մասին նա գրում է Երմոլովին 1823 թ. հղած իր նամակում: 1824 թ. սկսած՝ Կապանի պղնձահանքերի ուսումնասիրմամբ զբաղվել է ռուս չինովնիկ Յակով Ռոզովը: 1848 թ. Ռոզովը Ագարակ գյուղի մոտ կառուցում է առաջին պղնձաձուլական գործարանը: Բայց նա 1850 թ. մահանում է, եւ սկսած գործը շարունակում են հույները՝ Ալավերդի Խարլամպի Կոնդարովի գլխավորությամբ: Հետագայում ֆրանսիացիների կողմից պղնձաձուլական գործարաններ են կառուցվում Ղաթարում, Կավարտում, Բեխում եւ Նորաշենիկում: Կապանի հանքերում աշխատելու համար գալիս էին Պարսկաստանից, իսկ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին այստեղ բնակություն հաստատեցին հույն հմուտ պղնձագործներ: Հույն հանքագործները հիմնեցին Բաշքենդ գյուղը, ուր 1861 թ. կառուցեցին ուղղափառ եկեղեցի: 1845-67 թթ. Զանգեզուրում գործել են պղնձի ձուլման յոթ փոքր գործարաններ: 1886 թ. ձուլվել է 8000 փութ պղինձ, 1887 թ.՝ 16000, 1888 թ.՝ 24000: Մինչեւ 1917 թ. այնտեղ ձուլվել է 33000 տ մաքուր պղինձ: Չնայած պղնձարդյունաբերության զարգացմանը՝ քաղաքային բնակավայր դեռեւս չէր ձեւավորվում: 1897 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ Կավարտ եւ Բարաբաթում բնակավայրերում ապրում էր 465-ական մարդ, իսկ պղնձարդյունահանման հետ կապված 21 բնակակետերում՝ 43-ական մարդ: Կապանի հանքերի հայ արդյունաբերողներից հայտնի էին Հ. Խոջամիրյանը, Մ.

Ազարյանը: Պղնձի արդյունահանման եւ մշակման տեխնիկան դժվարությամբ էր զարգանում: Հանքանյութը տեղափոխվում էր ուղտերով: Այդ հարցում կարեւոր նշանակություն ունեցավ 1909 թ. Ողջի գետի վրա Ջրախորի՝ 600 կվտ հզորությամբ հիդրոէլեկտրականի կառուցումը: 1912 թ. Կապանի պղնձահանքերը կապալով վերցրին ֆրանսիացիները եւ կառուցեցին հզոր պղնձաձուլական գործարան: Տակավին 19-րդ դարում աշխատանքներ էին տարվում Քաջարանի ընդերքի ուսումնասիրման ուղղությամբ: Այն առաջինն ուսումնասիրել է գերմանացի երկրաբան Է. Հ. Աբիխը՝ 1835 թ.: 1897 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ Քաջարանի տարածքում եղած մի քանի բնակավայրերում ապրող բնակչության թիվը եղել է 2000 մարդ, որոնց թվում նաեւ հույներ:

Ջանգեզուրի տնտեսության համար կարեւոր նշանակություն է ունեցել Նախիջեւան-Շուշի խճուղու կառուցումը 1869-77 թթ.: Այս խճուղիով Կապանի պղինձը հասցվում էր Եվլախ երկաթուղային կայարանը: Զարգանում էին նաեւ արհեստներն ու առեւտուրը: Ս. Ջելինսկին, որ հատուկ ուսումնասիրել է Ջանգեզուր գավառի տնտեսական կացությունը, նշում է, որ գավառի 42 հայկական բնակավայրերում 1884-85 թթ. կար 1104 արհեստավոր՝ 231 ատաղձագործ, 134 քարտաշ, 131 ջուլհակ, 95 գզրար եւ թաղիք պատրաստող, 48 դերձակ, 37 բրուտագործ, 28 ներկարար եւ այլք: Արհեստավորների թիվը որոշ բնակավայրերում բարձր էր, օրինակ. Գորիսում կար 77, իսկ Մեղրիում՝ 134 արհեստավոր: Բարձրորակ գորգերի ու կարպետների արտադրությամբ աչքի էր ընկնում Սիսիանը: Սիսիան-Ղարաքիլիսայի բնակչության թիվը 1897 թ. կազմում էր 1266 մարդ: Խիստ ցածր էր գավառի բնակչության գրագիտության մակարդակը: Ըստ Ջելինսկու՝ 1884 թ. գավառում կար 4 դպրոց, ուր սովորում էր 199 հոգի, որից 3-ը՝ աղջիկ: 1897 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ գավառում գրագետ էր մարդկանց 2%-ը, այն բարձր էր Գորիս քաղաքում՝ 15,8%: Ջելինսկին հատուկ նշում է Մեղրու բնակիչների բարձր կենցաղը. նրանք ունեին եվրոպական կահավորմամբ երկհարկանի տներ, սալահատակ փողոցներ, դպրոց, շուկա: Այնտեղ գործում էր գրական խմբակ, որը կազմակերպում էր ստեղծագործական երեկոներ, լուծում բաղնիք կառուցելու կամ խողովակներով խմելու ջուր բերելու եւ այլ հարցեր: Մեղրիում դպրոցը հիմնվել է 1881 թ.՝ Րաֆֆու անմիջական օգնությամբ:

Ջանգեզուրի հոգեւոր-մշակութային կենտրոնը դարձավ նոր հիմնադրված Գորիս քաղաքը: 1897 թ. քաղաքն ուներ 4000 բնակիչ: 1898 թ. Վարարակն գետի վրա գործարկվել է հիդրոէլեկտրական,

որը լուսավորում էր նաեւ քաղաքային զբոսայգին: Գորիսում 1903 թ. հիմնվել է «Սասուն» տպարանը, ուր հրատարակվել են գրքեր, իսկ 1909 թ.՝ նաեւ «Գավառ» թերթը: Գորիս քաղաքում ռուսական դպրոցը բացվել է 1874 թ., իսկ հայկականը՝ 1884 թ.: Մեծ համարում ունեին Գորիսի առեւտրականները, որոնք կապված էին ռուսական եւ եվրոպական շուկաների հետ: Նրանք քաղաքի կենտրոնում՝ հրապարակի վրա, կառուցել էին առեւտրի արդիական կենտրոն (պասսաժ), ինչպես նաեւ ծածկած շուկա: Գորիսի առեւտրական տները ներկայացնում էին ոչ միայն գորիսեցիները, այլեւ սիսիանցիներ, կապանցիներ, որոնք բնակություն էին հաստատել գավառակենտրոն քաղաքում: Գորիսում գործել է նաեւ լիմոնադի գործարան, ինչպես նաեւ ցեմենտե սալարկման, գունավոր սալիկների արտադրամաս: Զանգեզուր գավառի տարածքը 6743 կմ² էր, իսկ բնակչության թիվը 1916 թ. եղել է 226.398 մարդ, որի մոտ կեսը՝հայեր:

1917 թ. օգոստոսի 15-ին հրավիրվել է համազանգեզուրյան գործադիր կոմիտեի նիստ, որին մասնակցել է 31 հայ եւ նույնքան մահմեդական պատվիրակ: Ընտրվել է 4 հոգուց կազմված դիվան, գավառապետ է նշանակվել Մեսրոպ բեկ Սարատիկյանը: 1917թ. նոյեմբերից գավառը բաժանված էր հայկական եւ թուրքական ինքնուրույն կառավարվող շրջանների: Զանգեզուրի համար հայեցի գոյության ամենածանր ժամանակները սկսվում են այն պահից, երբ 1918 թ. մայիսի 28-ին Հայաստանը հռչակվում է անկախ եւ մի քանի օր անց՝ հունիսի 4-ին, Թուրքիայի հետ կնքում Բաթումի պայմանագիրը: Ինչպես հայտնի է, այդ պայմանագրով Հայաստանը պարփակվում էր մի փոքր տարածքի մեջ, եւ հինավուրց հայկական հողերի՝ Սյունիքի եւ Արցախի հարցը թողնվում առկախ: Դրան հետեւել էր այն տրամաբանությունը, որ եթե Սյունիքը Հայաստանի կազմում չէ, ապա այն պետք է մտնի պատմության մեջ առաջին անգամ ստեղծված երկրորդ թուրքական՝ Ադրբեջան պետության մեջ:

«Ադրբեջան» կամ «ադրբեջանցի» հասկացություն մինչ այդ ընդհանրապես չի եղել: Ռուսական տիրապետության օրոք այդ տարածքներում ապրող մահմեդականները (ոչ քրդերը) պաշտոնապես անվանվել են թաթարներ, իսկ սյունեցիները մինչեւ օրս նրանց պարզապես կոչում էին՝ «թօրք-թուրք»: Զանգեզուրի հայերի ազգային բարձր ինքնագիտակցությունը թույլ չէր տալիս մտածելու անգամ, որ իրենք կենթարկվեն Ադրբեջանին: Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի հայությունը «Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի հայրենակցական միության» 1918 թ. հունիսի 17-ի հուշագրով գերմանական բլոկի բոլոր երկրներին հայտնում

է, որ հանուն արդարության եւ հայ ժողովրդի իրավունքների՝ այդ տարածքները պետք է միացվեն Հայաստանին, ու իրենք երբեք չեն ընդունի օտար տիրապետությունը:

Եվ սկսվում է տարիներ տեւած, համառ ու հերոսական գոյապայքար, որից Զանգեզուրը դուրս է գալիս հաղթանակած ու չի կիսում Արցախի ճակատագիրը:

Ադրբեջանի կառավարության կողմից նշանակված Զանգեզուրի պարեթ Իզզաբեյը Դոնդառլու գյուղից կոչ է հղում գավառի հայ բնակչությանը՝ «առանց ազգի եւ դավանանքի խտրության» համախմբվել եւ ենթարկվել Ադրբեջանի «անաչառ» եւ «արդարացի» իշխանություններին: Սակայն Զանգեզուրի հայ բնակչությունը՝ ի դեմս ստեղծված կենտրոնական ազգային խորհրդի, վերջնականապես կայացրել էր Ադրբեջանին չենթարկվելու իր որոշումը: Ստեղծվում է Զանգեզուրի կենտրոնական ազգային խորհուրդ, որի նախագահ է ընտրվում բժիշկ Միքայել Բեկ Պարոնյանը: Խորհրդի անդամներն էին Ն. Հովսեփյանը, Տ. Սազանդարյանը (Գորիս), Մ. Զաքարյանը, Հ. Տերունին, Գ. Տեր-Մկրտչյանը (Սիսիան), Ս. Քարամյանը, Ա. Շիրինյանը, Ս. Ստեփանյանը (Կապան, Մեղրի): Գավառապետ դարձավ բժ. Մ. Պարոնյանը, որին երկու ամիս անց փոխարինեց Ն. Հովսեփյան-Օսիպովը: Ազգային խորհուրդներ ստեղծվեցին նաեւ այլ վայրերում: Բարեբախտաբար, կենտրոնական ազգային հորհրդի մեջ չկային կուսակցական տարաձայնություններ, եւ ազգանվեր աշխատանքներին մասնակցում էին նաեւ բոլշեւիկներ: Ազգային խորհրդի առաջնահերթ խնդիրը դարձավ ինքնապաշտպանական ուժերի կազմակերպումը: Ակնհայտ էր, որ Ադրբեջանը, խաղաղ միջոցները սպառելով, զենքի ուժով պիտի փորձեր տիրանալ Զանգեզուրին:

Զանգեզուրի կենտրոնական ազգային խորհուրդը, երկրամասը Հայաստանին միավորելու խնդրով, բազմիցս դիմել է Երեւան, բայց այնտեղից հասկացնել են տվել, որ դա առայժմ հնարավոր չէ: Ըմբոստ Զանգեզուրի վիճակը օրեցօր ծանրանում էր: Այն ենթարկվեց շրջափակման ու կտրվեց արտաքին աշխարհից, իսկ Ադրբեջանը շարունակում էր վերջնագրեր ուղարկել: Կենտրոնական ազգային խորհուրդը որոշում է Զանգեզուր հրավիրել զորավար Անդրանիկին, որն այդ պահին արեւմտահայ գաղթականության հետ գտնվում էր Նախիջեւանում: Այսպես, Սյունյաց հպարտ լեռներում հայտնվում է հայոց արծիվ Անդրանիկ Օզանյանը:

Անդրանիկի՝ Զանգեզուր մտնելու որոշումը կարելի է համարել պատմական: Զորավարը գաղթականների հետ (նաեւ նախիջեւանցի)

1918 թ. հուլիսի 21-ին լեռնային դժվարանց երթ է կատարում եւ Քաջարանի միջով մտնում Կապանի շրջան: Կապանը հացառատ չէր: Այստեղ նա մնում է յոթ օր: Անդրանիկն այնուհետեւ Քաշունի եւ Տաթեւ գյուղերով շարժվում է դեպի Զանգեզուրի կենտրոն Գորիս: Անդրանիկը 3000-անոց ջոկատի եւ 16000 գաղթականների հետ Գորիս է գալիս 1918 թ. օգոստոսի 3-ին: Եվ Գորիսում, եւ Սիսիանում տարին բերքառատ էր: Նա նախ լուծում է գաղթականների տեղավորման հարցը, ապա ձեռնամուխ լինում երկրամասի ինքնապաշտպանության կազմակերպման խնդրին: Նախիջեւանից Սյունիքի վրա կախված վտանգը կանխելու նպատակով՝ նա մեկնում է Սիսիան եւ կազմակերպում լեռնանցքների պաշտպանությունը, հատկապես Կժաձոր-Գյումրի հատվածում: Սիսիանում հրավիրած ժողովներում նա համոզվում է, որ ժողովուրդը պատրաստ է մարտնչելու: Կապանում տիրող իրավիճակից նա եւս կարող էր հանգիստ լինել. երկրամասի պաշտպանության խնդրին իր կտրուկ քայլերով ձեռնամուխ էր եղել տեղի ազգային խորհուրդը՝ Սմբատ բեկ Մելիք-Ստեփանյանի գլխավորութամբ:

Անդրանիկի ներկայությունը Զանգեզուրում զսպում էր թշնամուն, եւ Ադրբեջանն այդ ընթացքում որեւէ լուրջ ռազմական գործողություն չի ծավալում: Հակառակ դրան, դրությունը ծանրանում էր Արցախում, եւ Անդրանիկը որոշում է օգնության ձեռք մեկնել արցախահայությանը: Միայն կամավորներից կազմված 2000-անոց ջոկատով նա 1918 թ. նոյեմբերին ձեռնարկում է իր հայտնի արշավանքը դեպի Արցախ: Ամեն ինչ ընթանում էր բարեհաջող: Երկու օր անց Անդրանիկի հաղթական ջոկատները գրավում են Զաբուղի ձորը եւ մոտենում Արցախի սահմաններին: Սակայն այստեղ Անտանտի ռազմական միսիայի պահանջով արշավանքը դադարեցվում է: Անդրանիկը ստիպված էր համաձայնել, քանի որ չենթարկվելու դեպքում՝ չէր երաշխավորվում հայկական հարցի քննարկումը Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում:

Անդրանիկը Զանգեզուրում եղած ժամանակ եւ իր անունից, եւ կենտրոնական ազգային խորհրդի միջոցով, բազմիցս դիմել է Երեւան, որպեսզի Հայաստանի կառավարությունը վերջապես լուծի Զանգեզուրի հարցը: Այդ հարցը անընդհատ ձգձգվում էր, իսկ Ադրբեջանը քայլերի էր դիմում՝ երկրամասը խաղաղ ճանապարհով բռնակցելու համար: 1918 թ. դեկտեմբերի 8-ին Գորիս է գալիս անգլիական մի պատվիրակություն՝ Գիբոնի գլխավորությամբ: Անգլիացիների խնդիրն էր՝ «խաղաղ» ճանապարհով լուծել Ադրբեջանի գերիշխանության հարցը: Գիբոնը 100 հնդիկ սիպահի-

զինվորների ուղեկցությամբ ժամանում է՝ ավտոմեքենայի մեջ բազմած, սակայն Անդրանիկը նույնիսկ փողոց դուրս չի գալիս՝ նրան դիմավորելու: Գիբոնը վերադառնում է ձեռնունայն:

Անդրանիկը ուշի-ուշով հետեւում էր Ադրբեջանի ռազմական գործողություններին՝ մշտապես պատրաստ լինելով հակահարված տալու: Հայտնի է նրա՝ Ադրբեջանում անգլիական օկուպացիոն զորքերի հրամանատար Թոմսոնին 1918 թ. դեկտեմբերին ուղղված բողոքագիրը՝ադրբեջանական զորքերի տեղաշարժի առթիվ: Այնտեղ կրկին շեշտվում էր, որ Զանգեզուրի հայությունը ոչ մի կերպ չի կարող ճանաչել Ադրբեջանի որեւէ իրավունք իր տարածքի վրա: 1919 թ. հունվարին հայտարարվում է զորահավաք, եւ 20-22 տարեկան զանգեզուրցի երիտասարդներից կազմվում մնայուն զորք: Պետական կարիքների համար սահմանվում է հարկ:

Ադրբեջանի կառավարությունը Թոմսոնի հավանությամբ՝ 1919 թ. հունվարի 15-ին Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի նահանգապետ է նշանակում ջարդարար Խոսրով բեկ Սուլթանովին: Ասես, սպասելով դրան, Հայաստանի կառավարությունը 1919 թ. հունվարի 21-ին կայացնում է Զանգեզուրը Հայաստանի Հանրապետության կազմում ճանաչելու պատմական որոշումը: Որոշումը Զանգեզուրի կենտրոնական ազգային խորհրդին է ուղարկվում հունվարի 30-ին: Գորիս ուղարկված գրության մեջ նշվում է. «Համաձայն Կառավարության ամսույս 21-ի որոշման՝ Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի հայկական մասերում ժամանակավոր վարչություն հաստատելու վերաբերմամբ՝ նշանակվում է պետական կոմիսար Զանգեզուր-Ղարաբաղի հայկական շրջանի համար, շտաբի կապիտան Արսեն Շահմազյանը»: Նույն որոշման մեջ սահմանվում էր տարածաշրջանի ծախսերի համարը եւ պետական գանձարանից փետրվար ամսվա համար հատկացվող գումարի չափը՝ 400000 ռուբլի: Սա սյունեցիների գոյապայքարի առաջին կարեւոր, թեկուզ միայն իրավական հաղթանակն էր: Դրան պետք է հաջորդեին հաղթանակները նաեւ մարտի դաշտերում:

ՀՀ կառավարության կոմիսար Ա. Շահմազյանը գործակիցների հետ Գորիս է ժամանում 1919 թ. մարտի 12-ին: Նա Անդրանիկից ընդունում է Զանգեզուրի հայկական զորքերի ընդհանուր հրամանատարությունը: Մեծ զորավարը հոգով հանգիստ լինելով, որ լեռնաշխարհի խնդիրը վերջնական լուծված է, տեղի զինական ուժերը կարող են պաշտպանել երկրամասը ու նաեւ կատարելով բոլոր կողմերից եկող զինաթափման պահանջը՝ պատրաստվում է հեռանալ Զանգեզուրից:

1919 թ. մարտի 18-21-ը Գորիսում հրավիրվում է Զանգեզուրի գյու-

ղացիության համագումար, որտեղ մի երախտագիտական դիմում է ընդունվում՝ ուղղված զորավարին: Դիմումում նշված էր. «Զանգեզուրի հայ ժողովուրդը, որ երբեք չպիտի մոռանա մեծ գործը, այսօր ցավում է Սիսիանի եւ բուն Զանգեզուրի համագումարի միջոցով, որ հանգամանքների դասավորմամբ թողնում ու հեռանում եք»: Անդրանիկը միայն կամավորների հետ, 1919 թ. մարտի 25-ին մեկնում է Էջմիածին:

Գորիսում Անդրանիկի ապրած տան առջեւ կանգնեցված է հայ ժողովրդի մեծ զավակի կիսանդրին:

Անդրանիկի հեռանալուց հետո՝ Զանգեզուրի համար սկսվում է հերոսական գոյապայքարի նոր շրջան: Սյունիքում Անդրանիկի հիմնած գործը պատվով շարունակեց ՀՀ կառավարության կոմիսար, հետագայում գնդապետի կոչման արժանացած Ա. Շահմազյանը: Նրա անունը արժանի տեղ պետք է գրավի Զանգեզուրի տարեգրության մեջ՝ Անդրանիկի եւ Գ. Նժդեհի անունների կողքին: Զանգեզուրյան գոյապայքարի այս հերոս սպան բոլշեւիկների կողմից աքսորվեց Սիբիր ու մեռավ հայրենիքից հեռու:

1919 թ. մարտի 31-ին կենտրոնական ազգային խորհուրդը լուծարվեց, եւ փոխարենը ստեղծվեց շրջանային խորհուրդ, որի կազմի մեջ մտան Ա. Շիրինյանը, Մ. Զաքարյանը, Հ. Տերունին, Խ. Դանիելյանը, (դաշնակներ), Եր. Բակունցը, Ս. Տեր-Հայրապետյանը (կոմունիստներ), Ս. Ստեփանյանը (անկուս.): Ստեղծվեց ռազմական խորհուրդ (գլխավոր սպայակույտ), նշանակվեցին հրամանատարներ՝ Սիսիանում Պ. Տեր-Դավթյանը, Տաթեւում՝ Խ. Մալինցյանը, Մեղրիում՝ Շահբազյանը: Անդրանիկի հեռանալուց մեկ ամիս անց Ադրբեջանը՝ անգլիացիների օգնությամբ, կրկին փորձեց «խաղաղ» ճանապարհով հնազանդեցնել ըմբոստ սյունեցիներին: Այս անգամ Գորիս ժամանեց գնդապետ Շատելվորտի միսիան: Սակայն նրան եւս չհաջողվեց սասանել սյունեցիների կամքը: Դրանից հետո Ադրբեջանը ձեռնարկեց բացահայտ ռազմական արշավանք:

Խորհրդահայ պատմագրությունը լռել է զանգեզուրյան հերոսամարտերի մասին: Այդ մասին քիչ է գրվել եւ խոսվել:

Մինչ Ադրբեջանը պատրաստվում էր Սյունիքի դեմ պատերազմի՝ երկրամասն ապրում էր խաղաղ կյանքով: Սյունիքի շրջափակումը մեղմելու նպատակով՝ՀՀ կառավարությունը 1919 թ. մարտի 28-ին որոշում ընդունեց՝ կառուցելու Քեշիշքենդ (Եղեգնաձոր)-Անգեղակոթ խճուղին (մի՞թե նման չէ այն բանին, որ այսօր կառուցվել է Գորիս-Ստեփանակերտ խճուղին): Խճուղուն զուգահեռ պետք է անցկացվեր հեռագրային գիծ: Մինչ այդ՝ Զանգեզուրը Երեւանի հետ կապված էր

Նախիջեւանի վրայով: Աշխատում էին Կապանի պղնձահանքերը: 1919-20 ուստարում գործում էին Զանգեզուրի համարյա բոլոր հայկական դպրոցները, նույնիսկ հրավիրվեց ուսուցիչների համագումար: Ճապոնացիների հետ նախագիծ էր մշակվում՝ կառուցելու Ելենովկա (Սեւան) - Նոր-Բայազետ (Գավառ)-Գորիս երկաթգիծը: 1919 թ. Գորիսում՝ Վարարակն գետի վրա, սկսվեց 48 կվտ հզորությամբ երկրորդ հիդրոէլեկտրականի կառուցումը:

Ադրբեջանի կողմից Զանգեզուրի վրա հարձակմանը նախորդեցին նախապատրաստական լուրջ աշխատանքներ: 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ին նա Թուրքիայի հետ կնքեց զինակցային պայմանագիր: Բանակ զորակոչվեցին Զանգեզուրի շրջակա բոլոր մահմեդական բնակավայրերի մինչեւ 35 տարեկան տղամարդիկ, որոնք 1-2 ամիս, նաեւ՝ռուս եւ թուրք սպաների հսկողությամբ, անցան ռազմական պատրաստության: Ադրբեջանցիները ձեռք բերեցին նաեւ արդիական զենք եւ լեռնային թնդանոթներ: Ադրբեջանական զինուժին մեծ օգնություն էին ցույց տալիս ռուս սպաներ, մասնավորապես՝ Ադրբեջանի բանակի շտաբի պետ Սուլկեւիչը:

Զանգեզուրի վրա հարձակվող բանակի հրամանատար նշանակվեց գեներալ Ալի Աղա Շիխլինսկին: Դեռեւս հունիսի 28-ին Մեղրիում եւ սեպտեմբերի 20-ին Կապանում ադրբեջանցիները փորձեցին առաջ շարժվել: Կապանում թշնամուն թեեւ հաջողվեց գրավել Ագարակ, Ուժանիս եւ Մողես (Կաղնուտ) գյուղերը, սակայն հարձակումը կասեցվեց, թշնամուն մեծ կորուստներ պատճառվեցին: Ծանր էր հատկապես Գողթնի վիճակը, ուր կռիվներ էին սկսվել դեռեւս հուլիսի 5-ից: Սակայն արդեն Կապանում էր գտնվում Գ. Նժգեհը եւ այս ճակատից կարելի էր չանհանգստանալ:

Ադրբեջանական 15000-ոց կանոնավոր բանակի հարձակման գլխավոր ուղղությունը Գորիսի վրա էր: Բանակին հետեւում էին հազարավոր բաշիբոզուկներ՝ պատրաստ թալանելու հայկական բնակավայրերը: Հարձակումը Գորիսի վրա պետք է կատարվեր երեք ուղղություններով: Հարվածի մի ուղղությունը, շրջանցելով Գորիսը, Եռաբլրի սարահարթով իջնում էր Սիսիանի վրա:

Զանգեզուրի վրա Շիխլինսկու վճռական հարձակումը սկսվեց 1919 թ. նոյեմբերի 1-ին: Հայկական զորքերի ընդհանուր հրամանատարն էր Արսեն Շահմազյանը, իսկ շտաբի պետը՝ Ռուբեն Նարինյանը: Մարտերի սկզբում հայկական զորքերը, մասնավորապես հյուսիսային Խոզնավար-Բայանդուր ճակատում, նեղվելով հրետակոծությունից, ետ ընկրկեցին: Վիճակն օրհասական էր. թշնամին հեռվից տեսնում էր

քաղաքը: Վճռորոշ մարտերը տեղի ունեցան Գորիսին նայող Վերիշե-նի բարձունքներում եւ Տեղ գյուղի ճակատում: Այս վերջինում թշնա-մին քայլ անգամ առաջ չէր շարժվել: Գորիսի բարձունքներում հայկա-կան զորքերի անկասելի հարձակմանը նպաստեց Սիսիանից օգնու-թյան եկած 250-հոգիանոց հեծյալ ջոկատը՝ Զաքար (Զաքո) Դավթյա-նի հրամանատարությամբ: Հակառակորդին խուճապի մատնելու հա-մար՝ հրամանատարությունը ջոկատի հեծյալներին երեք անգամ պտ-տեցրեց թշնամու համար տեսանելի բլրի շուրջը: Այս ճակատամարտում աչքի ընկավ թնդանոթաձիգ (թոփչի) Սիմոնը: Ցարական բանա-կի կապիտան Սիմոն Մելիք-Հարությունյանը Վայքի Սերս գյուղից էր եւ մեծ ժողովրդականություն էր վաստակել: Փայլուն հաղթանակ տարան նաեւ Տեղ գյուղի ճակատի հայկական զորքերը՝ ցարական սպա, գորի-սեցի Մալինցով Խաչատուրի հրամանատարությամբ: Ադրբեջանա-կան բանակի նահանջը եղել է խուճապահար: Շիխլինսկու բանակի մնացորդները շունչ առան միայն Շուշիում: Թշնամին մարտադաշ-տում թողեց հարյուրավոր դիակներ, թնդանոթներ, գնդացիրներ, դե-ռեւս չկրակած հրացաններ: Գորիսյան մարտերը ժողովուրդը կոչեց՝ Մեծ կռիվ: Հազիվ մազապուրծ եղած գեներալ Շիխլինսկին հետո Ադրբեջանի պառլամենտում արդարանում էր, որ ինքը բախվել էր Հա-յաստանի Հանրապետության կանոնավոր բանակին, մինչդեռ իրողու-թյունն այն էր, որ նա կռվել էր դեռեւս Անդրանիկի օրոք լավ կազմա-կերպված տեղական զինական ուժերի դեմ եւ խայտառակ պարտու-թյուն կրել:

Գորիսի ճակատամարտից քիչ անց, Կապանում, հայկական զոր-քերը՝ Գարեգին Նժդեհի հրամանատարությամբ, հաջողությամբ ա-վարտում են Գեղվաձորի օպերացիան: Սյունյաց լեռներում եկել էր հա-յոց մեկ այլ արծվի՝ Գարեգին Նժդեհի հպարտ սավառնելու ժամանա-կը:

Լ. Անկախ Լեռնահայաստան

1. Գարեգին Նժդեհը Սյունիքում:
2. Սյունիքը եւ Հայաստանը՝ միասնական:

1919 թ. աշնանից սկսած՝ Զանգեզուրյան գոյապայքարի գլխավոր դեմքը դառնում է ժողովրդի պանծալի զավակ Գարեգին Տեր-Հարությունյան - Նժդեհը: Թուրքերը նրան կոչել էն «Աժդահա փաշա»: «Նժդեհը» մականուն է, բառը պարսկական ծագում ունի եւ նշանակում է «պանդուխտ», «օտարական»: Դեռեւս 1918 թ. մայիսին Ղարաքիլիսայի ճակատամարտում աչքի ընկած կապիտան Նժդեհը Գորիս է եկել 1919 թ. օգոստոսի սկզբին եւ նշանակվել Կապարգողթի (Կապան, Արեւիք, Գողթն) հրամանատար: Նա իր առաջին հրամանը արձակել է օգոստոսի 10-ին Կապանի հանքերից, ուր տեղավորված էր նրա շտաբը: Գորիսյան հաղթական ճակատամարտերից հետո գոյապայքարի հիմնական կռիվները տեղի են ունենում Կապանում: Թուրքերը տիրություն էին անում Ողջի եւ Գեղվա ձորերում՝ Սյունիքը կտրելով Գողթնից: Կապարգողթի զինված ուժերին հանձնարարվում է մաքրել այդ ձորերը: Ականա հիշում ես Դավիթ-Բեկին, որը նախ ոչնչացրեց հինգերորդ շարասյունը՝ ներքին թշնամուն: Ողջի ձորը գրավելու համար մարտական գործողություններն սկսվում են նոյեմբերի 15-ին: Նժդեհի ցուցումով այստեղ առաջին անգամ օգտագործվում են հանքաքարից պատրաստված պայթուցիկ տակառներ, որոնք՝ խուճապի են մատնում թշնամուն: Այս հաջողությունից հետո՝ դեկտեմբերի 1-ին, սկսվում է Գեղվաձորի օպերացիան, որը տեւում է յոթ օր եւ կրկին ավարտվում փայլուն հաղթանակով: Անառիկ համարվող Գեղվաձորը, ուր 1918 թ. թուրքերը սրախողխող էին արել 2000 նախիջեւանցի հայ գաղթականների ու մնացել անպատիժ, ազատագրված էր: Առանց հապաղելու՝ Գարեգին Նժդեհը Կապանի վաշտերն ուղղում է Բարկուշատի գծում գործող թշնամու դեմ եւ գրավում 30-ից ավելի գյուղեր: Սրանք ծանրակշիռ եւ 22մեցուցիչ հաղթանակներ էին, որ փառք են բերում 33-ամյա հրամանատարին:

1919 թ. դեկտեմբերին Գորիսում, կոմիսար Արսեն Շահմազյանին փոխարինած գեներալ Ն. Ղազարյանը հրավիրում է ռազմական խորհրդակցություն, որին մասնակցում էր նաեւ Դրոն (Դրաստամատ Կանայան): Քննարկվում էր «Շուռնուխ օպերացիայի» հարցը: Պետք էր

ապահովել Գորիս -Կապան խճուղու անվտանգութունը: Նժդեհը դեմ էր դրան եւ պահանջում էր անհապաղ սկսել Ագուլիսը փրկելու գործողությունը: Նժդեհի առաջարկը չի անցնում, եւ նա ստիպված է լինում համաձայնել: «Շուռնուխ օպերացիան» եւս ավարտվում է փայլուն հաղթանակով: Կռվին մասնակում էր նաեւ ընդհանուր հրամանատար նշանակված Դրոն՝ 600-հոգիանոց ջոկատով, իսկ Նժդեհը պարզապես անձնական քաջության օրինակներ ցույց տվեց իր զինվորներին: Այդ օպերացիան սկսվեց 1920 թ. հունվարի 19-ին եւ վեց գյուղերի փոխարեն, ինչպես նախապես ծրագրված էր, գրավվեցին երեք տասնյակից ավելի բնակավայրեր եւ բոլոր ռազմավարական բարձունքները:

Կարճ ժամանակամիջոցում Նժդեհը դարձավ կենդանի լեգենդ Զանգեզուրի լեռներում: Նրան գիտեին եւ ճանաչում էին բոլորը: Նա հերոսության եւ ոգեշնչման աղբյուր էր: Դրան հակառակ՝ նա ահ ու սարսափ էր դարձել թշնամու համար: Ադրբեջանի կառավարությունը նրա գլուխը գնահատել էր 3 միլիոն ռուբլի: Նժդեհը գործով ապացուցեց, որ անհնարինը կարելի է հնարավոր դարձնել, եթե ժողովուրդը տրամադրված է հաղթանակի: Նա դարձավ ժողովրդական առաջնորդ: Կապանի հայ զինվորությունը նրան նվիրում է անվանական սուր՝ հետեւյալ մակագրությամբ. «Գարեգին Նժդեհին, որին Ղափանն անվանեց 2-րդ Դավիթ-Բեկ, իսկ թշնամին՝ «Աժդահա փաշա»: Թող այդ սուրը միշտ հիշեցնի հերոսին, որ Նժդեհը եւ Ղափանը անբաժան են հոգով»: Զանգեզուրի զինվորական մասի կոմիսար Ղազարյանի միջնորդությամբ Նժդեհին միանգամից շնորհվում է գնդապետի աստիճան, որը նա կրում է 1920 թ. գարնանից: Այդ ընթացքում Զանգեզուրում տեղի էին ունեցել վարչական փոփոխություններ: Զանգեզուրի քաղաքացիական մասի կոմիսար էր նշանակվել Ս. Մելիք-Յոլչյանը: Ստեղծվել էր երկու գավառ՝ Զանգեզուր (Սիսիան, Գորիս) եւ Կապարգողթ (Կապան, Մեղրի), կազմվել երեք զինվորական շրջան՝ իրենց հրամանատարներով:

1920 թ. գարնանը հայկական զորքերը՝ Նժդեհի հրամանատարությամբ, հաղթական արշավանք են ձեռնարկում հարթավայրային Զանգեզուրի ուղղությամբ: Թշնամուց մաքրվում է Արցախի եւ Սյունիքի միջեւ տեղ գտած սեպը: Հիմնավորապես ի չիք են դառնում՝ Զանգեզուրն իր կազմում տեսնելու Ադրբեջանի երազանքները: Սակայն Ադրբեջանը Նժդեհի հաղթանակների մեջ ավելի մեծ վտանգ էր տեսնում, այն, որ ազատագրվող Զանգեզուրին կարող է հետեւել Ղարաբաղը:

1920 թ. ապրիլի 22-ին Գորիսում տեղի է ունենում հաղթահանդես: Զանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Ս. Մելիք-Յոլչյանն իր անձնական «Գեորգեւյան խաչը» հանում եւ ամրացնում է Գ. Նժդեհի կրծքին: Նա ցանկություն է հայտնում նաեւ հերոսի կրծքին տեսնել ՀՀ «Մեծն Վարդանի» զինվորական շքանշանը: Որոշում է, որ Զանգեզուրը Նժդեհի միջոցով օգնության ձեռք մեկնի Ղարաբաղին: Նժդեհի համար այլեւս անհնարին ոչինչ չկար: Բարկուշատ-Հագարիի վրայով Նժդեհը՝ զանգեզուրյան վաշտերի հետ, հաղթական մուտք է գործում Արցախի Դիզակի (Հադրութ) շրջան եւ չեզոքացնում Դրոյի զորքերի աջակողմյան թեւին սպառնացող վտանգը: Թվում էր, թե մոտ է արցախահայության հաղթանակը: Դա այդպես էլ կլիներ, եթե չլիներ...

Բոլշեւիկյան կարմիր բանակը 1920 թ. ապրիլի 28-ին մտավ Բաքու եւ այնտեղ հռչակեց Խորհրդային իշխանություն: Եվ այն, ինչ ծրագրել էին մուսաֆաթականները Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի հանդեպ ու ձախողել, փորձեց իրականացնել Խորհրդային Ադրբեջանը: Ադրբեջանի հակահայկական ծրագրերն իրագործելու հովանավորի դերում Անգլիային փոխարինեց բոլշեւիկյան Ռուսաստան: Սա շատ ավելի վտանգավոր թշնամի էր, քանի որ բոլշեւիկյան գաղափարներ կրում էին նաեւ հայեր, որոնք, կամա թե ակամա, պետք է օգնեին Ադրբեջանին: Սպասվող վտանգը բոլորից առաջ կանխազգաց հեռատես քաղաքական գործիչ Նժդեհը: Հետախուզության շնորհիվ նրա ձեռքն ընկան մի քանի գաղտնի փաստաթղթեր, որոնք պարզում էին ռուս բոլշեւիկների մտադրությունները Զանգեզուրի հանդեպ: Ադրբեջանի կառավարությունը, Կարաեւի բերանով, Գորիսի իրենց ներկայացուցիչ-բոլշեւիկներից պահանջում էր ամեն ջանք գործադրել՝ ժողովրդական առաջնորդներին եւ մտավորականությանը գլխատելու կամ կաշառելու համար: Այլեւս պարզ էր, որ բոլշեւիկները առանց որեւէ ձեւականությունների՝ Զանգեզուրը պետք է հանձնեն Ադրբեջանին, եւ դա է Սյունիքի վրա արշավող կարմիր բանակի հիմնական խնդիրը:

1920 թ. մայիսի 17-ին Կապանի հանքերում հրավիրված Կապարգողթի հայության ներկայացուցչական ժողովը քննարկեց Զանգեզուրի շուրջ տիրող քաղաքական իրավիճակը: «Ադրբեջանի կարմրացումը համարել քաղաքական շանտաժ՝ ստեղծված տաճկա-ադրբեջանական միլիտարիստների ու պանիսլամիստների ձեռքով, հատկապես Հայաստանի անկախությունը եւ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը վտանգելու համար».-նշված էր այդ ժողովի որոշման կետերից մեկում:

Սկսվեց Զանգեզուրի հայության հերոսական պայքարի մի նոր

շրջան, երբ հարկ եղավ կռվել նաեւ ներքին թշնամու՝ հայ բոլշեւիկների դեմ: Այդ պայքարը բովանդակ ցարական Ռուսաստանում բոլշեւիկյան հաղթարշավի դիմադրության մի աննախադեպ երեւույթ էր, որն ավարտվեց սյունեցիների փայլուն հաղթանակով, եւ Զանգեզուրը միացավ Հայաստանին:

11-րդ կարմիր բանակի 28-րդ հրաձգային դիվիզիայի գնդերը նախ մտան Տեղ, ապա՝ Կոռնիձոր եւ Քարաշեն գյուղերը, իսկ 1920 թ. հուլիսի 3-ին՝ Գորիս: Հուլիսի 7-ին Նժդեհը նախազգուշական հետեւյալ խոսքերն ուղղեց զանգեզուրցիներին. «Հայ ժողովուրդ, Կապարգողթի եւ Բաղաբերդի հերոս ժողովուրդ, բոլշեւիզմի կեղծ-կարմիր փետուրներով զարդարված ադրբեջանյան վտանգն է կանգնած դռանդ: Ուրեմն, ինչպես եւ միշտ, եղիր արթուն, սպառազեն ու միշտ պատրաստ դիրքերում, հանկարծակիի չգալու համար:

Աստված եւ իմ սուրը քեզ հետ»:

Օգոստոսի 3-ին Դրոն հակահարձակումով ետ գրավեց Գորիսը, բայց մի քանի օր անց ստիպված էր նահանջել: Նժդեհը վիրավորվեց: Դրոն ետ քաշվեց Վայոց ձոր, իսկ Նժդեհը մեկնեց Կապան: Նա չենթարկվեց ՀՀ ռազմական նախարարի հրամանին, որով պահանջվում էր զորքով ետ քաշվել Երեւան: Ենթարկվել այդ հրամանին՝ կնշանակեր Զանգեզուրը զիջել Ադրբեջանին: Եվ նա որոշեց ըմբոստանալ ու կռվել: 70 օր Կապանի վաշտերը Նժդեհի հրամանով կռվեցին 28-րդ կարմիր դիվիզիայի 248, 249, 250, 251 եւ 252-րդ գնդերի դեմ: Մարտերից մեկում խփվեց Նժդեհի ձին: Հատկապես խիստ դիմադրություն ցույց տվեց Ջեյվա գյուղը: Սակայն բոլշեւիկյան գաղափարների ազդեցության տակ ժողովրդի միասնական կամքը երկփեղկված էր, եւ դա տխրեցնում էր զորավարին: Կարմիր զորքերը գրավեցին Կապանը, իսկ Նժդեհը բարձրացավ Խուստուփ սարը՝ իր արծվաբույնը: Նա համոզված էր, որ ժողովուրդը կհասկանա կատարվածը եւ կսթափվի: Նա Խուստուփի վրա հիմնեց «Դավիթ-Բեկյան ուխտ»՝ զինվորական գաղտնի կազմակերպությունը, որն անլեգալ պայմաններում պետք է գործեր բոլշեւիկների ձեռքն անցած բնակավայրերում: Զորավարը կանխազգում էր, որ ժողովուրդը շուտով ոտքի կկանգնի: Թուրք կարմիր զինվորները Գորիսի ու Սիսիանի գյուղերում զբաղված էին թալանով եւ բռնաբարություններով: Զգալով, որ լցվել է համբերության բաժակը՝ Նժդեհը Մեղրուց տեղափոխվեց Կապան եւ Խուստուփից 7-հոգով սկսեց Սյունիքի ազատագրումը բոլշեւիկներից: 1920 թ. հոկտեմբերի 9-ին նա 50 հոգուց բաղկացած ջոկատով գիշերը մի արծվային

հարձակում գործեց Կապանի վրա: Կարմիր զինվորները խուճապահար փախան՝ թողնելով 20 գնդացիր, 200 ձի, հարյուրավոր գերիներ: Սիսիանում ապստամբությունը ղեկավարում էր Պողոս Տեր-Դավթյանը: Հոկտեմբերի 14-ին ողջ Սիսիանը մաքրված էր բոլշեւիկներից: 28-րդ դիվիզիայի ծվեններն էին մնացել միայն: Ուզ գյուղի մոտ, մառախուղի պայմաններում թուրքական գնդի վրա հանդուգն գրոհի ժամանակ, գլխից մահացու վիրավորվեց Խոտանանցի հերոս սպա Պողոս Տեր-Դավթյանը:

Կարմիր զորքերին օգնության է հասնում անուն հանած Պ. Կուրոչկինը՝ 1800 հոգիանոց հեծելաջոկատով: Պետք է նշել, որ մի քանի տասնյակ կազակներ հրաժարվեցին կռվել հայերի դեմ, բայց նրանք տեղում գնդակահարվեցին: Կուրոչկինի հեծելազորի դեմ կռիվները ծավալվեցին Շուռնուխի շրջակայքում: Կուրոչկինն ընկավ Նժդեհի լարած որոգայթի մեջ եւ անփառունակ պարտություն կրեց: Նժդեհի ռազմավարի մեջ հաշվվում էր 500 գերի, 24 գնդացիր, այլ զինամթերք: Հայերի տվեցին՝ 1 զոհ, 2 վիրավոր:

Գորիսում բոլշեւիկների դեմ առաջինն ապստամբեց Հալիձորը: Հալիձորցիները 3 օր կռվեցին կարմիր զորքերի դեմ, իսկ հաղթանակն ապահովվեց Տաթեւից եկած օգնության շնորհիվ: Հոկտեմբերի 27-ին ազատագրվեց նաեւ Գորիսը: Այստեղ հարմար դիրք գրավեցին Վերիշեն եւ Ակներ (Բռուն) գյուղերի երիտասարդները: Հինգամսյա տիրապետությունից հետո կարմիր բանակը ստիպված էր հեռանալ Զանգեզուրից: 9000 զինվոր ունեցող բանակը տվել էր 5000 զոհ, 1600 գերի, կորցրել 67 գնդացիր, 400 ձի եւ այլն: Սյունիքը փառապանծ հաղթանակ էր տարել, մինչդեռ Հայաստանի երիտասարդ հանրապետությունը դարձել էր քեմալականների եւ բոլշեւիկների համագործակցության զոհը: Դեկտեմբերի 2-ին կնքվել էր Ալեքսանդրապոլի խայտառակ պայմանագիրը, իսկ Հայաստանը՝ խորհրդայնացվել: Այդ ամենի դեմ մի արիական մարտահրավեր էր Նժդեհի կողմից Զանգեզուրի անկախության հռչակումը: Մինչեւ անկախության հռչակումը. Գորիսում ընտրվեց 7 հոգուց բաղկացած գյուղացիական ժամանակավոր խորհուրդ՝ Տ. Մելիք-Հյուսեինյանի նախագահությամբ: 1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին Տաթեւի վանքում հրավիրվեց Զանգեզուրի աշխատավորության 1-ին համագումարը, որին մասնակցում էր 118 պատգամավոր: Համագումարը ղեկավարում էր Գ. Տեր-Մինասյանը: Օրակարգում դրված էր 11 հարց: Ընդունված որոշման 1-ին կետով՝ Զանգեզուրը հռչակվում էր անկախ, որպես Ինքնավար Սյունիք, մինչեւ քաղաքական հնարավորություն ստեղծվեր՝ միանալու մայր Հայաստանին: Համագու-

Գարեգին Նժդեհ

մարն ընտրեց Ինքնավար Սյունիքի կառավարություն՝ 9 հոգուց բաղկացած դիվան: Դիվանի կազմում էին Գ. Տեր-Մինասյանը, Ն. Դորունցը, Ի. Մելիք-Փարսադանյանը, Գ.Գրիգորյանը, Ե.Հարությունյանը, Մ. Տեր-Մկրտչյանը, Տ. Մելիք-Հուսեինյանը, Ս. Մաշուրյանը: Նրանց անձնափոխանորդ ընտրվեց բժ. Մինաս Մինասյանը: Սյունիքը բաժանվեց 6 շրջանների՝1. Բուն Զանգեզուր, 2. Տաթեւի ձոր, 3. Կապան, 4. Դարաբասի ձոր, 5. Սիսիան, 6. Գենվազ: Կազմվեցին գործադիր շրջանային մարմիններ՝ 6 ամիս ժամկետով/: Ինքնավար Սյունիքի մայրաքաղաք հռչակվեց Գորիսը: Որոշվեց մշտական ներկայացուցիչ ունենալ Պարսկաստանում: Ընդունվեցին ներքին կյանքին վերաբերող կարեւոր որոշումներ, օրինակ՝ պետականացվեցին խոշոր մասնավոր սեփականությունը, բեգական ու եկեղեցական հողերը: Գ. Նժդեհը հռչակվեց Սյունյաց Սպարապետ:

Արդեն զգացվում էր, որ բոլշեւիկները փոխել են իրենց մտադրությունները Զանգեզուրի հանդեպ: Հունվարի 21-ին Նժդեհն ընդունեց Գր. Վարդանյանի գլխավորած բոլշեւիկյան պատվիրակությանը, որը բերել էր Դրոյի նամակը: Հետո ստացվեց 11-րդ Կարմիր բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ Հեկկերի նամակը, ուր խնդրվում էր վստահել եւ Զանգեզուրը հռչակել Խորհրդային՝ Հայաստանի կազմի մեջ մտնելու պայմանով: Նժդեհի ծանրակշիռ հաղթանակներն իրենց գործն արել էին:

1921 թ. փետրվարի 16-ին՝ Նժդեհի հրամանով, Սյունիքի արեւմտյան ռազմաճակատի զորքերը Յապոնի գլխավորությամբ՝ սրընթաց գրոհով վերցրին Վայոց ձորը: Գերվեց 900 կարմիր զինվոր: Դա օգնություն էր փետրվարյան ապստամբությանը:

1921 թ. փետրվարի 21-ին Գորիսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում տեղի ունեցավ Նժդեհի՝ սպարապետ օծվելու հանդիսավոր արարողությունը: Նրա մեջքին կապեցին օծված գոտի, հանձնվեց նաեւ ոսկագույն դրոշ, որի վրա գրված էր. «Ինքնավար Սյունիքի կառավարությունից անհաղթ Սպարապետ Նժդեհին»:

Հայաստանում բոլշեւիկների դեմ ուղղված փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո Սյունիքում հայտնվեցին հազարավոր գաղթականներ, մեծ մասամբ՝ մտավորականներ: Նժդեհը դիմեց պարսից շահին, Պարսկաստանում գտնվող օտարերկրյա դեսպաններին՝ Սյունիքում հայտնված գաղթականներին տեղ տալու խնդրանքով: Նրան անմիջապես պատասխանեց Մեհտի խանը՝ սահմանամերձ պարսկական տարածքների կառավարիչը. «Ես պատրաստ եմ մատուցելու Ձեզ ամեն մի ծառայություն, ինչ-որ վայել է Ձեր անվան մեծությանը»:

Նժդեհը ապահովեց 10000-ից ավելի գաղթականների անցումը Պարսկաստան:

1921 թ. ապրիլի 26-ին Տաթեւում կայացավ Զանգեզուրի աշխատավորների 2-րդ համագումարը, ուր երկրամասը հայտարարվեց Լեռնահայաստան եւ ստեղծվեց նոր կառավարություն: Նժդեհը պարգեւատրվեց «Խուստուփյան արծիվ» շքանշանով: Նոր կառավարության նախարարապետ, արտաքին գործերի եւ զինվորական նախարար նշանակվեց Նժդեհը, ներքին գործերի նախարար՝ Ս. Մելիք-Յոլչյանը, արդարադատության եւ լուսավորության՝ Յ. Տեւեճյանը, պարենավորման՝ Յ. Տեր-Հակոբյանը, խնամատարության՝ բժ. Մ. Մինասյանը, ֆինանսների՝ Ա. Եղիազարյանը, պետական վերահսկիչ՝ Գ. Տեր-Մինասյանը: Լեռնահայաստանի կազմի մեջ մտնում էր նաեւ Վայոց ձորը:

Անկախության հռչակումից հետո Սյունիքն ունեցել է իր պետականության խորհրդանիշները՝ օրհներգ-քայլերգը, զինանշանը: Զինանշանի վրա պատկերված էր եռանկյունի վահան-զրահ, ուղղահայաց մեխված կարճ թուր՝ գլխին բազմած սլացքի պատրաստ արծիվ: Սյունիքի քայլերգի տեքստի հեղինակն էր Տիգրան Սազանդարյանը (Տաթեւիկ Սազանդարյանի հայրը): Նրանում կային այսպիսի տողեր.

Մեր սարեր ամառիկ եւ հպարտ,
Մեր որդիք կորովի եւ ամպարտ,
Խոր ձորեր Սյունիքի ահավոր՝
Շիրիմ են թշնամուն դարավոր:

Հայաստանի Հանրապետության անկումից հետո, շուրջ յոթ ամիս, Սյունիքում գործածության մեջ են եղել հայկական թղթադրամները: Հայաստանի «Փրկության կոմիտեն», Երեւանից տեղափոխվելով Զանգեզուր, իր հետ բերել էր 5 մլրդ. 882 մլն. հայկական ռուբլու, 491,5 մլն. ռուսական ռուբլու թղթադրամներ, ինչպես նաեւ՝ 4 արկղ վալյուտային արժեքներ:

1921 թ. մայիսի 28-ին Լեռնահայաստանի մայրաքաղաք Գորիսում մեծ շուքով նշվեց անկախության տոնը:

1921 թ. հունիսի 1-ին Լեռնահայաստանը հռչակվեց Հայաստան, եւ կազմվեց նոր կառավարություն՝ Զանգեզուրում ապաստան գտած Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ: Գ. Նժդեհն ստանձնեց ռազմական նախարարի պաշտոնը: Փաստորեն ստեղծվեց երկրորդ հայկական պետությունը: Բայց արդյո՞ք այն կարող էր գոյատեւել Խորհրդային Հայաստանի հարեւանությամբ, երբ վերջինիս թիկունքին կանգնած էին Ռուսաստանն ու Ադրբեջանը:

Բոլշեւիկյան կարմիր բանակի հրամանատարությունը լուրջ նախապատրաստություններ էր տեսնում Զանգեզուրի վրա ռազմական նոր արշավանք ձեռնարկելու համար: Ձեռք բերվեցին նույնիսկ ռազմական ինքնաթիռներ: Հարձակումը պետք է լիներ եւ՛ Հայաստանի, եւ՛ Ադրբեջանի կողմից: Նժդեհը պատրաստ էր ճակատելու, բայց այս անգամ եղբայրական պատերազմ պիտի լիներ, իսկ օգտվողը գուցե միայն Ադրբեջանը՝ տեր դառնալով լեռնաշխարհին: Նկատի ունենալով այն, որ բոլշեւիկները խոստացել էին Զանգեզուրը միացնել Հայաստանին, Նժդեհը որոշում է առանց կռվի հեռանալ Պարսկաստան: Բայց նա հեռացավ ոչ որպես պարտվող: Նախքան մեկնելը, նա հինգ կետից բաղկացած մի վերջնագիր ներկայացրեց բոլշեւիկներին: Դա Գ. Նժդեհի վերջին պաշտոնագիրն էր, որ նա ստորագրել է 1921 թ. հունիսի 8-ին՝ Կապանի հանքերում: Նժդեհը պահանջում էր, որ Սյունիքը լինի ինքնավար: Նա նաեւ զգուշացրեց, որ ինքը կրկին կհայտնվի Սյունիքում, եթե այն տրվի Բաքվին. «Դուք գիտեք, որ ցանկության դեպքում ես միշտ էլ հնարավորություն կունենամ մի քանի տասնյակ զինվորներով վերագրավել Լեռնահայաստանը»:

Զորավարն իր հետ վերցրեց երկու լեռնային թնդանոթ, հեծելազորի մի գումարտակ, Շվանիձորի մոտ անցավ Արաքսի մյուս ափը: Այստեղ նա սպասեց 10 օր, մինչեւ որ իր պահաջների կատարումը հավաստող լուրեր ստացավ:

Եռամյա հերոսական պայքարի շնորհիվ է, որ այսօր Սյունիքը գտնվում է Հայաստանի կազմում, այլապես նա պետք է կիսեր Արցախի ճակատագիրը եւ լավագույն դեպքում՝ Կավբյուրոյի կողմից տրվեր Ադրբեջանին: Իսկ եթե չլիներ Զանգեզուրը, վաղուց հայաթափ կլիներ նաեւ Արցախը: Զանգեզուրյան գոյապայքարի հերոսամարտերի ընթացքում Սյունիքի թշնամիները (մուսաֆաթականներ, օսմանյան թուրքեր եւ այլն) ընդհանուր առմամբ տվել են 15000 սպանված, 7000 գերի, թողել մոտ 200 գնդացիր, 7 թնդանոթ, 10000 հրացան եւ այլն:

Խորհրդահայ պատմագրության կողմից Գ. Նժդեհի սյունիքյան գործունեությունը մշտապես խեղաթյուրվել է: Սակայն մտավորական Նժդեհը ժամանակից առաջ պատասխանել է նրանց: Ինքնավար Սյունիքի կառավարությունը հովանավորեց հրատարակելու Ջանգեզուրում բոլշեւիկյան հինգամսյա տիրապետության ճշմարտությունը փաստող «Արնոտ Գիրքը»՝ Ասլան Շահնազարյանի խմբագրությամբ: Գիրքը տպագրվել է Գորիսում: Գրքում տեղ գտած, Նժդեհին ուղղված ուղերձի մեջ կարդում ենք. «Ներկայումս, քանի որ հայի քաղաքական եւ հասարակական կյանքը տեղափոխվել է ձեր ջանքերի շնորհիվ ստեղծված Լեռնահայաստան, որից ապագայում իր նյութը պիտի քաղի հայ գրագետը, պատմաբանը եւ բանաստեղծը, անհրաժեշտ է, քանի դեռ ուշ չէ, բոլոր աչքի ընկնող երեւույթները գրի առնել եւ թողնել հիշատակ գալոց սերնդի...»: Գորիսում 1921 թ. լույս տեսավ նաեւ Գ. Նաիրյանի «Խուստուփյան կանչեր» գիրքը՝ նվիրված Գ. Նժդեհի կատարած գործի նշանակությանը:

Գ. Նժդեհը հավերժ կապված է մնացել Սյունիքի հետ: 1920 թ. ձմռանը նա Գորիսում ամուսնացել է դեռատի օրիորդ Արուսյակ Ալեքսանի Մինասյանի հետ: Պսակը կատարվել է Ս. Լուսավորիչ եկեղեցում, իսկ հարսանիքի սեղանապետը եղել է բժ. Մ. Բեկ-Պարոնյանը, որի տան մոտ ապրում էր զորավարը: Հայրենիքից հեռանալու պատճառով չհարատեւած այդ ամուսնությունից ծնվել է մի աղջիկ: Նժդեհի ընտանիքը հետագայում տեղափոխվել է Երեւան, կինն ապրել է 80 տարի: Նրա թոռնուհին՝ Գոհար Տրդատյանը, աշխատում է Երեւանի պատանի հանդիսատեսի թատրոնում:

Գ. Նժդեհը մշտապես կապ է պահպանել սյունեցիների հետ: Վկայություններ կան, որ Երկրորդ համաշխարային պատերազմի տարիներին, երբ նա գերմանացիների մոտ հավաքագրում էր հայ ռազմագերիների,առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձնում սյունեցիներին, զրուցում նրանց հետ, հարց ու փորձ անում լեռնաշխարհի եւ նրանց մարդկանց մասին:

Պրոֆ. Վ. Առաքելյանի եւ մի խումբ նվիրյալների շնորհիվ Նժդեհի աճյունը հեռավոր Վլադիմիրից տեղափոխվեց Հայաստան: Մեծ զորավարի աճյունն էլ հանգչում է Սյունիքում: Նա այլեւս Նժդեհ-պանդուխտ չէ: 1983 թ. հոկտեմբերի 6-ին այդ հայրենասեր հայերը՝ գաղտնի կերպով, զորավարի աջը ամփոփեցին նվիրական Խուստուփ լեռան լանջին՝ Կոզնի աղբյուրի մոտ: Բաղաբուրջցի վարորդ Ստեփանը միայն տարիներ հետո իմացավ, թե ամեն անգամ, տարվա նույն օրը, ինչի համար է ինքը իր պատվելի հյուրերին տանում Կոզնի

աղբյուր: 1991 թ. փոքրածավալ խաչքար է դրվել Կոզնի աղբյուրի մոտ: Իսկ Գ. Նժդեհի աճյունը 1987 թ. մայիսի 9-ին հողին է հանձնվել Եղեգնաձորի Սպիտակավոր եկեղեցու բակում: Ջորավարին չի մոռացել նաեւ Գորիսը: Նախ՝ նրա կիսանդրին 1990 թ. մայիսի 28-ին կանգնեցվեց Հերոսների Անցուղիում, իսկ արարատցի վարպետներ Ռուբիկ (Մստո) Գրիգորյանը եւ Սարգիս (Կամաս) Նազարեթյանը կերտեցին արեւի ճառագայթներով պարուրված նրա գեղեցիկ հուշարձանը, որը 1991 թ. մայիսի 28-ին տեղադրվեց քաղաքի թաղամասերից մեկում:

ԼԱ. Զանգեզուրը խորհրդային իշխանության տարիներին

Զանգեզուրում խորհրդային իշխանությունը վերջնականապես հաստատվեց 1921 թ. հուլիսի 12-ին: Այն իրականացվեց 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ հրաձգային դիվիզիայի եւ 18-րդ հեծյալ դիվիզիայի մարտական դրոշների ներքո: Երկրամասում 1918-1921 թթ. հայ ազգային-ազատագրական պայքարի կարեւոր նվաճումը եղավ այն, որ Զանգեզուրը հայտնվեց Խորհրդային Հայաստանի, այլ ոչ՝ Ադրբեջանի կազմում: 1921 թ. օգոստոսի 31-ին Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի (Ժողկոմխորհ) որոշմամբ՝ Գորիսի, Սիսիանի, Տաթեւի, Կապանի եւ Տեղի գավառակներից կազմակերպվեց Զանգեզուր գավառը՝ Գորիս կենտրոնով: Իսկ հայկական Զանգեզուրի հարավային մասում ստեղծվեց Մեղրու՝ փոքր գավառը: Նորաստեղծ Զանգեզուրի գավառի տարածքը կազմում էր 3754 կմ, իսկ բնակչությունը՝ 68918 մարդ: Հարթավայրային Զանգեզուրը տրվեց Ադրբեջանին, ուր ստեղծվեցին Լաչինի, Կուբաթլիի, Զանգելանի շրջանները: Դրանք շուրջ տասը տարի կազմում էին Կարմիր Քրդստան վարչական միավորը: Այսպես խորհրդային իշխանության օրոք նախկին ցարական Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուր գավառը բաժանվեց երկու մասի: Բոլշեւիկները դրանով իսկ, ինչ-որ չափով բավարարեցին Ադրբեջանի հավակնությունները Զանգեզուրի նկատմամբ: Զանգեզուրի ադրբեջական մասում կային հայկական բնակավայրեր, որոնց բնակիչները, ժամանակի ընթացքում, տեղափոխվեցին հայկական մաս: Հայ «արմատական» բոլշեւիկների եւ «իսկական» ինտերնացիոնալիստների թողտվութամբ՝ Խորհրդային Ադրբեջանի եւ Խորհրդային Հայաստանի՝ Զանգեզուրով անցնող սահմանագիծը ակնհայտորեն գծվեց ի շահ ադրբեջանցիների: Նրանց փաստարկներն այդ հարցում մշտապես ավելի հիմնավոր էին լինում: Նույնիսկ Գորիս-Կապան խճուղին տեղ-տեղ անցնում էր հարեւան հանրապետության տարածքով:

Որոշակի քաղաքական նկատառումներով՝ Զանգեզուրի գավառային կոմիտեի քարտուղարները նշանակվում էին ոչ տեղացիներ: Գավկոմի առաջին քարտուղարը 1921 թ. եղել է Ա. Թավաքալյանը: Սա-

կայն, ազգայնական մտածողությունը հեշտ չէր արմատախիլ անել: 1922 թ. դիմահար կրակոցով Գորիսում սպանվում է գավկոմի պատասխանատու աշխատող, ոչ անհայտ բոլշեւիկ Օջախկուլի Մուսաեւը: Այդ գործի առթիվ ձերբակալվում է նախկին հնչակյան Համբարձում Տեր-Հովհաննիսյանը, որին 1924 թ. գնդակահարում են Երեւանում: Մուսաեւի անունը խորհրդային իշխանությունը «հավերժացրեց» քաղաքի փողոցներից մեկի անվանակոչությամբ:

1930 թ. սեպտեմբերի 9-ին՝ ՀՍՍՀ Կենտգործկոմի նախագահության որոշմամբ, իրականացվեց Խորհրդային Հայաստանի նոր վարչատարածքային բաժանում, որով վերացվեցին գավառները: Զանգեզուր գավառի փոխարեն ստեղծվեցին Գորիսի, Կապանի եւ Սիսիանի շրջանները: Առանձին շրջան դարձավ Մեղրին: Չնայած դրան, Զանգեզուր երկրանունը հետագա տասնամյակներում օգտագործվում էր ոչ միայն ժողովրդի կողմից, այլ նաեւ՝ պաշտոնական գրություններում:

Զանգեզուրը Խորհրդային իշխանության տարիներին դարձավ Հայաստանի լեռնահանքային արդյունաբերության կենտրոն: 1924 թ. Ալ. Մյասնիկյանը ինքնաթիռով հատուկ հանձնաժողով է ուղարկում Կապան՝ ուսումնասիրելու հանքերի վերականգման խնդիրները: Նոր կարգերի հաստատման առաջին իսկ օրերից ազգայնացվում են պղնձաձուլական փոքրիկ գործարանները: Նախկին ձուլարանների փոխարեն կազմակերպվում է մեկ պղնձաձուլական գործարան, աստիճանաբար մեքենայացվում են հանքահորերի աշխատանքները, հանքաքարի փոխադրումը: 1936 թ. մայիսին Կապանում շահագործման է հանձվում պղնձահանքային հարստացուցիչ ֆաբրիկան, իսկ մեկ տարի հետո դադարում է գործելուց (դեռեւս ցարական ժամանակներից ժառանգություն մնացած) պղնձաձուլական գործարանը: Գործարկվում է նաեւ տրանսպորտային ստորգետնյա հանքուղին: Նորակառույց հանքահարստացուցիչ ֆաբրիկան օրական կարող էր մշակել 1000 տոննա հանքաքար: Ֆաբրիկան 1937 թ. տվել է 13966, իսկ 1938 թ.՝ 26493 տոննա պղնձի խտանյութ: Հանքավայրը ձեռք է բերում միութենական նշանակություն: Երկրամասի լեռնահանքային (եւ ոչ միայն) արդյունաբերության զարգացման համար մեծ նշանակություն ունեցավ Կապան-Մինջեւան երկաթուղու կառուցումը, որի շինարարությունը սկսվեց 1927 թ. եւ ավարտվեց 1932 թ.: Այդ երկաթուղով Կապանը, նախ կապվեց Բաքվի, ապա նաեւ՝ Երեւանի հետ: Կապանի երկաթուղային կայարանը եւ երկաթգիծը սպասարկում էին ադրբեջանցիները, երկաթուղու՝ միայն Մեղրու շրջանով անցնող 44 կմ հատվածն էր պատկանում Հայաստանին: Կապանը արագորեն դառնում էր Զան-

գեզուրի արդյունաբերական կենտրոնը: 1938 թ. այն ստացավ քաղաքի կարգավիճակ: Հետագա տասնամյակներում այնտեղ զարգացում ապրեցին արդյունաբերական այլ ճյուղեր եւս՝ կառուցվեցին մսի խոշոր կոմբինատ, պահածոների գործարան, կահույքի եւ կոշիկի ֆաբրիկաներ եւ այլ արտադրական ձեռնարկություններ: Կապանը դարձավ Զանգեզուրի ամենախոշոր, իսկ հանրապետության մեջ բնակչության թվով՝ 5-րդ քաղաքը:

Խորհրդային իշխանության տարիներին արդյունաբերությունը որոշակի զարգացում ապրեց նաեւ գավառային նախկին կենտրոն Գորիսում: Մինչխորհրդային ժամանակաշրջանում այստեղ գործում էր արդյունաբերական տիպի երկու փոքր ձեռնարկություն՝ լիմոնադի եւ բետոնե սալիկների արտադրություն: 1922 թ. դրանց տիրոջ՝ Ա. Միրումյանի խնդրանքով, արտադրամասերի սարքավորումները տարվում են Երեւան: 1926 թ. քաղաքում հիմնվում է կոճակի գործարան, որը մինչեւ 1940 թ. եղել է միակ արդյունաբերական ձեռնարկությունը՝ չհաշված կղմինդր, աղյուս, սայլեր արտադրող արհեստանոցները: 1940 թ. Գորիսում բացվում է գարեջրի գործարան, որի արտադրանքը տասնամյակներ շարունակ առաքվում էր Զանգեզուրի շրջաններ եւ Արցախ: 1948 թ. շահագործման է հանձվում տրիկոտաժի ֆաբրիկան: Քաղաքի զարգացմանը զուգընթաց, հետագա տասնամյակներում շարք են մտնում էլեկտրաշարժիչների (1960 թ.), ավտոնորոգման (1964 թ.) գործարանները, արդյունաբերության կոմբինատը (1967 թ.): 1970 թ. սկսում է գործել Շինուհայրի ռետինե կոշկեղենի գործարանը: 1971 թ. Գորիսն ուներ 14 արդյունաբերական ձեռնարկություն:

Խորհրդային իշխանության տարիներին, որպես շրջկենտրոն, որոշակի զարգացում ապրեց Սիսիան՝նախկին Ղարաքիլիսա բնակավայրը: Սիսիանը 1974 թվականից շրջանային ենթակայության քաղաք է: 1935-1940 թթ. կոչվել է Սիսավան: 1960 թ. շրջկենտրոնն ուներ 3 արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որոնք տարեկան տալիս էին 1 մլն. 860 հազար ռուբլու արտադրանք: Իրենց բարձրորակ արտադրանքով՝ ողջ հանրապետությունում հայտնի էին պանրագործարանները:

Հայրենական Մեծ պատերազմից հետո Հայաստանի կարեւոր հանքարդյունաբերական կենտրոն դարձավ Քաջարանը: 1947 թ. այն վերաճեց քաղաքատիպ ավանի: Կառուցվեց 35 կմ երկարություն ունեցող Քաջարան-Կապան ավտոխճուղին: Արագ տեմպերով կառուցվեց եւ 1951 թ. շահագործման հանձնվեց Քաջարանի պղնձամոլիբդենային հարստացուցիչ խոշոր ֆաբրիկան: Այն հատուկ ուշադրության էր

արժանանում միութենական կառավարության կողմից, քանի որ նրա արտադրանքն ուներ ռազմավարական կարեւոր նշանակություն: Քաջարանում կառուցվեց երկու ճոպանուղի (1952 թ. եւ 1958 թ.), որոնցով հանքաքարը հասցվում էր ուղղակի ֆաբրիկա: 1958 թ. Քաջարանը դարձավ քաղաք եւ ուներ ավելի քան 11000 բնակիչ:

Խորհրդային իշխանության տարիներին Զանգեզուրում գործած արդյունաբերական կենտրոններից էր Դաստակերտը՝ Սիսիանում: 1945 թ. երկրաբաններն այստեղ՝ ծովի մակերեւույթից 1740 մ բարձրության վրա, հայտնաբերում են պղնձի եւ մոլիբդենի հանքավայրեր: 1952 թ. Դաստակերտում հիմնվում է պղնձամոլիբդենային կոմբինատ: Բնակավայրը, ուր ապրում էր 2317 մարդ, 1951 թ. դառնում է քաղաքատիպ ավան: Հետագայում Դաստակերտի շահագործումը, անեկամտաբեր լինելու պատճառով, դադարեցվել է:

Խորհրդային իշխանության տարիներին արդյունաբերական կենտրոն է դառնում Մեղրու Ագարակը: Կիսանապատային այս գոտում 1963 թ. կառուցվել է պղնձամոլիբդենային կոմբինատ եւ ավան: Ագարակի կոմբինատը գործում է նաեւ հիմա:

1959 թ. Մեղրի շրջկենտրոնը դարձել է քաղաքատիպ ավան: Մեղրին հայտնի է իր քաղցրահամ մրգերով եւ պահածոների խոշոր գործարանով: 1984 թ. նրան շնորհվել է քաղաքի կարգավիճակ:

1975 թ. Զանգեզուրում գործող 45 արդյունաբերական ձեռնարկությունների համախառն արտադրանքի մեծ մասը տվել են գունավոր մետալուրգիայի, 16,8%-ը՝ սննդի, 13,5%-ը՝ մեքենաշինական ձեռնարկությունները:

Վերջին տասնամյակներում Զանգեզուրի արդյունաբերության գլխավոր ճյուղերից մեկը դարձել է էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը: Երկրամասի հիդրոէլեկտրակայանների կարողությունը ներկայումս հասնում է 405 մեգավատի, որը հավասար է հայկական ատոմակայանի մեկ էներգաբլոկին: Զանգեզուրում արտադրվող էլեկտրաէներգիան Հայաստանում ամենաէժանն է եւ բնապահպանական տեսակետից որեւէ վտանգ չի ներկայացնում:

Դեռեւս 1931 թ. Գորիսում՝ Վարարակն գետի վրա, կառուցվել է 175 կվտ/ժ հզորությամբ ՀԷԿ: Նույն գետի վրա 1950 թ. գործարկվում է Ակների առաջին, իսկ 1953 թ.՝ Ակների երկրորդ ՀԷԿ-երը, որոնց հզորությունը միասին վերցրած՝ կազմում է 800 կվտ/ժ: Սիսիանում 1936 թ. կառուցվում է Շաքիի ՀԷԿ-ը՝ 800 կվտ/ժ հզորությամբ:

Լեռնաշխարհում էլեկտրաէներգիայի արտադրության մեծ վերելքը պայմանավորված էր Որոտան գետի վրա հիդրոէլեկտրակայանների

կասկադի շինարարությամբ: Այն ինժեներատեխնիկական տեսակետից տպավորիչ կառույց է, որի շինարարությունն սկսվեց 1962 թ. եւ ավարտվեց 1970 թ.: Լեռների մեջ փորվեց 19 կմ երկարությամբ թունել: Մեկը մյուսի ետեւից շահագործման հանձնվեցին Տաթեւ ՀԷԿ-ը՝ 157000 կվտ/ժ, Շամբի ՀԷԿ-ը՝ 171000 կվտ/ժ եւ Սպանդարյան ՀԷԿ-ը՝ 76000 կվտ/ժ հզորություններով: Միաժամանակ կառուցվեցին երեք խոշոր՝ Շամբի, Տոլորսի, Սպանդարյանի ջրամբարները: Վերջին տարիներին՝ Հայաստանի շրջափակման ամենածանր շրջանում, այդ հիդրոէլեկտրակայանները աշխատել են գերլարված պայմաններում, երբեմն հրետակոծությունների տակ եւ եղել են երկրի համար էլեկտրական լույսի միակ հուսալի աղբյուրը: Ջանգեզուրի տարբեր շրջաններում վերանորոգման եւ վերականգնման աշխատանքներ են տարվում՝ վերստին գործարկելու ժամանակին կանգնեցված փոքրիկ ՀԷԿ-երը:

Չնայած արդյունաբերության ասպարեզում ունեցած որոշակի առաջընթացին՝ Ջանգեզուրը շարունակում էր մնալ գյուղատնտեսական երկրամաս: Գյուղատնտեսական արտադրության հիմնական մթերքներից էր հացահատիկը (Սիսիան-Գորիս) եւ պտուղը (Մեղրի): Երկրամասի գյուղատնտեսությունը, նախ, ապրեց սոցիալիստական կոլեկտիվացում: Գավառում առաջին կոլտնտեսությունը 1928 թ. ստեղծվել է Գորիսի Տեղ գյուղում: Այն կազմված էր 9 չքավոր եւ 1 միջակ տնտեսությունից: Նույն թվականին 17 ընտանիքներ հիմնեցին Սիսիանի Նորավանը եւ միաժամանակ՝ կոլեկտիվ տնտեսությունը: Գյուղատնտեսական ամենազարգացած շրջանը Սիսիանն էր, որը տարեկան արտադրում էր 180 հազար ցենտներ հացահատիկ, նույնքան կաթ, 40 հազար ց միս, 6000 ց բուրդ, 10 հազար ց պտուղ, 12 հազար ց բանջարեղեն, 7 մլն հատ ձու: Սիսիանում կառուցվել է սննդի կոմբինատ՝500 տ տարողությամբ սառնարան-պահեստով: Սիսիանում խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը 1980 թ. եղել է 34000, որից կովեր՝ 11000 գլուխ: Մանր եղջերավորները կազմել են 80000 գլուխ: Գյուղատնտեսական արտադրանքի մշակման համար պահածոների գործարաններ են կառուցվել Մեղրիում (1932 թ.), Կապանում, Գորիսում, իսկ մսի խոշոր կոմբինատ՝ Կապանում: Գյուղատնտեսական աշխատանքներին մեծապես օգնում է արհեստական ոռոգումը: Դեռեւս 1940-ական թվականներին Սիսիանում կառուցվեց Սպանդարյանի ջրանցքը, որի շնորհիվ ոռոգելի դարձավ 500 հա հողատարածք:

Երկրամասի բնակչության թիվը մշտապես աճ է ապրել: 1926 թ. Ջանգեզուրի բնակչությունը կազմում էր 77000 մարդ, իսկ 1939 թ.՝

95800 մարդ: 1976 թ. այդ թիվը հասավ 139433 մարդու: Հետաքրքիր է, որ երկրամասի բնակչության մեջ հայերի թիվը նվազման միտում ուներ, փոխարենն աճում էր ադրբեջանցիների թիվը: Այսպես, եթե 1939 թ. հայերը կազմում էին ողջ բնակչության 81%-ը, ապա 1976 թ. նրանք կազմում էին 77,2%-ը: Ադրբեջանական բնակչությունը մեխանիկական եւ բնական աճ էր ապրում Կապանում, Սիսիանում եւ Մեղրիում: 1926 թ. Զանգեզուրի բնակչության 93%-ը գյուղաբնակ էր: 1939 թ. գյուղատնտեսության բնագավառում աշխատում էր բնակչության 78%-ը: Իսկ 1976 թ. երկրամասի բնակչության 56,4%-ը արդեն քաղաքաբնակ էր:

Զանգեզուրցիներն ակտիվ մասնակցություն ունեցան Հայրենական Մեծ պատերազմին: Լեռնաշխարհի արիածին հողը տվել է տասնյակ գեներալներ եւ ԽՍՀՄ հերոսներ: Զանգեզուրցի գեներալներից կարելի է հիշատակել Հ. Յոլյանին, Բ. Առուշանյանին, Ս. Կարապետյանին, Մ. Մինասյանին: Խորհրդային Միության հերոսների մեջ հայտնի անուններ են Հունան Ավետիսյանը (Կապան, Ծավ), Սուրեն Առաքելյանը (Գորիս, Տաթեւ), Սամսոն Մկրտումյանը (Սիսիան, Բռնակոթ): Լեռնաշխարհի բոլոր բնակավայրերում ի հիշատակ պատերազմում ընկածների, կանգնեցված են հուշարձաններ:

1931 թ. ապրիլի 27-ին լեռնաշխարհում տեղի է ունեցել ուժեղ երկրաշարժ, որից խիստ տուժել է նաեւ Տաթեւի վանքը: Ուժեղ երկրաշարժ է եղել նաեւ 1968 թ.:

Խորհրդային իշխանության տարիներին Զանգեզուրն ապրել է հոգեւոր կյանքի վերելք, թեպետ մայրաքաղաքից հեռու լինելը՝ այդ ասպարեզում իրեն մշտապես զգացնել է տվել:

1921 թ. Զանգեզուրի գավառում գործում էր 64 դպրոց, որից Սիսիանի շրջանում՝ 20, Կապանում՝ 28, Գորիսում՝ 16: 1921-22 ուս. տարում Գորիսում բացվեցին ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթացներ, ուր դասախոսություններ են կարդացել պրոֆ. Ստ. Լիսիցյանը, Եր. Բակունցը, գրող Ակ. Բակունցը: Ողջ Զանգեզուրի համար մանկավարժական կադրերի պատրաստման գործում կարեւոր դեր խաղաց Գորիսում 1927 թ. բացված մանկավարժական ուսումնարանը, որը գործում է մինչեւ այսօր: 1929 թվականին բացվեց գյուղատնտեսական տեխնիկումը: 1950-51 ուս. տարում Զանգեզուրում կար 160 դպրոց: Քաղաքի զարգացմանը զուգընթաց կրթական կենտրոն էր դառնում Կապանը: Վերջին տասնամյակներում այնտեղ գործում էին լեռնամետալուրգիական, շինարարական տեխնիկումները, բժշկական եւ երաժշտական ուսումնարանները: Զանգեզուրում առաջին

բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը բացվել է 1967 թ. Գորիսում: Երեւանի Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի Գորիսի մասնաճյուղի ֆիզիկայի եւ մաթեմատիկայի ֆակուլտետներում ուսանել են ինչպես Զանգեզուրի, Արցախի, այնպես էլ հանրապետության այլ շրջանների հազարավոր երիտասարդներ: Հետագայում ճարտարագիտական ինստիտուտի մասնաճյուղ է հիմնվել Կապանում:

Հարկ է նշել, որ Կապանի բուռն զարգացման ասպարեզում մեծ վաստակ ունի կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար, երջանկահիշատակ Ռաֆայել Արմենակի Մինասյանը: Նա համարձակություն ունեցավ հակադրվել կրեմլյան գաղափարախոս Մ. Սուսլովին եւ պնդել, որ Հայաստանի պետական լեզուն պետք է լինի հայերենը: Ռ. Մինասյանի համառ ջանքերի շնորհիվ՝ կառուցվեցին Կապանի օդանավակայանը, Կապան-Քաջարան մայրուղին, բացվեցին տնտեսական, կրթական եւ մշակութային նորանոր օջախներ: Նրան երբեք չի մոռանում Կապանի շրջանում աշխատած ուսանող-երիտասարդությունը:

Սյունյաց լեռնաշխարհի, ընդ որում Քաջարանի բարգավաճման գործում անուրանալի ավանդ ունեն Պղնձամոլիբդենային կոմբինատի բազմամյա տնօրեն Ֆրունզե Համայակի Պետրոսյանը, «Քաջարանշին» տրեստի հմուտ կառավարիչ Սարգիս Սողոմոնի Վարդանյանը, լեռնագործների հայրենաշեն ղեկավար Մաքսիմ Անուշավանի Հակոբ-յանը՝ հայ մտավորականության բարեկամը եւ աջակիցը:

Ուսանողներն ու գիտաշխատողները երախտագիտությամբ են հիշում «Սյունյաց տիկին» Հրաչուհի Մեսրոպի Կարապետյանին եւ մշակույթի վաստակաշատ գործիչ Մուշեղ Աբրահամի Համբարձումյանին՝ շրջգործկոմի նախագահի ամենահաս տեղակալին:

Զանգեզուրի բուհերում աշխատում են գիտության տասնյակ դոկտորներ եւ թեկնածուներ: Գիտական կադրերի դարբնոց էր նաեւ Գորիսում 1971 թ. բացված ՀՍՍՀ ԳԱ ֆիզիկատեխնիկական կենտրոնը:

Գավառային կենտրոն Գորիսում տպարան հիմնադրվել է դեռեւս դարասկզբին: 1921-1930 թթ. այնտեղ տպագրվել է «Կարմիր ռանչպար» գավառային թերթը: Հետագայում Զանգեզուրում լույս էին տեսնում շրջանային թերթեր:

Լեռնաշխարհի զավակները լուրջ ներդրում ունեն խորհրդահայ մշակույթի զարգացման գործում: Բավական է հիշատակել գրողներ Ակ. Բակունցի, Ս. Խանզադյանի, Հ. Սահյանի, Ս. Այվազյանի անուններ: Խորհրդահայ երաժշտության հայտնի ներկայացուցիչներ են Աշոտ Սաթյանը, Տաթեւիկ Սազանդարյանը, Կոնստանդին Օրբելյանը,

գուսան Աշոտը:

Կապանի Ալ. Շիրվանզադեի անվան միջշրջանային թատրոնը հիմնվել է 1935 թ.: Այստեղ ժամանակին աշխատել են Երվանդ Ղազանչյանը, Գուժ Մանուկյանը, Գալյա Նովենցը եւ ուրիշներ: Գորիսի պետական դրամատիկական թատրոնում (1947 թ.) վերջին տարիներին աշխատել են Երվանդ Մանարյանը, Մովսես Գորգիսյանը, Երվանդ Ղազանչյանը (Կապան): Երկրագիտական թանգարաններ են գործում Գորիսում, Կապանում, Սիսիանում, Մեղրիում: Գորիսում 1971 թ. բացվել է Ակ. Բակունցի տուն-թանգարանը:

Գիտության զարգացման գործում մեծ ավանդ ունեն Կ. Մելիք-Օհանջանյանը (բանագիտություն), Է. Աղայանը (լեզվաբանություն), Լ. Խուրշուդյանը, Հր. Սիմոնյանը, Ա. Սիմոնյանը (պատմագիտություն) Թ. Հակոբյանը (աշխարհագրություն), Է. Գաբրիելյանը (բժշկագիտություն) եւ շատ ուրիշներ:

Սյունեցիներն աչքի են ընկել նաեւ պետական-քաղաքական գործունեությամբ, որոշակի ծառայություններ են մատուցել Լ. Կոստանդով (ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահի տեղակալ եւ քիմիական արդյունաբերության նախարար), Ծ. Առուշանյան (ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ), Ս. Թովմասյան (ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար), Հ. Ոսկանյան (ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ, ապա՝ ՀՀ Ազգային Ժողովի պատգամավոր) եւ այլոք:

ԼԲ. Սյունիքը արցախյան շարժման հենարան

Ցարական Ռուսաստանի տիրապետության օրոք եւ Սյունիքը, եւ Արցախը մտնում էին Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ: Հայկական այդ երկրամասերում ապրող հայերը միմյանց հոգեհարազատ են իրենց պատմական արմատներով՝ սովորույթներով, ավանդույթներով, լեզվով: Նրանք խոսում են հայերենի միեւնույն՝ Արցախի բարբառով: Արշակունի հայ թագավորների օրոք Արցախը մտնում էր արեւելյան զորավարության մեջ, իսկ այդ նախարարությունը ղեկավարում էին սյունեցիները: Ժամանակին հեռահար նպատակներով՝ օսմանյան թուրքերը երկու հայկական լեռնաշխարհների միջեւ, ինչպես նշել ենք, բնակեցրին մահմեդական քոչվոր ցեղերի, սակայն դա չխանգարեց նրանց հոգեւոր, անհրաժեշտության դեպքում նաեւ՝ ռազմական կապերին: Սյունիքի միջնադարյան նշանավոր իշխանական տներից մեկը՝ Պռոշյանները, ծագում էին Արցախից: Դավիթ-Բեկի ազատագրական պատերազմի ժամանակ արցախյան զորքերը՝ Ավան Յուզբաշու գլխավորությամբ, օգնություն ցույց տվեցին զորավարին՝ գրավելու Որոտնաբերդը: Ուշ միջնադարում Արցախի հայտնի Ջրաբերդի Մելիք-Իսրայելյանները այնտեղ են տեղափոխվել Սյունիքի Խանաձախ գյուղից:

1918-1920 թթ. Սյունիքը եւ Արցախը միասնաբար են անկախության դրոշ բարձրացրել ընդդեմ Ադրբեջանի նկրտումների: Այդ պայքարում Արցախը չկարողացավ կիսել Սյունիքի ճակատագիրը եւ հայտնվեց Ադրբեջանի կազմում: Ջանգեզուրում եղած ժամանակ եւ Անդրանիկը, եւ Նժդեհը փորձել են օգնության ձեռք մեկնել ազատության համար ապստամբած Արցախին: Հարյուրավոր սյունեցիներ պատրաստ էին իրենց կյանքը տալ հանուն Արցախի, սակայն, ինչպես հայտնի է, մի դեպքում այդ օգնությանը խանգարեցին անգլիացիները, իսկ երկրորդ դեպքում՝ այն պարզապես անօգուտ էր, քանի որ Արցախը դարձել էր խորհրդային:

Խորհրդային իշխանության տարիներին Ադրբեջանի կառավարությունը արհեստական արգելքներ էր ստեղծում Սյունիքի եւ Արցախի մերձեցումը կանխելու համար: Արցախի սահմաններին Հայաստանի ամենամոտ գտնվող շրջանը Գորիսն էր: Ոէղիղ գծով նրանց սահման-

ները բաժանում էր մի քանի կիլոմետր տարածք: Այդ տարածքով էր անցնում դեռեւս ցարական իշխանությունների օրոք կառուցված ավտոխճուղին: Խճուղին գտնվում էր խիստ անբարեկարգ վիճակում, եւ Երեւան-Ստեփանակերտ ուղեգիծը սպասարկող ավտոբուսները ստիպված երթեւեկում էին շրջանցիկ՝ ադրբեջանական երկար տարածքներով անցնող ճանապարհներով: Չնայած արհեստական արգելքներին՝ Սյունիք-Արցախ հոգեւոր մշակութային կապերը հարատեւել են: Մշտապես եղել են մարզական, համերգային, թատերական խմբերի փոխայցելություններ: Գործել են Գորիս-Ստեփանակերտ, Կապան-ԼՂՀ, Սիսիան-Բաքու ավտոբուսային երթուղիներ: Ստեփանակերտի թաղամասերից մեկի բնակիչների մեծ մասը Գորիսի Տեղ գյուղից էին: Սյունիքի տարբեր բնակավայրերի հարյուրավոր ընտանիքներ ազգակցական կապեր ունեն արցախահայերի հետ:

Հայաստանի հետ կենդանի կապն ամրապնդելու գործում, անշուշտ, կարեւոր նշանակություն է ունեցել Գորիսում բուհական մասնաճյուղի բացումը: Այստեղ կրթություն են ստացել եւ հայրենասիրական բարձր զգացմունքներով դաստիարակվել Արցախի հարյուրավոր երիտասարդներ: Գորիսում է բարձրագույն կրթություն ստացել արցախյան շարժման անձնազոհ դեմքերից բերդաձորցի Առնո Մկրտչյանը՝ Բիձուկ մականունով, որն իր մահկանացուն կնքել է Ադրբեջանի բանտերում: Վերջին ժամանակաշրջանում սյունեցի երիտասարդները կրթություն էին ստանում Ստեփանակերտում բացված բուհում: Արցախյան շարժմանը նախորդած տարիներին «Անդրգազնավթշինի» ղեկավար Գ. Թաթարյանը՝ հայրենասեր մի մարդ, հեռահար նպատակներով, Արցախ-Սյունիք եւ Նախիջեւան գազատարի շինարարության կենտրոնը դարձրել էր Գորիսը, դրանով իսկ՝ օդով ու ցամաքով անարգել կապ ապահովել Սյունիքի ու Արցախի միջեւ:

Սյունիքը արցախյան շարժման կենդանի ու անմիջական արձագանքողը եղավ:

Հայ ազգային-ազատագրական շարժումը խորհրդային տիրապետության օրոք իր նախապատմությունն է ունեցել Սյունիքում, մասնավորապես՝ երկրամասի հոգեւոր-մշակութային կյանքի կենտրոն Գորիսում: Տակավին 1965 թվականի ապրիլի 24-ին՝ Հայոց Մեծ եղեռնի օրը, այստեղ նշվել է սեւազգեստ դպրոցականների ցույցերով եւ թռուցիկների տարածմամբ: Գորիսում 1967 թ. բուհական մասնաճյուղ բացվելուց հետո, ամեն տարի, ինչ-որ կերպ նշվել է եղեռնի զոհերի հիշատակի օրը:

Գորիսում հայ ազգային-ազատագրական պայքարի մի օջախ էր

վաղամեռիկ բանաստեղծ Ալբերտ Իսաջանյանի բնակարանը: Անկողնում գամված բանաստեղծի մոտ մշտապես հյուրեր կային: Բնակարանը եղել է ՊԱԿ-ի հսկողության տակ:

Հայրենասիրական բարձր զգացմունքների եւ գրական նրբաճաշակության դաստիարակության մի վերնատուն էր 1960-1970 թթ. գործած «Միրհավ» գրական խմբակը, որի ղեկավար, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Նինա Հովսեփյանը սերտ բարեկամական կապերի մեջ էր Պարույր Սեւակի հետ: Մեծ բանաստեղծը բազմիցս այցելել է Գորիս:

1976 թ. ապրիլի 25-ին հայոց անկախ պետականության խորհրդանիշ երեք եռագույն դրոշներ, որոնց վրա դաջված էր հավերժության նշանը, բարձրացվել են Գորիսի շրջխորհրդի, մանկավարժական ինստիտուտի նորակառույց մասնաշենքի եւ «Գորիս» ռեստորանի շենքերի վրա: Հանդուգն արարքի ձեռնարկողները մանկավարժական ինստիտուտի ուսանողներ էին (Տիգրան Գրիգորյանը, Սամվել Ղազարյանը, Առնո Մկրտչյանը եւ ուրիշներ): Այդ ժամանակ մանկավարժական ինստիտուտի Գորիսի մասնաճյուղում, գաղտնապահության բոլոր կանոններին համապատասխան, ձեւավորվել էր հայրենասիրական խմբակների լայն ցանց: Գորիսում հայոց եռագույնի կամ, ինչպես կոմունիստներն էին արհամարհանքով կոչում, դաշնակցական դրոշի բարձրացումն առաջացրեց մեծ իրարանցում: Մարդիկ առաջին անգամ տեսան, թե ինչ գույներից է բաղկացած իրենց ազգային դրոշը: Գորիսում հայտնվեցին ՊԱԿ-ի բարձրաստիճան, այդ թվում եւ ռուս սպաներ: Հարցաքննվեցին եւ հետապնդվեցին տասնյակ մարդիկ: Բարեբախտաբար, որեւէ քրեական գործ չհարուցվեց: Այդ դեպքից հետո Գորիսում բացվում է ՊԱԿ-ի բաժանմունք, որը մինչ այդ կար միայն Կապանում:

Գորիսում՝ իր դերասանական կյանքի ապրած ժամանակաշրջանում, որոշակի հետք է թողել Մովսես Գորգիսյանը:

Արցախյան շարժմանը, Երեւանից հետո, հանրապետությունում առաջիններից մեկը արձագանքեց Գորիսը: Քաղաքում անդրանիկ երթ-ցույցը տեղի ունեցավ 1988 թ. փետրվարի 22-ին: Ցույցի կազմակերպիչներն էին նկարիչ Ժ. Մարտիրոսյանր, բանաստեղծ Տ. Գրիգորյանը, ուսանող Մ. Բախշյանը: Ցույցի երթուղին նախապես ծրագրվել էր: Ցուցարարները քաղաքի կենտրոն հասան կեսօրից հետո: Քաղաքում ամենօրյա ցույցերը շարունակվեցին մինչեւ փետրվարի 29-ը: Հայրենասիրական կարգախոսներով դրանց մասնակցեցին նաեւ առանձին գյուղեր՝ Վերիշենը, Շինուհայրը, Խնձորեսկը: Կապ հաստատվեց Կա-

պանի հետ: Այդ օրերին Կապանից Գորիս եկավ Համլետ Քոչարյանը՝ մի ընկերոջ հետ: Մանկավարժական ինստիտուտի հանրակացարանում տեղի ունեցավ Գորիսի եւ Կապանի պատվիրակների հանդիպում, որտեղ քննարկվեցին սկսված շարժմանն առնչվող հարցեր:

Սումգայիթյան ջարդերից հետո Սյունիքի բնակավայրերում հայտնվեցին առաջին բռնագաղթվածները, որոնց ներկայությունն էլ ավելի սրեց իրադրությունը:

1988 թ. փետրվարի 27-ին եւ 28-ին հանրահավաքներում բռունցքվող բազուկներով ժողովրդի կողմից ընտրվեց «Ղարաբաղ» կոմիտեի Գորիսի հանձնախումբ, որն իր ձեռքը վերցրեց համաժողովրդական շարժումը: Կոմիտեի աչքի ընկնող դեմքերից էին Ա. Մարտիրոսյանը, Խ. Հայրապետյանը, Ք. Միքայելյանը, Հ. Մկրտչյանը եւ ուրիշներ: Այդ օրերին Գորիս եկավ եւ բազմահազարանոց հանրահավաքում ելույթ ունեցավ Սերո Խանզադյանը, որը կոչ արեց չենթարկվել այն հրամաններին, որոնք չեն բխում մեր ազգի շահերից: Իշխանություններն ու ՊԱԿ-ը շարժման նկատմամբ «անտարբեր» չէին. զգուշացվեցին շատ ակտիվիստներ: ՀԿԿ Գորիսի շրջկոմը ՀԿԿ Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Կոչետկովի ստորագրությամբ գաղտնի գրություն ստացավ՝ հատուկ հսկողություն սահմանելու, հատկապես «վտանգավոր» հայրենասեր, թվով 13 անձանց նկատմամբ: Սկզբում Գորիսի «Ղարաբաղ» կոմիտեն կիսալեգալ պայմաններում նիստեր էր գումարում մերթ մշակույթի պալատում, մերթ՝ թատրոնի շենքում... Սակայն արցախյան շարժումն աստիճանաբար վեր էր ածվում համաժողովրդական անարյուն հեղափոխության. կոմունիստական տիրապետությունը կաթվածահար էր լինում, իսկ փաստացի իշխանությունն անցնում էր ժողովրդի կողմից ընտրված կոմիտեի ձեռքը: Նույն երեւույթը տեղի էր ունենում լեռնաշխարհի մյուս քաղաքներում եւս: Սիսիանում արցախյան շարժման կազմակերպիչներից էին Վ. Ոսկանյանը, Ս. Բաղդասարյանը, Վ. Ավետիսյանը:

1988 եւ 1989 թթ. ողջ Սյունիքում հաստատված հարյուրավոր հայ փախստականների առկայությունն ինքնին ստիպում էր, որ ադրբեջանցիները հեռանային երկրամասից: Սակայն նրանց մեկնումը տեղի ունեցավ շատ հանգիստ, խաղաղ եւ օրինավոր ճանապարհով. շատերը վաճառեցին իրենց տները, հեռացան առանց ծեծ ու ջարդ ուտելու: Եղան նաեւ ցավալի միջադեպեր (ինչպես Գորիսում), սակայն դրանց ձեռնարկողները առանձին տաքգլուխ մարդիկ էին: Սյունիքից հեռացած ադրբեջանցիները Բաքվում ստեղծեցին հայրենակցական միություն, մամուլում հանդես եկան ցնորամիտ, հավակնոտ հայտարարու-

թյուններով:

1989 թ. վերջից Սյունիքում արցախյան շարժումը մտնում է որակական նոր փուլ: Երկրամասի սահմանները պաշտպանելու նպատակով հարկավոր էր կազմակերպել ինքնապաշտպանական ուժեր: Ստեղծվեցին պաշտպանական խորհուրդներ, որոնք ձեռնամուխ եղան ինքնապաշտպանության հետ կապված բոլոր հարցերի, այդ թվում՝ տեղում ինքնաշեն զենքերի արտադրության խնդիրների լուծմանը: Նշանակալից գործեր կատարեց Արցախի հետ անմիջական կապի մեջ գտնվող Գորիսի պաշտպանական խորհուրդը (նախագահ՝ Հ. Մկրտչյան):

Սյունիքի հոգեւոր կյանքում ամենանշանակալից իրադարձությունը 1989 թ. Սյունյաց հոգեւոր թեմի վերաբացումն էր: Թեմի առաջնորդ նշանակվեց հայ եկեղեցու ամենաերիտասարդ հոգեւորականներից մեկը՝ Ասողիկ եպիսկոպոս Արիստակեսյանը: Թեմի առաջնորդարանը հաստատվեց Գորիսում: Գորիսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, որը զբաղեցնում էր երկրագիտական թանգարանը, արագորեն դատարկվեց: 1989 թ. դեկտեմբերի 8-ին տեղի ունեցավ եկեղեցու վերաբացումը: Դա անմոռաց իրադարձություն էր. եկեղեցին փակվել էր դեռեւս 1922 թ.: Հետագայում եկեղեցիներ սկսեցին գործել Սյունիքի բոլոր շրջաններում, վերաբացվեց նաեւ Տաթեւի վանքը: Այնուհետեւ Սյունյաց հոգեւոր թեմը ղեկավարում է Աբրահամ եպիսկոպոս Մկրտչյանը:

Սյունիքի քաղաքական կյանքում կարեւոր իրադարձություն էր 1990 թ. խորհրդարանական ընտրությունները: Քաղաքական կյանքն աստիճանաբար ներկայանում էր բազմերանգ: Երեւույթ դարձավ կոմկուսի տոմսի հրապարակավ հանձնումը (Գորիսում առաջինը 1989 թ. դեկտեմբերին կուստոմսից հրաժարվեց Սամվել Հարությունյանը): Որոշ ժամանակ ընդհատակում գործելուց հետո՝ 1991 թ. Սիսիանում եւ Գորիսում իր գործունեությունը բացահայտեց ՀՅԴ-ն: Նույն թվականին Գորիսում (հետագայում նաեւ Սիսիանում) բացվեց ՀՌԱԿ-ի ակումբը: Սյունիքի տարբեր բնակավայրերում իրենց կազմակերպություններն ստեղծեցին ուրիշ կուսակցություններ եւս:

1990 թ. տեղի ունեցան խորհրդարանական այլընտրանքային ընտրություններ: Ժողովրդական ուժերը տակավին անպատրաստ էին անսովոր ընտրաձեւին, եւ դա էր պատճառը, որ պատգամավորներ դարձան նախկին ղեկավար աշխատողները, իսկ լավագույն դեպքում՝ իշխանության գործադիր մարմինների ներկայացուցիչները կամ անկուսակցական մտավորականներ:

1990-1993 թթ. Սյունիքը գտնվում էր պատերազմական գոտում: Սկզբում լեռնաշխարհի տարբեր բնակավայրերում սադրիչ գործողություններ՝ շուրջկալներ, խուզարկություններ էին կատարում խորհրդային զորքերը: Խորհրդային ռազմական ինքնաթիռները մշտապես հոգեբանական «խուզող» թռիչքներ էին կատարում բնակավայրերի վրայով: Բարեբախտաբար, դա ընդհարման չհասցրեց, եթե չհաշվենք առանձին դեպքեր: Խորհրդային զինվորները, օրինակ, գրոհով վերցրեցին Կատարի հեռուստակայանը ու ավերեցին այն: Պատերազմն իրապես զգացնել տվեց 1992-1993 թթ.: Տասնյակ անգամներ հրետակոծվեցին Գորիս, Կապան քաղաքները, համարյա բոլոր սահմանամերձ գյուղերը: Ադրբեջանցիները օգտագործում էին նաեւ ռազմական ինքնաթիռներ, որոնք ռմբակոծեցին Կապանը: Պակաս վտանգավոր եւ ահազդու չէր թշնամական «գրադը»: Սյունիքը դարձել էր Ադրբեջանի եւ Հայաստանի միջեւ չհայտարարված պատերազմի թատերաբեմ: Խաղաղ բնակչության մեջ եղան տասնյակ զոհեր: Եղան նաեւ հուսահատման պահեր. որոշ ընտանիքներ լքեցին լեռնաշխարհը, սակայն դրանք հատ ու կենտ անարի մարդիկ էին: Պատերազմի ելքը վճռվեց մարտի դաշտերում, իսկ այնտեղ հաղթանակը հայերինն էր: Ջանգեզուրի բոլոր շրջաններում կազմակերպվեցին կամավորական ջոկատներ, որոնց անձնազոհ պայքարի շնորհիվ կոփվեց հաղթանակը: Ողջ Ջանգեզուրում հանրահայտ դարձան նախկինում զինվորական գործի հետ առնչություն չունեցած ժողովրդական հերոսների անուններ. Ս. Խաչատրյանը՝ Գորիսում, Հ. Ազոյանը՝ Սիսիանում, Ղ. Հովհաննիսյանը՝ Մեղրիում եւ տասնյակ ուրիշներ: Պատերազմը խլեց հարյուրավոր երիտասարդ սյունեցիների կյանք:

Սյունիքի համար հաղթանակը եկավ 1993 թ. աշնանը: 1993 թ. օգոստոսի 30-ին գրավվեց թշնամու ուժեղ հենակետերից մեկը՝ Կուբաթլի շրջկենտրոնը, եւ այդ օրը նշվեց համաժողովրդական տոնախմբությամբ ու մատաղով: Շուտով ազատագրվեց ողջ հարթավայրային Ջանգեզուրը, եւ չեզոքացվեց Սյունիքի բնակավայրերի հրետակոծման վտանգը:

Սյունիքն արիաբար տարավ պատերազմի արհավիրքը եւ կիսեց նորանկախ Հայաստանին հասած բոլոր դժվարությունները: Հրետակոծությունների տակ Սյունիքի ՀԷԿ-երը աշխատում էին անխափան եւ լույս ուղարկում հայոց մայրաքաղաքին:

Ազատագրական շարժման ողջ ընթացքում Սյունիքը դարձավ Հայաստանի եւ Արցախի ամենաբարձրաստիճան պետական ու զինվորական գործիչների հանդիպավայրը, երբ անհրաժեշտ էր լի-

նում հրատապ լուծում գտնել քաղաքական կամ ռազմական որեւէ հարցի առնչությամբ: Այդ հանդիպումները տեղի էին ունենում Գորիսից ոչ հեռու գտնվող Սադղի լճի ափին կառուցված հանգստյան տանը: Լեռնաշխարհը նաեւ ելման կամ դադարի կետ էր Արցախ մեկնող բոլոր կամավորական զինված ջոկատների համար: Սյունիքն ընդունել ու Արցախ է ճանապարհել ռուս եւ օտարերկրացի տասնյակ քաղաքական ու հասարակական գործիչների:

Պատերազմական իրադրության պայմաններում Սյունիքի միասնական կառավարման խնդրում որոշակի դրական դեր խաղաց «Սյունիք-Զանգեզուր» պետական հատուկ ծրագրի աշխատակազմը՝ գեներալ-մայոր Սուրեն Աբրահամյանի գլխավորությամբ: Գորիսում նստող աշխատակազմը գործել է 1993-1995 թթ.: Այդ գործում առանձնահատուկ է Վազգեն Սարգսյանի խաղացած դերը:

1995 թ. դեկտեմբերի 4-ին Հայաստանում իրականացվեց վարչատարածքային նոր բաժանում, եւ ստեղծվեց Սյունիքի մարզը՝ Կապան մարզկենտրոնով: Վերջնականապես վերականգնվեց «Սյունիք» պատմական երկրանունը: Նորաստեղծ մարզի մեջ մտան Սիսիանի, Գորիսի, Կապանի եւ Մեղրու շրջանները: Սյունիքի առաջին մարզպետ նշանակվեց գեներալ-մայոր Սուրեն Ջհանգիրի Աբրահամյանը: Նա Գորիսից 1995 թ. հուլիսի 5-ին ընտրվել էր ՀՀ ԱԺ պատգամավոր: Սյունիքի մարզկենտրոնի ընտրության հարցում լուրջ մրցակցություն ծավալվեց Կապան եւ Գորիս քաղաքների մեջ: Հաղթեց առաջին տարբերակը՝ շնորհիվ Կապանի շրջգործկոմի նախագահ Սլավիկ Հայրապետյանի մեծ ջանքերի: 1998 թ. հունիսին Սյունիքի մարզպետ նշանակվեց Ռոման Շմավոնի Նավասարդյանը: Այնուհետեւ Սյունիքի մարզպետն էր գեներալ-մայոր Էդուարդ Սամսոնի Բարսեղյանը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Աշխատության մեջ՝ բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների եւ օժանդակ նյութերի քննական վերլուծության միջոցով, ներկայացված է Հայաստանի Սյունյաց նահանգի սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունների եւ մշակութային կյանքի համապարփակ պատմությունը՝հնագույն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը:

Պատմական փաստագրված իրողությունը վկայում է, որ Սյունիքը մշտապես բնակեցված է եղել Հայկ-Սիսակյան զարմի շառավիղներով, որոնք առ այսօր պահպանել են իրենց ազգային դիմագիծն ու հոգեկան կերտվածքը: Հայկական լեռնաշխարհի այս տարածքը իբրեւ քաղաքակրթության օրրաններից մեկը, խոշոր դեր է կատարել:
Գրերի գյուտից հետո Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Պարթեւը Սյունյաց (Շաղատի) վարդապետարանին վստահեցին Սուրբ Գրքի՝Աստվածաշնչի թարգմանությունը, որն իր կատարելությամբ կոչվեց «Թագուհի թարգմանութեանց»:

Սյունիքը, աննշան բացառությամբ, միշտ գոյություն է ունեցել Հայկական միասնական պետության կազմում: Նրա երբեմնի անջատական ձգտումները պայմանավորված են եղել ոչ թե երկրամասի էթնիկական առաձնահատկությամբ, ինչպես անհիմն կերպով ջանում են մեկնաբանել ժամանակակից մի խումբ պատմաբաններ (Ջ. Բունիյաթով, Դ. Ախունդով, Ֆ. Մամեդովա եւ այլք), այլ՝ռազմաքաղաքական հզորությամբ: Որպես Մեծ Հայքի ընդարձակ նահանգներից մեկը, Սյունիքը երբեք չի եղել «Կովկասյան Ալբանիայի» կազմում եւ երբեք էլ չի կոչվել «ալբանական ծայրամաս»: Այդ մտացածին տեսություններն եւ անլուրջ վարկածները, ակներեւաբար, ներմուծված են արտաքուստ՝պանթուրքական արդի քաղաքականության տարածքային հավակնությունները տեսականորեն ամրապնդելու եւ կովկասագիտության մեջ գիտակցաբար խառնաշփոթ ստեղծելու նպատակով:

Անառարկելի իրողություն է, որ քաղաքակրթված բոլոր ժողովուրդների պատմություններում ավատատիրությունը բնութագրվում է հակադրությունների խորացման, կենտրոնախույս միտումների ցայտուն արտահայտմամբ: Նույն երեւույթը տեսնում ենք նաեւ հայկական միջնադարում: Ժամանակակից ադրբեջանական պատմագրության մեջ ոմանց կողմից, բացարձակապես անհիմն կերպով, հայազգի մի շարք նշանավոր մտավորականներ՝ Մովսես Կաղանկատվացի, Մխիթար Գոշ, Կիրակոս Գանձակեցի եւ այլոք, հորջորջված են ոչ հայեր լոկ այն

պատճառով, որ նրանք ծնվել են Պատմական Հայաստանի Արցախ նահանգում կամ՝ Գանձակում: Այդ հավակնոտ եւ շինծու «տեսությունները» զուրկ են պատմական որեւէ փաստից եւ գիտության հետ ոչ մի առնչություն չունեն: Սյունիքի պատմությունը նույն հայ ժողովրդի պատմության բաղկացուցիչ մասն է: Այդ են վկայում քաղաքական-տնտեսական, իրավական, մշակութային բազմաթիվ սկզբնաղբյուրները՝ մագաղաթյա մատյանները, հիշատակարանները, հազարավոր վիմագրությունները, որոնցով իրավունք ունի հպարտանալու յուրաքանչյուր քաղաքակիրթ ժողովուրդ: Դատապարտելի երեւույթ է, երբ այդպիսիք, որոշակի նկատառումներով, ցանկանում են յուրացնել ուրիշի պատմությունը՝ժամանակակից բզկտված քարտեզի հիման վրա: Սյունիքի պատմությունը համահայաստանյան պատմության ցայտուն էջերից է, եւ ոչ ոք չի կարող բացահայտ կեղծիքի եւ շաղակրատանքի անփառունակ միջոցներով անդամահատել հայ ժողովրդի անցյալը:

Ներկա աշխատության էջերում քննության առարկա են դարձել Սյունիքի ավատական տների, թագավորության ժամանակաշրջանի պատմական անցքերի, հայ եւ վրաց ժողովուրդների համատեղ պայքարի, ապա նաեւ՝ Օրբելյանների իշխանապետության հաստատման եւ անկման հիմնախնդիրները: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ երկրամասի քաղաքական կազմավորումները պատմության ասպարեզից վերացել են սելջուկ-թուրքերի, թաթար-մոնղոլների եւ արեւելյան ուրիշ ռազմատենչ ցեղերի ու ցեղախմբերի ասպատակությունների պատճառով:

Մատենագրական աղբյուրները եւ հատկապես՝ վիմական արձանագրությունները, վկայում են, որ 12-13-րդ դարերում միջավատական հարաբերություններն առավել խորացան այստեղ՝Սյունիքում, ուր, քաղաքական հանգամանքների բերումով, կենտրոնացվել էին Պատմական Հայաստանի հին ու նոր ազնվական տների ներկայացուցիչներից շատերը՝ Զաքարյանների ընդհանուր ղեկավարությամբ (Խաղբակյաններ, Օրբելյաններ, Ախթամարյաններ, Մեհեւանյաններ եւ այլոք):

Ներավատական մրցակցությամբ ստեղծված իրավիճակը բարեբեր եղավ առաջին հերթին հոգեւոր նվիրապետության համար: Ընդարձակ կալվածների ու շահութաբեր հաստատությունների տեր դարձան նահանգի եպիսկոպոսական աթոռը, վանական միաբանություններն ու եկեղեցիները (Տաթեւ, Վահանավանք, Նորավանք, Ցաղաց քար, Թանահատ եւ այլն), որոնց վստահված էր նաեւ գիտության ու դպրության կազմակերպման կարեւոր բնագավառը: Անկախ երկրի քաղաքական մասնատվածությունից, հայ եկեղեցին իր մենաշնորհա-

յին իշխանությունն էր իրականացնում ժողովրդից գանձվող հարկերի ու տուրքերի մի մասի նկատմամբ՝ ձգտելով կիրառել ռենտային երեք հայտնի ձեւերն ու եղանակները:

Սկզբնաղբյուրներում եղած մասնակի հիշատակությունների հիման վրա հնարավոր է ենթադրել, որ Սյունիքում նույնպես եղել է ճորտատիրություն, սակայն այն չի ունեցել դասական ճորտատիրության երկրներին հատուկ բնորոշ կողմերը՝ երկրի կայուն քաղաքական հիմքի բացակայության պատճառով: Այստեղ գերիշխում էին ազատ գյուղացիական համայնքները, որոնք աշխարհիկ տերերին եւ եկեղեցուն տալիս էին սահմանված հարկերն ու տուրքերը, իսկ անհրաժեշտ դեպքերում՝ կատարում նաեւ արտատնտեսական բնույթի աշխատանքներ:

Եպիսկոպոսանիստ Տաթեւի վանքի դեմ Սյունիքում ծայր առած գյուղացիական հուզումները տեղի են ունեցել սոցիալական հողի վրա, որոնք նպաստավոր պայմաններում կարող էին ունենալ նաեւ քաղաքական ուղղվածություն: Ցուրաբերդցիների, տամալեկցիների եւ այլ «հին հայրենի՞ տէրք» ազատ գյուղացիական համայնքների ընդվզումներն, ըստ էության, թոնդրակեցիների հզոր շարժման բուռն արձագանքներն էին:

Խելացիորեն օգտագործելով մոնղոլ խաներից տրված «ինջու»-ական իրավունքը՝ Սյունիքի հոգեւոր եւ աշխարհիկ տերերն առանձնակի ուշադրություն դարձրին լուսավորության եւ դպրության գործին: Համազգային հռչակ վայելեցին Գլաձորի ու Տաթեւի համալսարանները, Հերմոնի, Սպիտակավոր Աստվածածնի, Եղեգիսի ու Արկղոնքի գրչության օջախները, որոնք նպաստավորվում եւ հովանավորվում էին Պռոշյանների, Օրբելյանների եւ նահանգի եպիսկոպոսական աթոռի կողմից: Հոգեւոր-մշակութային կյանքի վերելքին մեծապես նպաստում էր այն կարեւոր հանգամանքը, որ Սյունիքի եւ քաղաքական իշխանությունը, եւ հոգեւոր նվիրապետությունը գտնվում էին միեւնույն՝ Օրբելյան տոհմի ձեռքին:

Ժամանակի հայ մտավորականության առաջադեմ ներկայացուցիչները (Ֆրիկ, Կիրակոս Գանձակեցի, Խաչատուր Կեչառեցի, Ստեփանոս Օրբելյան եւ այլոք), ականատես լինելով ժողովրդական լայն զանգվածների սոցիալ-քաղաքական ծանր վիճակին, իրենց բողոքի ձայնն էին բարձրացնում տիրապետող մոնղոլ իշխանության դեմ: 13-րդ դարի երկրորդ կեսին բռնկված հակամոնղոլական ապստամբությունների առաջնորդներ դարձան մի շարք հայ իշխաններ: Մոնղոլական արքունիքը՝ ենթակա ժողովուրդներին զսպելու նպատակով,

մշտապես գործի էր դնում «բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքը՝ իրար դեմ լարելով խոշոր ավատական տների ռազմունակ առաջնորդներին:

Հարուստ փաստագրական նյութերը հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ Սյունյաց թագավորության կործանման, ապա նաեւ մյուս իշխանությունների վերացման համար, հող նախապատրաստեցին հետեւյալ պատճառները.

1. Երկրի քաղաքական մասնատվածությունը:

2. Օտար նվաճողների ներխուժումները:

3. Հայաստանի ավատական տների միջեւ եղած հակամարտությունները եւ կենտրոնախույս ձգտումները:

Հայաստանը, ընդ որում նաեւ Սյունյաց նահանգը, աստիճանաբար կորցրեցին արտաքին թշնամուն դիմակայելու ունակությունը եւ դարձան օտար զավթիչների անընդհատ բախումների ասպարեզ. ծայր առավ զանգվածային արտագաղթը մայր երկրից: Բնիկ տերերի փոխարեն հրամայող դիրքեր գրավեցին քոչվոր ցեղապետերը: Սակայն երկրի կենսունակ ուժերը՝ ռամիկն ու գյուղացին, երբեք չհեռացան հայրենի լեռներից, ապավինեցին նրանց եւ վերընձյուղվեցին՝ գալիքի անկոտրում հավատով:

Մնում էր երկու դար, որպեսզի սկսվեր փառահեղ դրվագներով լեցուն մի նոր պատմաշրջան, որի հերոսն էր լինելու թուրք-պարսկական զավթիչների ահ ու սարսափ Մեծն Սյունեցին՝ Դավիթ Բեկը, իսկ երկու դար հետո հանդես էր գալու արծվահայաց Գարեգին Նժդեհը՝ Զանգեզուրի փրկիչը:

Ադրբեջանական պատմաբանները՝ իրենց ազգայնական պարագլուխների պատվերով ու թելադրանքով, կեղծեցին եւ նենգափոխեցին ոչ միայն հայ, այլեւ ադրբեջանական ժողովուրդների անցյալը: Արցախյան գոյամարտի շրջանում Սյունիքը դարձավ Լեռնային Ղարաբաղի թիկունքն ու հուսալի պատվարը: Ադրբեջանական զավթիչները զգացին հայ ժողովրդի միասնական պայքարի զորությունը. ընկրկեցին, ջախջախվեցին եւ հեռացան լեռնաշխարհից: Ազատագրվեցին Հայաստանի պատմական տարածքները՝ Քարվաճառ-Քելբաջարը, Կովսական -Զանգելանը, Քաշաթաղ-Լաչինը եւ այլ շրջաններ:

Սյունյաց Ժողովուրդը հպարտանում է իր պատմության փառավոր էջերով, հայրենանվեր զավակներով: Արցախ-Ղարաբաղը հայ ժողովրդի արծվաբույնն է՝ բազմաթիվ տաղանդավոր զորավարներով ու հերոս զինվորներով...

Ուրիշի պատմությունը չի կարելի սեփականել: Չէ՞ որ մինչեւ հոկ-

տեմբերյան հեղափոխությունը Կասպից ծովի նավթաբեր տարածքները պատկանում էին ոչ միայն կովկասյան թաթարներին՝ադրբեջանցիներին, այլեւ՝ շվեդական, ֆրանսիական, անգլիական, ռուսական ընկերություններին, ինչպես նաեւ՝ Մանթաշյաններին, Ղուկասյաններին, Արամյաններին, Մայիլյաններին, Լիանոզյաններին, Ավան-Յուզբաշյաններին, Ծատուրյաններին, Առաքելյաններին, Միրզոյաններին...

Պատմությունը ժողովրդի հիշողությունն է, եւ մենք պարտավոր ենք այն պահպանել եւ փոխանցել գալիք սերունդներին, փոխանցել ազնվորեն, առանց խեղաթյուրման...

ГРИГОРЯН Г.М., АХВЕРДЯН С.Г.

ИСТОРИЯ СЮНИКА

(с древнейших времён до наших дней)

РЕЗЮМЕ

На основании многочисленных исторических сведений и подробного анализа сравнительного материала следует заключить, что на территории Сюникского нагорья с древнейших времен обитало армянское население, каковым и оставалось до сих пор. После создания Месропом Маштоцом армянской письменности Сюник стал одним из важнейших духовно-культурных центров Армении. Эта неоспоримая реальность подтверждается дошедшими до нас памятниками материальной культуры с богатейшим литературным наследием. В числе первоисточников особую важность представляют памятные записи рукописей и лапидарные надписи, сохранившие ценные сведения не только по истории Армении, но и сопредельных стран. В эпоху развитого феодализма преемственность традиций продолжалась как в общественно-политической, социально-правовой, так и культурной жизни народа.

Примечателен тот факт, что Сюник, несмотря на разделительную политику иноземных правителей, всегда находился в составе общенационального армянского государства. Центробежные устремления светских и духовных феодалов Сюника объясняются не этническим отличием края, как ошибочно представляется в трудах ряда азербайджанских «албанистов», а значительным военно-политическим потенциалом Сюника по сравнению с другими армянскими феодальными образованиями. Сюник никогда не входил в состав Кавказской Албании и никогда не был периферийной “албанской окраиной”. На территории Сюникского нагорья тюркоязычные племена стали поселяться в период позднего средневековья, а принудительная исламизация незначительной части христианского населения

происходила, в частности, после вторжения Тимура и тюркменских племен Кара-коюнлу и Ак-коюнлу.

У всех цивилизованных народов эпоха феодализма характеризуется, в первую очередь, усугублением антагонистических отношений между отдельными противоборствующими силами. Классическими примерами могут послужить не только Армения, но и сопредельные страны.

В последние годы ряд азербайджанских историков, в том числе и ныне покойный академик Зия Буниятов, опубликовали труды о Кавказской Албании, где извращено историческое прошлое не только Сюника, но и Арцаха. Думаем, аморально, когда путем фальсификации и искажения исторических реалий, присваивается в корне самобытное культурное наследие армянского народа, тем самым извращая историю азербайджанского народа. Ныне, правда, они перестали трубить на весь мир миф о том, что Арцах, Сюник, Гандзак и прочие регионы якобы были территориями Кавказской Албании, хозяевами которых стали «наследники» кавказских албанцев-азербайджанцы. Дело дошло до такой степени нелепости, что крупные армянские мыслители Мовсес Каганкатваци, Мхитар Гош, Киракос Гандзакеци и другие деятели средневековья объявляются албанцами, поскольку они имели счастья родиться в Арцахе, Гандзаке и сопредельных регионах Восточного края Армении.

Эти выдуманные и ничем необоснованные версии азербайджанских «албанистов», не подкреплены фактографическим материалом, следовательно лишены научной почвы. Подобные голословные заявления проникнуты идеологией панисламизма с дальной целью присвоения чужих территорий. Однако, политический заказ часто не проходит. И не всегда желаемое становится действительностью.

Героический армянский народ Арцах-Карабаха выстоял против азербайджанских агрессоров и выдворил их из своих исконных земель.

Ныне Нагорный Карабах и сопредельные земли исторической Армении (Карвачар-Кельбаджар, Ковсакан-Зангелан, Кашатаг-

Лачин и другие) освобождены ценой крови и больших потерь. Ведь истина: кто приходит с мечом, тот погибнет от меча.

С немого согласия азербайджанской интелигенции совершалисьчудовищные преступления в Сумгаите, Баку, Кировабаде... О чем думали опозорившие себя лидеры Азербайджана, когда травили свой народ духом национализма и ненависти к соседям. История подобных авантюристов-лидеров не прощает.

Мы - авторы сей книги - были очевидцами, когда военными самолетами бомбили и «градами» безжалостно убивали мирных жителей Капана, Гориса, Варденисa и других населенных пунктов Армении. И агрессоры получили по своим заслугам, оставляя после своего ухода трупы не только своих обманутых воинов, но и ничем не повинных людей.

Такова истина справедливости...

Из Сюника ушло и азербайджанское население, проклиная своих соплеменников-вождей. Армянский народ с сочувствием и человечностью провожал их до границы. В Сюнике не пострадал ни один азербайджанец! Ни один человек!

Хотелось бы посоветовать нашим коллегам из Азербайджана: не нужно присваивать историю другого народа. Ведь мы тоже можем сказать, что нефтеносные каспийские земли и ныне эксплуатируемые скважины, нефтепроводы в досоветское время принадлежали не только кавказским татарам-азербайджанцам, но и шведским, французским, английским, русским капиталистам, а также Манташянам, Гукасянам, Арамянам, Маилянам, Лианозянам, Аван-Юзбашянам, Цатурянам, Аракелянам, Мирзоянам...

Армянский народ Сюника гордится своими прославленными сыновьями-полководцами Давид-Беком и Гарегином Нжде. Арцах-Карабах - это орлинное гнездо всего армянского народа. Этот горный край родина признанных героев войны и труда...

История - память народа, и мы обязаны ее сохранить, сохранить честно и справедливо!

G.M.Grigoryan, S.G.Hakhverdyan

THE HISTORY OF SIUNIK
(Since ancient times up to now)

SUMMARY

On the basis of numerous historical evidences and the thorough analysis of the comparative material it is necessary to conclude, that since ancient times Armenian population inhabited Siunik highland and went on living there up today. After the creation of Armenian alphabet by Mesrop Mashtotz Siunik became one of the most important spiritual-cultural centers of Armenia. Rich literary heritage and monuments of material culture, which have reached us, prove this indisputable reality. Among the primary sources memorial records of manuscripts and epigraphic inscriptions, which have preserved valuable evidences not only on the history of Armenia, but also neighboring countries, are of a special importance. At the period of advanced feudalism the succession of traditions continued in social-political, social-legal as well as cultural life. It is a remarkable fact, that despite secessional policy of foreign forces, Siunik was always a component of pan-national Armenian state. The centrifugal aspirations of secular and spiritual rulers of Siunik are explained not by ethnical differences of the land, as it is wrongly represented in works of a range of "albanists". They were caused by the significant military-political potential of Siunik in comparison with other Armenian feudal formations. Hence Siunik never entered the structure of "Caucasian Albania" and never was a peripheral "Albanian outskirt". Turkic tribes began settling on the territory of Siunik highland at late medieval period and the compulsory islamization of an insignificant part of Christian population occurred, in particular, after the invasion of Timur and Turkmen tribes Kara-koʒnlu and Ag-koʒnlu.

For all civilized nations the period of feudalism is characterized first of all with aggravation of antagonistic relations between struggling forces. Classical examples can be not only Armenia, but also other neighboring countries.

Last years a range of Azerbaijanian historians, the deceased academician Ziya Buniatov among them, have published works on Caucasian Albania, where the historical past of not only Siunik but also Artzakh is distorted. We think that it is amoral if by means of falsification and distortion of historical realities the original cultural heritage of Armenian nation is appropriated, thus distorting the past history of Azerbaijanian nation. Nowadays, truly, they have ceased blaring over the world the myth of Artzakh, Siunik, Gandzak and other regions being territo-

ries of Caucasian Albania, the owners of which ostensibly became successors of Caucasian Albanians - Azerbaijanians. It came to such an absurd that prominent Armenian intellectuals Movses Kaghankatvatsi, Mkhitar Gosh, Kirakos Gandzaketsi and others were announced as Albanians as well as they had had a luck to be born in Artzakh, Gandzak and neighboring regions of the Eastern edge of Armenia.

These fabricated and unreasonable versions of Azerbaijanian "albanists", softly speaking, are not supported with any factual material. Hence they are deprived of any scientific background. These bare-word announcements are penetrated with pan-islamic ideology with an obvious aim to appropriate another's lands. Political orders, however, often do not pass. And not always the desirable becomes a reality.

Heroic Armenian people of Artzakh-Karabakh stood against Azerbaijanian aggressors and banished them from its original lands.

Nowadays Mountainous Karabakh and adjacent lands of historical Armenia (Karvachar - Kelbajar, Kovsakan - Zangelan, Kashatag - Lachin and others) are released at the cost of blood and large losses. There is a truth: who has come with sword - dies from the sword..

Azerbaijanian intellectuals kept silent when Armenians were ruthlessly murdered in Sumgait, Baku, and Kirovabad... What Azrbaijanian dishonored leaders, were thinking of when poisoning their people with the spirit of nationalism and the hatred to the neighbor nations? The history doesn't forgive such adventurer-leaders.

We, the authors of this book, were eyewitnesses, when peace inhabitants of Kapan, Vardenis and other occupied items of Armenia were bombed from the military plains and ruthlessly killed by "hails ('grad')". And the aggressors received on merits leaving after them corpses not only of their warriors but also of absolutely innocent people.

This is the truth of justice...

Also from Siunik an Azerbaijanian population left condemning its national leaders. Armeinan people saw them off to the borders with sympathy and humanity. In Siunik no Azerbaijanian suffered! Not a single one!

We would like to advice our colleagues: you shouldn't appropriate a history of another nation. We also can say that oil-bringing Caspian lands and now exploited chinks belonged not only to Caucasian Tatar-Azerbaijanians, but to Mantashyans, Ghukasyans, Aramyans, Mailyans, Lianosyans, Avan-Yuzbashyans, Tsaturyans, Arakelyans, Mirzoyans and other Sweedesh, French, English, Russian and other capitalists as well...

Armenian population of Siunik is proud of its glorified sons - commanders

David-Bek and Garegin Njdeh. Artzakh - Karabakh is the eagle-nest of whole Armenian nation. This highland is the motherland of acknowledged heroes of war and work…

The history is the memory of the nation and we oblige to preserve it, to preserve honestly and fairly!

ԼԳ. Սյունիքի մի շարք գավառների գյուղանուններն ըստ Ստ. Օրբելյանի հարկացուցակի

Ծղուկ գավառ

Նորիք՝ 12, Յուր՝ 6, Խովիտ 8, Հարժիք՝ 10, Բերդկաներեչի՝ 6, Տաթեւ՝ 10, Ծացարդ՝ 10, Տաշու՝ 5, Արիտ՝ 6, Արծիվ՝ 6, Խոտուք՝ 8, Ախնեն՝ 8, Բերդն՝ 10, երեծ՝ 6, Ըղուերծ՝ 10, Մրուց՝ 8, Մարդակայք՝ 6, Տատան՝ 6, Մազազնի՝ 6, Տոլորք՝ 12, Տորունկույք՝ 8, Աքածի՝ 12, Դաստակերտ՝ 10, Մեծիք՝ 12, Աղաթմարաթ՝ 6, Յողունի՝ 10, Արեւես՝ 7, Արթեք՝ 10, Ծննի՝ 12, Ոզիհի՝ 10, Գետակից՝ 12, Խանք՝ 12, Ծաղկա՝ 12, Ծեղթի՝ 12, Լծեն՝ 6,Որոտն՝ 10, Ոպնի՝ 6, երեմք՝ 6, Մոգույք՝ 10, Լոր՝ 12, Մշկածոր՝ 6, Սապատածոր՝ 8, Փոքր Ոէյծ՝ 8, Տորունիք՝ 10, Տխունիք՝ 12, Թործողու՝ 6, Գրվակ՝ 6, Պիսաք՝ 6, Խուրեք՝ 6, Մորենի՝ 12, Բնունիք՝ 6, Աթղեկ՝ 12, Օրդիքիք՝ 12, Ըշտկամայրի՝ 12, Բղեան՝ 6, Որձաբերդ՝ 12, Կորովի՝ 12, Կիրակոսիկ՝ 12, Բռնակոթ՝ 12, Կամավանք՝ 10, Վասակակերտ՝ 12, Շաղատ՝ 12, Ապարանից գետ՝ 10, Մեծածոր՝ 10, Վաղատին՝ 12, Գոմեր՝ 7, Կաքավարտի՝ 12, Ագարակիկ՝ 12, Գայլոց վանք՝ 10, Մուցք՝ 7, Շաղատո վանք՝ 6, Շոքար՝ 10, Փեթականոց՝ 6, Աղիտու՝ 12, Կուրավանք՝ 7:

Այլախ գավառ

Քաղատակ՝ 12, Զաքեի վանք՝ 12, Դաստակերտ՝ 10, Քարունջ՝ 10, Վերին Բորտի՝ 12, Բյուրոտի վանք՝ 6, Սարափարախ՝ 6, Գոդածոր Ներքին՝ 7, Գոդածոր Վերին՝ 10, Ականք՝ 10, Մեծածոր մյուս՝ 12, Կոռոշափոր՝ 7, Մազազնէ՝ 6, Շաքե՝ 12, Լերին վանք՝ 12, Անկեղակոթ՝ 10, Բորտի՝ 12, Գղվրթոտ՝ 6, Յուղոտամաղք՝ 12, Ոէռական գետ՝ 10, Գինական գետ՝ 10, Որդան հայր՝ 12, Չկնարած՝ 12, Չղահայրյանք՝ 10, Սաղատծոր՝ 8, Բողոտի ջուր՝ 6:

Վայոց ձոր գավառ

Գետիկ՝ 12, Գոլոշտի վանք՝ 6, Արտոց գետ՝ 6, Մարտիրոս՝ 7, Դերբն՝ 10, Ոէղի ձոր՝ 10, Տյառնավանք՝ 12, Ապարանք՝ 6, Բարձի շեն՝ 12, Աջողք՝ 10, Կապույտք՝ 12, Դեկն՝ 10, Արուծ՝ 12, Աջառագավիթ՝ 6, Գաղատա՝ 10, Կորոտյունք՝ 10, Ըրվենք՝ 6, Խորձա՝ 8, Չեդյա՝ 8, Եկեռն՝ 10, Գնշին՝ 6, էրդեչ՝ 10, Ապանա՝ 6, Մսեն՝ 12, Ագարակի ձոր՝ 12, եղեգնածոր՝ 12, Բերդի մայր՝ 20, Կուրանք՝ 12, Յորք՝ 12, Խարաշկոնք՝ 10, Արոր՝ 7, Անգեղի՝ 12, եղեգիք՝ 12, Մոզն՝ 12, Արկազն՝ 12, Փշատիք՝ 6,

Մայրադուրք՝ 12, Մոխրոց՝ 6, Կտրոնք՝ 10, Աղյավ՝ 10, Բոր՝ 10, Փշոնք՝ 15, Խոզավաս՝ 10, Լիճ՝ 10, Կամրջո ձոր՝ 8, Աղոպեն՝ 8, Քաշի մարգ՝ 6, Երերունք՝ 10, Բակերտ՝ 10, Որգոերեգի՝ 6, Վարդենիք՝ 10, Հացիք՝ 7, Նրբյուն՝ 12, Նորիք՝ 12, Ամաղու՝ 10, Արկաթուկերտ՝ 6, Ողյան՝ 10, Արտաբոյն/ք/՝ 10,Փորակո՝ 12, Գրկիք՝ 6, Սարկողովք՝ 20, Ագարակ՝ 12, Երիժու՝ 6, Արենի՝ 12, Երերն՝ 10, Խոտորձի՝ 12, Անգանք՝ 6, Պրակք՝ 12, Աղթաբույնի՝ 6, Շատախ՝ 6, Գուտենի՝ 12, Հավու՝ 6, Միջագետք՝ 6, Խնձորուտ՝ 6, Դրունք՝ 10, Կաքավուց աղբյուր՝ 6, Ութջոռք՝ 10, Աղնջոց բերդ՝ 6, Ատչար՝ 6, Երերունք մյուս՝ 10, Կեչուտ՝ 6, Ջերմուկ՝ 12, Երկայնարտի՝ 6, Շատախ մյուս՝ 6, Յրտոգետ՝ 6, Արատենք՝ 6, Ըռեդի՝ 8, Եճեղի՝ 10, Ութիք՝ 8, Գոմք՝ 6, Եզնաձիստն՝ 6, Գնդեվանք՝ 10,

Աղահեճք գավառ

Ավժեն՝ 10, Տանձուտ՝ 7, Անեժ՝ 12, Հացյաց աղբյուր՝ 12, Քեղածոր՝ 10, Արտագետ՝ 12, Ականք՝ 8, Մշենի՝ 6, Վերին շեն՝ 6, Մատրակերտ՝ 6, Հունչաք՝ 12, Բողխոչոխ՝ 10, Լսորք՝ 8, Շաբակի՝ 7, Բաղախանիք՝ 12, Որբոկո քար՝ 8, Ծիծառնավանք՝ 10,Կադոհորինք՝ 12, Խրու՝ 8, Խաղտիք՝ 12, Հայրի՝ 8, Աղտառ՝ 6, Արքո՝ 6, Ավարակ՝ 12, Հակ՝ 15, Մեղի՝ 12, Արվական՝ 6, Քաշաթաղք՝ 6, Ջիասար՝ 6, Մննի՝ 6, Մարգք՝ 10, Սուրբ Գեորգ՝ 8, Ագարակու գետ՝ 10, Կարկատան՝ 6, Մոշենք՝ 10, Արահուձ՝ 6, Հայելյակ՝ 6, Մախուլն՝ 10, Ջորացիք՝ 10, Վժնաբերդ՝ 12, Անուշավան՝ 12, Շամրթա՝ 8, Վասակակերտ՝ 10:

Հաբանդ գավառ

Աղախիրդ՝ 12, Կադավանք՝ 8, Վանոցա՝ 20, Խորյա՝ 7, Տանձյակ՝ 7, Խախալք՝ 8, Խնձորեսկ՝ 10, Մրկաքար՝ 12, Շոռնոխո՝ 12, Թաղթուն՝ 7, Տեղ՝ 12, Պատանդավանք՝ 7, Նորաշինիկ՝ 6, Վաղատու՝ 12, Խորխոռ՝7, Կարբինք Վերին՝ 8, Կարբինք Ներքին՝ 8, Գորու՝ 20, Լավակունք՝ 10, Շագվա՝ 10, Անձկայք՝ 6, Գենենաթաղք՝ 6, Ղոկանի՝ 8, Յողունի՝ 12, Ագարակ՝ 8, Անձկայք՝ 12, Ջագաձոր՝ 12, Նախանձփոր՝ 8, Գորայք՝ 10, Խոտ՝ 12, Մարգաձոր՝ 8, Բոքս՝ 10, Արքո՝ 10, Շաթիթաղք՝ 8, Հալե՝ 8, Քոչագեղ՝ 12, Եզնի՝ 7, Խանաձախ՝ 20, Ակարդան՝ 10, Մակաղոց՝ 10, Մակաղոց մյուս՝ 7, Դեղի՝ 12, Կտվա՝ 6, Բազմաձակք՝ 6, Արտաշեն՝ 6, Քրվանք՝ 20, Գնդաշեն՝ 12, Բողյան՝ 12, Բորոտան՝ 15, Ըղվերծ՝ 12, Ականա՝ 10, Պետրոսկա վանք՝ 10, Աղոջրիկ՝ 8, Ութկաձակ՝ 8, Ստորին՝ 12, Բահիզաձոր՝ 18, Նափակաշեն՝ 12, Թաղարա՝ 8, Շնո հերք՝ 24:

Բաղք գավառ

Աչաղու՝ 8, Եճանան՝ 12, Բարերվայր՝ 6, Վարդավանք՝ 6, Տաճյար՝ 6,

Տափյար՝ 8, Լոհավանք՝30, Լուսկա վանք՝ 12, Զվարկի վանք՝ 12, Մոլոշոն՝ 12, Կուրավանք՝ 8, Մանաղու՝ 8, Տեհի՝ 8, Տաղամայրի՝ 6, Վարդանաձոր՝ 6:

Ձորք գավառ

Բաղաբերդ՝ 12, Տինիք՝ 12, Ծաղթանու՝ 6, Գեղո վանք՝ 20, Բեխորոտ՝ 8, Բեշ՝ 6, Բագախու՝ 8, Աջաբաջ՝ 10, Նորագյուղ՝ 12, Բակավանք՝ 12, Կահուրա՝ 6, Ոչեթի՝ 6, Շարաքո՝ 8, Կաճաճուտ՝ 8, Կիցք՝ 8, Վաժունիք՝ 12:

Գեղաքունի գավառ

Կոթ՝ 20, Գոճո ձոր՝ 12, Ցրցնի՝ 7, Ոփյաց ձոր՝ 6, Եվանակաց հուն՝ 12, Գանձաղ անտառ՝ 7, Երիզկույք՝ 15, Վասակաշեն՝ 10, Ամասրիա՝ 15, Կամբրյուն՝ 15, Խոկառինճ՝ 15, Արգիճի՝ 10, Կտկույք՝ 12, Սկերտ՝ 10, Խնձի թաղք՝7, Նորաշեն՝ 7, Ողենի՝ 12, Գողաձոր՝ 7, Դաստակերտ՝ 10, Ջառագարակ՝ 7, Վաժոց՝ 10, Հողք՝ 15, Խորոտն՝ 15, Թմոկ՝ 15, Մեհոգած՝ 10, Ձագ՝ 17, Ութբրուն՝ 12, Վարդենիք՝ 6, Թամբարարք՝ 12, Առնջո հուն՝ 15, Պահավանք՝ 6, Վանավան՝ 7, Բերան՝ 12, Բրտի այրք՝ 12, Գերափու՝ 15, Ախայենք՝ 15, Հովվաց ագարակ՝ 7, Կածիք՝ 15, Հուշապերեկ՝ 6, Ներքին Վարդենիք՝ 15, երերուք՝ 15, Գոմք՝ 12, Կուտրակագոմք՝ 10, Փառականք՝ 10, Ղեխք՝ 10, Շիկակարբն՝ 15, Ծաղկա՝ 7:

Սոթից գավառ

Սոթք՝ 20, Ունչիձոր՝ 7, Ավազան՝ 12, Արավիսաբակ՝ 6, Տրետուք՝ 8, Խորթագետ՝ 8, Նորաբակք՝ 6, Կութն՝ 12, Արփունքն՝ 12, Կուջկունիք՝ 10, Վասակաշեն՝ 10, Անապատ՝ 12, Շատջրեք՝ 10, Բարկույք՝ 12, Ուռակարբ՝ 15, Շատվան՝ 10, Աստվածածին՝ 10, Բակափոր՝12, Մաքենոց՝ 15, Ջերիշատ՝ 12, Աղբերաձոր՝ 7, Անապատ՝ 7, Կուտակք՝ 6, Ջաղացաձոր՝ 10, Պաշուզք՝ 12, Բերդաձոր՝ 8, Որդնիք՝ 15, Դարանակ՝ 15, Ոզմունք՝ 12, Չահո՝ 12, Որոկեք՝ 12, Գողոց ագարակ՝ 12, Գեղամաբակ՝ 10, Սահակաբակք՝ 7, Ջաղացաձոր՝ 6, Դպրաբակ՝ 6, Ատրմղենաբակ՝ 12, Սնաձոր՝ 6, Վաղավեր՝ 10, Ամեռնափոր՝ 15, Շինիք՝ 15, երեզ՝ 12, Ծափաթաղք՝ 7, Հավաթաղք՝ 7, Համամաբակք՝ 7, Գուկառինճ՝ 15, Սափչի անապատ՝ 8, Վարդանաբակք՝ 6, Գետաբակ՝ 10, Վարժակի աղբյուր՝ 10, Եղջերվենիք՝ 8, Օձի գետ՝ 6, Ետեցիք՝ 12, Ասխոզ՝10, Արմնալ՝ 17, Շապուհաթաղ՝ 7, Վաչեի բակք՝ 6, Ջաչուրաբակք՝ 7, Տեռնատեան՝ 12, Դրունք՝ 12, Դարանք՝ 7, Ախոռատուն՝ 15, Պաշուք Ներքին՝ 12, Խորասանաբակ՝ 6, Ականք՝ 12, Այրք՝ 15, Կախան աղբյուր՝ 8, Խոնթակաբակ՝ 7, Որուց՝ 8, Դգոլաբակ՝ 6, Խորժա՝ 12, Ծար՝ 15, երերի՝ 8, Հոնջենք՝ 7, Անապատ՝ 10:

ԼԴ. Սյունյաց եպիսկոպոսության (Տաթեւի վանքի) ընդհանրական հարկացուցակը (X դար)

Մեջբերվող աղյուսակի համաձայն հարկատու 680 բնակավայրերից Սյունյաց եպիսկոպոսարանը գանձել է 6580 դահեկան եւ ութ դրամ կամ 65.808 դրամ: Կարելի է ենթադրել, որ մնացած գյուղերը, թերեւս, դուրս են մնացել ցուցակից կամ հարկ վճարել են եպիսկոպոսական այլ աթոռների՝ քաղաքական կամ այլ հանգամանքներից ելնելով:

Երնջակ գավառ

Բուստ՝ 12, Ամասրո վանք՝ 12, Ոզոհի՝ 12, Գուդավանք՝ 8, Անկուզիք՝ 12, Տեւի՝ 12, Նորակերտ՝ 12, Թեղյակ՝ 8, Ոսկեձոր մյուս՝ 12, Նորագյուղիկ՝ 12, Արեւեք՝ 8, Սուրբ Գեւորգ՝ 2 դահեկան եւ 8 դրամ, Վան՝ 12, Գոչեն՝ 8, Մայրյակ՝ 12, Ագուլիք՝ 12, Ամառաշեն՝ 10, Տքովնա՝ 8, Քարկոփ՝ 12, Ռապատ՝ 52, Շահկերտ՝ 8, Ջավաչրի վանք՝ 12, Ապարանք՝ 12, Գաղ՝ 12, Ոփիք՝ 8, Վանանդ՝ 12, Տերեկունիք՝ 12, Ովղավ՝ 12, Ապրակունիք՝ 12, Բերդիկ՝ 12:

Ճահուկ գավառ

Ճահուկ՝ 20, Խախ՝ 12, Որդոք՝ 12, Պահեստ՝ 12, Ըզղոն՝ 12, Նորագյուղ՝ 10, Խոռատունիք՝ 12, Դեհենիք՝ 12, Սաղվասոնք՝ 8, Հեծանա՝ 8, Ոփիք՝ 12, Թաթերք՝ 12, Նորբերդ՝ 12, Եզատունք՝ 12, Դալարինք՝ 8, Աղբերխաչ՝ 50, Կարմիր եկեղեցի՝ 12, Բլուր՝ 12, Ղապեն՝ 12, Ընջղակերտ՝ 12, Կուքի՝ 12, Տիգեն՝ 12, Արմավաշեն՝ 10, Ջաղա՝ 8, Թամաշաղ՝ 12, Նորագյուղ մյուս՝ 12, Շավեն՝ 12, Ակոռի՝ 12, Ագարակ՝ 8, Քրտն՝ 8, Քույլք՝ 12, Դրախտիկ՝ 6, Աղու՝ 12, Ջուր՝ 8, Բաբունք՝ 8, Արգու գետ՝ 12, Աղտավ՝ 8, Շմրթայի՝ 8, Վասակակերտ՝ 10, Խոտունիք՝ 6, Ծավալք՝ 12, Գայլակաթ՝ 10, Ոլեցի՝ 8, Անուշավան՝ 12, Նորաշինիկ՝ 6, Արքույքա՝ 6, Ավերակի՝ 12:

NN	Գավառներ եւ այրք	Հարկատու գյուղեր	Հարկի չափը հարկացուցակում (դահեկաններով եւ դրամով)	Ծանոթություն
1	Ծղուկ	75	643	Ղ. Ալիշանի «Սիսական»-ում թվերը փոքր-ինչ տարբեր են:
2	Այլախ	26	252	
3	Վայոց ձոր	92	837	
4	Գեղա(ր)քունի	47	509	
5	Սոդք	55	594	
6	Այրք	19	162	
7	Աղահեջ	43	389	
8	Հաբանդ	59	618	
9	Բաղք	41	380	
10	Մյուս Բաղք-Քաշունիք	52	444	
11	Կովսական	52	439	
12	Արեւիք	24	262	
13	Ձորք	16	148	
14	Երնջակ	30	360 դահ. 0.8 դրամ	
15	Ճահուկ	48	542	
	Ընդամենը	**680**	**6580 դահ. եւ 08 դրամ**	

ԼԵ. Սյունյաց գահերեց իշխանների ցուցակ

Գեղամ Նահապետ - II հազարամյակի կես, մ. թ. ա., Սեւանի լճափ
Սիսակ Նահապետ - II հազարամյակի վերջ, մ. թ. ա.
Ձագ Նահապետ - I հազարամյակի սկիզբ, մ. թ. ա.; Ձագաձոր(Գորիս)
Աշխարհաստ եւ նրա որդի Նեկփառ, II դար, մ. թ. ա.
Բակուր իշխան - 150 թ., մ. թ.
Պելուժավր Սյունի - IV դարի I կես
Վաղինակ I Սյունի - IV դարի 30-ական թթ.
Անդոկ Սյունի - IV դարի II կես, Շաղատ:
Հետագա իշխանների ցանկը բերվում է ըստ Ստ. Օրբելյանի հաշվարկների, որոշ ճշգրտումներով
Բաբիկ Սյունի - 378-399
Վաղինակ II Սյունի - 400-409
Սամ Գնթունի - 409-410
Վասակ I Սյունի - 410-452
Վարազվաղան ուրացող - 452-477
Գդիհոն ուրացող - 477-484: Գդիհոնի մահվան տարեթիվը ճշտված է
Ղ. Փարպեցու տեղեկության համաձայն
Վռամ - 484-491
Վասակ II - 492-503
Աչիր - 503 -512
Բաբկեն I - 512-522

Ընդմիջում 10 եւ ավելի տարիներ

Հովհան I - 536-554
Վասղուղ - 554-555
Գրիգոր I - 555-565
Միհր-Արտաշիր - 565-588
Պիրան - 591-592
Սարգիս - 594-596
Սահակ - 599-609

Ընդմիջում 13 տարի, երբ պարսիկներն իշխեցին

Գրիգոր II Քաջաց Նվիրակ 622-638
Հրահատ - 638-654
Հովհան II - 654-681

Քուրդո - 681-699
Հետագա մի քանի իշխանների անուններ անհայտ են
Բաբկեն II՝ Սյունյաց իշխան- 735 թ.
Վասակ III Սյունյաց նոր նահապետ, իշխանաց իշխան - 821 թ.
Փիլիպե, IX դար
Սահակ, ,,Հայկազունների" իշխանական տան հիմնափնտիրը մոտ 830 թ.
Գրիգոր III Սուփան
Վասակ IV Գաբուռ - 859 կամ 867 թթ., Շաղատ
Գրիգոր IV Սուփան - IX դարի երկրորդ կես, եղեգիս
Վասակ V Իշխանիկ - IX դարի II կես
Աշոտ - 909 թ.
Սմբատ - 909-958
Վասակ VI - 958-963
Վասակի մահից հետո գահերեցությունն անցնում է Բաղքի Չագիկյաններին
Սմբատ Սահակյան գահերեց իշխան - 963-970, Կապան

Սյունյաց թագավորներ

Սմբատ I Սահակյան - 970-998, Կապան
Վասակ Կտրիճ - 998-1040
Սմբատ II Աշոտյան - 1043-1051
Գրիգոր I Աշոտյան - 1051-1072
Սենեքերիմ Սեւադյան - 1072-1094
Գրիգոր II Սենեքերիմյան - 1094-1166
Հասան Գեռաքարեցի - 1166-1170

Օրբելյան իշխանական տուն

Լիպարիտ Օրբելյան - 1211-1225, Արփա
Սյունիքի գահերեց իշխան Ելիկում I - 1225-1253
Սմբատ I Մեծ - 1253-1273, եղեգիս
Տարսայիճ - 1273-1290
Ելիկում II - 1290-1300
Բուրթել Մեծ երկարակյաց - 1300-1348
Բեշքեն I - 1348-1377, եղեգիս
Իվանե - 1377-1385, Որոտնաբերդ
Սմբատ II - 1385-1430
Բեշքեն - II - 1430-1438

Ռուստամ Օրբելյան - 1430-1450, Թավրիզ

Քաշաթաղի մելիքական տուն

Մելիք-Հայկազ I - 1450-1515 , Քաշաթաղ
Հախնազար - 1515-1551 , Խանածախ
Մելիք-Հայկազ II - 1551-1623
1699 թ. Անգեղակոթի ժողովին մասնակցել է Քաշաթաղի մելիք Մարտիրոսի որդի Էմիրբեկը

Լ.Ջ. Սյունյաց հոգեւոր թեմի առաջնորդություն (IV-XVI դդ.)

Առաջնորդական ցուցակը կազմել է պրոֆ. Գր. Գրիգորյանը:

Գրիգորիս - 320-367
Մաշտոց - 367-414
Անանիա - 414-456
Նու (ն) - 456-464
Գալաթ - 464-481
Մուշե - 481-517
Երիցակ - 517-518
Մակար - 518-546
Պետրոս Քերթող - 546-556
Գիգան - 556-559
Վրթանես - 559-582
Գրիգոր II - 582-597
Քրիստափոր - 597-607
Դավիթ I - 607-634
Մաթուսաղա Քերթող - 634-652
- անհայտ - 652-660
Աբրահամ - 660-690
Հովսեփ I - 690-700
Հովհան I - 700-722
Մովսես - 722-729
Անանիա II - 729-734
Ստեփանոս I - 734-735

Հովհաննես II - 735-744
Հովսեփ II - 744-772
Հովակիմ - 772-789
Սադովկ - 789-821
Հովհաննես III - 821-823
Սողոմոն I - 823-830
Եղիա - 830-838
Թեոդորոս - 838-846
Գեւորգ I - 846-854
Դավիթ II - 854-871
Հովհաննես IV - 871-881
Սողոմոն II - 881-898
Հովհաննես V - 898-931
Հակոբ I (Հերձվածող) - 931-972
Վահան I- 959-964
Աշոտ - 964-981
Հովհաննես VI - 981-988
Աշոտ (նույնը) - 988-993
Սամուել - 993-996
Հակոբ II - 996-999
Գրիգոր III - 999-1002
Հովհաննես VII - 1002-1054
Գրիգոր IV - 1054-1112
Ստեփանոս II - 1112-1139 .
Բարսեղ - 1139-1144
Գրիգոր V - 1144-1164
Ստեփանոս III - 1164-1210
Հովհաննես VIII - 1210-1248
Հովհաննես IX- Կապանցի -1214
Հայրապետ - 1248-1268
Սողոմոն III 1268-1308
Հովհաննես X - 1308-1311
Ստեփանոս IV -1216 - (Նորավանք)
Սարգիս I - 1222-1242 - (Նորավանք)
Ստեփանոս V - 1242-1262 - (Նորավանք)
Գրիգոր VI - 1262-1263 - (Նորավանք)
Սարգիս II - 1263-1287 - (Նորավանք)
Ստեփանոս VII Օրբելյան - 1287-1303
Հովհաննես Օրբել - 1303-1324

Ստեփանոս - Տարսայիճ - 1324-1331
Սարգիս II - 1331-1337
Հովհաննես Պռոշյան - XV դարի վերջին քառորդ
Ստեփանոս - Սուլթանշահ -1366
Շմավոն I Անգեղակոթցի - 1437-1471
Եղիշե Բուրթելյան - 1486-1524
Որդանան -1488
Շմավոն II 1508-1513

1989 թ. Սյունյաց վերաբացված հոգեւոր թեմում աթոռակալել եւ աթոռակալում են.

Ասողիկ եպիսկոպոս Արիստակեսյան - 1989-1993
Աբրահամ եպիսկոպոս Մկրտչյան - 1993

ԼԷ Սյունիքի պատմության հիշարժան տարեթվեր

V-III հազ. մ. թ.ա. - Ուղտասարի ժայռապատկերները
II հազ. մ.թ.ա. - «Ձորաց քարեր» հնավայրը Սիսիանում
II հազ. կեսեր մ.թ.ա. - Գեղամ Նահապետի ապրած ժամանակը
II հազ. վերջ մ.թ.ա. - Սիսակ նահապետի ապրած ժամանակը
VIII դար մ.թ.ա. - Սյունիքի միացումը Ուրարտու-Արարատին
VII դարի սկիզբ մ.թ.ա. - Ուրարտական Արգիշտի II թագավորի սյունիքյան արձանագրությունը
680 թ. մ.թ.ա. - Սկյութների ներխուժումը Սյունիք (ըստ Ն. Ադոնցի)
II դար մ.թ.ա. - Արտաշես I Բարի արքայի սյունիքյան սահմանաքարը
301 - Սյունյաց իշխանի մկրտվելը Արածանի գետում
320 - Սյունյաց հոգեւոր թեմի հիմնումը
360 - Սյունյաց մետրոպոլիտության հռչակումը
IV դարի II կես - Տիգբոնի կործանումը Անդոկ Սյունու կողմից
441-452 - Վասակ Սյունին հայոց մարզպան
VI դար - Սիսավանի (Սիսիան) Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու կառուցումը
624 - Բյուզանդական Հերակլ կայսրը Սյունիքում
735 հուլիսի 21 - Ստեփանոս Սյունեցու սպանությունը Մոզ ավանում

839 - Սյունյաց հոգեւոր առաջնորդարանի տեղափոխումը Տաթեւ
874 - Սյունյաց իշխանուհի Մարիամի հովանավորությամբ Սեւանա կղզու եկեղեցիների կառուցումը
IXդարի II կես - Սյունյաց իշխանության վարչական կենտրոնի տեղափոխումը Շաղատից Եղեգիս
885-906 - Տաթեւի վանքի Պողոս-Պետրոս Մայր եկեղեցու կառուցումը
911 - Վահանավանքի կառուցումը
932 - Ակներ - Ցաքուտ ջրանցքի շինարարությունը
989 - «Էջմիածնի ավետարան» ձեռագրի ծնունդը Բղենո Նորավանքում
970-1170 - Սյունիքի թագավորությունը
1103 - Չորթմանի կողմից Կապանի գրավումը
1170 - Սյունյաց թագավորության անկումը
1211 - Սյունիքի ազատագրումը եւ Օրբելյան իշխանական տան հիմնումը Սյունիքում
1216-1223 - Ամաղուի Նորավանքի կառուցումը

1251 - Սմբատ Մեծ Օրբելյան իշխանի I ուղեւորությունը Կարակորում
1256 - Սմբատ Մեծ Օրբելյան իշխանի II ուղեւորությունը Կարակորում
XIII դարի երկրորդ կես - Հոգեւոր առաջնորդարանի հաստատումը Ամաղուի Նորավանքում
1282-1345 - Գլաձոր համալսարանի գործունեությունը
1303 - Ստեփանոս Օրբելյանի մահը
1345-1435 - Տաթեւի համալսարանի գործունեությունը
1386 հունվարի 6 - Հովհաննես Որոտնեցու մահը
1410 - Գրիգոր Տաթեւացու մահը
1450 - Օրբելյան իշխանական տան անկումը
1450 - Քաշաթաղի մելիքության հանդես գալը
1608-1610 - Հալիձորի Հարանց անապատի հիմնադրումը
1615-1620 - Մովսես Տաթեւացու (Խոտանանցու) գործունեությունը Հարանց Մեծ անապատում
1699 - Անգեղակոթի ժողովը
1711 - Իսրայել Օրու մահը Աստրախանում
1722-1730 - Ազատագրական պայքարը Սյունիքում Դավիթ-Բեկի գլխավորությամբ
1727 - Հալիձորի ճակատամարտը
1736 - Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսի այցը Սյունիք
1805 - Ջանգեզուրի միացումը Ռուսաստանին
1822 - Ղարաբաղի պրովինցիայի ստեղծումը
1828 - Մեղրու շրջանի միացումը Ռուսաստանին

1840 - Շուշիի գավառի ստեղծումը
1848 - I պղնձաձուլական գործարանի կառուցումը Կապանում
1849-1868 - Զանգեզուրը Երեւանի նահանգի կազմում
1868 - Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուր գավառի ստեղծումը
1870 - Գավառակենտրոն Գորիս քաղաքի հիմնադրումը
1881 - Մեղրու դպրոցի հիմնումը Րաֆֆու ջանքերով
1898 - Զանգեզուրում I ՀԷԿ-ի կառուցումը Վարարակն գետի վրա
1903 - «Սասուն» տպարանի հիմնումը Գորիսում
1909 - «Գավառ» թերթի հրատարակությունը
1918 - Զանգեզուրի կենտրոնական ազգային խորհրդի ստեղծումը
1918 - հուլիսի 20 - Զորավար Անդրանիկի մուտքը Զանգեզուր
1919 հունվարի 21 - Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշումը Զանգեզուրը Հայաստանի կազմում ճանաչելու մասին
1919 մարտի 25- Անդրանիկի մեկնումը Զանգեզուրից
1919 մայիս- Շատելվորտի պատվիրակության այցը Զանգեզուր
1919 օգոստոս - Գ. Նժդեհի ժամանումը Զանգեզուր
1919 նոյեմբերի 1 - Գեներալ Շիխլինսկու բանակի հարձակումը Զանգեզուրի վրա
1919 նոյեմբերի 15 - դեկտեմբերի 1- Նժդեհի ռազմական գործողությունները Ողջու եւ Գեղվա ձորերում
1920 հուլիսի 3- Խորհրդային իշխանության ժամանակավոր հաստատումը
1920 դեկտեմբերի 25 - Ինքնավար Սյունիքի հռչակումը
1921 ապրիլի 27 - Լեռնահայաստանի հռչակումը
1921 հունիսի 1 - Լեռնահայաստանի վերանվանումը Հայաստան եւ նոր կառավարության կազմումը Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ
1921 հուլիսի 12 - Զանգեզուրի խորհրդայնացումը
1921 օգոստոսի 31 - Զանգեզուրի եւ Մեղրու գավառների ստեղծումը
1930 սեպտեմբերի 9 - Կապանի, Սիսիանի, Գորիսի եւ Մեղրու շրջանների ստեղծումը
1921-1930 - Գավառային «Կարմիր ռանչպար» թերթի հրատարակումը
1927-1932 - Կապան - Մինջեւան երկաթուղու կառուցումը
1931 ապրիլի 27 - Ուժեղ երկրաշարժ Զանգեզուրում
1936 մայիս - Կապանի պղնձահանքային հարստացուցիչ ֆաբրիկայի գործարկումը
1936 - Շաքիի ՀԷԿ-ի գործարկումը Սիսիանում
1938 - Կապանի հռչակումը քաղաք
1951 - Քաջարանի հանքհարստացուցիչ ֆաբրիկայի գործարկումը
1962-1970 - ՀԷԿ-երի համակարգի գործարկումը Որոտան գետի վրա

1967 - Բուհական մասնաճյուղի բացումը Գորիսում
1974 - Սիսիանի՝ քաղաքի կարգավիճակ ստացումը
1984 - Մեղրի ավանին քաղաքի կարգավիճակ շնորհումը
1988 - փետրվարի 22 - Արցախյան շարժման I ցույցը Գորիսում
1989 - Սյունյաց հոգեւոր թեմի վերաբացումը
1990-1993 - Սյունիքը արցախյան պատերազմի թատերաբեմում
1993 սեպտեմբեր - հոկտեմբեր - Հարթավայրային Սյունիքի ազատագրումը
1993-1995 - «Սյունիք-Զանգեզուր» հատուկ ծրագրի աշխատակազմի գործունեությունը
1995 դեկտեմբերի 4 - ՀՀ Սյունիքի մարզի ստեղծումը Կապան մարզկենտրոնով:

Օգտագործված գրականություն

ա) սկզբնաղբյուրներ

Աբրահամ Կրետացի, Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նատր-Շահին Պարսից, էջմիածին 1870, Երեւան 1973
Ագաթանգեղոս, Պատմություն հայոց, Երեւան, 1977
Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, Երեւան, 1979
Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Երեւան, 1990
Դավիթ-Բեկ կամ Պատմություն ղափանցոց, Վիեննա, 1978
Դիվան հայ վիմագրության, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, պրակ 2 (Երեւան, 1960), պրակ 3 (Երեւան, 1967), պրակ. 4 (Երեւան, 1973), պրակ 5 (Երեւան, 1982)
Եղիշեի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Երեւան, 1957
Թովմա Արծրունի, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երեւան, 1985
Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ, Փարիզ, 1860,
Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երեւան, 1994
Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, Երեւան, 1981
Հերոդոտոս, Պատմություն, գիրք 3-րդ, Երեւան, 1986
Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան, XIV-XV դդ. (Երեւան, 1950, 1953, 1958, 1967)
Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, Երեւան, 1978
Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Երեւան, 1982
Ղուկաս Սեբաստացի, Ընտիր պատմություն Դավիթ-Բէգի եւ պատերազմաց Հայոցն Խափանու, Վաղ-պատ, 1871, Վենետիկ 1978, Երեւան, 1988
Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրությամբ Խ. Թորոսյանի, Երեւան, 1975
Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երեւան, 1969
Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, Երեւան, 1968, 1991
Սեբեոս, Պատմություն, Երեւան, 1979
Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, Մ., 1861
Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Երեւան, 1986
Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երեւան, 1987

բ) ուսումնասիրություններ

Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. Դ, Երեւան, 1970
Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երեւան, 1987
Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երեւան, 1972
Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893
Առաքելյան Հ., Սիսիան, Երեւան, 1987
Ավետիսյան Խ., Զանգեզուրի բնակչությունը եւ բնակավայրերը 40 տարում, Երեւան, 1963
Բարսեղյան Խ., Այսպես ապրեցին, Երեւան, 1985
Գրիգորյան Գր., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երեւան, 1981
Գրիգորյան Գր., Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը 9-13-րդ դդ., Երեւան, 1973
Գրիգորյան Գր., Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները, Լրաբեր, 1970, N 10
Գրիգորյան Գր., Ստեփանոս Օրբելյան, ՊԲՀ, 1976, N 4:
Երեմյան Ս., Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյցի», Երեւան, 1963
Լալայան Ա., Զանգեզուրյան դրվագներ 1917-21 թթ., Երեւան, 1985
Լեո, Հայոց պատմություն, հ. Գ., Երեւան, 1946
Լիսիցյան Ս., Զանգեզուրի հայերը, Երեւան, 1936
Խաչիկյան Լ., Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթելյան ճյուղը, «Բանբեր Մատենադարանի», Երեւան, 1969
Հակոբյան Թ., Ստ. Մելիք-Բախշյան, Ստեփանոս Օրբելյան, Երեւան, 1960:
Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երեւան, 1968, 1984
Հակոբյան Ս., Հայ գյուղացիության պատմություն, հ. II, Երեւան, 1964
Հասրաթյան Մ., Պատմահնագիտական ուսումնասիրություններ, Երեւան, 1985
Հայ ժողովրդի պատմություն, ԳԱ հրատ., հ 3, Երեւան, 1976
Հայ պարբերական մամուլը, Երեւան, 1934
Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ 4, պրակ 1, Երեւան, 1970
Հախվերդյան Ս., Գորիսի պատմություն, Գորիս, 1996
Հեյդարով Ն., Զանգեզուրի լեռներում, Երեւան, 1977

Հովակիմյան Վ., Դժվարին տարիներ, Երեւան, 1988
Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երեւան, 1993
Ղարիբյան Ա., Համառոտություն հայ բարբառագիտության, Երեւան, 1941
Մաղաքիա Օրմանյան, Ազգապատում, I, Կ. Պոլիս, 1912
Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության հ. Բ., Բ մասի նյութեր, Երեւան, 1960
Մաթեւոսյան Ա., Սեդա Մարաբյան, Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի, Երեւան, 2000
Մկրտչյան Աբ. վրդ., էջեր Սյունյաց աթոռի պատմությունից, Ս. էջմիածին, 1995
Ումառյան Ս., Սյունիքը դիցարան, Երեւան, 1981
Պետրոսյան Քր., Լեռնաշխարհի վերածնունդը, Երեւան, 1973
Չամչյան Մ., Հայոց պատմություն, հ. Գ., Երեւան, 1984
Փափազյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Կալվածագրեր, պրակ Ա, Երեւան, 1968
Армянское войска в XVIII веке, Ереван, 1968
Б. Пиотровский, Урарту, Ленинград, 1939
Гр. Григорян, Очерки истории Сюника IX-XV вв., Ереван, 1990
Гр. Капанцян, Хайаса - колыбель армян, Ереван, 1947
Периханян А.Г., Арамейская надпись из Зангезура, «Историко-филологический журнал АН Арм. ССР», 1965, N 4.

գ) վավերագրեր եւ պարբերական մամուլ

Նժդեհ, Լոս-Անջելես, 1989
Գարեգին Նժդեհ, Հատընտիր, Երեւան, 2001
Գրիգորյան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը, Երեւան, 1991
ՀՀՊՊԿԱ Ֆ. 199, g.1, գ.38, թ 2, Ֆ. 199, g.1, գ.30,103-104, Ֆ. 276, g.1, գ. 131, թ.4
«Պատմա-բանասիրական հանդես» 1965, N 3, N4, 1966, N 4, 1981, N 4, 1988, N 4
ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1978, N10, 1985, N 6, 11, 1988, N7
«Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երեւան, 1991, N 3:

դ)բառարաններ, դասագրքեր, գեղարվեստական գրականություն

Թ.Խ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ.Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երեւան, 1986, հ. 2, Երեւան, 1988
Հայկական Սովետական Հանրագիտարան,հ.I-XII,Երեւան,1974-1986
Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.1, Երեւան, 1971
Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.4, Երեւան, 1972
Ռ. Իշխանյան, Պատկերազարդ պատմություն հայոց, Ա,Երեւան,1989
Րաֆֆի, Երկեր, հ.10, Երեւան, 1961
Րաֆֆի, Դավիթ-Բեկ, Երեւան, 1980
Ակ. Բակունց, Կյուրես, Երեւան, 1935
Ս. Խանզադյան, Հայրենապատում, հ.Ա, Երեւան, 1980, հ.Բ, Երեւան, 1981
Ս. Խանզադյան, Մխիթար Սպարապետ, Երեւան, 1961
Վ. Խեչումյան, Գիրք գրոց, Երեւան, 1978

ՃԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. *Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1991, էջ 104-105:*
2. *Սրեփեանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Երեւան, 1986, էջ 76:*
3. *Նիկողայոս Ադոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երեւան, 1987, էջ 384:*
4. *Սրեփեանոս Օրբելյան- Սյունիքի պատմութիւն:*
5. *Ղ Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 94-95:*
6. *Մովսես Խորենացի, էջ 195:*
7. *Սրեփեանոս Օրբելյան, էջ 84:*
8. *Եղիշեի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմի, Երեւան, 1957, էջ 137:*
9. *Տե՛ս Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1987, էջ 272:*
10. *Կորյուն, Վարք ս. Մեսրոպ Մաշտոցի, աշխատութեամբ Արտաշես Մաթեւոսյանի, Երեւան, 1994, էջ 47:*
11. *Սրեփեանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգ Սիսական, Մ., 1861, էջ 40.*
12. *Նույն տեղում, էջ 41:*
13. *Նույն տեղում, էջ 43:*
14. *Եղիշէի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմի, Երեւան, 1957, էջ 140:*
15. *Սրեփեանոս Օրբելյան, էջ 45:*
16. *Նույն տեղում, էջ 97:*
17. *Սույն գրքի հեղինակներից Գ.Բ. Գրիգորյանը այս վարկածը բեւական է համարում:*
18. *Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 5, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երեւան, 1982, էջ 192:*
19. *Սրեփեանոս Օրբելյան, էջ 28:*
20. *Նույն տեղում:*
21. *Նույն տեղում, էջ 220:*
22. *Նույն տեղում, էջ 219:*
23. *Նույն տեղում, էջ 220:*
24. *Նույն տեղում:*
25. *Մաղթեոս Ռոհայեցի, Ժամանակագրություն, Երեւան, 1973, էջ 6:*
26. *Նույն տեղում:*
27. *Նույն տեղում:*
28. *Նույն տեղում:*
29. *Նույն տեղում, էջ 233:*
29. *Նույն տեղում,*
30. *Նույն տեղում:*
31. *Գ.Բ. Գրիգորյան, Վիմագրություններ Վահանավանքի 1970-1978 թթ. պեղումներից. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1980, № 2, էջ 159:*
32. *Սրեփեանոս Օրբելյան, էջ 235:*
33. *Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 2, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երեւան, 1960, էջ 138:*
34. *Սրեփեանոս Օրբելյան, էջ 230:*

35. Նույն տեղում:
36. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 54:
37. Գր. Գրիգորյան, Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1970, № 10, էջ 87:
38. Գր. Գրիգորյան, Վիմագրություններ Վահանավանքի 1970-1978 թթ. պեղումներից, էջ 164:
39. Գր. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 40:
40. Գր. Գրիգորյան, Վիմագրություններ Վահանավանքի՝ 1970-1978 թթ. պեղումներից, էջ 162:
41. Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 234:
42. Նույն տեղում:
43. Նույն տեղում, էջ 241:
44. Նույն տեղում, էջ 239:
45. Գր. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, էջ 207:
46. Նույն տեղում:
47. Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 235:
48. Նույն տեղում:
49. Նույն տեղում, էջ 236:
50. Սյունիքի մայրաքաղաք Կապանի ավերակները գրկվում են Կապան-Քաջարան մայրուղու ձախ կողմում, Ողջի (Կապան) գետի աջ ափին, այժմյան դպրոցական ճամբարների եւ Քաջարանի պղնձա-մոլիբդենային կոմբինատի առողջարանի շրջակայքում: Քաղաքը ծածկված է անտառային բուսականությամբ, պահպանվել են ամրոցապատերի հետքերը՝ տեղ-տեղ 2.5 մ բարձրությամբ: Վայրը տեղացիները կոչում են «Տանձու լենջ»:
51. Սր. Օրբելյան, Ողբք եւ համաչափք..., Կալկաթա, 1846, էջ 17-18:
52. Բ. Հարությունյանի կարծիքով Սմբատ Ա-ն 976-980-ին եղել է գահերեց իշխան, թագավորել է 987-998 թթ. (տես Հարությունյան Բ., Սյունյաց թագավորության հիմնադրման տարեթիվը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 1, էջ 145-153):
Ուսումնասիրողների մոտ շփոթ կա Սյունյաց թագավորների գահակալության տարիների շուրջ (տես Բ. Հարությունյան, Սյունիքը 9-11-րդ դարերում ԳԱ հրատ. հ.3 Երևան 1976, էջ 114-126, նաեւ՝ Սյունյաց թագավորության գոյամարտը նույն տեղում էջ 474-478):
53. Գր. Գրիգորյան, Ստեփանոս Օրբելյան, ՊԲՀ, 1976, № 4, էջ 160:
54 Յուր-Յուրաբերդ.- Այս շատ նշանավոր բնակավայրի տեղը վերջնականապես որոշված չէ: Հիմք ընդունելով Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությունը, պատմաբանները սոսկ հիշատակում են, որ Տաթևի շրջակայքում է գրկվել այդ գյուղը: Ոմանք նույնիսկ ենթադրում են, թե պատմական Յուրը այժմյան Սվարանց գյուղն է: Վիմագրագետ-պատմաբան Ս. Բարխուդարյանի կարծիքով՝ «Ինչպես այդ վայրի անունը «Սվարանց», այնպես էլ մեջբերված արձանագրությունների մեջ հիշատակվող «Յուրահող», տեղանունը ապացույց են, որ գյուղի (իմա՝ Տանձնաւորափի - Գ.Գ.) մոտակայքում պիտի լիներ նշանավոր Յուրա բերդը»: Սակայն նա եզրակացնում է, որ «Հնում հիշատակված եւ այժմ էլ գոյություն ունեցող Սվարանց գյուղի նույնացումը Յուր-Յուրաբերդի հետ հավանական չէ» (Դիվան,

պրակ 2, էջ 40):

Յուր գյուղի փնղադրության հարցում կարելի է անել երկու հավանական ենթադրություն. 1) Յուրը Սվարանց գյուղն է, 2) Յուրը եղել է Պզապերթ կոչվող վայրում:

*Առաջին ենթադրությունը հիմնավորելու համար դիմելու ենք հայկական լեզվական վերլուծության: Ինչպես հայտնի է, Յ-ն բարդ հնչյուն է (աֆրիկատ), որ տարրալուծվելով՝ հնչողությամբ վերածվում է բ եւ ս բաղաղրիչների (հմմտ. վացում-վաբում). Հետևաբար , Յուրը հնչել է սուր, իսկ հանրահայտ է, որ ու հնչյունը նախապես արտասանվել է OU: Սրացվում է սուր. հետագայում սա արտաբերվել է սուար ձևով: Սուարի բաղկիչները կոչվել են սուարանք, այսինքն ավարտիներ: Բառաբերման դեպքում սուարանքը դառնում է սուարանց: Լեզվական օրինաչափություն է, որ **ուա** երկբարբառ վերածվում է **վա**-ի (հմմտ. հարուած-հարված եւ այլն): Եթե մեր կողմից առաջարկված Յուր-Սվարանցի անկնապահանությունը ընդունելի լինի, հետևաբար, որոշվում է պատմական Յուրի վայրը, այսինքն՝ Յուրը այժմյան Սվարանցն է:*

Երկրորդ ենթադրությունը կարելի է հիմնավորել հետևյալ փաստերով. Տարեւ գյուղի հարավային կողմում, վանքից ոչ հեռու Թախտորդ կոչված հողամասին կից այժմ էլ գոյություն ունի մի հնավայր, որ փղոցիների արտադրանքով անվանվում է Պզապերթ, այսինքն, բոզերի բերդ: Հիշենք, որ Սյունյաց մետրոպոլիտը Յուրի բնակիչներին համարում էր «անաստուածք» եւ այլն: Ժողովրդի մեջ միևնույն օրս էլ պահպանվել է մի ավանդություն, ըստ որի պզապերթցիները հարձակվել են Տարեւի վանքի վրա, սպանել են եպիսկոպոսին, ոչնչացրել կրոնավորներին, իսկ եկեղեցու հայրերն այդ վայրում ապրող գյուղացիներին «ավազակ պզապերթցիներ» են կոչել եւ ստրատիկի անեծքներ փղոցել նրանց գլխին:

55. *Մանրամասն տե՛ս Գ-ր. Գ-րիգորյան, Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը-9-13-րդ դդ., Երեւան, 1973:*
56. *Ն. Ադոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 403-404:*
57. *Հ.Մանանդյանը, Քննական տեսություն, հ. Բ, Մասն Ա, էջ 89:*
58. *К.П. Патканов, о Месте..., «Известия Кавк. отд», т.6.*
59. *Д.Е. Еремеев, Этногенез турок, М., 1971, с. 125.*
60. *Տե՛ս Գ-ր. Գ-րիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, էջ 48-49:*
61. *Ս. Բարխուդարյան, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 3, էջ 123:*
62. *Սդ. Օրբելյան, էջ 291:*
63. *Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 3, էջ 170-171, պրակ 4-րդ, էջ 22, 155:*
64. *Սդեփանոս Օրբելյան, էջ 295:*
65. *Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 3, էջ 230:*
66. *Սդեփանոս Օրբելյան, էջ 297:*
67. *Վարդան, էջ 152, Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 391:*
68. *Անանուն ժամանակագրություն, Եր., 1940, էջ 23: Տե՛ս նաեւ Մխիթար Այրիվանեցի, Մ., 1860, էջ 68:*
69. *Սդեփանոս Օրբելյան, էջ 309:*
70. *Նույն տեղում, էջ 304, Դիվան, պրակ 3, էջ 218-219 (ներդիր):*
71. *Նույն տեղում, էջ 305, Դիվան, պրակ 3, էջ 230:*
72. *Տե՛ս Գրիգոր Պասմիչ, էջ 37:*

73. Դիվան, պրակ 3, էջ 236:
74. Սրեխիանոս Օրբելյան, էջ 315:
75. Դիվան, պրակ 2, էջ 214, 215:
76. Դիվան, պրակ 3, էջ 149-150:
77. Հր Աճառյանի բացատրությամբ՝ էլիկում չաղաքերեն բառ է եւ նշանակում է ձեռքիս (իլիկ- ձեռք բառից):
78. Սրեխիանոս Օրբելյան, էջ 342:
79. Նույն տեղում, էջ 316:
80. Դիվան, պրակ 3, էջ 237:
81. Լ. Խաչիկյան, ԺԴ, էջ 128, 207-208: Էապի Պռոշյանն իր աներորդի Բուդուպայի հետ միասին սպանվեց նույն՝ 317 թ. դեկտեմբերի 18-ին:
82. Մատաքիա Օրմանեան, Ազգապատում, մ. 1, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 1726:
83. ԺԴ, էջ 42, Դիվան, 2-րդ պրակ, էջ 191-102:
84. ԺԴ, էջ 377:
85. Նույն տեղում, էջ 117:
86. Սիսական, էջ 94-95:
87. «Բանբեր Մատենադարանի», 1969,Ի 9, էջ 173-199:
88. ԺԴ, էջ 368-369
89. Դիվան, 3-րդ պրակ, էջ 55:
90. Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի, Յիշատակարանք աղերից, Երեւան, 2000, էջ 25:
91. ԺԴ, էջ 577:
92. Նույն տեղում, էջ 578:
93. Նույն տեղում, էջ 560:
94. Սիսական, էջ 96, Սամուէլ Անեցու Շարունակ., էջ 170:
95. ԺԵ: Ա, էջ 194:
96. Հ. Դ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն կալվածագրերը, պրակ 1, 1968, էջ 66-68:
97. Թովմա Մեծոփեցի, Յիշատակարանք, աղերից, էջ 107-108:
98. Ի. Ղարիբյան, Գլաձորի համալսարանի հնագիտական պեղումները: «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1971, թիվ 2, էջ 251-269:
99. ԺԴ, էջ 257, 261:
100. Լ. Խաչիկյան, Գլաձորի համալսարանը, Երեւան, 1973, էջ 87:
101. Սր. Օրբելյան, էջ 350:
102. Ղ. ԺԴ, էջ 182-183:
103. Նույն տեղում, էջ 183:
104. Աբգ. Մովսիսյան, Ուրվագծեր հայ դպրոցի ու մանկավարժության պատմության (10-15-րդ դդ.), Երեւան, 1958, էջ 176:
105. Թ. Հակոբյան, Սր. Մելիք-Բախշյան, Սրեխիանոս Օրբելյան, Եր., 1960, էջ 30-31:
106. Միխթար Գոշ. Գիրք դատաստանի, աշխատությամբ Խ. Թորոսյանի, Երեւան, 1975, էջ 403: Միխթար Գոշի այս դրույթը վերցված է Դավիթ Ալավկա որդու Կանոնագրքից (61) կանոնից (տես Դավիթ Ալավկա որդու կանոնները.-«Էջմիածին», 1953)
107. Միխթար Գոշ. Գիրք դատաստանի, 1975, էջ 140-141:
108. Դիվան, պրակ. 3, էջ 240:

109. Սր. Օրբելյան., էջ 149-150:
110. Նույն տեղում, էջ 154-155:
111. Նույն տեղում, էջ 157:
112. Դիվան, պրակ 2, էջ 13:
113. Սր. Օրբելյան, էջ 163-164:
114. Նույն տեղում, էջ 171-174:
115. Նույն տեղում, էջ 174-175:
116. Նույն տեղում, էջ 185:
117. Դիվան, պրակ 2, էջ 78:
118. Սր. Օրբելյան, էջ 191:
119. Դիվան, պրակ 3, էջ 9:
120. Սր. Օրբելյան, էջ 207:
121. Նույն տեղում, էջ 201:
122. Նույն տեղում, էջ 201, 207:
123. Նույն տեղում, էջ 202:
124. Նույն տեղում, էջ 201:
125. Նույն տեղում, էջ 208:
126. Նույն տեղում, էջ 210:
127. Նույն տեղում, էջ 175:
128. Նույն տեղում, էջ 226-228:
129. Դիվան, պրակ 2, էջ 19:
130. Նույն տեղում, էջ 45:
131. Դիվան, պրակ 3, էջ 212:
132. Նույն տեղում, էջ 211:
133. Նույն տեղում, էջ 123:
134. Նույն տեղում, էջ 231:
135. Նույն տեղում, էջ 223-224:
136. Նույն տեղում:
137. Նույն տեղում, էջ 220, 222:
138. Նույն տեղում, էջ 126:
139. Նույն տեղում, էջ 134:
140. Նույն տեղում, 172:
141. Նույն տեղում, էջ 68-69:
142. Սպեփաևոս Օրբելյան, էջ 353:
143. Դիվան, պրակ 2, էջ 25:
144. Նույն տեղում:
145. Սր. Օրբելյան, էջ 337:
146. Միքայել Չամչյան, Հայոց պատմություն, Գ, Երևան, 1984, էջ 284:
147. Նույն տեղում, էջ 191:
148. Դիվան, պրակ 3, էջ 233:
149. Նույն տեղում, էջ 60:
150. Նույն տեղում, էջ 232, 233:
151. Նույն տեղում, էջ 143, 150:
152. Նույն տեղում, էջ 29:

153. Նույն տեղում, պրակ 2, էջ 101:
154. ԺԴ դարի հայերեն հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 231:
155. Դիվան, պրակ 3, էջ 108:
156. Նույն տեղում, էջ 177-178:
157. Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ եւ քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 60, 62-74, 78-86, 89-92, 101-103 եւ այլն:
158. Գ.Գ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք: Տե՛ս նաեւ Դիվան, պրակ 3, էջ 177:
159. Դիվան, պրակ 4, էջ 121-122:
160. Նույն տեղում, պրակ, 3, էջ 215-216:
161. Նույն տեղում, էջ 216:
162. Գ.Գ. Գրիգորյան, Հայկական վիմագրություն, երևան, 2000, էջ 97, 22:
163. Դիվան, պրակ 3, էջ 231:
164. Դիվան պրակ 3, էջ 144. Սիսական, էջ 156: Ըստ Ալիշանի՝ Այս Ներսեսի նկարն է գտնված իր գրքում (Սիսական, էջ 20), որի տակ գրված է՝ «Ներսէս. ի թուին ՉՂԶ (1337)»:
165. Լ. Խաչիկյան, ԺԴ, էջ 606:
166. Թովմա Մեծոփեցու Յիշատակարանը, էջ ա: Գ. Զարբհանալյան, Մատենադարան բարգմանութեանց նախնեաց (Դ - ԺԳ), Վենետիկ, 1889, էջ 727:
167. Լ. Խաչիկյան, ԺԵ, Բ, էջ 111:
168. Նույն տեղում:
169. Նույն տեղում, էջ 65-66:
170. Նույն տեղում:
171. Նույն տեղում:
172. Նույն տեղում:
173. Նույն տեղում, էջ 135:
174. Նույն տեղում:
175. Նույն տեղում, էջ 347:
176. Ձեռ. Վենետ., Ա, էջ 586:
177. Լ. Խաչիկյան, ԺԵ, Բ, էջ 316:
178. Լ. Խաչիկյան, ԺԵ, Գ, էջ 97:
179. Նույն տեղում, էջ 116:
180. Նույն տեղում, էջ 85:
181. Նույն տեղում, էջ 146:
182. Նույն տեղում, էջ 170:
183. Նույն տեղում, էջ 172:
184. Նույն տեղում, էջ 228:
185. Նույն տեղում, էջ 261:
186. Նույն տեղում, էջ 282:
187. Նույն տեղում, էջ 262:
188. Նույն տեղում, էջ 259:
189. Նույն տեղում:

190. Հր. Ամատյան, Հայոց անշնաւնուիների բառարան, Բ, Երեւան, 1944, էջ 232 :
191. Մ. Սմբատյան, նկարագիր Ս. Կարապետի վանից Երնջակայ եւ շրջակայից ճորա, Տիղիս, 1904, էջ 127:
192. Դիվան, պրակ 3, էջ 16:
193. Լ. Խաչիկյան, ԺԵ,-Գ, էջ 240:
194. Նույն տեղում:
195. Նույն տեղում, էջ 194:
196. Նույն տեղում, էջ 186:
197. Նույն տեղում:
198. Նույն տեղում:
199. Նույն տեղում, էջ 201, 229: Ասլվածատուր գրիչը ավետարանիներից մեկի օրինակումն ավարտել է 1496 թ. ի «հայրապետութեան տեառն Սարգսի եւ եպիսկոպոսին մեր տէր Եղիշային» (նույն տեղում, էջ 229):
200. Նույն տեղում, էջ 57-58:
201. Նույն տեղում, էջ 240:
202. Նույն տեղում, էջ 260-261:
203. Նույն տեղում, էջ 94: Ճնավոն ծաղկողն իր հիշատակարանում իանդրում է հիշել իր տատ Նաթիլին, որը, բերում, հայրնի Թուղթանի դուստրը եղած պիտի լինի եւ Կուկա Օրբելյանի (Պեշքենի որդու) կինը:
204. Ա Գ. Աբրահամյան, Սյունիանու Օրբելյանի «Ժամանակագրութիւն», Երեւան, 1942, էջ 3:
205. Թ. Խ. Հակոբյան, U.S. Մելիք Բախշյան, Սյունիանու Օրբելյան, էջ 26:
206. Սյունիանու Օրբելյան, էջ 370:
207. Սյունիանու Օրպէլեանի «Որք ի ս. Կաթուղիկէն...», բնագիրը առաջաբանով եւ ծանոթություններով հրատարակեց Կ. Կոստանյանց, Տիղիս, 1885:
208. Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 1773:
209. Դիվան, պրակ 2, էջ 37: Համմ. Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 236:
210. Սիսական, էջ 20:
211. «Ազգագրական հանդես», գիրք Գ, Թիֆլիս, 1898, էջ 141:
212. Ալիշան, Սիսական, էջ 20:
213. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Միխիթարեանց ի Վենետիս, Վենետիս, 1895, էջ 115 3բ, 180:
214. Հր. Ամատյան, Հայոց անշնաւնուիների բառարան, Դ, էջ 631-633:
215. Թ.Խ.Հակոբյան, U.S.Մելիք-Բախշյան, Սյունիանու Օրբելյան, էջ 35:
216. Դիվան, պրակ 3, էջ 233: Համմ. Քաջբերունի (բժ. Գաբրիել Հովհաննիսյան), Ճանապարհորդական նկարագրութիւն, «Արարատ», 1890, էջ 38: Ղ Ալիշան, Սիսական, էջ 194 եւ այլն:
217. Լ. Խաչիկյան, Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթելյան ճյուղը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 9, 1969, էջ 190 (տոդալպակ) եւ էջ 198:
218. Դիվան, պրակ 3, էջ 208, 215, 220, 222, 238 եւ այլ.:
219. Գրված է Խաչատուր Կեչառեցու իանդրանքով:
220. Մ. Սմբատյանց, Նկարագիր Ս. Կարապետի վանից Երնջակայ եւ շրջակայից ճորա, էջ 230-238:
221. M. Brosset, Histoire de la Siounic patr Stephannos Orbelian^ traduite de l'armenien,

2 livraisons, St.- Petersbourg, 1864-1866.
222. К.П. Патканов, История моголов по армянским источникам, вып. I, СПб., 1873.
223. Saint-Martin, M.J., Memoires historiques et ge'ographiques sur l'Armenie, II, Paris, 1819.
224. Այդ գավառներն են՝ Ծղուկ, Վայոց ձոր, Գեղա՛րունի, Սոթք, Արահեջո (Քաշաթաղը եւ Խոժոռաբերդը), Հաբանդ, Բաղք (Ամաղ-Ամաղուղ), Կոխապան (Գիսաս), Արեւիք (Տաշրոն եւ Մեղրի), Ձորք (Կապան), Երնջակ եւ Գողթն, Ճահուկ (Ճահապոնք), Սրեխաւոս Օրբէլյան, էջ 6-7:
225. Պատմիչը նկատի ունի Սրեխաւոս Իւանպատեցի եղերական մահը Վայոց ձորի Մոզ ավանում, 735 թ. հուլիսի 21-ին:
226. Դիվան, պրակ 1, էջ 9:
227. Աշ. Արրահամյան, Սրեխաւոս Օրբէլյանի «Ժամանակագրութիւնը», էջ 4, 5:
228. Նույն տեղում, էջ 4:
229. Նույն տեղում:
230. «Ինչպես չպետք է հրատարակվեն պատմական սկզբնաղբյուրները», ՀՍՍՀ Գ.Ա «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1949, № 2, էջ 77-78: Հմմտ. «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դարեր», կազմեց Վ. Ա Հակոբյան, հատ. 1, Երեւան, 1951, էջ 33:
231. Վ Դիլոյան, Լազարյանների հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունից, Երեւան, 1966, էջ 192:
232. Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, II, Երեւան, 1946, էջ 215:
233. Նույն տեղում, էջ 216-227:
234. Հ. Թոփչյան, Յուցակ ձեռագրաց Դաղյան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ, Վաղարշապատ, 1898, ջ 47:
235. Նույն տեղում, էջ 8-9:
236. Նույն տեղում:
237. Լ. Խաչիկյան, ԺԴ, էջ 8-9:
238. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ № 848, էջ 81ա:
239. Գ. Հովսեփյան, Խաղրակյանք, Ա, էջ 187-188:
240. Լ. Խաչիկյան, ԺԴ, էջ 166:
241. Նույն տեղում, էջ 7-8:
242. Հովհաննես Օրբելը Սպ. Օրբելյանի ոչ թե եղբորորդին, այլ հորեղբոր թոռն էր:
243. Լ. Խաչիկյան, ԺԴ, էջ 8-9:
244. Նույն տեղում, էջ 66-67:
245. Նույն տեղում, էջ 12:
246. Նույն տեղում, էջ 117:
247. Նույն տեղում, էջ 42:
248. Նույն տեղում, էջ 117-118:
249. Նույն տեղում, էջ 157:
250. Դիվան, պրակ 3, էջ 29:
251. Նույն տեղում:
252. Նույն տեղում, էջ 60:
253. Նույն տեղում, էջ 232:

254. Տե՛ս Յուցակ ձեռագրաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի, մ. Բ., էջ 30ա, Հր. Ամատյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Դ. Երեւան, 1948, էջ 432:
255. Լ. Խաչիկյան, ԺԴ, էջ 231: Գ. Հովսեփյանի կարծիքով, Սրեփհաննս-Տարսայիճը «պետք է ձեռնադրված լինի ավելի վաղ, քան 1324 թվականը, երբ մեռավ նորա նախորդ Յովհաննես Օրբելյանը» («Հասկ» Ա տարի, էջ 15): Նա չի ընդունում Ալիշանի կարծիքը (Սիսական, էջ 237), ըստ որի Հ. Օրբելին հաջորդել է Սարգիս եպիսկոպոսը (նույն տեղում):
256. Լ. Խաչիկյան, ԺԴ, էջ 104:
257. Նույն տեղում, էջ 99-100:
258. Նույն տեղում:
259. Նույն տեղում:
260. Նույն տեղում, էջ 182-183:
261. Նույն տեղում, էջ 166:
262. Նույն տեղում, էջ 231:
263. Նույն տեղում:
264. Դիվան, պրակ 3, էջ 177-178:
265. «Հասկ», Ա տարի, էջ 28:
266. Լ. Խաչիկյան, ԺԴ:
267. Դիվան, պրակ 4, էջ 93:
268. Մաանուկ Աբեղյան, Երկեր, Դ, Երեւան, 1970 , էջ 546:
269. Առաքել Դաւրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Երեւան, 1990, էջ 219:
270. Նույն տեղում, էջ 225:

ЗАКАЗЧИК

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբաղա խան 94-96
Աբաս Ճահկեցի 87
Աբեղյան Մ. 162,180
Աբիխ Հ. 201
Աբրահամ գրիչ 147,148
Աբրահամ ծաղկող 173
Աբրահամ Կրետացի, կաթողիկոս 8, 181, 193-195
Աբրահամ եպ. Մկրտչյան, Սյունյաց թեմի առաջնորդ 231
Աբրահամյան Ա. 109, 154, 161
Աբրահամյան Ս., գեներալ 233
Աբրահամ րաբունապետ 153
Աբուլ Սուար (Աբու-Լ-Ասվար) 72, 153
Աբու-Խանիֆա ադ-Դինավարի 56
Աբու-Սայիդ 99, 107, 153
Ագաթանգեղոս 35, 157
Ադոնց Ն. 9, 10, 28, 32, 37, 44, 47, 60, 85
Աթանաս Աղեքսանդրացի 162
Ազարյան Մ. 201
Ազոյան Հովի. 232
Աժդահա Փաշա, տե՛ս Գարեգին Նժդեհ
Ալեքսանդր Բարեպաշտ 107
Ալեքսանդր Մակեդոնացի 26
Ալեքսանոս գրիչ 152
Ալիխան, հայր Դավիթ-Բեկի 187
Ալիշան Ղ. 8, 10, 15, 36, 38, 39, 44, 55, 56, 100, 155, 187, 192
Ախթամար Արփայեցի 143
Ախթամարյաններ 88, 235
Ախունդով Դ. 234
Ակ-կոյունլու, թուրքմենական ցեղ 43, 105, 128, 133
Ակսել Բակունց 199, 200, 225
Ահմադ-Թագուդար 96
Աղազար Ղուեղծեցի 84
Աղա Մահմեդ խան 196
Աղայան Է. 226
Աղաջան, որդի Յավրի 184
Աղբուղա Օրբելյան 169
Աճառյան Հր. 71, 101, 155

Ամիր-Հհասան Բ Պռոշյան 147
Այվազյան Ս. 225
Անանիա I, աշակերտ Մաշտոցի 36, 45, 63, 112, 113
Անանիա գրիչ 141
Անանիա Մոկացի կաթողիկոս 71, 112, 114, 119, 122, 139
Անանիա Շիրակացի 8, 10, 13, 13
Անապատականներ 181
Անգլիական նավթարդյունաբերող ընկերություն 228, 241, 243
Անգլիացիներ 204, 206, 227
Անդոկ (Անտիոք) Սյունեցի 18, 35, 36, 39-44, 158
Անդրանիկ Օզանյան 200, 203-206, 208, 227
Աշխարհասատ 28
Աշոտ (Աշոտիկ), իշխանաց իշխան 71-74, 122, 139
Աշոտ Գ. Ողորմած 57, 114, 115
Աշոտ, որդի Փիլիպեի 57, 118
Աշոտ իշխան, ամուսին Շուշանի 57, 119, 131
Աշուշա Բդեշխ 47
Առաքել Դավրիժեցի 8, 180
Առաքել Սյունեցի 135
Առաքելյան Ս. 224
Առաքելյան Վ. 217
Առաքյալներ 228, 241, 243
Առստակես Զորավանցի 154
Առուշանյան Բ. 224
Առուշանյան Շ. 226
Ասատրյան Բ. 7
Աստուր, հայր Սարուխանի 184
Ասլան Նոյին 89
Ասողիկ 114
Աստվածատուր գրիչ 154
Ասփա, դուստր Բուպայի 87, 90, 94
Ասփա, դուստր Տարսայիճի եւ Միհայի 95, 169
Ավագ Զաքարյան 89, 90
Ավագ, նկարիչ 171
«Աւագ Աշոտեանք», Սյունյաց ազնվական տոհմ 72
Ավագտեր, վանահայր Սպիտակավոր Աստվածածնի 147, 148, 173
Ավան Յուզբաշի 227
Ավան-Յուզբաշյաններ 228, 241, 243
Ավետիս Աստապատցի 135

Ավետիսյան Հ. 224
Ավետիսյան Պ. 7
Ավետիսյան Ս. 109
Ավետիսյան Վ. 230
Արա, հայոց թագավոր 25
Արամ, Արամե, հայոց առաջնորդ 24, 25
Արամյաններ 228, 241, 243
Արասխատ 30
Արգիշտի Բ 8, 23, 24, 62
Արիստակեսյան Ա., եպիսկոպոս 231
Արիստոտել 136
Արծրունիներ 54, 115, 156, 163
Արշան քրմապետ 33
Արղուն խան 91, 92, 96, 97
Արմեն Հ. 47
Արշակ Բ. 26, 35, 43
Արշակ Գ. 45
Արշակունիներ 26, 28, 37, 38, 43, 46, 227
Արշավիր Կամսարական 40
Արտաշես I 8, 27-29, 62
Արտաշեսյան հարստություն 26, 29, 30
Արտավազդ Բ. 30
Արտեն Գաբեղեանց 48
Արուզ (Արզու) խաթուն 95
Արուխ 96
Արքա, վարդապետ Վերին Նորավանքի 165
Ափշին, արաբական կուսակալ 70

Բաբեկ (Բաբան Պարսիկ) 55, 56, 58, 59
Բաբիկ, որդի Անդոկ Սյունեցու 44, 45, 47, 158
Բաբկեն իշխան Սյունի (VIIIդ.) 54
Բաբկեն, որդի Վաղինակ իշխանի 45, 50, 51
Բաբկեն, Սիսական (IXդ) 57
Բաբկեն, Սյունյաց վարդապետ 115
Բագրատ, վրաց թագավոր 104
Բագրատես, նախարար 28-29
Բագրատունիներ 9, 15, 19, 28, 29, 37-38, 44, 54, 58, 70, 71
Բախշյան Մ. 229
Բակիարուխ, որդի Մելիք-Շահի 77

Բակունց Ակ. տե՛ս Ակսել Բակունց
Բակունց Եր. 206, 224
Բակուր, Աղձնիքի բդեշխ 39
Բակուր, որդի Վաղինակ իշխանի 45, 50
Բակուր, Սյունյաց իշխան 39, 62
Բաղասական թագավոր 46
Բաղդասարյան Ս. 230
Բամբիշ, տիկնանց տիկին 40
Բայտուն 97
Բաչու նոյին 91
Բարդաղ (Բարդու՞ղ) գրիչ 99
Բարդուղիմեոս առաքյալ 31, 32, 62
Բարխուդարյան Ս. 9, 66, 109, 120, 140, 147
Բարսեղ երեց Գորիսեցի, գրիչ 180
Բարսեղ, Հալիձորի անապատի հիմնադիրը 180
Բարսեղ, վարդապետ Հերմոնի վանքի 141
Բեղլու, տե՛ս Ներսես վարդապետ Մոկացի
Բենիամին, աշակերտ Մաշտոցի 45, 63
Բեշքեն, հայր Ռուստամ Օրբելյանի 106, 107, 134, 135
Բեշքեն, որդի Բուրթել Մեծի 101
Բիրթել, տե՛ս Բուրթել Մեծ
Բյուրեղ, Սյունյաց իշխանուհի 52
Բոբա, կին Ամիր-Հասան Բ-ի 147
Բրոսե Մ. 157
Բուղա, մոնղոլ զորապետ 96
Բուղտա, եղբայր Բուրթել Մեծի 98, 99, 169
Բունիաթով Զ. 234
Բուպա (Բուպաք) 87, 143
Բուսայիտ, տե՛ս Աբու-Սայիդ
Բուտ, ճարտարապետ 128
Բուրթել, եղբայր Սմբատի 105
Բուրթել մանկահասակ 90
Բուրթել Սակավակյաց 94
Բուրթել Մեծ, Երկարակյաց 98-101, 104, 110, 111, 146, 169
Բուրթելյաններ 100

Գաբրիելյան Է. 226
Գագիկ I Բագրատունի 71
Գագիկ Արծրունի 70, 115

Գադիշո Խորխոռունի 48
Գազան 44
Գալուստ Վաղատնեցի 135
Գալուստ քահանա 152
Գայսերյան Վ. 213
Գասպարյան Հր., ճարտարապետ 24, 146
Գարագաշյան Ա. 47
Գարեգին Նժդեհ 19, 21, 144, 148, 206, 209, 213-215, 218, 227, 237
Գդիհոն Սյունի 51, 52
Գեղամ ևահապետ 13, 25
Գեւորգ, առաջնորդ Վահանավանքի 139
Գեւորգ Բ Գառնեցի, կաթողիկոս 118
Գեորգի Գ. Բագրատունիանի 71, 71, 85, 86, 94
Գեորգի Լաշա 87, 88, 92
Գերմանացիներ 199, 217
Գիբոն 204, 205
Գյուտ 158
Գյուտ Վահեւունի 48
Գնել 43
Գոնցա, կին Ավագ Զաքարյանի 90, 91
Գոնցա, կին Զալալ Տարսայիճյանի 127, 168, 169
Գոր 44
Գորգ (Գորգուն) 105
Գորգիսյան Մ. 226, 229
Գորչակով, իշխան 196
Գրիգոր, աշակերտ Աբրահամի 148
Գրիգոր Ախալցխացի, ծաղկող 140
Գրիգոր Անավարզեցի, կաթողիկոս 97, 126, 144, 156, 162, 175
Գրիգոր Ապիրատ 77
Գրիգոր Արարատցի 135
Գրիգոր Գրիչ, Գնդեվանքից 153, 154
Գրիգոր, գրիչ Սպիտակավոր Աստվածածնի վանքի 173
Գրիգոր Ա Սյունյաց թագավոր 72-74, 77, 79, 122-123, 132, 138, 139, 142
Գրիգոր Բ Սյունյաց թագավոր 75, 77, 78, 79
Գրիգորյան Գ. Ինքնավար Սյունիքի կառավարության անդամ 214
Գրիգոր Լուսավորիչ 31, 33-35, 62, 108, 166
Գրիգոր Բ Խաչենցի 95
Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի 103, 133
Գրիգորյան Գր. 7, 9, 58, 63, 93

Գրիգորյան Ռ. (Մստո), քանդակագործ 218
Գրիգորյան Տ., բանաստեղծ 229
Գրիգորիկ, շինարար վարպետ 128
Գրիգորիս 35, 35, 158
Գրիգոր Մագիստրոս 115
Գրիգոր Մակվեցի 176
Գրիգոր Նարեկացի 114,115, 121
Գրիգոր Սյունյաց եպիսկոպոս 71, 122
Գրիգոր Սուփան II 57, 58, 118
Գրիգոր Սքանչելագործ 162
Գրիգոր Տաթեւացի 133-136, 173, 175
Գուսան Աշոտ 225

Դանիել գրիչ 163
Դանիել Վարուժան 39
Դանիելյան Խ. 206
Դավթյան Զ. 208
Դավիթ Անհողին 72
Դավիթ-Բաղր, Տաթեւի մելիք 187
Դավիթ-Բեկ 19, 21, 179, 186-190, 192, 194, 209, 210, 227, 237
Դավիթ Գրագիր 173
Դավիթ, հայր Դեմնայի 85
Դավիթ, Սյունյաց եպիսկոպոս 113, 118, 125, 131
Դավիթ վարդապետ Վերին Նորավանքի 165
Դավիթ, որդի Գեորգի Լաշայի 92, 94
Դավիթ, որդի Ռուզուքանի 90, 91
Դավիթ, ուսուցչապետ Գլաձորի համալսարանի 147
Դարա, որդի Քաբիկ իշխանի 45
Դեմետրե, որդի Արծան քրմապետի 33
Դեմետրե Բ. վրաց թագավոր 95, 96
Դեմիրճյան Դ. 48
Դեմնա (Դեմետրե) թագաժառանգ 85, 86
Դը Լագարդ 10
Դորուճց Ն. 214
Դոփյաններ 15
Դրո (Դրաստամատ Կանայան) 209-213, 214

Եզեկիել վարդապետ 134

Ելիկում, եղբայր Իվանեի 87
Ելիկում (Կուկա), որդի Բեշքենի 101
Ելիկում (Էլիկում) Օրբելյան (XIVդ.) 85 169
Ելտկուզ աթաբեկ 77, 79
Եղիա գրիչ 152
Եղիազարյան Ա. 215
Եղիա Օծոփեցի 135
Եղիշե արք. Օրբելյան-Բուրթելյան 127, 179
Եղիշե պատմագիր 39, 45, 47, 48, 50, 157
Եսայի, աշակերտ Սարգիս րաբունապետի 147
Եսայի Հասան- Ջալալյան 185
Եսայի Նաղաշ 152
Եսայի Նչեցի 100, 102, 110, 111, 127, 128, 163, 165, 168-170, 172
Երեմեեւ Դ. 85
Երեմյան Ս. 11
Երիցակ, Սյունյաց եպիսկոպոս 113, 158
Երմոլով Ա.Պ. 200
Երվանդունիներ 26, 29

Զամանեդդին 107
Զաքարիա Աբեղա 148, 173
Զաքարիա գրիչ 141
Զաքար Դավթյան 193
Զաքարյան եղբայրներ 143
Զաքարե Զաքարյան, ամիրսպասալար 92, 143, 169
Զաքարե Զաքարյան, որդի Շահնշահի 89, 92
Զաքարյան Մ. 203, 206
Զաքարյաններ 15, 88, 235
Զաքո, տե՛ս Դավթյան Զ.
Զելինսկի Ս. 201
Զենոբ Գլակ 33, 35

Էաչի Պռոշյան 98, 126, 147
Էթիունի, ցեղային միություն 23
Էլիկում գահերեց, եղբայր Ստ. Օրբելյանի 90, 146
Էլիկում, հայր Բուրթել Սակավակյացի 94
Էլիկում, որդի Լիպարտի 87, 89
Էլիկում, որդի Տարսայիճի 95, 97, 98, 100

Էմիրբեկ, որդի Մարտիրոսի 184

Թագուդար, իշխան 96
Թադեոս առաքյալ 129
Թադեոս, որդի Պաղտասարի 184
Թաթար-մոնղոլներ 202, 235
Թաթարյան Գ. 228
Թաղա Կուզանեցց 187
Թաճ, կոդակից Հովհաննեսի 147
Թամար թագուհի 86, 87
Թամթա, դուստր Իվանե Զաքարյանի 87
Թամթա, կին Էլիկումի, որդո Տարսայիճի 98
Թանգյաններ 179
Թանկրեղուլ պարեկապետ 91
Թավաքալյան Ա. 219
Թեմուրյաններ 104
Թեոդոս, կայսր 43
Թեոդորոս, Սյունիքի հոգեւոր առաջնորդ 58
Թեոդորոս Ռշտունի 53, 54
Թոխթամիշ 103
Թոմսոն 205
Թովմա Արծրունի 156, 163
Թովմա Մեծոփեցի 106, 176
Թովմաս սուրբ 31
Թովմասյան Ս. 226
Թորոս իշխան Չավնդուրի 188, 189
Թորոսյան, Մխիթար Աբբահոր կենսագիր 193
Թորոս Փիլիսոփա, գրիչ 170

Իբրահիմ խան 196, 196
Իզզաբել, Զանգեզուրի պարետ 203
Իշխանյան Ռ. 24, 25
Իսաջանյան Ալբ. 229
Իսկանդար, որդի Յուսուֆի Կարա-կոյունլու 106
Իսրայելյան Հ. 5
Իսրայել, Սյունիքի մելիքներից 182
Իսրայել Օրի 178, 182-186, 195
Իվանե, եղբայր Տարսայիճի 87, 94, 101

Իվանե Զաքարյան, աթաբեկ 87, 88
Իվանե, որդի Բուրթել Մեծի 101
Իվանե Օրբելի, վրաց ամիրսպասալար 86, 87

Լալայան Երվ. 6, 109
Լենկթեմուր 101, 104, 106, 134
Լիանոզյաններ 228, 241, 243
Լիպարիտ, հայր Հովհաննես Օրբելի 167
Լիպարիտ, որդի Իվանեի, հայր Չեսարի 94, 97, 101, 102, 128, 165
Լիպարիտ, հիմնադիր Սյունիքի Օրբելյան իշխանության 87, 88, 90, 123, 143, 146
Լիսիցյան Ստ. 6, 224
Լեո 32, 50, 179, 191, 196
Լեւոն Գ. Կիլիկիայի թագավոր 160

Խաթուն, մայր Լիպարիտ Մեծի 87
Խաղբակյաններ 235
Խանզադյան Ս. 232
Խաչատրյան Ս. 232
Խաչատուր գրիչ 154
Խաչատուր Կեչառեցի 100, 111, 162, 236
Խաչերյան Լ. 109, 110
Խաչիկ, Արշարունյաց եպիսկոպոս 115
Խաչիկյան Լ. 100, 149, 155, 161
Խիկար, փականակալ Ամաղուի Նորավանքի 124
Խնկիկյան Օ. 7, 61
Խոշաք 91
Խոջամիրյան Հ., արդյունաբերող 200
Խոսրով Անձեւացյաց եպիսկոպոս, հայր Գրիգոր Նարեկացու 121
Խոսրով Կոտակ 39
Խոսրով, որդի Ծարի 31
Խոսրովիկ, Սյունյաց իշխան 78, 81
Խուշուշ, մայր Վաչագանի 139
Խուռումչի հազարապետ 97
Խուրշուդյան Լ. 226

Ծատուրյաններ 228, 241, 243

Կադմեացիներ 38

Կազակներ (կոզակներ) 213
Կախաբերիձե, Էրիսթավ Ռաճայի 90
Կայեն 48
Կատա, դուստր Գրիգոր Բ Սյունյաց թագավորի 78
Կատա, քույր Շահանդուխտ Բ թագուհու 75, 139
Կատրանիդե հայոց թագուհի 71, 112
Կարախանյան Գ-ր. 5
Կարա-Իսկանդար 106-108, 135
Կարա-Կոյունլուներ 105, 107, 128, 133
Կարաեւ 211
Կարա-Յուսուֆ 107
Կարապետ գրիչ 104, 154
Կարապետյան Հր. 225
Կարապետ, Տաթեւի համալսարանի ունկնդիր 133
Կարապետյան Ս. 224
Կեսար, տե՛ս Չեսար Օրբելյան
Կիրակոս Գանձակեցի 14, 160, 235, 236
Կիրակոս Երզնկացի 111
Կիրակոս Վիրապեցի 176
Կղեմես Գալանոս 115
Կյուրիոն, գրիչ 170
Կյուրիկե, որդի Սեներքերիմ Սյունյաց թագավորի 75
Կյուրիկյաններ 70
Կոնդալով Ի. 200
Կոչետկով, ՀԿԿ քարտուղար 230
Կոստանդին կայսր 34, 40, 53
Կոստանդին Գ. Կեսարացի, կաթողիկոս 155
Կոստանդով Լ. 226
Կովկասյան թաթարներ 228, 241, 243
Կորյուն 46, 47
Կուկա, տե՛ս Էլիկում, որդի Բեշքենի 101
Կումսի, աշակերտ Բարդուղիմեոս առաքյալի 31
Կուրոչկին Պ. 213

Հաբիբ, արաբ զորապետ 53, 54
Հազկերտ Բ 47-50
Հակիզ (Եղիաս), հայր Փիլիպոսի 184
Հակոբ, աշակերտ Սարգիս րաբունապետի 147
Հակոբ Բստացի 135

Հակոբ գրիչ Խլաթեցի 153
Հակոբ Ա Դվինեցի 112, 114, 119-122, 131, 140
Հակոբ Ջուղայեցի, կաթողիկոս 182
Հակոբ Վաղատնեցի 135
Հակոբ, Տաթեւի համալսարանի սաւ 133
Հակոբյան Թ. 154, 155, 176, 179, 226
Հակոբյան Մ. 224
Հակոբյան Վ. 161
Հաճեթյան, կանադահայ ընտանիք 146
Համազասպ-Ապուսահլ, որդի Գագիկ Արծրունու 115
Համբարձումյան Մ. 229
Հայկ նահապետ 64, 71
«Հայկազուն» իշխաններ Գեղարքունիքի 56
Հայրապետ եպիսկոպոս 120, 134
Հայրապետ վանահայր Տաթեւի 173
Հայրապետյան Ա. 230
Համտուն Ավագ 81, 143
Համտուն, որդի Հասանի 81
Հասան Ամաղվեցի 124
Հասան, ամուսին Ռուզուքանի 98
Հասան Գեռաքարեցի 78, 79
Հասան Դոփյան 95
Հասան, հայր Համտունի 81
Հասան-Համտունյաններ 88
Հասան, հայր Հովհաննեսի 143
Հասան-Ջալալ Դոլա 89, 92, 98, 169
Հասրաթյան Մ. Ս. 47, 49, 178
Հարոն ամիրա 78
Հարությունյան Բ. Հ. 263
Հարությունյան Ե. 214
Հարությունյան Ս. 229
Հեթում, թագավոր Կիլիկիայի 160
Հեկկեր 214
Հեյդար Ղուլի խան 194
Հերակլ, կայսր 52, 54
Հերունի Պ. 60
Հոնանգուր 44
Հոներ 49
Հոսնիփեր (Ալամսուլթան) կին Դավիթ-Բեկի 187

Հովակիմ եպ. Սյունեցի 135
Հովհաննես, առաջնորդ Վահանավանքի 139, 142, 145
Հովհաննես գրիչ 141, 153
Հովհաննես Դրասխանակերտցի, պատմագիր 69, 115, 119
Հովհաննես Երզնկացի 140
Հովհաննիսյան Ա. 27
Հովհաննես Իմաստասեր 115
Հովհաննես Մամիկոնյան 6, 8
Հովհաննես մետրոպոլիտ 118, 119, 131
Հովհաննես, որդի Նավիի 184
Հովհաննես (Հովհան) Որոտնեցի 104, 111, 133, 173, 175
Հովհաննես պատանի, Հաբանդեցի 192, 193
Հովհաննես Գ. Սյունյաց եպիսկոպոս 113
Հովհաննես Դ. Սյունյաց եպիսկոպոս 113
Հովհաննես Ե Սյունյաց եպիսկոպոս 113, 118
Հովհաննես Է Սյունյաց եպիսկոպոս 122
Հովհաննես եպիսկոպոս 158
Հովհաննես եպիսկոպոս, աթոռակալ Այրիվանքի 153
Հովհաննես կրոնավոր, Սյունյաց առաջնորդ 113
Հովհաննես Հերմոնեցի 135, 140, 176
Հովհաննիսյան Ղ. 232
Հովհաննես, ամուսին Թաճի 147
Հովհաննես-Սմբատ թագավոր 72
Հովհաննես, Տաթեւի համալսարանի ունկնդիր 133
Հովհաննես-Օրբել 102, 111, 113, 126, 127, 146, 153, 156, 165, 168, 174
Հովհան-Վիլհելմ, Պֆալցի կյուրֆուստ 183,184
Հովնաթան գրիչ 152
Հովսեփ Վայոցձորեցի 112
Հովսեփյան Գ. 109
Հովսեփյան Ն., «Միրհավ» խմբակի ղեկավար 203, 229
Հովսեփյան-Օսիպով Ն. 203
Հռոմի պապ 97
Հրաչե 71
Հուդա 48
Հուլաղու (Հուլավու) 92, 94
Հուլիոս Կեսար 102
Հունան Ծամախեցի 135
Հուստինիանոս 85

Ձագ Նահապետ 16, 18
Ձագիկ, հայր Վահանի եւ Ջեւանշերի 70, 114, 118, 131, 137
Ձագիկ Սյունի 58
Ձագիկյաններ 58, 139

Ղազան խան 97
Ղազան, համախոհ Բուղայի 96
Ղազանչյան Երվ. 225-226
Ղազանչյան Հ. 226
Ղազար Փարպեցի 47, 50, 51, 64, 157
Ղազարյան Ն., գեներալ 209, 210
Ղազարյան Ս. 229
Ղարաչոռլու, քրդական ցեղեր 178, 187
Ղարիբյան Ար. 10
Ղարիբյան Ի. 109
Ղափանցյան Գ.ր. 10, 24
Ղուկասյաններ 228, 241, 243
Ղուկաս Սեբաստացի 8, 186, 187, 190, 192
Ղփչաղներ 94

Ճաներ 85
Ճապոնացիներ 207

Մադաթով Վ. գեներալ 200
Մաթուսաղա Քերթող 36, 53, 54, 65, 113
Մալինցյան Խ. 206, 208
Մալխասյանց Ստ. 47, 64
Մահեւան իշխան 81
Մահեւանյաններ (Մեհեւանյաններ) 88, 235
Մաղաքիա Ղրիմեցի 133
Մաղաքիա Օրմանյան 99, 114, 155
Մամախաթուն, դուստր Էլիկումի 98
Մամեդովա Ֆ. 234
Մամիկոնյաններ 37, 38, 40, 44, 85
Մամքան, դուստր Մինա Խաթունի եւ Տարսայիճի 95, 169
Մայիլյաններ 228, 241, 243
Մանանդյան Հ. 28, 85
Մանարյան Երվ. 226

Մանգու խան 91, 92
Մանթաշյաններ 228, 241, 243
Մանվել գրիչ 152
Մանվել Մամիկոնյան 44, 45
Մանուել, վրաց արքայազն 95
Մանուկյան Գ. 226
Մաշտոց կաթողիկոս 115
Մաշուրյան Ս. 214
Մառ Ն. 10
Մատթեոս գրիչ 152
Մատթեոս Ծրվանեցի 152
Մատթեոս Ջուղայեցի 135
Մատթեոս Ուռհայեցի 71, 72, 114
Մարգարե, Տաթեւի համալսարանի սան 133
Մարգարյան Ալ. 195
Մարդպետական եպիսկոպոս 112
Մարիամ արքայադուստր 57, 159
Մարտիրե զորավար 158
Մարտիրոս, հայր Էմիրբեկի 184
Մարտիրոսյան Ա. 230
Մարտիրոսյան Զ. 229
Մարտիրոսյան Հ. 5
Մեթոդ, Պատարա եպիսկոպոս 156
Մելիք Ամիրբեկ, Քաշաթաղի մելիք 183, 252
Մելիք-Բախշյան Ստ. 154, 155
Մելիք-Բարխուդար 194
Մելիք-Թանգի Բ. 178
Մելիք-Թանգյաններ 178
Մելիք-Իսրայել, հայր Իսրայել Օրու 182
Մելիք-Իսրայելյաններ 227
Մելիք-Հայկազ Ա 177
Մելիք-Հայկազ Բ. 177, 178
Մելիք-Հայկազյաններ 177
Մելիք-Հարությունյան Ս 208
Մելիք-Հուսեինյան Տ. 213, 214
Մելիք-Յոլչյան Ս. 210, 211, 214, 215
Մելիք-Նուբարյաններ 198
Մելիք-Շահ սուլթան 74-77
Մելիք-Սաֆրազ, Անգեղակոթի մելիք178, 183, 184

Մելիքսեթ արքեպիսկոպոս Գեղարքունիքի 152
Մելիքսեթ, Տաթեւի համալսարանի սան 133
Մելիք-Ստեփանյան Ս. 204
Մելիք-Փարսադան 188
Մելիք-Փարսադանյաններ 179
Մելիքություններ 19, 177, 193
Մելիք-Օհանջանյան Կ. 226
Մելիք-Ֆռանգյուլ 188
Մելքոն, հայր Սաֆրազի 184
Մելքոն, որդի Պաղտասարի 184
Մելքոն, որդի Փահումի 184
Մեհտի, պարսիկ խան 197, 215
Մեսրոպ Մաշտոց 36, 45, 46, 63, 129, 234
Մերուժան Արծրունի 44
Միհր-Արտաշիր, Սյունյաց իշխան 52
Միհրներսեհ 48
Մինա Խաթուն 95, 168, 169
Մինասբեկ Պարոնյան, բժիշկ 217
Մինաս, Դավիթ-Բեկի զորապետ 187
Մինասյան Ա., Գարեգին Նժդեհի կինը 217
Մինասյան Մ. 215, 224
Մինասյան Ռ. 225
Մինաս վարդապետ Տիգրանյան 184
Միրաձշահ, որդի Լենկթեմուրի 104, 105
Միրաքյան Կ. 229
Միրզոյաններ 228, 241, 243
Միրումյան Ա. 221
Միքայել Ասորի 165
Միքայել-Բեկ Պարոնյան 203
Միքայել Չամչյան 115, 126, 187
Միքայելյան Ք. 230
Մխիթար Աբբահայր 180, 193
Մխիթար Գոշ 117, 235
Մխիթարյաններ 180
Մխիթար Երզնկացի 169
Մխիթար Սասնեցի 111
Մխիթար Սպարապետ 188-191, 194
Մխիթար Տաթեւացի 134, 135
Մկրտիչ Էմին 156

Մկրտիչ, Տաթեւի համալսարանի սան 133
Մկրտիչ Փայտակարանցի 135
Մկրտչյան Առնո (Բիծուկ) Բերդաձորցի 228, 229
Մկրտչյան Հ. 230, 231
Մկրտումյան Ս. 224
Մյասնիկյան Ալ. 220
Մոմիկ 111, 127, 128, 141, 146, 147, 163, 166, 167
Մոնղոլներ 76, 88, 92, 101, 157, 162
Մովսես, ոմն 64
Մովսես գրիչ 140
Մովսես Խոտանանցի (Տաթեւացի), կաթողիկոս 181
Մովսես Խորենացի 6, 25-28, 36, 39, 40, 61-64, 113, 157
Մովսես Կաղանկատվացի 14, 44, 56, 234-235
Մովսես, Սյունյաց վարդապետ 115
Մովսես Տփղիսեցի 135
Մրվան 55
Մուավիա, խալիֆ 53
Մուհամմեդ-Ջահան Փահլավան 143
Մուշե, կաթողիկոս 52
Մուսաե Օ. 220
Մուսաֆաթականներ 211, 216
Մուրադ խան 153

Յազդ (Հազդ) 51
Յակոբ Ծաղկող 152
Յաղուբ-Բեկ 153
Յապոն, խմբապետ 214
Յավր, հայր Աղաջանի 184
Յավրի, տե՛ս Իսրայել Օրի
Յոլյան Հ. 224
Յովհաննես Բագրատունի, թագավոր 114
Յովհաննես, Ակների ջրանցքը վերականգնող 120
Յուսուֆ, էմիր 19, 70
Յուսուֆ, թուրքմեն ցեղապետ 106

Նադիր Շահ 193
Նազար Օրեխովիչ, թարգմանիչ 184
Նազարեթյան Սարգիս (Կամաս) 218

Նազենիկ, վարձակ 39, 62
Նաիրյան Գ. 217
Նահապետ, աշակերտ Աբրահամի 148
Նահապետ Պողոսյան 193
Նանա, կին Լիպարիտի 102, 165, 167
Նավի, հայր Հովհաննեսի 184
Նարինբեկ, հայր Շահնազարի 184
Նարինյան Ռուբ. 207
Նեկփառ, որդի Աշխարհաստի 28, 29
Ներսես եպիսկոպոս վանահայր Ցաղաց քարի 149
Ներսես Լամբրոնացի 114
Ներսես Մեծ 35, 71, 112
Ներսես Մշեցի 110, 172, 173
Ներսես Շնորհալի 115, 162
Ներսես վարդապետ Մոկացի 181
Ներսիկ (Ատրներսեհ), որդի Վասակ Սյունու 47
Նշնա, իշխանուհի 31
Նովենց Գ. 226

Շահ-Աբաս Ա 177-179
Շահանդուխտ, դուստր Վարազ-Տրդատի 56
Շահանդուխտ Ա, Սյունյաց թագուհի 71
Շահանդուխտ Բ, Սյունյաց թագուհի 72, 74, 139
Շահբազյան, հրամանատար 206
Շահ Թահմազ 189
Շահին, հայր Սուքիասի 184
Շահկուբադ, որդի Կարա-Իսկանդարի 108
Շահմազյան Արս. 205-207, 209
Շահնազար, որդի Նարինբեկի 184
Շահնազարյան Ա. 217
Շահնազարյան Կ. 156
Շահնավազ, վրաց իշխան 186
Շահնշահ Օրբելյան 169
Շահռուխ 106, 108, 134
Շահուռնեցիներ 88
Շամբատ (Սմբատ) Բագարատ 28
Շաշ Միակեց 124
Շապուհ արքա 40, 42, 44
Շատելվորդ, գնդապետ 206

Շարափադին 92
Շար Սիսակյան 31
Շիխիլինսկի Ալի Աղա 207, 208
Շիրինյան Ա. 203, 206
Շիրվանզադե Ալ. 225
Շմավոն Անգեղակոթցի, Տաթեւի վանահայր 106, 108, 134
Շնորհավոր Աղբար 128
«Շոն Փռանգոլ», տե՛ս Մելիք Ֆռանգյուլ 189
Շվեդական նավթարդյունաբերող ընկերություն 228, 241, 243
Շուշան իշխանուհի, կին Աշոտի 119

Ոսկան Շահումյան 192
Ոսկանյան Վ. 230
Ոսկանյան Հր. 226
Որդանան, Սյունյաց աթոռակալ 152

Չարմաղան 89, 91
Չեսար Օրբելյան 102, 128
Չորթման 77, 159

Պակի, Դավիթ-Բեկի հրամանատարներից 187
Պաղտասար, հայր Թադեոսի 184
Պաղտասար, հայր Մելքոնի 184
Պայինդուր, Դավիթ-Բեկի զորավարներից 187
Պապ թագավոր 43
Պապ, Կալեր գյուղի մելիք 188
Պավղոս վարդապետ 167
Պատկանյան Ք. 85, 157
Պարսիկներ 189
Պարույր Սեւակ 229
Պելուժավր Սյունեցի 35, 39
Պետրոս առաքյալ 66
Պետրոս Մեծ 184
Պետրոսյան Ֆ. 225
Պետրոս Սյունեցի, Քերթող 36, 40, 63, 64, 113
Պողոս Կիլիկեցի 169
Պողոս, Սյունյաց անապատի հիմնադիր 180
Պորփյուր 136

Պռոշ Խաղբակյան 88, 110, 132
Պռոշյաններ 76, 90, 105, 109-111, 126, 153, 172, 173, 177, 183, 227, 236
Պֆալցի կյուրֆուստ, տես Հովհան-Վիլհելմ

Ջալալեդդին 89
Ջալալ Տարսայիճյան 95, 127, 168, 169
Ջեւանշեր, հայր Վահան Ա կաթողիկոսի 114
Ջիվանշիր, ցեղ 187
Ջհան Շահ 108
Ջուրջ, Սյունյաց իշխան 81

Ռոզով Յա. 200
Ռոիշչեւ Ն.Ֆ. 196
Ռուզուքան, կին Սմբատ արքայի 90
Ռուսա I 24
Ռուսական նավթարդյունաբերող ընկերություն 228, 241, 243
Ռուսներ 184
Ռուստամբեկովներ 197
Ռուստամ Օրբելյան 106-108, 135, 175
Ռուսուդան, վրաց թագուհի 89, 90

Սադուն Արծրունի 86
Սաթյան Աշ. 225
Սազանդարյան Տաթեւիկ 215, 225
Սազանդարյան Տիգրան 203, 215
Սահակադուխտ 55, 158
Սահակ Բագրատունի 218
Սահակ, հայր Սմբատի 70
Սահակ (IXդ.) 57, 119
Սահակ, որդի Վասակ իշխանի 56
Սահակ Պարթեւ 38, 63, 129, 234
Սահակ-Սեւադա Բ 72, 139
Սահակ Սիսակյան 52
Սահակիա, Սյունյաց իշխանուհի 52
Սահիպ Դիվան (Մուհամմեդ Շամս ադ-դին Ջուվեյնի) 94
Սահլ (Սահակ) Սմբատյան (Սահլ իբն-Սումբատ) 56
Սահյան Հ. 225

Սամ Գնթունի 45
Սամուել Անեցի 114, 157, 161
Սամուել Կամրջաձորեցի 157
Սարատիկյան Մեսրոպ-Բեկ 202
Սարգիս Աստապատցի 133
Սարգիս գրիչ 153, 167
Սարգիս եպ. Ամբերդցի 180
Սարգիս Ա կաթողիկոս Սեւանցի 71, 112, 113, 122
Սարգիս Բ, առաջնորդ Ամաղուի Նորավանքի 124, 143, 144
Սարգիս Զաքարյան, Մեծ 86
Սարգիս վարդապետ 127, 152
Սարգիս, ուսուցիչ Ստեփանոս-Տարսայիճի 123, 124, 143, 168
Սարգիս րաբունապետ, Հերմոնի վանահայր 140, 147
Սարգսյան Վ. 233
Սարդուր Բ 24
Սարուխան, որդի Ասատուրի 184
Սաֆյան Պ. 5
Սաֆրազ, որդի Մելքոնի 184
Սաֆրազբեկյաններ 179, 198
Սեբեոս 29, 52, 53
Սեւադա, եղբայր Սմբատ Ա Սյունյաց թագավորի 71
Սեւադա, որդի Սենեքերիմ Սյունյաց թագավորի 75
Սեւինչ Բեկ 92
Սելջուկ-թուրքեր 74, 75, 132, 146, 135
Սեն-Մարտեն Մ. 157
Սենեքերիմ Ա Սյունյաց թագավոր 74-77, 79, 132
Սիմեոն Տաթեւացի 135, 140
Սիմոն «Թոփչի», տե՛ս Մելիք-Հարությունյան Ս.
Սիմոնյան Հր. 226
Սիմոնյան Ա. 226
Սիսակ Նահապետ 13, 16, 25, 26, 64, 157
Սիսակյաններ 24, 25, 32, 37, 38, 46, 49, 53, 106
Սիրանես ճարտարապետ 83, 84, 94, 128, 146
Սմբատ Ա Բագրատունի 57, 69, 70, 82, 119, 120,140, 159
Սմբատ, գահերեց, ամուսին Սոփիի 82, 119, 120, 140
Սմբատ Ա Սահակյան, Սյունյաց թագավոր 70, 71, 79, 132
Սմբատ Բ Սյունյաց թագավոր 72-74, 79, 122, 125, 132, 138, 139
Սմբատ, որդի Իվանեի 104, 105
Սմբատ, որդի Լիպարիտի 102

Սմբատ, որդի Սեւներքերիմ թագավորի 75, 78
Սմբատ, Վայոց ձորի եւ Ճահուկի տեր 19
Սմբատ Պատանի, քարգործ վարպետ 128
Սմբատ Օրբելյան, գահերեց իշխան 87, 90-92, 94, 95, 100, 143, 146
Սմբատ Օրբելյան, Տաթեւի համալսարանի հովանավոր 134
Սյունյաց Սպարապետ, տե՛ս Գարեգին Նժդեհ
Սողոմոն Ա, Սյունյաց եպիսկոպոս 113
Սողոմոն Բ, Սյունյաց եպիսկոպոս 113, 118, 158
Սողոմոն Մարեջրեցի, առաջնորդ Վահանավանքի 139
Սոփի, զոքանչ Գրիգոր Ա Սյունյաց թագավորի 75, 139
Սոփի, կին Սմբատ Գահերեցի 119, 120, 140
Ստեփան Բաղաբուրջցի 217
Ստեփան գրիչ 152
Ստեփան, Դավիթ-բեկի զորավարներից 187
Ստեփան Հաբանդեցի 193
Ստեփան Վարդանեսյան 193
Ստեփանյան Ս. 203, 206
Ստեփանոս, Աղվանից կաթողիկոս 75, 139
Ստեփանոս, առաջնորդ Վահանավանքի 139
Ստեփանոս Դավրիժեցի 135
Ստեփանոս եպիսկոպոս Այրիվանեցի 153
Ստեփանոս Գ Սեւանցի, կաթողիկոս 115
Ստեփանոս, մորեղբայր Խաթունի, եպիսկոպոս 87
Ստեփանոս Իմաստասեր, Սյունյաց թեմի առաջնորդ 36, 54, 55, 112, 113, 158
Ստեփանոս Շահումյան 186, 187, 192
Ստեփանոս-Տարսայիճ 111, 113, 127, 168-171, 174
Ստեփանոս Օրբելյան 6, 8, 12, 14, 15, 17, 18, 21, 25, 26,29, 31, 32, 34, 35, 37, 40, 47, 48, 51-56, 58, 61, 63-65, 70, 74, 7 78, 82, 85, 88, 90, 95-97, 102, 110, 111,113, 114, 120-122, 124-127, 129, 132, 145, 146, 154-167,173-175, 236
Սուլթանշահ, վարդապետ Հերմոնի վանքի 141
Սուլթանով Խոսրով Բեկ 205
Սուլկեւիչ Խ. 207
Սուսլով Մ. 225
Սուքիաս, որդի Շահինի 184
Սքանդար, տե՛ս Կարա-Իսկանդար

Վազգեն Ա, կաթողիկոս 114
Վախախ, կին Բուրթել Մեծի 100
Վահան Գողթնացի 31
Վահան Մամիկոնյան 51
Վահան Նախաշինող, Չագիկյան 137, 139
Վահան Զեւանշերյան, կաթողիկոս 70, 113-116, 122, 131, 139
Վահրամ Չաքարյան 89
Վաղարշ Ա 29
Վաղարշակ (Տրդատ Ա) 26, 28, 37
Վաղինակ Սյունի 39, 45, 50, 63
Վանական, աշակերտ Աբրահամի, գրիչ 148, 152, 153
Վաչագան, որդի Խուշուշի 139
Վասակ Գաբուռ, ամուսին արքայադուստր Մարիամի 57, 70
Վասակ իշխան Սյունի (IX դ.) 55, 56, 70, 118, 131
Վասակ Խաչենցի Խաղբակյան 87, 88, 124, 143
Վասակ, որդի Գրիգոր Սուփան Ք-ի 57
Վասակ, Սյունյաց թագավոր 71, 72, 79, 82, 112, 122, 132
Վասակ Սյունի, մարզպան 39, 45-50, 63, 158
Վարազդուխտ 68
Վարազշապուհ Պալունի 48
Վարազվաղան 50-52
Վարազ-Տրդատ 56
Վարդանանք 48
Վարդան Մամիկոնյան 47-50
Վարդանյան Գ. 214
Վարդանյան Ս. 225
Վարդան վարդապետ Արեւելցի 92, 114
Վրթանես Սյունյաց եպիսկոպոս 113
Վրացյան Ս. 216

Տաթեւացիներ, «Տաթեւանք» 38, 108, 134
Տաճիկներ 39, 75
Տամալեկցիներ 159, 236
Տաշյան Հ. 155
Տարսայիճ Օրբելյան, աթաբեկ 83, 85, 87, 90, 94-97, 100, 109, 127, 146, 161, 166, 168, 173
Տեւեճյան Յ. 215
Տեր-Ավետիս, զորապետ 188, 189, 190
Տեր-Գրիգոր, հյուպատոս 152

Տեր-Դավիթ, եղբորորդի Ավագտերի 148
Տեր-Դավիթ, Հերմոնի վանքի առաջնորդ 141
Տեր-Դավիթ, Սյունյաց եպիսկոպոս 118
Տեր-Դավթյան Պ., Խոտանանցի 206, 213
Տեր-Եսայի, Հերմոնի վանքի առաջնորդ 141
Տեր-Կիրակոս Տրապիզոնցի 180
Տեր-Հակոբյան Յ. 215
Տեր-Հայրապետյան Ս. 206
Տեր-Հովհաննես եպիսկոպոս 153
Տեր-Հովհաննիսյան Հ. 220
Տեր-Մինասյան Գ. 213-215
Տեր-Մկրտիչ, վանահայր 147
Տեր-Մկրտչյան Գ. 203
Տեր-Մկրտչյան Մ. 214
Տեր-Սարգիս, առաջնորդ Վերին Նորավանքի 170, 171
Տեր-Ստեփանոս, եղբայր Բեշքենի 134
Տեր-Վրթանես, Սյունյաց առաջնորդ 52
Տերունի Հ. 203, 206
Տիգրան Բ, Մեծ 28, 30
Տիրանուն քահանա 153
Տիրատուր Կիլիկեցի 111, 140, 141, 172
Տիրիթ 43
Տիրոց Բագրատունի 48
Տոնդուզ Խաթուն 94
Տրմասով Ա.Պ., գեներալ 196
Տրդատ Ա (Վաղարշակ) 26, 28, 30
Տրդատ Բագրատունի, իշխան 39
Տրդատ Բ թագավոր 85
Տրդատ Գ, Մեծ 32-34, 37, 39
Տրդատյան Գ., Գարեգին Նժդեհի թոռնուհի 217

Փաֆֆի 196, 201

Ցիցիանով 196
Ցուրաբերդցիներ 159, 236

Ուզուն-Հասան 152
ՈՒլու-Դավիթ 90

Ո Խխտաձեա 157
Ո Խհաննես գրիչ 152
Ո Խմառյան Ս. 9, 10

Քարամյան Ս. 203
Քեյոաթու խան 97
Քոչարյան Հ. 230
Քրդական ցեղեր 195
Քրիստափոր, վանահայր Գնդեվանքի 120
Քուրդո, Սյունյաց իշխան 54

Օլիմպիա 43
Օճան 96
Օմար 105
Օսմանյան թուրքեր 178, 189-192, 216, 227
Օրբելի Հ. 160
Օրբելյան Կ. 225
Օրբելյաններ (Բուրթելյաններ) 18, 76, 85, 90, 91, 94, 96, 101-103,105-111, 126, 132-134, 141, 143, 144, 155, 156, 158, 163, 166, 168, 170, 172, 173, 175, 179, 195, 235, 236

Օրբուլք 85

Ֆաթալի խան 194
Ֆրանսիական նավթարդյունաբերող ընկերություն 228, 241, 243
Ֆրանսիացիներ 200, 201
Ֆրիկ 236

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ագարակ, Կապանի շրջանի 207
Ագարակ, Մեղրու շրջանի 12, 200, 222
Ագարակաձոր, Եղեգնաձորի շրջանի 143
Ագուլիս 190, 210
Աղրբեջան 106, 202-208, 210-212, 216, 219, 227, 228, 232
Աթենք 65
Ալավերդի 200
Ալեքսանդրապոլ 213
Ակներ 61, 119, 213, 222
Ակոռի 51
Աղավնո գետ 11, 15, 66, 96, 178
Աղթամար 104, 115, 163
Աղձնիք 39
Աղահեճք-Քաշաթաղ 14-16, 18, 66, 80, 177
Աղբերիս 143
Աղնջաձոր 102
Աղստեւի հովիտ 87, 106
Աղվանից աթոռ 112
Աղվանք 34, 54, 56, 53, 69, 70, 113, 121, 139
Աղուդի (Աղիտու) 67, 68
Աճեն (Աճանան) 18
Ամաղու Եղեգնաձորի 142
Այլախ գավառակ 18
Այրարատ 11, 14, 15, 70, 107, 112, 176
Այսրկովկաս 38
Այրիվանք 153
Անգեղակոթ 19, 49, 176, 178, 183, 184, 197,206
Անգլիա 211
Անդոկա (Ջագեձորի) բերդ 17
Անդրկովկաս 89, 92, 103, 189, 195, 196, 198
Անի 71, 72, 81, 89, 113-115, 196
Անկեղի, գյուղ 165
Անտիոք 112
Աշոտավան 197
Աչաղու 10
Ապարանի շրջան, տե՛ս Նիգ

Աստապատ 133
Աստղաձոր (Կաձիք) 152
Աստրախան 185
Ավարայր 48, 49, 158
Ավելադաշտ 82
Ատրպատական 55
Արաբական խալիֆայութ յուն 70
Արագած լեռ 59
Արածանի գետ 33
Արամազդ լեռնագագաթ (Գազբոյլ) 11
Արատեսի վանք 87, 122, 124
Արարատյան դաշտ 11
Արարատյան թագավորություն (Ուրարտու) 26
Արաքս գետ 11, 13, 14, 16, 17, 31, 196, 216
Արգիճի գետ 13
Արգինա 114
Արմինիա Առաջին 54
Արեւելյան Հայաստան 37
Արեւիս Ծղուկ գավառի 24, 68, 152
Արեւիք գավառ 14, 17, 18, 31, 78
Արեւմտյան Հայաստան 37
Արծվանիկ 188, 194
Արտաբոյն 81
Արտագերս ամրոց 43
Արտաշատ 112
Արցախ 11, 23, 24, 34, 49, 52, 56, 72, 78, 89, 92, 95, 98, 139, 176, 178, 184, 189, 192, 193, 195-197, 202-204, 210, 211, 216, 221, 225, 227, 228, 233, 235
Արփա (Արենի) 13, 81, 88, 96, 124, 127, 143, 167
Արփա գետ 13, 15

Բագարան 52
Բագրեւանդ 52
Բաթում 200, 202
Բազարչայ, տե՛ս Ձկնարած
Բաղաբերդ 7, 17, 18, 42, 65, 77, 78, 112, 123, 132, 158, 212
Բաղաց (Կապանի, Սյունիքի) թագավորություն 16, 71, 81
Բաղաց քար 11
Բաղք 11, 14, 16, 18, 56, 57, 70, 72, 77, 78, 81,114,118, 122, 131, 137, 139

Բաղք մյուս (Քաշունիք) 16, 17
Բայանդուր 207
Բաշքենդ, Կապանի շրջանի 200
Բարկուշատ (Բարգուշատ) 11, 88, 97, 149, 158, 180, 209, 211
Բարգուշատի գետ 178
Բարձրավան 141, 197-198
Բաքու 211, 216, 220, 228, 231
Բեխ 19, 176, 179, 187, 200
Բերդիկ 153
Բիշքին (Միշքին), քաղաք միջնադարյան Իրանում 101
Բղենո Բերդ 158
Բղենո գավառ 78
Բյուզանդիա 43, 44, 47, 49, 50, 53
Բոլորաբերդ, տե՛ս Պռոշաբերդ
Բոլորաբերդի անապատ, տե՛ս Սպիտակավոր Աստվածածնի վանք
Բորիսովկա 22
Բորոտաձ բերդ 158
Բռնակոթ 135, 178, 190, 198, 224
Բռուն, տե՛ս Ակներ
Բրդենաձց, Գեղաձուշ գյուղի հանդամաս 100
Բուրթելաշեն, Ս. Աստվածածին Ամաղուի Նորավանքի 146

Գազբոյլ, տե՛ս Արամազդ լեռնագագաթ
Գայլի աղբյուր 109
Գանձակ ք. 77, 86, 87, 143, 178, 190
Գանձասար 175, 185
Գանձասարի վանք 195
Գառնի 88, 89, 97, 158
Գավառ 15, 207
Գավառագետ 13
Գեղամա երկիր, տե՛ս Գեղարքունիք
Գեղամա լեռներ 11, 59
Գեղամա լիճ, տե՛ս Սեւանա լիճ
Գեղաձուշ, Կապանի շրջանի 100
Գեղարդ 89
Գեղարքունիք 15, 19, 56, 58, 63, 71, 87, 89, 118, 128, 152, 159
Գեղվածոր 17, 208, 209
Գենվազ 214
Գերմանիա 183

Գ-լակա վանք 34
Գ-լաձորի համալսարան 15, 100, 109-111, 113, 124, 127, 128, 138, 140, 147, 149, 157, 163-173, 176
Գ-յուլիստան 196
Գ-նդեվանք 15, 120, 153, 161
Գ-ողբ 89, 207, 209
Գ-ողթն, Գ-ողթան գավառ 14, 17, 31, 32, 62, 153
Գ-որիս 8, 11, 12, 16, 19-22, 24, 25, 27, 32, 44, 56, 60, 61, 64, 66, 90, 119, 129, 178, 180, 187, 190, 195-200, 214, 216, 226, 228-230
Գ-որիսի շրջան 16, 198
Գ-ոհամ բերդ 17
Գ-ուգարք 11, 15
Գ-ուտենի 91

Դ-ամասկոս 192
Դ-աշտային Ղարաբաղ 103
Դ-աստակերտ 12, 118, 222
Դ-արաբաս (Աբասաձոր) 214
Դ-արատափ 118
Դ-արբաս, գյուղ Սիսիանի շրջանում 84
Դ-երբենտի (Ճորա, Հոնաց) դուռ 38
Դ-ժոխաձոր 141
Դ-իզակ (Հադրութ) 211
Դ-ոնդառլու 203
Դ-վին 52, 54, 72, 97, 112

Եղեսիա 162
Ելենովկա 207
Ելիզավետպոլի նահանգ 198, 219, 227
Եղեգիս 15, 18, 57, 58, 81, 99, 109, 127, 152, 158, 171, 236
Եղեգիս գետ 140
Եղեգյաց ձոր 88, 172
Եղեգնաձոր 125, 142, 143, 146, 152, 167, 206
Եղեգնաձորի շրջան 101, 109, 218
Եղիան գյուղ 165
Եղիկյանց ձոր 165
Եղվարդ, Կապանի շրջանի 188, 189
Եղուձոր, տես Եղեգնաձոր
Եռաբլուր, Գ-որիսի սարահարթ 187, 207

Եվլախ 201
Եվրոպա 182, 185, 192
Երամոնի վանք, տե՛ս Հերմոնի վանք
Երեւան 11, 107, 203, 204, 212, 215, 217, 220, 221, 224, 228, 229
Երեւանի նահանգ 198
Երիցաթումբ, տե՛ս Քարձրավան
Երնջակ 14, 19, 31, 62, 71, 110, 132, 133, 153
Երնջակի բերդ 14, 107, 158
Երնջակի գետ 13
Երուսաղեմ 36, 180, 190

Զաբուղի ձոր 204
Զանգեզուր 6, 11, 16, 18, 19, 22, 195, 198, 200, 207, 210-217, 219-225, 232, 237
Զանգելան, տե՛ս Կովսական
Զեյվա (Դավիթ-Բեկ), գյուղ Կապանի շրջանում 188
Զոդ 15
Զորաց տաճար 125-128, 171
Զորաց քարեր 6, 7, 60
Զվարթնոց 68

Էթիունի երկիր 24
Էջմիածին 68, 108, 136, 140, 142, 172, 175, 176, 182, 183, 185, 193

Ըղուերծ, տե՛ս Դարբաս
Ըշտե (Շտվա), գյուղ պատմական Շիրակում 51

Թանահատի վանք Վայոց ձորի 15, 109, 150, 152, 159, 236
Թանատի (Թանահատի) վանք Սիսիանի շրջանի 24, 68
Թասիկ, պատմական վայր Սիսիանում 198
Թավրիզ 94, 101, 106, 107, 111, 175, 191
Թերեք գետ 94
Թիֆլիզ (Տփղիս) 91, 96, 108, 156, 162
Թուրքիա 202, 207
Թուրքմենչայ 22, 196, 197

Ինանակնյան վանք 34
Իտալիա 59, 175, 192

Իրաճ 11, 101, 123
Իրիցվանիկ, տե՛ս Արծվանիկ
Ինքնավար Սյունիք, տես Զանգեզուր

Լաչին, տե՛ս ԼՂՀ Քաշաթաղ
Լեռնահայաստան 19, 209, 211-213, 215-217
Լիմ կղզու անապատ Վանի 18
Լոռի 72, 108, 134

Խազվին (Ղազվին) 92
Խանձախ 6, 19, 66, 176, 177, 227
Խաչեն 92
Խաչիկ (Խաչերի խոռ) գյուղ 119
Խլաթ 153
Խնձորեսկ 20, 190, 191, 194, 196, 197, 230
Խնձորի գլուխ, Կապանի բաղամաս 159
Խոզանավար (Խոզնավար) 152, 207
Խոժոռաբերդ 16, 18, 158,
Խոտ գյուղ 44
Խոտակերաց (Քարկոփի) վանք 119, 123
Խորասան 95, 97
Խորեա (Խրով) գյուղատեղ 64
Խորեն (Խորեա) բնակավայր 63-64
Խուստուփ լեռ 11, 148, 179, 211

Ծակքար 153
Ծավ 12, 17, 224
Ծար 16
Ծիծեռնավանք 16, 62, 65, 66, 177, 178
Ծղուկ 7, 14, 16, 18, 118, 120, 129, 152, 173, 177
Ծուլուկու 24

Կալկաթա 161
Կածիկ 152
Կաղնուտ գյուղ, Կապանի 207
Կապան ք., Կապանի շրջան 9, 11, 12, 16-19, 21, 22, 25, 58, 72-75, 7, 81, 118, 137, 139, 141, 143, 148, 159, 160, 179, 185-187, 189, 190, 194, 196, 198, 200, 201,

203, 204, 207-214, 216, 219-221, 223-226, 228-230, 232, 233

Կապանի երկիր 153
Կապարգողթ (Արեւիք, Գողթն, Կապան) 209-212
Կապույտ բերդ 158
Կապուտջուղ 11
Կավակերտ 57
Կավարտ 200
Կատար 232
Կարակորում 91
Կարին 71, 161
Կարմիր Քրդստան 219
Կարս 70, 96
Կաքավաբերդ 17
Կեսարիա 34, 75
Կժաձոր 204
Կիլիկիա 96, 97, 108, 124, 140, 172, 173, 175
Կյորես, տե՛ս Գորիս
Կոզնի աղբյուր Խուստուփի լանջին 217, 218
Կոթ 58
Կոռնիձոր 64, 212,
Կոստանդնուպոլիս 65
Կովկաս 17, 103, 198
Կովկասյան Ալբանիա 234
Կովսական 8, 14, 16-18, 76, 80, 198, 213, 237
Կոտայք 87, 107
Կոտորոց բերդ 115
Կտուց անապատ 180
Կուբաթլի 198, 219, 232
Կուսանաց անապատ Շինուհայրի 194
Կքեբերդ 158

Հաբանդա բերդ 16,
Հաբանդ գավառ 14, 16, 64, 129, 177, 179, 187, 192
Հագարի 211
Հալիձոր, ամրոց Կապանում 19, 179, 185-190
Հալիձոր, գյուղ Գորիսի շրջանում 56, 57, 180, 213
Հայասա-Ազզի 23

Հայաստան, հայոց աշխարհ 11, 12, 17, 23, 26, 27, 29, 31-33, 35, 36, 38, 40, 44-47, 49, 51, 53-55, 59, 62, 63, 65, 66, 69, 70, 79-83, 85, 94, 97, 100, 108, 109, 113, 115, 117, 119, 127, 128, 132, 133, 140, 147, 149,157-160, 175, 178, 182-185, 192, 193, 196, 202-204, 208, 214-216, 219-223, 225, 228, 232-234, 237
Հաշտեաւիք 33
Հավուց բառ 15
Հարանց աւետարան Հալիձորի 178-181
Հարանց Սեծ աւետարան Տաթեւի 194
Հարժիս 6, 27, 32, 33
Հարսնաձոր, Հարսնավազ, Հարսնաքար 50, 129
Հերհեր 102, 124, 168
Հերմոնի վանք 120, 124, 140, 141, 157, 172, 176, 236
Հին Սալի 124
Հողոցիմ 112
Հոնաց դուռ 37
Հոչանց գյուղ Քաշաթաղում 180
Հորս 101, 102
Հռոմ 34, 39, 65
Հրաւեկա բերդ-Հրաշկաբերդ 89, 143, 158

Ձագեձոր (Ձանգեզուր) 16, 18, 80, 95, 119, 177, 195
Ձորավանք 114, 115, 154
Ձորք 14, 16-18, 57, 78, 88

Ղաբար 200
Ղարաբաղ 194-197, 202, 205, 210, 211
Ղարադաղ 22
Ղարաքիլիսա 209, 221

Ճահուկ 14, 19, 71, 81
Ճանեթիա-Ճանարք 85
Ճենաստան 85

Մադրաս 157
Մալիշկա 15

Մաղավուզ 178
Մարտունու շրջան (ՀՀ) 15, 152
Մելիտինե 115
Մեղրու բերդ 17
Մեղրու գետ 17
Մեղրի, Մեղրու շրջան 11, 12, 19, 21, 22, 62, 78, 189, 192, 196, 201, 203, 206, 207, 210, 220, 222-224, 232, 233
Մեծ Իշխանասար 11, 59
Մեծ Հայք 10, 14, 113, 129, 165, 234
Մեծ Ղափան, տե՛ս Արցախ
Մինջեւան 220
Մոզ 15, 55, 113, 158
Մողես, տե՛ս Կաղնուտ
Մոսկվա 156, 157
Մուղանի դաշտավայր 89, 97, 193
Մուշ 34
Մուֆարղին (Նփրկերտ) 90

Նախիջեւան 11, 14, 19, 31, 49, 52, 70, 71, 81, 103, 188, 194, 201, 203-204
Նախիջեւան գետ 13
Ներքին Հանդ 12
Նիգ 107
Նիկիա 112
Նորաշենիկ 199
Նորավան 223
Նորավանք Ամաղուի 15, 18, 81, 87, 90, 96, 100, 113, 115, 123, 124, 126, 132, 141-143, 145, 146, 155, 159, 161, 165, 168, 170
Նորավանք Բղենո 17, 73, 115, 120, 123, 128, 141, 159
Նորավանք Վերին 149, 152, 154, 165, 170
Նորատուս 152
Նոր-Բայազետ, տե՛ս Գավառ
Նոր-Նախիջեւան 161
Նպատ լեռ Բագրեւանդում 52

Շահապնից բերդ 14, 158
Շահապոնք 14, 133
Շահբուզ, տե՛ս Շահապոնք
Շաղատ 16, 18, 44, 56, 58, 63, 68, 113, 118, 129, 131, 197, 234
Շամախի 153

Շամբ 13, 223
Շամքոր 89, 180
Շաքի, գյուղ Սիսիանի շրջանում 7, 198, 222
Շիկահող 198
Շինուհայր 19, 20, 57, 187, 221, 230
Շիրակ 51, 70, 77
Շլորուտի բերդ 17, 78, 158
Շվանիձոր 216
Շուշի, Շուշիի գավառ 194, 197, 198, 201, 208
Շուռնուխ 209, 210, 213

Ողջի գետ 13, 17, 187, 196, 201, 209
Ոսխա 40
Ոստին (Ոստինք) 119
Որդվատ (Օրդուբադ) 31, 71
Որոտան գավառ 95
Որոտան գետ 11, 12, 13, 22, 24, 57, 179-181
Որոտանի լեռնանցք, կիրճ 7, 11, 13
Որոտն 78
Որոտնաբերդ 104, 158, 188, 227
Որոտնավանք 16, 124, 133, 171

Չավնդուր 196
Չարեքագետ Շամքորի 180
Չինաստան 85

Պահուբերդ 16
Պարսկաստան 18, 31, 43, 49, 50, 53, 178, 185, 192, 196, 197, 200, 214, 215
Պողոս-Պետրոս եկեղեցի Տաթեւի 69, 82, 118, 131
Պռոշաբերդ 109

Ջահրի, տե՛ս Ճահուկ
Ջերմաջուր 59
Ջերմուկ 12
Ջիտաքար 21, 77, 159
Ջրաբերդ 227
Ջրախոր 201
Ջուլֆայի շրջան 14

Ռուսաստան 22, 61, 184, 185, 196, 197, 200, 211, 212, 216, 227

Սադղի լիճ, Գորիսի սարահարթում 233
Սալմաստ 106
Սալվարդ 197
Սամարղանդ 103-105
Սամշվիլդե 108
Սանասարյան վարժարան Կարնո 161
Սառնակունք 30
Սասանյան Պարսկաստան 53
Սատանի կամուրջ 12
Սեւ լիճ 13
Սեւան 115, 207
Սեւանա լիճ, կղզի 10-13, 15, 19, 24, 57, 180
Սեւանա վանք 153
Սելիմի (Սուլեմա) կարավանատուն 102, 128
Սերս 208
Սիբիր 206
Սիսիան, Սիսավան, Սիսական 5-10, 12, 16, 18-22, 27, 30, 58-62, 67, 84, 104, 118, 129, 135, 177, 178, 184, 196-198, 201, 203, 204, 206-208, 210, 212-214, 219-224, 226, 228, 230-233
Սմբատաբերդ 86
Սյունի վանք 16, 66
Սյունյաց բերդ 158
Սյունիք, Սյունյաց աշխարհ, նահանգ 5-11, 13-19, 22, 24, 25, 31, 33-36, 38, 39, 42, 44, 46, 47, 51-65, 68-72, 74-85, 88-90, 94-105, 107-110, 114, 116, 122, 127-129, 134, 137, 141, 143, 146, 149, 153-158, 160, 162, 165-173, 175, 176, 177-180, 182-184, 186-197, 200, 202, 204, 206, 208-210, 212-217, 227, 228, 230-237
Սյունիքի մարզ 16, 17, 19
Սողք 14, 15, 19
«Սմբատի դամբարան», տե՛ս Ս. Գրիգոր Ամաղուի Նորավանքի
Սոֆյան 107

Սպահան 78, 143
Սպանդարյան, Սիսիանի գյուղ 13, 223
Ս. Պետերբուրգ 85, 147, 157
Սպիտակավոր աստվածածին վանք 127, 146, 152
«Սռի եղցի» 64
Սվանեթիա 85, 90
Ս. Աստվածածին եկեղեցի Արփայի 127, 167
Ս. Աստվածածին Գայլի աղբյուրի 110
Ս. Աստվածածին Եղեգնաձորի 152
Ս. Աստվածածին Հերհերի 102
Ս. Աստվածածին Վահանավանքի 72, 138, 139
Ս. Աստվածածին Տաթեւի վանքի 123, 130
Ս. Գեւորգ Արկողնքի 148
Ս. Գեւորգ Երուսաղեմի 36
Ս. Գրիգոր Ամաղուի Նորավանքի 94, 95, 146
Ս. Գրիգոր Արեւիսի 152
Ս. Գրիգոր Գորիսի 118, 214, 217, 231
Ս. Գրիգոր մատուռ Ս. Ղազարի 193
Ս. Գրիգոր Հերմոնի վանքի 120, 141
Ս. Գրիգոր Սիսիանի 68
Ս. Գրիգոր Վահանավանքի 116, 119, 122, 137
Ս. Գրիգոր Վահրավա ձորի 153
Ս. Գրիգոր Տաթեւի 122, 123, 125, 131
Ս. Խաչ Ախթամարի 115
Ս. Կարապետ Ամաղոփ Նորավանքի 143, 168
Ս. Կարապետ Մուշի 34
Ս. Կարապետ Սրկողնքի 146
Ս. Հակոբ Սրկողնքի 148
Ս. Հարություն Վահանավանքի 139
Ս. Հռիփսիմե Էջմիածնի 68
Ս. Հռիփսիմե Վերիշենի 66
Ս. Ղազար կղզի 192, 193
Ս. Մինաս Հալիձոր բերդի 189
Ս. Նախավկա Ամաղուի Նորավանքի 123, 124
Ս. Սիոն Հերհերի 102, 165, 168
Ս. Սիոն Վահանավանքի 139
Ս. Ստեփանոս Թանահատի վանքի 109,
Ս. Ստեփանոս Շաղատի 68
Սվարանց 12

Ստեփանակերտ 206, 228
Ստոուհենջ 6, 60, 61
Սրկողնք-Վերնաշեն 146, 148, 236
Սրկողունյաց անապատ, տե՛ս Սպիտակավոր Աստվածածնի վանք
Սուլթանիա 101, 111
Սուլիմա բերդ 158

Վահրավա ձոր 153
Վահանավանք 6, 17, 18, 72-75, 77, 114, 116, 119, 122, 136-139, 143, 159, 161, 236
Վաղատնի վանք, տե՛ս Որոտնավանք
Վաղարշապատ 35
Վաղցաձ 165
Վայոց ձոր 7, 11, 14, 16, 18, 19, 58, 81, 87, 89, 90, 94, 97, 102, 109, 111, 119, 120, 123-125, 127, 128, 141, 143, 146, 150, 154, 158, 166, 170, 172, 173, 176, 177, 212, 214, 215
Վայք 11, 15, 55, 208
Վանա լիճ 180
Վանանդ-Բասենի (Կարսի) թագավորություն 70
Վանանդ, Երնջակի գյուղերից 31
Վանանդա բերդ 158
Վանեվան 161
Վանք, գյուղ Մեղրու շրջանում 192
Վասպուրական 11, 69, 75, 114, 115, 176
Վարարակն գետ, ջրանցք 119, 120, 131, 195, 198, 201, 222
Վարդենիս 11, 15, 58
Վենետիկ 182, 186, 192, 193,
Վերիշեն 62, 208, 213, 230
Վերնաշեն 146
Վլադիմիր քաղաք 217
Վրաստան 34, 46, 85, 87, 91, 104, 106-108, 186, 188, 196

Տաթևի գետ 181
Տաթևի կիրճ, ձոր 180, 214
Տաթևի համալսարան 104, 133-136, 173, 236
Տաթևի վանք, գյուղ, միաբանություն 6, 12, 14-19, 31, 56, 58, 69, 71, 82, 83, 97, 104, 108, 113, 116, 118, 119, 122-125, 129-135, 145, 155, 157, 159, 161, 170, 179, 187, 193, 194,

204, 206, 213, 215, 219, 231, 235-236

Տաթեւիէկ 223
Տաճկաստան 92
Տամալեկ 82
Տայք 85
Տանձափարախ 149, 180
Տաշիր-Ջորագետ 70
Տանձավեր 194
Տաշտուն 11, 17, 18
Տարոն 64, 109
Տեղ 6, 61, 64, 194, 197, 208, 212, 219, 223, 228
Տիգրանակերտ 40
Տիգրանասար 116, 122, 137, 139
Տիզբոն 18, 42, 47-50, 158
Տխարբ գյուղ 143
Տոլորս 13, 223
Տոսպ 114
Տուրուբերան 109
Տփղիս, տե՛ս Թիֆլիս

Ցաղաց քար 149, 151, 154, 170, 236
Ցաքուտ 119, 131, 132
Ցուրաբերդ 82

Ուզ (ՈՒյծ) 7, 197, 213
ՈՒժանիս 207
ՈՒղտասար 5, 59
ՈՒտիք 11, 15, 23
ՈՒրարտու-Արարատ 23-25
ՈՒրմիա 194

Փանձաթաղ 153
Փառիսոս 70
Փարիզ 156, 157, 204
Փոքր Կովկաս 11
Փոքր Սյունիք, տե՛ս Արցախ

Քաղկեդոն 156

Քաշաթաղ 15, 18, 96, 152, 176, 178, 180, 184, 198, 219, 237
Քաշաթաղի բերդ 158
Քաշունի գյուղ 204
Քաշունիք (Մյուս Բաղք) 16
Քաջարան 12, 201, 204, 221, 222, 225
Քարագլուխ 102, 124
Քարահունչ-Քարունջ 21, 60, 61, 194
Քարաշեն 212
Քարատնիս 153
Քարեվան 140
Քաղկոտի, տե՛ս Խոտաբերաց վանք
Քարվաճառ 237
Քեշիշքենդ, տե՛ս Եղեգնաձոր
Քոնա 111
Քյուրակչայ 196

Օձոփավանք 133
Օսմանյան Թուրքիա 189
Օրբեք բերդ 85, 87
Օրդուբատ (Իրդուա, Օրդուբադ) 24, 190

Ֆլորենցիա 175
Ֆրանսիա 182

Մաքենոցաց վանք (IX դ.)
Վարդենիսի շրջան

Արապեսի վանք, գավիթ (XIII դ.)
Ճարտարապետ՝ Սիրանես

Նորաւրուս,
Գեղարքունիքի մարզ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն 5
Ա. Սյունյաց աշխարհ 10
Բ. Սյունեցիների կենցաղը, ուտեստը, տարազը, էթնիկական պատկերը 20
Գ. Հին հայկական պետականությունները եւ Սյունիքը 23
Դ. Քրիստոնեական Սյունիք 31
Ե. Սյունիքը Արշակունիների օրոք 37
Զ. Սյունիքը Մարզպանական Հայաստանի կազմում եւ նրանից դուրս 46
Է. Սյունիքի քաղաքական եւ հոգեւոր կյանքը VI-IX դարերում 53
Ը. Սյունիքի մշակույթը հին ժամանակներից մինչեւ IX դար 59
Թ. Սյունիքի թագավորությունը (X-XII դդ.) 69
Ժ. Ժողովրդի սոցիալական վիճակը 82
ԺԱ. Սյունյաց նահանգի ազատագրումը եւ Օրբելյան տոհմի հաստատումը Սյունիքում: Օրբելյանների ծագման տոհմաբանական վարկածը 85
ԺԲ. Մոնղոլական արշավանքները եւ Սյունիքը 89
ԺԳ. Սյունիքը թուրքմենական ցեղախմբերի արշավանքների շրջանում 103
1. Օրբելյան տոհմի տրոհումը եւ քայքայումը 103
2. Օրբելյանների գաղթը դեպի Վրաստան: Ռուստամ Օրբելյանի քաղաքական ծրագիրը 106
ԺԴ. Սյունիքի կրթամշակութային օջախները եւ նրանց ականավոր գործիչները: Գլաձորի համալսարանը 109
ԺԵ. Սյունիքի մետրոպոլիտությունը 112
Վահան Ա կաթողիկոս Սյունեցի 114
ԺԶ. Սյունյաց եպիսկոպոսների շինարարական գործունեությունը (IX-XIV դարեր) 117
ԺԷ. Տաթեւի վանքը իբրեւ հոգեւոր-մշակութային կենտրոն 129
ԺԸ. Վահանավանք 137
ԺԹ. Հերմոնի վանք 140
Ի. Նորավանք Ամաղուի 141
ԻԱ. Սպիտակավոր Աստվածածնի վանք 146
ԻԲ. Գրչության այլ օջախներ Սյունիքում 149
ԻԳ. Ստեփանոս Օրբելյան 154
ԻԴ. Հովհաննես Օրբել 164

Իե. Ստեփանոս - Տարսայիճ 167
ԻՋ.Սյունիքը XV-XVIII դարերում 174
Իէ. Սյունիքը հայ ազատագրական պայքարի կենտրոն 181
ԻԸ. Սյունիքը ռուսական տիրապետության տակ 191
ԻԹ. Սյունիքը մինչեւ 1920 թվականը 199
Լ. Անկախ Լեռնահայաստան 209
ԼԱ. Զանգեզուրը խորհրդային իշխանության տարիներին 218
ԼԲ. Սյունիքը արցախյան շարժման հենարան 226
ԱՄՓՈՓՈՒՄ 233
РЕЗЮМЕ 238
SUMMARY 241
ԼԳ. Սյունիքի մի շարք գավառների գյուղանուններն ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի հարկացուցակի 244
ԼԴ. Սյունյաց եպիսկոպոսության (Տաթեւի վանքի) ընդհանրական հարկացուցակը (X դար) 248
ԼԵ. Սյունյաց գահերեց իշխանների ցուցակ 250
ԼԶ. Սյունյաց հոգեւոր թեմի առաջնորդություն (IX-XVI դդ.) 252
ԼԷ. Սյունիքի պատմության հիշարժան տարեթվեր 254
Օգտագործված գրականություն 258
ՑԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 262
Ցանկեր 271
ա. Անձնանուններ 272
բ. Տեղանուններ 296

Գրիգոր Գրիգորյան, Սերգեյ Հախվերդյան

ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(հնագույն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը)
Բուհական համառոտ դասընթաց

Григор Месропович Григорян
Сергей Гегамович Ахвердян

ИСТОРИЯ СЮНИКА

(с древнейших времен до наших дней)
Краткий курс для вузов
(на армянском языке)

Издательство «РАЗДАН»
Ереван 2001

Հրատարակիչ-տնօրեն՝ **Մարտին Զիլֆուղարյան**
Համակարգչային ձեւավորումը՝ **Մերի Հարությունյանի**
Քրիստինե Զիլֆուղարյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ **Զարուհի Մխիկյան**
Տեխնիկական խմբագիր՝ **Սուսամբար Մարտիրոսյան**

Շապիկի I էջում՝ *Խուստուփ լեռ*
IV էջում՝ *Գրիգոր Տաթեւացին Տաթեւի համալսարանի ունկնդիրների հետ*

Ստորագրված է տպագրության 28.09.2001թ.: Չափսը՝ 60x84 1/16: Ծավալը՝ 19.75 տպագրական մամուլ: Թուղթը՝ օֆսեթ - 1: Պատվեր՝ 1: Տպաքանակը՝ 500: Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Գինը՝ պայմանագրային

Տպագրվել է «Գրիգոր Տաթեւացի» ՍՊԸ տպարանում
Երեւան-2001

ԳԱԱ <Ինստիտուտ գիտ. գրադ. համ. տվյ. մատենադարան>
FL00660921

A II
87026

